

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

ГРИНЕВИЧ ЛЮДМИЛА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 323.5(477) «1928/1929»

**ГОЛОД 1928 – 1929 РР. У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ:
ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО**

дисертація на здобуття наукового
ступеня доктора історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – Історія України

Науковий консультант
доктор історичних наук,
професор
КУЛЬЧИЦЬКИЙ
Станіслав Владиславович

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерельна база дослідження	51
1.3. Методологія, методи дослідження	62
Висновки до розділу	71
Розділ II. ХЛІБОФУРАЖНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ У ВИМІРАХ СТАТИСТИКИ ТА ПОЛІТИКИ	72

2.1. Українське аграрне (зернове) виробництво в контексті державної статистики першої половини 1920-х рр.	72
2.2. Хлібофуражні ресурси УСРР 1927/28 р.: статистичні обрахування і «політико-статистичні» помилки	89
2.3. Недорід 1928/29 р. в Україні: причини, масштаби, методика статистичних обрахувань..	99
2.4. Українські хлібофуражні ресурси в недорідному 1928/29 р...	116
Висновки до розділу	149
Розділ III. ЗЕРНОВА КРИЗА 1927/28 РР. І «МОБІЛІЗАЦІЯ» УКРАЇНСЬКИХ РЕСУРСІВ НА ЇЇ ПОДОЛАННЯ	151
3.1. Розгортання системи надзвичайних заходів на селі взимку-навесні 1927/28 р.....	151
3.2. Продовження застосування надзвичайних заходів, особливості «нових методів» заготівлі хліба у 1928/29 р.	179
3.3. Особливості радянської експортної політики	195
3.4. Перший п'ятирічний план і перспективи розвитку сільського господарства України	205
Висновки до розділу	218
Розділ IV. ПРОДОВОЛЬЧА СИТУАЦІЯ В УМОВАХ НЕДОРОДУ І ГОЛОДУ 1928/29 Р.	221
4.1. Розробка, зміст планів надання допомоги районам, що постраждали від недороду	221
4.2. Державне регулювання розподілу продовольчих ресурсів серед міського населення і на селі	259
4.3. Оцінка ефективності дій Урядової комісії з надання допомоги потерпілим, прояви й наслідки голоду	275
Висновки до розділу	294
Розділ V. НЕВРОЖАЙ І ПРИЧИНИ ГОЛОДУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЛАДИ ТА НАРОДНІЙ ДУМЦІ	297
5.1. Конструювання владою картини «перевернутої реальності» засобами пропаганди та агітації	297
5.2. Продовольча криза у містах та голод на селі в оцінках населення	319
5.3. Поведінкові стратегії населення та репресивно-каральні дії влади з метою приборкання негативної політичної активності	348
Висновки до розділу	386
ВИСНОВКИ	388
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	401

ВСТУП

Актуальність теми. Визнаючи пріоритетами для людства досягнення свободи й утвердження громадянських прав, неминуче доходимо висновку, що голод – один із найпотужніших чинників несвободи, адже він позбавляє людину фундаментального права на життя. З давніх часів голод був і, на жаль, залишається одним із найбільших лих, що спричиняють масову загибель людей. Недарма у християнській есхатології голод, поряд із хворобою, війною та смертю, бачиться одним із чотирьох вершників Апокаліпсису. Його призвідцями могли бути природні нещастя – посухи, повені, буревії. Та хоч би які були приводи, якщо ідеться про масову загибель людей, відповідальність за це значною мірою лягає на державну владу, бо саме від ефективності її зусиль на протидію лихові великою мірою залежить доля постраждалих.

Необхідність комплексного дослідження дій влади і суспільних реакцій на процеси, обумовлені голодом 1928–1929 рр. у радянській Україні, зумовлена передусім академічним інтересом, адже до останнього часу ця сторінка української історії залишалася «білою плямою» у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Також назрілою є потреба наукового аналізу механізмів соціальної взаємодії з позицій новітніх методологічних засад, у контексті міждисциплінарних підходів, із розширенням та урізноманітненням джерельної бази. Водночас вивчення одного з кризових періодів радянської історії зумовлене й тими завданнями, котрі постали перед сучасним українським суспільством у контексті осмислення й подолання драматичної спадщини тоталітарного минулого. Голодові катастрофи, апогеєм яких став голодомор 1932–1933 рр., завдали серйозної психологічної травми українському суспільству. Усе ще не подолана, вона нав'язливо активізується і сьогодні у неконтрольованих афектах, змушуючи суспільство до її повторного переживання, стає деструктивним елементом нової колективної тотожності. Відтак з'ясування причин виникнення, перебігу та наслідків голоду, породженого діями сталінської влади, поряд з реконструкцією уявлень і поведінки різних соціальних груп населення у взаєминах із владою сприятимуть звільненню суспільства від травматичного минулого, розбудові демократичного майбуття.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Проблема розроблялась відповідно до планів науково-дослідної роботи відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України за темами «Повсякденне життя українського суспільства в 20-ті рр. ХХ ст.» (держреєстраційний номер 0105U000061), «Суспільство і влада в радянській Україні 1921–1928 рр.» (держреєстраційний номер 0111U000209).

Мета дисертації полягає у комплексному дослідженні причин і проявів голоду 1928–1929 рр. у радянській Україні, визначенні його впливів на діяльність влади і стан суспільства.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- узагальнити досвід, визначити особливості концептуальної й тематичної еволюції вітчизняної та зарубіжної історіографії з обраної теми;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження, її інформаційний потенціал та рівень репрезентативності;
- проаналізувати основні елементи понятійно-категоріального апарату, теоретико-методологічні засади вивчення проблеми;
- дослідити стан аграрного (зернового) виробництва в УСРР, його місце в союзному народногосподарському комплексі, особливості його оцінок державною статистикою;
- проаналізувати умови розробки, структуру хлібофуражних балансів УСРР 1927/28 і 1928/29 рр., визначити ступінь та наслідки втручання влади у науковий процес вироблення статистичної інформації;
- з'ясувати причини, масштаби недородів 1927–1929 рр. в Україні, здійснити критичний аналіз методики їх статистичних обрахунків;
- розглянути вплив природно-кліматичних та соціально-економічних факторів на виникнення «зернової кризи» в СРСР у 1927/28–1928/29 рр., критично переосмислити значення надзвичайних заходів в аграрній сфері, встановити тісну кореляцію між ними, як елементом позбавлення селян економічного правосилля, і голодом 1928–1929 рр.;
- висвітлити, дати оцінку дискусіям під час розробки першого п'ятирічного плану щодо перспектив розвитку українського сільськогосподарського виробництва, його диверсифікації, місця і ролі у союзному народногосподарському комплексі в контексті вирішення продовольчої проблеми;
- визначити особливості центр-периферійного підпорядкування в радянській управлінській системі шляхом дослідження рівнів впливів союзної та республіканської влади на вирішення питань щодо хлібозаготівлі і розподілу продовольчих ресурсів, обсягів вивезення українського збіжжя до союзних республік і на експорт, змісту і реалізації планів державної допомоги потерпілим від недороду в УСРР;
- висвітлити обставини створення, охарактеризувати напрями діяльності Урядової комісії з подолання наслідків недороду в Україні, визначити ступінь її ефективності;
- виявити причини, прояви, масштаби голоду 1928–1929 рр., його вплив на демографічну та соціально-економічну ситуацію в республіці;
- дослідити механізми формування й реалізації, зміст державної інформаційної політики в умовах недородів і голоду, встановити особливості її впливів на масову суспільну свідомість;
- простежити динаміку суспільно-політичних настроїв і соціальної поведінки різних верств українського населення у зв'язку із загальним спрямуванням державної політики в умовах продовольчої кризи і голоду,

дослідити оцінки населенням причин голоду;

- визначити кількісні і якісні показники двох суспільних «активів» – радянського і антирадянського, з'ясувати, наскільки виразним у досліджуваній період могло бути коливання між ними більшості українського населення;

- доповнити існуючі наукові уявлення щодо форм і методів репресивної діяльності влади, спрямованої на подолання негативної політичної активності в республіці;

- на основі проведених дослідів сформулювати практичні рекомендації для вдосконалення сучасної державної політики в гуманітарній сфері.

Об'єктом дослідження стали процеси, що відбувалися у владі та суспільстві в контексті соціально-економічних, політико-ідеологічних та національних проблем, породжених голодом 1928–1929 рр.

Предметом – характер, форми і способи взаємодії влади і різних верств українського населення, зміни у суспільній свідомості, обумовлені наслідками голоду.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють грудень 1927 – літо 1929 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена початком запровадження владою надзвичайних заходів в аграрній сфері, які стали пусковим механізмом дестабілізації хлібного ринку і продовольчих ускладнень в УСРР. Верхня хронологічна межа – завершенням позначеного масштабним недородом і голодом 1928/29 р., початком збирання нового врожаю та, відповідно, офіційним згортанням діяльності Урядової комісії з надання допомоги потерпілим. Разом із тим, намагаючись простежити й осмислити складні процеси, що відбувалися в Україні на зламі 1920-х рр., дисертантка в контексті ретроспективи подекуди свідомо виходить за визначені хронологічні межі.

Географічні межі охоплюють територію УСРР з урахуванням адміністративно-територіального устрою досліджуваного періоду.

Методи дослідження. Основними в роботі стали загальнонаукові принципи та методи, а також конкретно-історичні – історіографічного аналізу й джерелознавчої критики, проблемно-хронологічний, ретроспективний, проблемно-тематичний, порівняльно-історичний, структурно-функціонального та статистичного аналізу.

Наукова новизна одержаних у дисертації результатів зумовлена постановкою та розробкою проблеми, яка досі не була предметом комплексного дослідження. Авторка вперше у вітчизняній історіографії системно вивчила обставини виникнення голоду 1928–1929 рр. та його впливів на владу і суспільство крізь призму одночасного аналізу соціально-економічних, політико-ідеологічних і національних проблем.

Нові факти, узагальнення та інтерпретації, що містяться в роботі:

- виявлено, опрацьовано та залучено до наукового обігу значний масив невідомих раніше архівних документів, зокрема уперше в значному обсязі залучено зображувальні, писемно-зображувальні джерела;

- вперше в українській історіографії систематизовано й проаналізовано історіографічну та джерельну базу обраної для дослідження теми;
- використано системний багатофакторний підхід, що дозволило виявити складність та міждисциплінарний характер наукової проблеми;
- виявлено й проаналізовано інформацію про причини, перебіг, наслідки голоду 1928–1929 рр.;
- вперше системно окреслено коло проблем у взаєминах влади і суспільства, породжених недородами і голодом 1928–1929 рр.;
- з'ясовано особливості реагування різних верств населення УСРР на загальне спрямування державної політики в умовах голоду.

Практичне значення дисертації обумовлюється в науково-теоретичній і суспільно-політичній площинах. Введений до наукового обігу значний масив невідомих раніше фактів, зроблені на цій основі узагальнення і висновки сприятимуть глибшому осмисленню й оцінці подій минулого, створенню більш повної його наукової картини. Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з всесвітньої історії та історії України, для розробки курсів лекцій та проведення практичних занять з студентами історичних факультетів вищих навчальних закладів. Практичні рекомендації дисертантки можуть бути враховані для вдосконалення гуманітарної (історичної) політики сучасної України.

Достовірність отриманих результатів забезпечена глибоким вивченням історіографії проблеми, репрезентативністю та науковим аналізом джерельної бази, комплексним застосуванням фундаментальних і загальнонаукових принципів та конкретно-історичних методів дослідження, які відповідають меті, предмету і завданням дисертаційної роботи.

Апробація результатів дослідження. Текст дисертації обговорювався на засіданнях відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України. Основні положення і висновки роботи доповідалися на міжнародних наукових форумах: семінарах «Невідомий голод 1928–1929 рр. у радянській Україні» [Український дослідницький інститут Гарвардського університету; Кембрідж, 15 квітня 2013 р.], «Спільна пам'ять. Як думаємо про історію (Голодомор в Україні: польський і український погляд)» [Фундація ПАУСі; Варшава, 17 червня 2013 р.], Міжнародному конгресі дослідників юдаїки (Гебрейський університет; Єрусалим, 28 липня – 1 серпня 2013 р.), конференціях «Контекстуалізація Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» [Канадський інститут український студій Альбертського університету; Торонто, 26–28 вересня 2013 р.], «Вимірюючи наслідки Голодомору 80 років потому» [Центр американсько-українських відносин, Український дослідницький інститут Гарвардського університету; Нью-Йорк, 5–6 листопада 2013 р.], симпозіумі «Голодомор 1932–1933 рр.: історія і пам'ять» [Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору; Український центр досліджень Голодомору, НаУКМА; Київ, 21–22 листопада 2013 р.]. Апробацією результатів дослідження були також виступи з просвітницькою метою у засобах масової інформації (газетні публікації, виступи на радіо, різних каналах телебачення).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладно у 30 публікаціях: 26 у фахових виданнях, визначених Департаментом атестації кадрів Міністерства освіти України (33,5 др. арк.); розділах трьох колективних наукових праць (5,3 др. арк.); двох індивідуальних працях (155,2 др. арк.), у тому числі монографії (25,2 др. арк.). Загальний обсяг дослідницького авторського доробку з теми дисертації становить близько 194,0 друкованих аркушів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самодостатньою науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачкою особисто.

Структура дисертації визначається метою, завданнями та змістом проблеми і складається з вступу, 17 підрозділів у п'яти розділах, висновків, списку використаних джерел і літератури (1200 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації – 582 аркуші, з них 400 основного тексту.

РОЗДІЛ I ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Тема голоду 1928 – 1929 рр. у радянській Україні, як і масштабної гуманітарної катастрофи 1932 – 1933 рр., тривалий час залишалася поза контекстом історичного аналізу. Натомість «канонем» для висвітлення взаємин між владою і суспільством за доби сталінської «революції згори» у

радянській історіографії тривалий час виступав опрацьований більшовицькими ідеологами за безпосередньої участі Й. Сталіна «Короткий курс історії ВКП(б)» [196]. Головна особливість «канонічної інтерпретації» полягала в її повній невідповідності дійсності. Власне, пропонувалася «перевернута реальність», де апокаліптична картина занепаду, руйнації та жахливої смерті мільйонів людей від голоду підмінялася картинами переможної ходи соціалізму, радісного і заможного селянського життя; масовий опір, а по суті війна хліборобів проти влади – картинами одностайної підтримки населенням політики правлячої Комуністичної партії при протидії їй лише купки «куркулів» та «партійних ухильників». Специфікою ідеологічного «канону», зумовленою прагненнями влади сформувати єдину радянську ідентичність, було також замовчування особливостей проведення колективізації у національних республіках, ігнорування прямого зв'язку між аграрною і національною політикою влади тощо.

Відповідно період 1928 – 1929 рр. у «Короткому курсі ВКП(б)» висвітлювався виключно через призму поглядів Й. Сталіна на ці події, котрі знайшли своє відбиття у його численних статтях і виступах. Зокрема констатувалися «відставання» та «криза» зернового господарства на тлі загальних успіхів сільськогосподарського виробництва, ішлося про загрози «хронічного голоду» в армії та у містах, спричинені зловмисними діями «куркулів» та «партійних дворушників», обстоювалися запроваджені владою на зламі 1927 – 1928 рр. надзвичайні заходи в аграрній сфері, наголошувалася безперечна підтримка політики правлячої партії абсолютною більшістю трудового населення. Водночас жодних згадок про неврожай і голод у радянській Україні 1928 – 1929 рр., «Короткий курс» не мав. Навпаки, ішлося про те, що «на кінець 1928 р. Радянська держава мала вже у своєму розпорядженні достатні резерви хліба» [196]. «Короткий курс» містив також окремі вимушені згадки про кризову ситуацію початку 1930-х рр. (повідомлялося, зокрема, про «серйозні невдоволення», «прямі антирадянські виступи» селянства у лютому 1930 р.), однак пояснювалися вони провокаціями «куркулів» і перегинами місцевих парторганізацій. До того ж цю інформацію «політично врівноважували» твердження про «загальні безсумнівні успіхи колективізації» й детальна оповідь про березнево-квітневі 1930 р. рішення ЦК ВКП(б) і особисто Й. Сталіна, завдяки яким було покладено край «перегинам». Вочевидь навіяні проблемою голоду інші епізоди підручника фактично езопівською мовою пропонували офіційне тлумачення причин трагедії. Такими називалися недоліки керівництва колгоспною системою, низька трудова дисципліна колгоспників (численні невиходи на роботу «навіть у саму гарячу пору», не збирання «до сніга» частини колгоспних посівів, що призвело до «величезних втрат зерна»), широка шкідницька діяльність «куркулів» та «підкуркульників – розвал ними трудової колгоспної дисципліни, плутання обліку врожаю та праці колгоспників, знищення поголів'я худоби, умисне зараження коней «сапом, чесоткою та іншими хворобами» і т. ін. Підтекст цих сентенцій – своєрідних

послань сталінської влади пересічним людям, у тому числі свідкам Голодомору вочевидь був таким: біду на селі спричинили, по-перше, – «молодість» колгоспної системи, по-друге – дії самих же колгоспників, які одразу не зрозуміли переваг колгоспного життя і не бажали добросовісно в них працювати, по-третє – підступні дії різноманітних шкідників – ворогів радянської влади.

Викладені у «Короткому курсі» політико-ідеологічні конструкції кілька десятиліть складали в СРСР та УРСР базову основу «концептуальних схем» численних праць з історії досліджуваного періоду. Радянські автори по суті виступали лише коментаторами «Короткого курсу», обстоюючи тези про природу і сутність радянської влади як влади трудящих, демократії у формі народо-владдя, такої, що її цілком і повністю підтримують всі верстви населення, за виключенням «купки ворогів» – «куркулів», «партійних ухильників», «попів» тощо. Відповідно інформація про продовольчі ускладнення, голод, розмах опору владі населенням старанно замовчувалася [844; 975; 1066; 1088; 1106].

Ситуація залишалася незмінною й у перші роки після смерті Й. Сталіна . У виданій 1956 р. під грифом Академії наук узагальнюючій праці «Історія Української РСР» складна ситуація в Україні 1928 – 1929 рр. подавалася виключно у контексті засудження прагнень «куркулів» та «бухаринсько-риковської правоопортуністичної групи» спровокувати «утруднення з хлібом» та «голод у промислових центрах», використати «утруднення з продовольством в країні» для боротьби проти радянської влади [895]. Жодних згадок про масштабний неврожай у республіці 1928 р., не кажучи вже про голодування її населення, в книзі не було. Водночас стосовно початку 1930-х рр. констатувалися труднощі колгоспного будівництва, позначені порушеннями у багатьох колгоспах трудової дисципліни, низькою агротехнікою вирощування сільськогосподарських культур, великими втратами при збиранні врожаю, що призвело «в 1931 і 1932 рр. до деякого зниження врожайності і валового збору основних сільськогосподарських культур і до скорочення поголів'я худоби» [895, с. 358].

Інформаційну блокаду стосовно теми голоду радянська влада десятиліттями намагалася тримати не лише всередині СРСР, але і на міжнародній арені. Однак тут цьому постійно «заважали» організації української діаспори, які наполегливо прагнули привернути увагу світової громадськості до злочину, вчиненого сталінським тоталітарним режимом. Вповні усвідомлюючи програшність своїх позицій, більшовицькі ідеологи виробили зручний прийом протидії «українським буржуазним націоналістам»: не вступати з ними у будь-яку публічну полеміку на тему голоду й цензурувати будь-яку інформацію на тему голоду, що ішла від діаспори. В листопаді 1958 р., у 25-ту річницю трагедії Голодомору, Головліт УРСР конфіскував номери легально поширюваної в СРСР винниченківської газети «Українське слово», яка, за зауваженнями цензора, «в ряді номерів відповідала на писанину націоналістичних видань з приводу т. зв. „голода” на Україні в 1933 році і, відповідаючи, цитувала їх, чим мимоволі

популяризувала їх» [142, арк. 33].

Слід зазначити, що незважаючи на репресивно-каральні дії та неабиякі пропагандистські зусилля сталінської влади, пам'ять про голод 1932 – 1933 рр., ніколи не згасала – ані в середовищі української діаспори, ані на рівні побутової свідомості в самій Україні. Те, що трагедія голоду залишалася болючою для українського суспільства навіть після пережитих страждань періоду Другої світової війни, засвідчило обговорення під час закритих партійних зборів викривальної доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. У різних областях України рядові комуністи задавали одне і те саме питання: «Чому у доповіді тов. Хрущова не відзначена бувша голодівка на Україні 1932 – 1933 років, і хто винуватий у цьому?» (Волинська область) [144, арк. 39, 159], «Чому нічого не згадано за 1933 рік. Чи це не дії Сталіна?» (Станіславська область) [144, арк. 159], «Які причини виникнення тяжкого продовольчого стану на Україні в 1932 – 1933 роках і хто в цьому винен?», «Чому був голод на Україні в 1933 році?» (Київщина, Сумщина) [144, арк. 186, 208], «У 1933 [...] був голод [...]. Чи не було це пов'язано з культом особи?» (Дніпропетровська область)?» [144, арк. 386]. 26 березня 1956 р. секретар Київського міського комітету партії М. Синиця інформував першого секретаря ЦК КПУ про порушення цієї теми поетом А. Малишком у виступі на партійних зборах Спілки радянських письменників України: «Голод 1933 року на Україні, за його словами, був спеціально організований Сталіним. „Чому ж, – питав поет, – Президія ЦК КПРС не сказала про це делегатам з'їзду?“» [145, арк. 61]. Можна лише уявити, якими могли би бути запитання й судження на тему голоду у разі обговорення доповіді М. Хрущова на позапартійних зборах, у середовищі простих людей – свідків трагедії. Утім, і наведені вище запитання рядових комуністів вказують на глибинний конфлікт між нав'язуваною владою, зокрема і за допомогою офіційних істориків, публічною культурою пам'яті, де не було місця темі голоду, і індивідуальною (автобіографічною) та груповою пам'яттю людей, які переживали замовчування голоду, прагнули відновити історичну справедливість. Також слід звернути увагу на те, що говорячи про трагедію голоду 1932 – 1933 рр., люди переважно не згадували про голод 1928 – 1929 рр. Зробимо припущення, що це було пов'язано із особливостями переживання значної психологічної травми 1933 р., посиленої державною політикою замовчування. Згадки про масштабну катастрофу цілком і повністю заповняли думки людей, у свідомості яких усі події, пов'язані з розгортанням сталінської «революції згори», розкуркуленням і масовими депортаціями і нарешті жахливим голодом, об'єктивно зливалися в одне єдине ціле.

За «доби відлиги» у тлумаченнях радянськими істориками досліджуваної нами теми відбулися деякі зміни [898]. Певні лібералізація суспільного життя та розширення фактографічної бази дозволили припідняти завісу мовчання над проблематикою «хлібних утруднень» в СРСР у 1928 – 1929 рр. Утім, пояснення причин цієї ситуації тісно корелювалися з системою аргументів, вироблених у попередні десятиліття. Автори

продовжували наголошувати зловмисну діяльність «ворогів» партії й розглядали проблематику «хлібних утруднень» лише через призму допомогової діяльності правлячої партії. Виразним прикладом цього стала видана 1960 року в Москві монографія Г. Конюхова про боротьбу партії з хлібними утрудненнями в СРСР у 1928 – 1929 рр. В книзі містилися побіжні згадки про українські недороди 1924 – 1928 рр. [915, с. 59, 158], проте оминалися увагою їх причини і масштаби, як і те, що помітна частина населення УСРР у той час голодувала. Натомість головним винуватцем продовольчих ускладнень у різних регіонах СРСР традиційно проголошувалися утримувачі хліба – «куркулі» та «правоухильники».

Коротку, хоча і більш конкретну інформацію про ситуацію в Україні у 1928 – 1929 рр. містила видана у Києві 1969 року «История Украинской ССР [893]. В ній уперше повідомлялося про недорід і важку ситуацію, яка склалася в республіці 1928 року, коли унаслідок заморозків і посухи загинула значна частина озимих посівів [893, с. 256]. Однак далі автори не пішли, традиційно проголосивши причинами складної ситуації з розподілом хліба низьку товарність дрібного господарства та опір «куркулів» і «ухильників». Знову-таки, «політично врівноважувала» інформацію про український недорід теза про «значний недорід» у низці районів РСФРР. Поряд із цим оповідалося про «величезну допомогу трудящим селянам, котрі постраждали від недороду». Наводилася й конкретно-історична інформація про негативні та позитивні реагування різних верст населення України на поточну політику влади. Особливістю книги було і те, що в ній уперше робився виразний натяк на Голодомор, зокрема ішлося про «значні продовольчі труднощі» в республіці, які «особливо загострилися навесні і на початку літа 1933 р.».

Загалом доба «хрущовської відлиги» не позначилася кардинальним переглядом концептуальних схем історії досліджуваного періоду. Це засвідчили праці В. В. Бондаренка про розвиток громадського господарства колгоспів України в роки довоєнних п'ятирічок [842], І. Ф. Ганжи, І. І. Слинька про українське село «на шляху до соціалізму» [853], В. П. Данилова про створення матеріально-технічних передумов колективізації сільського господарства в СРСР [871] та інших праць [896; 963; 968; 990; 1050; 1055; 1074; 1103; 1135]. Це було закономірним: ініційована правлячою Комуністичною партією критика культу особи Й. Сталіна мала чіткі ідеологічні обмеження, не припускаючи критики устоїв існуючої системи влади. У цьому контексті тема голоду, як і раніше, залишилася політично небезпечною: лише саме визнання факту масової смертності людей від голоду в СРСР було здатне поставити під сумнів ефективність політики комуністичної влади та її легітимність, загрожувало руйнацією міфу «про морально-політичну єдність радянського народу», таїло в собі небезпеку посилення українських сепаратистських настроїв.

Вповні усвідомлюючи це, більшовицькі ідеологи з початком брежневської «епохи застою» повернулися до жорсткої інформаційної блокади теми голоду, заходившись виправляти припущені істориками у «добу відлиги» окремі «вільні трактування» «продовольчих ускладнень кінця

1920-х – початку 1930-х рр.». Відтак попередні скромні досягнення радянської історіографії були практично нівельовані. 1977 року в Києві побачили світ «Очерки истории Коммунистической партии Украины», що репрезентували оновлене «канонічне тлумачення» історії колективізації. Власне, пропонується схема являла собою місцями уточнених, місцями оновлений варіант положень сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)». Оновлення стосувалося вимушеної згадки про «тяжкі продовольчі ускладнення», які після попередніх публікацій ігнорувати було незручно [992, с. 459]. Ця інформація, вже за традиційною схемою, «політично врівноважувалася» оповіддю про надані ЦК ВКП(б) і Радянським урядом навесні 1933 року «насінневу, продовольчу і фуражну позику у розмірі 35 мільйонів пудів», «15 тисяч тракторів, 2400 комбайнів, 3 тисяч автомашин», завдяки чому, мовляв, вдалося «подолати труднощі, що виникли у сільському господарстві республіки» [992, с. 472]. Книга містила також побіжну згадку про «продовольчі ускладнення» і недорід у південних округах УСРР у 1928 р., котрі авторами розглядались крізь призму сталінської схеми «загострення класової боротьби», де «куркуль» виступав «головною антирадянською силою» [992, с. 404]. Аналогічні концептуальні схеми були покладені в основу низки досліджень, що стосувалися історії обласних партійних організацій [971; 972; 974], колективних монографій [1075], зокрема з історії селянства [888; 1061; 1067], а також і індивідуальних праць істориків – аграрників В. П. Данилова [872], Н. А. Івницького [886], Н. І. Коломийченка [910], Ф. Д. Піджарого [1009], В. Плюща [1010], В. А. Сидорова [1052], Є. Т. Євсєєва [882] та ін. Щоправда, видані в цей період праці окремих авторів містили цінний фактографічний матеріал з проблем, що стосуються теми нашого дослідження. Такою була, зокрема, ґрунтовна монографія С. В. Кульчицького про внутрішні ресурси соціалістичної індустріалізації в СРСР [927].

Деякі зрушення у тлумаченнях радянськими істориками тем, пов'язаних із кризовим періодом в радянській історії кінця 1920-х – початку 1930-х рр., почали намічатися лише у 1980-ті рр. До певної міри вони були зумовлені успішним просуванням ініційованого українською діаспорою проекту створення Конгресом США спеціальної комісії для розслідування причин українського голоду 1932 – 1933 рр.

Щоправда в першій половині 1980-х рр., як свідчать документи, компартійна влада усе ще намагалась дотримуватися стратегії ігнорування «зарубіжних націоналістичних писак» та вихвалювання досягнень колгоспної системи. На це, зокрема, вказує опублікована Дж. Мейсом інформаційна записка ЦК КПУ від 11 лютого 1983 р. «Про пропагандистські заходи для протидії розв'язаній реакційними центрами української еміграції антирадянської кампанії у зв'язку з продовольчими труднощами на Україні, що мали місце на початку 30-х років» [960, с. 805 – 806]. Однак значний розголос організованих українською діаспорою заходів довкола теми голоду-ґеноциду [960, с. 796 – 800], усе ж врешті примусив комуністичну владу відмовитися від вищезначеної тактики й втягнутися у публічну полеміку.

Офіційні історики, зокрема і УРСР, негайно були задіяні для наукового обґрунтування зручних для радянської влади політико-ідеологічних тез.

Протягом 1983 року центром активної контрпропагандистської діяльності стало Бюро Агенції друку новин (рос. – АПН) у Канаді. Наприкінці квітня посол СРСР у Канаді О. Яковлев оприлюднив підготовлений за участі Інституту історії АН УРСР прес-реліз, в якому повідомлялося про «труднощі початку 1930-х рр. через посуху, говорилося про відданість більшості селянства радянській владі, про неповторний ентузіазм радянських людей та успіхи колгоспної системи [145, арк. 28]. Бюро АДН прес-реліз був направлений у редакції провідних друкованих органів, на теле і радіостанції, в університети, відомим політичним і громадським діячам Канади. Для «приглушення» голосу української діаспори у хід пішли як публічні, так і не публічні заходи – від інтерв'ю для радіо, телебачення і газет – до приватних бесід з журналістами, продюсерами ряду програм, «прогресивними журналістами – друзями СРСР». Механізм прямої дискредитації опонентів також був запущений у дію: учасники Світового конгресу вільних українців (30 листопада – 4 грудня 1983 р., Торонто), що наполягали на офіційному розслідуванні причин голоду, в інтерв'ю заступника голови Бюро А. І. Подакіна були охрещені прислужниками фашистів [145, арк. 21 – 23]. Це було повторено у виступі на сесії Генеральної асамблеї ООН 10 жовтня 1983 р. завідувачем відділом західної історіографії і проблем ідеологічної боротьби Інституту історії АН УРСР, доктором історичних наук, професором І. С. Хмелем. Офіційний історик наголосив, що «брехню про голод» на Заході поширюють «українські буржуазні націоналісти», які під час війни служили Гітлеру, і тепер у такий спосіб намагаються виправдати своє перебування у США [960, с. 807].

9 січня 1984 р. заступник голови Бюро АДН у Канаді А. І. Подакін, звітуючи про результати діяльності відомства у 1983 р., попередив Москву, а через неї і Київ про загрозу подальшого мусування на Заході теми голоду. «Тепер вже ясно, – писав він, – що тема штучного голоду на Україні в 1932 – 1933 рр. є не разовою пропагандистською акцією, а довготерміновою і ґрунтовною антирадянською кампанією, котра у теперішній час тільки починає розгортатися» [144, арк. 24]. Виходячи з цього, А. Подакін просив надіслати додаткові матеріали для ведення контрпропагандистської роботи, зокрема сподівався отримати «спогади очевидців боротьби з наслідками посухи на початку 30-х років на Україні та в інших районах СРСР» [144, арк. 25].

17 січня 1984 р. секретар ЦК КПУ А. Капто надіслав до Міжнародного відділу ЦК КПРС історичну довідку «Про продовольчі труднощі початку 30-х років та вигадки буржуазної пропаганди», підготовлену науковцями Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Інституту історії АН УРСР та Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР [144, арк. 3 – 18]. Матеріал мав озброїти радянських дипломатів необхідною контраргументацією. Пропоновані в довідці наукові підходи були виразно ідеологізованими, і в дискусійному плані вочевидь

програшними, оскільки ґрунтувалися на запереченні очевидного. Принциповою позицією радянської сторони залишалось замовчування значного недороду та голоду у радянській Україні в 1928 – 1929 рр., а також уперте спростовування самого факту масштабного голоду 1932 – 1933 рр. і, натомість, обстоювання тези про «продовольчі ускладнення», з якими, мовляв, компартія і радянський уряд наполегливо та успішно боролися. Натомість причини «ускладнень» початку 30-х рр. радянськими науковцями трактувалися цілком у дусі сталінських інтерпретацій з урахуванням пропагандистських традицій доби «холодної війни». Вони пояснювалися: а) піонерським характером здійснюваних радянською владою в аграрній сфері масштабних перетворень, «складнощами переходу від індивідуального до колективного господарювання на землі, котре здійснювалося в умовах загострення міжнародної обстановки, зростання небезпеки війни»; б) вадами самих колгоспників, дрібновласницькою психологією селян, котрих належало «переконати у перевагах нового життя, навчити відноситися до суспільного як до свого»; в) шаленим спротивом ворогів – «залишків скинутих експлуататорських класів і всіляко підтримуючих їх імперіалістичних сил» [144, арк. 9]. Не менш ідеологізованими представлялись альтернативні тлумачення порушуваних українською діаспорою «незручних» питань – про примусові хлібозаготівлі, експорт хліба, значні демографічні втрати України та ін. З погляду радянських науковців і хлібозаготівлі, і хлібний експорт не були аж такими значними; зумовлювалися вони підступністю самих капіталістів, які не бажали давати СРСР необхідні для розвитку країни довгострокові позики; також зазначалося, що на матеріальну скруту «усі трудящі йшли свідомо», прагнучи зміцнити країну рад в умовах зростаючої міжнародної напруги. Щодо різкого зменшення кількості населення України, то його автори доповідної пояснювали природними міграційними процесами, які стали наслідком «індустріалізації країни, створення другої промислової бази на сході СРСР, освоєння земель і багатств Сибіру і Крайньої Півночі, нарешті, культурної революції» [144, арк. 12].

Слабкість представлених науковцями аргументів, схоже, усвідомлювали самі компартійні ідеологи. Певно тому 11 березня 1984 р. завідувач відділом зарубіжних зв'язків ЦК КПУ А. Меркулов і завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Л. Кравчук у доповідній записці секретарю ЦК КПУ А. Капто наполегливо радили рекомендувати Українському відділенню АДН у Канаді дотримуватися тактики, узгодженої в ЦК КПУ іще у лютому 1983 р.: з одного боку – не вступати у не вигідну для радянської сторони відкриту полеміку на тему голоду, а з другого боку – продовжити масовану пропаганду «досягнень сільського господарства Радянської України і перетворень на селі, що стали можливі завдяки колгоспному ладу» [144, арк. 28].

Акценти на позитивному досвіді радянської влади, визначних успіхах колгоспної системи залишалася у цей час головними ідеями, що їх продовжували пропагувати у своїх працях в цей час радянські історики.

Зокрема, 1984 року в Києві побачив світ сьомий том ґрунтовної праці «История Украинской ССР» – «Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921 – 1941)», специфічне політико-ідеологічне наповнення якого демонстрували вже самі назви глав на кшталт «Победа колхозного строя» (гл.10), «Забота партии и правительства об улучшении материального положения трудящихся» (гл.11) тощо. Стосовно 1928 – 1929 рр. у книзі містились розділи про «боротьбу партії проти капіталістичних елементів і троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку», про «зростання виробничої активності робітничого класу» і «державну допомогу селянству». Остання, однак, ніяк не пов'язувалася з проблематико недородів і голоду, а виходила із завдань соціалістичної перебудови села. Побіжну згадку про неврожай в основних зернових районах України мав лише підрозділ книги про «загострення класової боротьби на селі», до того ж розглядався цей неврожай у контексті засудження «куркульського саботажу заходам радянської влади». Згадувані у книзі «хлібозаготівельні утруднення 1928 – 1929 рр.» представлялись як аргумент на користь оголошеного надалі курсу партією на суцільну колективізацію сільського господарства. Водночас історики відмовилися від зробленого в ранішніх працях визнання існування важких продовольчих ускладнень початку 1930-х рр. [893, с. 279 – 280]. Дивним евфемізмом натомість виглядав висновок, зроблений після розлогого описання вжитих партією і урядом численних заходів для підвищення матеріального добробуту трудящих: «Однак в цілому добробут селянства у роки першої п'ятирічки поліпшувався мляво. Обмежені матеріальні ресурси Радянської держави не дозволяли прискорити цей процес» [893, с. 287]. На аналогічних концептуальних засадах вибудовувалися в цей час узагальнюючі праці з історії селянства, видані в Москві та в Україні [892; 1023; 1068], а також книги відомих істориків С. Р. Ляха [945], Н. Л. Рогаліної [1036], Л. І. Ткачової та ін.

Між тим, у 1984 році у США відбулося законодавче оформлення діяльності Спеціальної комісії для розслідування причин українського голоду 1932 – 1933 рр. Міністерство закордонних справ УРСР уважно відстежувало усі перипетії, пов'язанні з формуванням цієї комісії й докладно інформувало про це республіканське партійне керівництво [142, арк. 57 – 58]. 23 жовтня 1984 р. МЗС надіслало до Києва звістку про затвердження законопроекту щодо Комісії й ухвалення Палатою Представників резолюції із засудженням голоду-геноциду [142, арк. 69 – 61]. Створення і подальша діяльність комісії Конгресу США стали одним із тих факторів, що перетворили фактично неіснуючу раніше для радянського уряду «проблему українського голоду 1932 – 1933 рр.» на постійний «головний біль», причому не лише на зовнішньополітичній арені, але також і в середині самого СРСР.

Від початку 1985 року завдання протистояння «інсинуаціям довкола так званого голоду 1932 – 1933 рр.» міцно увійшло до координаційних планів упереджувальних контрпропагандистських заходів, що їх опрацьовувала спеціальна Комісія ЦК КПУ по пропаганді і контрпропаганді

у складі А. С. Капта, С. Н. Мухи, Л. М. Кравчука, Ф. М. Рудича, В. І. Мироненка та ін. [142, арк. 22, 47]. Не пройшла непоміченою для партійних ідеологів інформація газети «Новий шлях» про встановлення 13 травня 1985 року в Єрусалимі монументу українським жертвам нацизму і більшовизму [142, арк. 131]. У підготовлених щодо цього рекомендаціях пропонувалося дати доручення товариству «Україна» опублікувати в газетах «Вісті з України», «Ньюс фром Юкрейн» репліку дискредитуючого характеру, зробивши основний акцент на «викритті профашистського характеру українських емігрантських центрів США і Канади, зусиллями яких був споруджений так званий „пам’ятник”, і приналежності його автора Ю. Диби до дивізії СС» [142, арк. 133].

Як це було у минулому, до ведення контрпропагандистської кампанії найактивнішим чином залучалися офіційні історики. 18 вересня 1985 р. заступник завідувача Міжнародним відділом ЦК КПРС А. Черняєв надіслав на адресу ЦК КПУ книгу, «підготовлену канадськими комуністами у зв’язку з кампанією „штучного голоду на Україні в 1932 – 1933 рр”» з рекомендацією доручити науковцям висловити зауваження на неї [143, арк. 119]. 8 жовтня 1985 р. секретар ЦК КПУ А. Капто надіслав до Москви відгук на рукопис книги «Мошейничество, голод и украинский фашизм», що його підготували Інститут історії партії при ЦК КПУ, Інститут історії АН УРСР та Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР [143, арк. 120].

З відгуку видно, що зусилля канадських комуністів радянськими істориками були оцінені схвально. Особливі компліменти заслужили порушені у книзі теми із спростуванням «штучного голоду на Україні», «геноциду українського народу», твердження, що авторами «антирадянських вигадок і інсинуацій» довкола теми голоду є в переважній більшості «кримінальні злочинці», «фашистські прислужники», «ренегати», а також критичні зауваження на адресу «так званого академічного „українознавства”» в особі її преставників – Р. Конквеста, Дж. Мейса, О. Воропая та ін. Водночас радянські науковці зазначили неприйнятність винесеного у заголовок книги поняття «український фашизм», оскільки, на їхню думку, такого явища не існувало. Вони порадили автору уточнити або змінити назву книжки, запропонувавши свої варіанти – наприклад «Брехня про голод і українські лакеї фашизму», «Брехня про голод: хто її вигадує і кому це вигідно?», «Міф про голод тривалістю 50 років» [143, арк. 123]. Інші особливі поради стосувалися чітких констатацій у книзі причин «продовольчих ускладнень» початку 1930-х рр. Їх науковці традиційно вбачали у «посуші, організаційній слабкості щойно створених колгоспів, недостатній оснащеності їх технікою і реманентом, труднощах переходу від індивідуального до колективного господарства, відсутності досвіда і кваліфікованих кадрів, шаленому спротиві скинутих експлуататорів, підтримуваних імперіалістичними силами з-за кордону» [143, арк. 123].

Надісланий з Москви до Києва рукопис книги був анонімним і визначався як «контрпропагандистський матеріал, підготовлений

канадськими комуністами». Зробимо, однак, припущення, що попередньо погоджений у кабінетах ЦК КПРС і ЦК КПУ рукопис був опублікований у Торонто 1987 року в авторстві Д. Тоттла під характерною назвою «Брехня, голод и фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда». Отже, канадські комуністи не тільки врахували рекомендації українських офіційних істориків щодо коригування назви книги, але також «актуалізували» її з урахуванням нових суспільних викликів – вибудувавши специфічний синонімічний ряд: міф про український геноцид – Гітлер – Гарвард.

Пропагандистський постріл у Гарвардський університет вочевидь був зумовлений активізацією наукових досліджень голодомору в Українському науково-дослідному інституті. Над цією темою, зокрема, працювали відомий англійський радянолог Р. Конквест, Дж. Мейс, що став штатним директором комісії Конгресу США по голоду та ін. 1986 року у Лондоні була опублікована і отримала широкий резонанс праця Р. Конквеста «Жнива скорботи». Науковий прорив у дослідженні теми голоду намітився в цей час і у Канаді, де під егідою Канадського інституту українських студій видавалися публікації Б. Кравченка [925], Дж. Мейса [1167; 1168] та ін.

Наприкінці 1986 р. радянські Посольства у США і Канаді надіслали до Москви і Києва повідомлення про подальшу інституалізацію досліджень проблеми українського голоду. У листі від 9 грудня 1986 р. Посольство СРСР у США інформувало про активне мусування української тематики на Другій сесії Конгресу США, остаточне формування у березні 1986 р. комісії по голоду 1932 – 1933 рр. і розгортання її роботи. Висновок, що його робили дипломати, був для радянського керівництва маловтішним: «У конгресі США українським націоналістичним організаціям вдається нав'язати частині американських законодавців свої основні теми і гасла з т.зв „української тематики“. Ряд членів конгресу США активно підтримує різні акції українських націоналістів, бере участь в їх заходах як у конгресі, так і в їх організаціях. Особливо посилилися ці зв'язки у зв'язку з діяльністю так званої „комісії по голоду на Україні“» [143, арк. 29]. 25 грудня 1986 р. Посол СРСР у Канаді А. Родіонов, надсилаючи до Міністра іноземних справ УРСР підбірку матеріалів з газети «Глоб енд мейл» з приводу видання книги Р. Конквеста та інформуючі про інші акції української діаспори, зокрема створення завдяки зусиллям Інституту св. Володимира у Торонто документального фільму «Жнива скорботи», просив доручити «відповідним відомствам і організаціям УРСР підготувати оновлений, добре аргументований контрпропагандистський матеріал про фактичний продовольчий стан на Україні на початку 30-х років», котрий міг би використовуватися радянськими дипломатами [143, арк. 11].

Попередні результати роботи комісії Конгресу США мали бути оприлюднені якраз напередодні святкування 70-ти річчя Жовтневої революції та 70-ти річчя встановлення радянської влади в Україні. Аби підібрати необхідні контрпропагандистські аргументи, восени 1986 р. ЦК КПУ сформував альтернативну американській Комісію із залученням до неї

українських науковців [143, с. 35 – 36]. Реалістично оцінюючи ситуацію, один із членів цієї комісії історик С. Кульчицький звернувся до ЦК з аналітичною запискою, в якій пропонував скасувати сталінську заборону на згадку про голод [143, с. 25 – 26].

Поза всяких сумнівів, це питання обговорювалося й вирішувалося у Москві на рівні ЦК КПРС. Нарешті більше ніж 50-ти річне табу з теми голода було знято. У листопадовому 1987 р. випуску теоретичного і політичного журналу ЦК КПРС «Коммунист» під заголовком «Жовтень і перебудова» було опубліковано кілька статей провідних радянських науковців, у тому числі і статтю історика-аграрника В. Данилова «Жовтень та аграрна політика партії», котра містила згадку про «голод 1932–1933 рр. у сільських місцевостях України, Дону і Кубані, Середнього і Нижнього Поволжя, Південного Уралу і Казахстану» [873, с. 36] та пропонувала нове офіційне тлумачення кризового періоду у взаєминах влади і суспільства. Відмова від райдужних оцінок ситуації на селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. та визнання факту голоду супроводжувалися твердженнями про те, що винуватцем трагедій була не система влади, не правляча Комуністична партія, а лише «порушення принципів ленінського кооперативного плану» Й. Сталіним. У контексті «застосування чужих соціалізму методів» згадувалося і «вирішення хлібної проблеми» 1928 року. Водночас інформація про породжені діями влади «протести селян аж до збройних повстань» нівелювалася твердженнями про безумовну лояльність радянській владі більшості селян, про «революційну творчість мас, і справжній ентузіазм будівничих нового суспільства», котрі «витримали важкі випробування війни і внесли непомірний внесок у справу великої Перемоги» [с. 37]. Таким чином, здаючи вочевидь програшні позиції, пов'язані із недоцільністю заперечування самого факту голоду, правляча партія тим не менше була неготовою кардинально переглянути існуючі історичні схеми, натомість лише прагнула пристосувати їх до нових умов.

Зауважимо, що сформульована В. Даниловим теза про голод 1932 – 1933 рр. як спільне горе радянських народів з політичної точки зору була особливо важливою для радянського керівництва. Масований тиск ззовні, зумовлений діяльністю політичних організації української діаспори та комісії Конгресу США по українському голоду – з одного боку, а з іншого – цілком непевна ситуація всередині самого СРСР, посилення у національних республіках сепаратистських настроїв робили тему голоду-геноциду «політично небезпечною». Публічне обговорення такої важкої історичної спадщини неминуче актуалізувало на рівні суспільної свідомості проблему колоніального статусу України й доцільності її подальшого перебування у складі СРСР. У цьому контексті уявляється зовсім не випадковим і те, що перше офіційне визнання голоду 1932 – 1933 рр. було зроблене не представником центральної влади М. Горбачовим у ході відзначення 70-х роковин Жовтня, а Володимиром Щербицьким 27 грудня 1987 р. у доповіді з нагоди святкування 70-ти річчя встановлення радянської влади в Україні. Побіжна згадка лідера УРСР про голод, начебто зумовлений посухою,

доповнювалася двома принципово важливими для комуністичної влади ідеологічними тезами – про голод як спільне горе радянських народів – «України, Дона і Кубані, Поволжя, Південного Уралу і Казахстану, що постраждали від цього лиха», а також про намагання комуністичної влади запобігти трагедії [810].

Рішення комуністичної влади врешті припинити заперечування самого факту голоду 1930-х рр. приймалося не лише під тиском зовнішніх обставин, але й у контексті перебудови і гласності, котрі за розрахунками правлячої Комуністичної партії мали б припинити поглиблення очевидних в СРСР кризових явищ у економіці та в політичному і духовному житті суспільства. Утім, здаючи вочевидь програму позицію, радянська сторона негайно зайняла нову ідеологічну оборонну лінію: нова офіційна позиція полягала у тому, щоб, визнаючи масовий голод 1932 – 1933 рр., категорично заперечувався його штучний характер та геноцидна природа, його антиукраїнська спрямованість.

13 лютого 1988 р. Дж. Санберг – голова іще однієї, створеної за ініціативою Світового конгресу вільних українців Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932 – 1933 рр. офіційно звернувся до голови Ради міністрів СРСР М. Рижкова з пропозицією про співпрацю [142, арк. 11 – 13]. Повідомляючи про це ЦК Компартію України, Посол СРСР у Канаді А. Родіонов у своєму листі від 24 лютого 1988 р. рекомендував доручити українським науковцям підготувати для комісії «грунтовний аргументований аналітичний матеріал» – радянську версію причин голоду, а також організувати «від імені групи провідних радянських учених-істориків, у тому числі з УСРР» колективний лист-протест з приводу створення комісії [142, арк. 10]. Відповідні доручення від секретаря ЦК КПУ Ю. М. Єльченка отримали 24 березня 1988 р. директори Інституту історії партії та Інституту історії НАН України [142, арк. 9]. Наприкінці квітня, якраз напередодні першого засідання комісії Дж. Санберга у Брюсселі¹, науковці сформулювали свою узгоджену позицію щодо тактичних дій: по-перше, відмовитися від будь-яких контактів з комісією (не брати участі в її засіданнях, не давати дозвіл на роботу в радянських архівах, не готувати жодних аналітичних матеріалів); по-друге, від імені української громадськості публічно засудити комісію і просити бельгійських парламентарів перешкодити проведенню «чергової антирадянської провокації» на території Бельгії; по-третє, опублікувати в одній із республіканських газет, а також у тижневиках «Вісті з України», «Ньюс фронт Юкрейн» контрпропагандистську статтю – викриття «провокаційної тяганини довкола створеної СКВУ «комісії» і брюссельського „трибунала“» [142, арк. 15 – 17]. Сформульовані пропозиції партійним керівництвом були схвалені [142, арк. 17]. Певними шорсткуватостями позначилося виконання другого пункту: попервах планувалося ініціювати протест української громадськості силами групи депутатів Верховної Ради. Перше дорадче засідання Міжнародної комісії відбулося 23-27 травня 1988 у Брюсселі; друге – 31 жовтня – 4 листопада 1988 р. у Нью-Йорку, третє – 15-18 листопада того ж року в Лондоні.

УРСР, однак врешті обмежилися надсиланням 14 жовтня 1988 р. до Нью-Йорка (напередодні другого засідання Міжнародної комісії) гнівного листа від імені чотирьох українських істориків і юристів [143, арк. 8].

Публічні декламації не вплинули на хід роботи Комісії. А ось дієві акції – насамперед неможливість проводити розслідування *in situ* і недоступність документів з радянських архівів об'єктивно обмежили можливості авторитетної за своїм складом Комісії, примусивши її у Підсумковому звіті, хоча і визнати голод 1932 – 1933 рр. актом геноциду, проте констатувати: без глибокого аналізу радянських архівних матеріалів неможливо зробити остаточне заключення – «не у відношенні існування голоду, а, по крайній мірі, його причин і відповідальності за його виникнення» [143, арк. 11, 14].

Ускладнення у зв'язку з неможливістю ґрунтовної праці в радянських архівах виникли й у очолюваної Дж. Мейсом комісії Конгресу США. Своєрідною компенсацією стало проведене комісією опитування свідків сталінської колективізації і голоду, яке виразно вказувало і на його штучність, і на антиукраїнську спрямованість. Врешті, американська комісія зробила висновок: голод був геноцидом, спрямованим проти України як держави. Рапорт щодо цього був переданий Конгресу уже в квітні 1988 р., проте ще кілька років потому члени Комісії опікувалися упорядкуванням і підготовкою до друку зібраних свідчень.

Попри декларовані перебудову і гласність, усе ще не мали у цей час вільного доступу до необхідних архівних документів і рядові професійні радянські історики. Такі документи стали приступними лише для обмеженого кола офіційних, головне партійних науковців. 5 травня 1988 р. директор Інституту історії партії В. Юрчук надіслав до ЦК Компартії України ґрунтовну історичну довідку «Про голод 1933 року на Україні», в якій, попри традиційні ідеологізовані судження, вповні реалістично змальовувався масштабний голод в українському селі, навіть згадувалося про факти канібалізму [145, арк. 2 – 7]. Довідку супроводжувала резолюція Володимира Щербинського від 10 травня 1988 р.: ознайомити членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ Л. М. Кравчука, Ф. М. Рудича, В. К. Врублевського [145, арк. 2]. Таким чином, як свідчать документи, завдяки зусиллям партійних істориків, подробиці трагічної картини голодного вимирання українського села в 1932 – 1933 рр. стали відомими вищому партійному керівництву республіки. Останнє, однак, не наважилося негайно зробити предметом громадського обговорення цю інформацію, вочевидь вважаючи необхідним приготувати, так би мовити, прийнятні для влади інтерпретації трагічних подій.

Протягом 1988 року в центральних союзних та республіканських партійно-радянських періодичних виданнях – газетах «Правда», «Правда України», «Сільські вісті», а також деяких провідних наукових часописах – «Вопросы истории», «Український історичний журнал» з'явилися статті поважних академічних істориків, які репрезентували офіційну історичну схему подій кінця 1920-х – початку 1930-х рр. [pos] У попередні десятиліття

поява такого роду публікацій слугувала б своєрідним сигналом для слухняної трансляції озвучених ідей і рядовими істориками, не кажучи вже про журналістів та письменників. Однак цього не відбулося. Фактично розпочата наприкінці 1987 р. реабілітація жертв політичних репресій, так само як і практична зупинка дії статей «про антирадянську агітацію» та «про пособництво антирадянській агітації» створили сприятливий ґрунт для постання на терені УРСР передвісників багатопартійності – активних самодіяльних рухів, представники яких – переважно опозиційно наставлені до комуністичної влади журналісти, а особливо письменники негайно заходилися над тим, аби представити суспільству альтернативу офіційним тлумаченням періоду кінця 1920-х – початку 1930-х рр., що її містила у собі народна пам'ять.

Водночас друга половина 1980-х рр. усе ж позначилась певними позитивними змінами в роботі офіційних радянських істориків. Певне розширення джерельної бази, послаблення ідеологічного контролю з боку держави тощо спричинили розгортання низки перспективних напрямів дослідження різних аспектів життєдіяльності радянського суспільства в 1920-ті – 1930-ті рр. Зокрема почалося переосмислення процесів, які відбувалися в радянській країні у добу НЕПу і на зламі 1920-х – 1930-х рр. У цьому відношенні безперечно перед вели російські дослідники [840; 857; 860]. Активізувалися дослідження «способу життя» різних верств українського суспільства, зокрема селянства [928; 952].

26 січня 1990 р. ЦК КПУ видав постанову «Про голод 1932 – 1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» [314, с. 3 – 4], яка санкціонувала публікацію підібраних до цього часу партійними істориками документів. Викладені у постанові головні ідеї цілком узгоджувалися з тими, що їх напередодні 70-ї річниці Жовтня оприлюднив журнал «Коммунист». Причини голоду 1932 – 1933 рр. в Україні пояснювалися «відступом тодішнього керівництва країни і республіки від ленінських принципів кооперування», «згубною для селянства хлібозаготівельною політикою». Виразний наголос робився на моментах, реабілітуючих компартію: ішлося про опозиційність до сталінської влади «тисяч голів, членів правлінь колгоспів, спеціалістів, партійних і радянських працівників», поряд із цим виразно звучала тема надання партійними, державними органами продовольчої допомоги окремим областям і районам. Була присутньою у постанові й ідея про «спільне горе» радянських народів. Рішення ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. супроводжувала (а власне, їй передувала) затверджена того ж дня постанова «Про необхідність поглибленого вивчення і об'єктивної оцінки деяких сторінок історії Комуністичної партії України 30 – 40-х і початку 50-х років». Даючи науковцям та освітянам вказівку приступити до вивчення голоду 1932 – 1933 рр., репресій та інших проблем, «зумовлених культом особи та його наслідками», постанова містила пряму вимогу «отримані в результаті наукового аналізу висновки, що вимагають принципових оцінок, виносити на розгляд ЦК». Прагнення Компартії і надалі відігравати роль головного

ідеологічного куратора при трактуванні науковцями «складних сторінок» історичного минулого, зокрема голоду 1932 – 1933 рр., засвідчила також постанова ЦК КПУ «Про реалізацію республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР», видана 21 липня 1990 р., – тобто, вже після того, як позачерговий Третій з'їзд народних депутатів СРСР внесенням відповідних змін до Конституції де-юре поклав край компартійній монополії на політичну владу в країні.

Поглиблення перебудовчих процесів, які дедалі більше виходили за попередньо визначені Компартією ідеологічні рамки, зумовило якісні зміни в гуманітарній науці: намітилося подолання багатолітньої замкненості української історичної науки, дедалі слабкішав державний політико-ідеологічний тиск на неї. У січні 1990 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч науковців з Дж. Мейсом, який, утім, констатував усе ще незначні успіхи української гуманітаристики. 5–7 вересня 1990 р. за ініціативи Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал», Спілки письменників України, Народного руху України, Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, Українського товариства книголюбів, Спілки кінематографістів УРСР, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та спонсорської підтримки Фонду милосердя і здоров'я «Поліграфіст» був проведений Міжнародний сімпозіум «Голодомор 1932 – 1933 років на Україні», в якому взяли участь науковці з США, Канади, Італії, Західної Німеччини. Учасники окреслили перспективні для дослідження наукові проблеми. Недоліком зібрання, як наукового форуму, стали значний емоційний накал у виступах доповідачів. До певної міри це зумовлювалося широким складом учасників сімпозіуму, в числі яких були не лише науковці, але також опозиційно наставлені до КПУ політики, безпосередні свідки трагедії. На потенційну небезпеку політизації теми голоду для здійснення повноцінних наукових досліджень звернув увагу у своєму виступі один із учасників конференції – канадський дослідник М. Царинник.

У листопаді 1990 р. було видано книгу «Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [314], хоча за незрозумілими обставинами її фактичний наклад виявився у десять разів меншим від заявлених 25 тис. примірників. Добірку архівних документів у книзі доповнювали статті чотирьох дослідників, у тому числі С. Діброви «Сталінська колективізація: погляд крізь час» [876], який побіжно торкався теми хлібозаготівельної кризи 1928 – 1929 рр. Остання, на думку автора, була стимульована «необгрунтованими форсованими темпами індустріалізації», «замороженням значних фінансових ресурсів у капітальному будівництві» та неврожаєм в Україні і на Північному Кавказі. Особливу увагу автор приділив висвітленню поглядів сталінської групи і «правих» на шляхи виходу з кризи, наголосивши при цьому, що застосування репресивних заходів проти селянства спричинило «серйозні незгоди серед керівного ядра Комуністичної партії». Водночас масові настрої невдоволення у середовищі самих селян як реакцію на владні дії, а також і факт українського голоду 1928 – 1929 рр.

залишилися замовчаними.

Виданням постанови від 26 січня 1990 р. та книги «Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» вище компартійне керівництво республіки очевидно воліло б вважати тему голоду остаточно з'ясованою і закритою для суспільних дискусій. У грудні 1990 р. з трибуни XXVIII з'їзду Компартії України поряд з закликком захистити Леніна і ленінізм лунала погорда за зроблені ЦК чесний аналіз і безкомпромісну оцінку трагедії голоду. Одначе повторити опрацьовану під час засудження XX з'їздом КПРС культу особи Й. Сталіна технологію «зняття відповідальності» з комуністичної влади за минуле, не вдалося. Політизація теми голоду продовжувала зростати, усе виразніше перетворюючись на один із ключових елементів у стратегії боротьби за владу опозиційних політичних сил. Відчувши послаблення і поступову ліквідацію державного ідеологічного тиску, українські історики нарешті отримали можливість свідомо дистанціюватися від політики заради науки. Частина дослідників виявилися до цього неготовою: криза світоглядних позицій, неспроможність відмовитись від звичних уявлень про дидактичну роль історії примусили багатьох замислитись над потребою зміни професії. Інша частина офіційних науковців поринула з головою в архіви, що зумовило відмову від попередніх оцінок минулого. Найвиразнішим прикладом цього став вихід у березні 1991 р. монографії Станіслава Кульчицького «Цена „великого перелома”», в якій автор робив висновок: «голод і геноцид в селі були запрограмовані заздалегідь» [930, с. 302].

Якщо радянська офіційна політика щодо теми голоду практично до кінця 1980-х рр. мала усі ознаки політики «примусової амнезії», то в перше десятиліття державної самостійності України вона набула рис «в'ялого ігнорування». Суть такої політики окреслювалася формулою: не забороняти, але і не сприяти осмисленню масштабної катастрофи тоталітарного минулого, перетворенню пам'яті про голод на засіб формування ідентичності громадян української держави. Причини такої ситуації були різними. У прагненні вважати тему голоду 1932 – 1933 рр. «вже пройденою» насамперед позначалася міцна комуністична спадковість поважної частини політичної еліти України. Демонстративне ігнорування владою 60-х і 65-х роковин трагедії у 1992 – 1993 і 1997 – 1998 роках сформованою значною мірою з колишньої комуністичної номенклатури Верховною Радою України стало найбільш виразним свідченням цього.

Зміни в офіційній політиці стосовно теми голоду почали проглядатися лише у 2002 – 2003 рр., зокрема після проведення 6 березня 2003 р. Парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору й прийняття 14 травня 2003 р. учасниками спеціального засідання Верховної Ради України Звернення, де наголошувалася потреба вжити заходів для надання політико-правової оцінки голоду 1932 – 1933 рр. як геноциду українського народу – як на рівні самої верховної української влади, так і на міжнародній арені. Дієві зміни у ставленні верховної української влади до теми голоду 1932–1933 рр. розпочалися натомість після Помаранчевої

революції, з обранням Президентом України Віктора Ющенка. На відміну від попередніх президентів України, які, не наважуючись розворушити контраверсійні й нерідко ворожі між собою ідентичності, недостатньо опікувалися політикою історії, Віктор Ющенко зробив відчайдушну спробу «повернути Україні її історичну пам'ять». Цьому сприяли як політична, так і духовна атмосфера в країні після Помаранчевої революції. Віктор Ющенко говорив про Україну як про посттоталітарну, постколоніальну та постгеноцидну країну, і закликав суспільство спільними зусиллями долати цю важку спадщину. У цьому контексті закономірними були і неодноразові наполягання Ющенка на офіційному визнанні Голодомору геноцидом, і врешті схвалення Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. відповідного закону. Діаметрально протилежною натомість виявилась позиція стосовно Голодомору Президента України Віктора Януковича, котрий на міжнародному рівні у 2010 р. заперечив геноцид, обстоюючи радянську політико-ідеологічну тезу про голод 1933 р. як спільне горе усіх радянських народів.

Надмірна політизація теми голоду, а також і перманентна складна економічна ситуація негативно позначилися на процесі інституалізації історичних досліджень в незалежній Україні. Науково-освітні центри – кафедри історії України провідних вищих учбових закладів, академічні інститути, зокрема Інститут історії України з початку 1990-х рр. перебували у надзвичайно важкому економічному стані, а їх працівники не отримували місяцями заробітної плати. За таких умов частина кваліфікованих кадрів назавжди покинула наукову працю, інша частина була змушена працювати, не дістаючи заробітну плату.

Тим не менше, незважаючи на економічні ускладнення, за умов відсутності ідеологічного тиску та наявності вільного доступу до архівних джерел в Україні з моменту проголошення державної незалежності поступально розвивалися напрями наукових досліджень, прямо пов'язані з проблематикою взаємин влади і суспільства у кризові періоди радянської історії, зокрема і голодом початку 1930-х рр. Подолання притаманної для комуністичної епохи інтелектуальної ізоляції від світової історичної науки, подальше вивчення архівних джерел, спогадів очевидців створили умови для опрацювання нових концептуальних моделей, здатних допомогти також більш глибокому з'ясуванню складних дилем доби колективізації і голоду, встановленню їх взаємозв'язку з сучасним періодом української історії.

В осмисленні широкої проблеми «суспільство і влада» намітилися наполегливі пошуки науковцями концептуальних пояснень самої природи, засад, на підставі яких діяла комуністична влада. І в цьому відношенні, безперечно, особливе значення мають роботи С. Кульчицького [929; 931; 932]. Обґрунтований науковцем у багатьох працях концептуальний висновок про прямий зв'язок між спробами впровадити в життя однієї з доктринальних засад комунізму – знищення приватної власності, терористичних методів управління комуністичних владних інститутів і високою ціною модернізаційних процесів, колосальними людськими втратами, трагедією

голоду, мають важливе наукове і світоглядне значення. Важливі теоретико-світоглядні думки містять також науково-публіцистичне дослідження І. Дзюби «Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна» [874], філософсько-публіцистична праця Ю. Бадзьо «Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму» [831]. та ін.

«Архівна революція» зумовила особливу зацікавленість науковців вивченням особливостей функціонування союзних і республіканських структур влади, механізмів прийняття політичних рішень, специфіки реагування українського населення на владну політику тощо. При цьому характерною особливістю значної частини вітчизняних досліджень стала концентрація на історичній конкретиці. Враховуючи на тривалу заборону теми, а також недоступність архівних джерел головні зусилля багатьох дослідників України, починаючи з 1991 року, були спрямовані саме на те, аби відтворити фактографічну картину періоду кінця 1920-х – початку 1930-х рр. в Україні [].

Водночас, ще 1999 року, як визнавав Станіслав Кульчицький, наукова проблема недороду і українського голоду 1928 – 1929 рр. залишалася «білою плямою» у вітчизняній історіографії. Ця ситуація почала змінюватися на краще лише на початку 2000-х років, зокрема з появою відповідних публікацій автора даної дисертації.

Оскільки голод 1928 – 1929 рр. по суті був регіональним, охопивши степові округи УСРР, важливе значення мають передусім праці тих авторів, котрі зосередилися на вивченні цього регіону в досліджуваній нами період. Помітним явищем в історіографічному процесі є праці М. М. Шитюка, спеціально присвячені історії Південної України на широкому хронологічному відрізку часу 20-х – 50-х рр. Перша монографія дослідника з аналізом суті і проявів радянської голодотворної політики побачила світ ще 1997 р. [1125]. Деталізований виклад цієї ж теми у контексті історії Миколаївщини був представлений і в книзі науковця, опублікованій у співавторстві з К. Є. Горбуровим 2007 року [1126]. Ще одна солідна монографія дослідника, котра стала основою для написання і захисту докторської дисертації, оповідає про масові репресії радянської влади проти населення Півдня України в 20 – 50-ті роки ХХ ст. [1127; 1128]. Кілька праць дослідника спеціально присвячено аналізу стану національних меншин у досліджуваній період [1129; 1130], колективізаційним процесам і голоду у Південній Україні [1131], історіографії Голодомору [1133]. Також 2010 року М. М. Шитюком у співавторстві з О. Акуніним було опубліковано узагальнюючу монографію про соціально-економічне становище південноукраїнського селянства наприкінці 20-х – у першій половині 40-х років ХХ ст. Окремий розділ цієї праці висвітлює процеси згортання нової економічної політики та оповідає про державну допомогу селянам в умовах голоду 1928 – 1929 рр. [1132].

Звернемо увагу на видану 2004 року в Одесі працю Ю. Котляра про селянство Півдня України у добу нової економічної політики. Науковець ставив за мету здійснити комплексний аналіз взаємовідносин селянства і

радянської влади в період НЕПу, визначивши специфічні особливості їх проявів на Півдні України [919]. Серед іншого автор детально проаналізував передумови кардинальних змін хлібозаготівельної політики в 1927 – 1928 рр., з'ясувавши реальні причини застосування системи «надзвичайних заходів» та їх наслідки для становища південноукраїнського селянства і розвитку їхнього господарства. Важливе значення мають сформульовані дослідником висновки про те, що система надзвичайних заходів по суті означала відмову від основного принципу НЕПу – права селянина вільно розпоряджатися залишками вирощеної ним самим сільськогосподарської госпроодукції після сплати податків, а також і про те, що податок перетворився із засобу економічного регулювання на засіб адміністративного розорення селянства. Репресивні заходи, справедливо зауважує дослідник, не могли бути ефективними, оскільки не мали жодного економічного сенсу. Натомість хлібозаготівельна кампанія 1927/28 р. поставила аграрний сектор України, зокрема її південну частину, на межу економічної катастрофи. Автор побіжно згадує у своїй праці про неврожай і голод 1928 р. у деяких місцевостях, наголошуючи, що «така ситуація склалася в результаті офіційно визнаної політичної практики, в якій чітко простежувались егоїстичні інтереси тоталітарної держави» [919, с. 250]. Водночас детального аналізу причин, проявів та наслідків голоду 1928 р. у південноукраїнському регіоні автор не здійснив.

Виявленню позитивних і негативних чинників соціально-економічних перетворень в економіці південних районів України в 1921 – 1928 рр. присвятив своє дисертаційне дослідження М. Зеркаль. Характеризуючи надзвичайні заходи в аграрній сфері, що до них вдалася радянська влада на зламі 1927/28 р., намагаючись подолати хлібозаготівельну кризу, автор доводить, що ці події стали своєрідним рубіконом, що маркував подальшу конфронтацію основної маси селян з тоталітарною державою [884, с. 15]. Водночас парадоксальним чином науковець практично оминув у своєму дослідженні тему масштабного недороду та голоду на Півдні України в 1928 р., обмежившись загальною тезою про «загострення продовольчої проблеми» в цих регіонах.

Ще один дослідник, А. Бахтін у своєму дисертаційному дослідженні зосередився на з'ясуванні причин та наслідків проведення суцільної колективізації сільського господарства на Півдні України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років [834]. Хронологічні рамки дослідження охопили період 1929 – 1933 років, а територіальні – регіон, що нині творить Миколаївську, Одеську та Херсонську області. Дослідник у своїй праці вдався до спроби суттєво розширити складові системи «надзвичайних заходів» хлібозаготівельних кампаній 1929 – 1933 років, уточнити масштаби їх застосування. Водночас тема неврожаю та голоду 1928 р. також не стала предметом спеціального наукового аналізу, позаяк дослідник переважно сконцентрувався на вивченні процесів, які відбувалися в регіоні вже з другої половини 1929 р., коли стрімкі темпи стала набувати колективізація селянських господарств.

Висвітленню особливостей соціально-економічного становища селянства південного регіону України в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст., з'ясуванню його ставлення до політики, яку проводила держава на селі, присвятив свою кандидатську дисертацію О. Акунін. При цьому в окремому розділі автор аналізує допомогу, що її надала радянська влада південноукраїнському селянству під час голоду 1928 – 1929 рр. Безперечним позитивом дисертації стало ретельне опрацювання науковцем матеріалів обласних архівів. Водночас її суттєвим недоліком стало оминання принципово важливих для осмислення заявленої теми документів з центральних державних архівів, уповні доступних для науковців. Ідеться, передусім, про колекцію документів Урядової комісії з надання допомоги потерпілим від недороду, що зберігається у фонді Народного комісаріату земельних справ УРСР Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління України. Відповідно обмежена архівна база зумовила недостатню обґрунтованість деяких із сформульованих автором висновків, зокрема про те, що у досліджуваній період більшовицька влада «використовувала увесь свій ресурс та потенціал для зменшення наслідків голоду», виробивши «надзвичайно ефективні методи ліквідації наслідків таких трагедій за складних політичних умов та обмежених економічних ресурсів» [828, с. 12].

Важливе значення у контексті досліджуваної нами проблеми мають узагальнюючі історико-економічні та історико-аграрні дослідження вітчизняних авторів. Звернемо увагу передусім на видані у 1991 і 1997 рр. праці В. В. Калініченка [900; 901]. У солідній монографії В. Калініченка «Селянське господарство в період НЕПу» [901] на значній джерельній базі досліджено цілий комплекс питань, пов'язаних з функціонуванням селянських господарств в умовах нової економічної політики, державним регулюванням розвитку селянських господарств, представлено демографічну характеристику селянства, проаналізовано особливості селянського господарювання. Дослідник довів, що у 1920-ті рр. індивідуальне селянське господарство в Україні було традиційним, сімейним, дрібнотоварним, знаходилось на доіндустріальній стадії розвитку, було замкнене на собі й переважно існувало для задоволення натурально-споживчих потреб самої селянської родини [901, с. 268 – 269]. Монографію доповнюють цінні додатки – матеріали сільськогосподарської статистики. Водночас тема голоду 1928 р. фактично залишилася поза увагою дослідника.

Селянську економіку як соціальну категорію розглядає у своїх працях про селянську економіку як соціальну категорію та українського фермера доби НЕПу В. М. Лазуренко [935; 936], питання розвитку торгівлі в Україні у досліджуваній період аналізує в своєму дисертаційному дослідженні В. Лантух [937], розвиток приватного та кооперативного підприємництва селянських господарств України – В. Олянич [987], історико-теоретичні, історичні аспекти діяльності української селянської кооперації в досліджуваній нами період проаналізовано у працях В. І. Марочка [954], Т. Оніпко [988], С. М. Биченко [837] та ін.

Звернемо увагу на наукові праці, зокрема й дисертаційне дослідження, В. І. Петренка [1001; 1002; 1003], котрому, зокрема, вдалося систематизувати й проаналізувати 24 види державних фінансових визискувань з селянства: сільськогосподарський податок, самообкладання, індивідуальне оподаткування, державні позики, «окладне» страхування та ін. Науковець дійшов висновку, що усі ці визискування значно перевищували можливості селянських господарств, водночас фіскальна заборгованість селянства більшовицькій державі започаткувала масовий терор в українських селах у формі конфіскацій власності, продовольства, розкуркулення селянських господарств тощо.

Фіскальна податкова політика радянської держави у досліджуваній період стала предметом розгляду у працях А. О. Сокіла [1062], С. В. Корновенка [916], Б. А. Оксентюк [984]. Також П. Слотюк [1056], Т. Козацька [907] та О. Гур'єва [867] у своїх кандидатських дисертаціях спеціально розглянули різні аспекти «зернової проблеми», кризи хлібозаготівель та формування системи державних повинностей в УСРР. Дві останні роботи, щоправда, написано на ширшому хронологічному тлі (1928 – 1933 рр.), тому рівень заглиблення в проблематику 1928–1929 рр. у цих роботах є загалом недостатнім.

Тісно пов'язаними з історико-економічними історико-статистичні дослідження, котрі поволи набувають розвитку в Україні. Поряд із узагальнюючою працею про історію української статистики, окремі сюжети якої стосуються досліджуваного нами періоду [970], слід відзначити монографію, що стала основою докторської дисертації, дослідника Ю. Святця, в якій через призму аналізу українського селянського господарства доби нової економічної політики аналізуються статистичні джерела весни 1922 – весни 1926 рр. та методи їх дослідження [1048; 1049].

Питання продовольчої політики радянської влади так чи інакше розглядається у всіх роботах, що аналізують стан селянських господарств України. Водночас підготовлено й кілька спеціальних досліджень на цю тему. Представляє інтерес дисертаційне дослідження Б. І. Хорошуна, в якій висвітлюється продовольча політика більшовицької партії і Радянської держави у 1920 – 1930-ті роки [1104]. Розкриваючи теоретичні аспекти проблеми, автор запропонував власне трактування таких понять, як «продовольча політика», «аграрна політика», «продовольча проблема», «продовольчий комплекс», «вирішення продовольчої проблеми». Дискутивними водночас слід вважати сформульоване дослідником визначення поняття «голод» як найбільш гострої форми прояву продовольчої проблеми, унаслідок якої гинуть люди. Так само дискутивною є теза автора про те, що визначальною обставиною, яка призвела до загострення на зламі 1927/28 р. зернової проблеми, стало несприятливе співвідношення заготівельних цін на хліб порівняно з цінами на інші продукти сільського господарства. У даному разі, на нашу думку, автор явно недооцінює негативних впливів на цю ситуацію серйозних недородів у практично у всіх зернових регіонах СРСР, як і інших факторів, зокрема пов'язаних та з

реалізацією курсу на військово-промислово модернізацію. Тема недородів і голоду в Україні у 1928 – 1929 рр. у дисертаційній роботі невивиправдано, зважаючи на предмет дослідження, оминається, натомість чільне місце автор відводить темі Голодомору 1932 – 1933 рр.

Новим і безперечно перспективним напрямом вітчизняних досліджень є історія повсякдення. Використання широкого комплексу різноманітних джерел у поєднанні із застосуванням новітніх методик дослідження в опрацюванні цього напрямку дозволяють повніше реконструювати життя пересічних людей, зокрема й в умовах недородів та голоду. Цінні думки стосовно методології, історіографії та джерелознавства історії повсякдення містять праці О. І. Удада [1093; 1094]. Серед праць з історії повсякдення, котрі останніми роками з'явилися в Україні і так чи інакше стосуються досліджуваної нами теми – монографії І. В. Рибачака про повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період, соціальну інфраструктуру села [1030; 1031; 1032; 1033], праці О. М. Трубенюка про матеріально-економічне становище та умови праці українського робітництва [1090], О. М. Мовчан про повсякдення робітників УСРР у 1920-ті роки [966], О. А. Колястрюк про повсякдення інтелігенції УСРР [911] та ін.

Осмилюючи сутність радянської голодотворної політики, вітчизняні дослідники усе частіше задаються питанням про характер стосунків на вертикалі «центр – республіка» у міжвоєнний період, з'ясовують рівні впливів союзної влади у прийнятті тих чи інших управлінських рішень республіканськими органами влади. Характер української радянської державності в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави (1918 – 1929 рр.) розглядає у своїй дисертації Л. М. Марценюк [956]. Я. В. Верменич подає у своїй ґрунтовній монографії системний аналіз питань, пов'язаних з особливостями територіальної організації українських земель у складі СРСР, наголошуючи, зокрема, притаманний радянській системі гіперцентралізм Я. В. Верменич [848]. Динаміку стосунків «центр – субцентр» у радянській управлінській системі аналізує В. Ю. Васильєв [846], економічні аспекти союзного державотворення в досліджуваній період – Ю. Горбань [859]. Останніми роками опубліковані наукові праці, автори яких аналізують функції різних урядових структур на зламі 1920-х – 1930-х рр. – органів державної безпеки, прокуратури і внутрішніх справ [897; 969; 983; 1062], охорони здоров'я [826] тощо. У полі зору науковців також перебувають мотивація/наміри дій радянських урядовців – організаторів і провідників голодотворної політики в Україні. Позиції окремих представників вищого керівництва СРСР та УСРР в умовах розгортання сталінської «революції згори» та Голодомору вивілюють у своїх працях В. В. Пашенко [999], Р. Я. Пиріг [1107], Ю. І. Шаповал [1117 – 1120]. Цю наукову проблему також спеціально аналізує М. Дорошко у монографії про компартійно-державну номенклатуру УСРР. Дослідник, зокрема, робить висновок про те, що «вище керівництво республіки не змогло протистояти диктату центру і фактично стало провідником політики, яка коштувала українському народові численних жертв» [879].

Репресивно-каральні дії сталінської влади на зламі 1920-х рр. аналізують у своїх працях дослідники С. І. Білокінь [838], С. Ляковська [942 – 944], В. М. Нікольський [979; 980], Р. Ю. Подкур [1012; 1013], В. В. Ченцов [1109; 1110]. Українські дослідники також прагнуть зрозуміти феномен участі у проведенні репресивних кампаній на селі окремих груп населення – насамперед представників комітетів незаможних селян [852], спілок войовничих безвірників [880]. Останніми роками побачили світ одразу кілька досліджень, присвячених характеристиці репресивної за своєю суттю радянській цензурній політиці [1014; 1071; 1098]. Водночас недостатньо дослідженими у вітчизняній історіографії залишаються зміст і характер державної пропаганди.

Ще один аспект проблеми – вивчення реальних та уявних для комуністичної влади загроз, різноманітних форм опору населення владі. Важливе значення у цьому контексті посідають дослідження, Б. К. Патириком [997]. Автори відзначають масовість, різноманітність форм (активні і пасивні) опору населення, передусім селян, більшовицькій владі, вказують на поширення опозиційних до влади настроїв серед різних верств українського населення, включно з частиною комуністичної номенклатури.

Вітчизняні дослідники звертають увагу на зміну векторів національної політики, кризу політики українізації й поступове посилення русифікаторських тенденцій, інші політичні трансформації, що відбувалися в СРСР та УРСР на зламі 20-х – 30-х рр. Поряд із цим вивчаються питання впливу сталінської «революції згори» на прискорення процесу політизації етнічностей, на рівень лояльності українського населення, політичні настрої, морально-психологічний стан населення в умовах зламу НЕПу і відродження практик воєнного комунізму. Серед інших праць у цьому відношенні заслуговують на увагу дисертаційне дослідження Н. В. Бем про політичні настрої селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства [835], В. Васильєва про настрої населення УСРР у добу «великого перелому» [847], Т. Георгізова про динаміку політичних настроїв і свідомості селян в умовах НЕПу [854], Ю. Лібера про прояви національної ідентичності населенням міст [939], дослідження Г. Т. Капустян [854], Т. І. Конончук [914] та ін. Нарешті виразними є досягнення вітчизняних науковців у контексті з'ясування особливостей взаємостосунків сталінської влади і різних верств українського суспільства в міжвоєнний період – інтелігенції (Даниленко і Г. Касьянов [869], В. П. Коцур [920], Т. Дорош [878]), селянства (В. І. Саричев [1044 – 1046] і Н. Р. Романець [1037]), радянської влади та церков (В. Пащенко [998], Н. Рубльова [1039]) тощо.

Історіографічний огляд наукової проблеми буде неповним, якщо не згадати про видані останніми роками під егідою Українського інституту національної пам'яті праці, тематика яких так чи інакше стосується досліджуваної нами теми. Ідеться передусім про публікації директора цього інституту В. Солдатенка, які по суті репрезентують неокомуністичну версію трагічних подій радянського історичного минулого. Зауважимо, що ще 28 червня 2003 р. доктор історичних наук, професор В. Ф. Солдатенко

опублікував у газеті «Дзеркало тижня» статтю «Голодний тридцять третій: суб'єктивні думки про об'єктивні процеси», представивши концепцію, характерною особливістю якої є завуальоване виправдування голодомору потребами «спровокованої капіталістичним світом» підготовки радянської держави до майбутньої війни та пряме ув'язування здійснених сталінським керівництвом радикальних заходів в аграрній сфері з перемогою СРСР у війні з Німеччиною. «Отже, – наголошує в своїй статті автор, – у другій половині, а ще більше – на кінець 20-х років Радянський Союз опинився у надскладній ситуації прямого протистояння з „старим“, соціально ворожим світом... Врятувати країну, народ могли лише справді неординарні, щонайрадикальніші рішення, велетенська воля до їх здійснення, наднапруження всіх зусиль». «За великим рахунком, – наголошує автор, – у творців тогочасної радянської політики вибору практично не було, лінія поведінки, державний курс виявлялися безальтернативними. І, хоч би там як, їм вдалося досягнути справді фантастичного результату – в історично найстисліші терміни, крайнім напруженням, надзусиллями підготувати порівняно відсталу країну, її народи до грандіознішої, найспустошливішої з війн, у якій вирішувалася доля всього людства, викувати, врешті, ту головну силу, яка тільки й змогла зламати, подолати найпотужну нацистську Німеччину, вийти тріумфатором із наймасштабнішого, найкривавішого, найтрагічнішого за всю історію катаклізму». Концепція історика-комуніста ґрунтується, зокрема, на пропагованих радянськими істориками з часів «Короткого курсу історії ВКП(б)» ідеях про народний характер радянської влади, її безсумнівну підтримку абсолютною більшістю населення. Відповідною є й світоглядна орієнтація автора: його теза про «хоч би там як» в ситуації, коли йдеться про вбивство голодом мільйонів людей, по суті ретранслює позицію самої сталінської влади, котра виправдовувала масові вбивства «законними інтересами» і прагненнями реалізувати завдання побудови «світлого комуністичного майбуття». Відповідною в цьому контексті є й світоглядна позиція автора у розлогіму історіографічному нарисі «Трагічний тридцять третій: нотатки на історичному зрізі» [1063]. Проведений В. Ф. Солдатенко аналіз праць вітчизняних авторів з даної проблематики свідчить – з одного боку, про недостатню обізнаність автора в проблематиці, а з іншого – про невдалі спроби накидання сучасному українському суспільству неокомуністичних трактовок радянського історичного минулого.

Як бачимо, загалом поле історичних дослідів в сучасній Україні є надзвичайно строкатим, а здійснювані дослідження виразно демонструють існування суттєвих відмінностей як світоглядних позицій, так і професійного рівня науковців. Попри виразні досягнення, українська історична наука усе ще залишається недостатньо інтегрованою у світовий науковий простір. Соціокультурна інерція – підхід до українського історичного простору як цілком самодостатнього проявляється, зокрема, у тому, що наукові дискусії довкола теми голоду, які тривають на заході, подекуди все ще залишаються взагалі непоміченими в Україні.

Водночас що стосується зарубіжної історіографії, то перша і до останнього часу єдина публікація в західній літературі, спеціально присвячена досліджуваній нами темі, належить американському досліднику Марку Таугеру. Ідеться про статтю, опубліковану спочатку англійською мовою 2001 року [1184] і перевидану 2008 року в Україні російською мовою в окремій книзі (із скороченим науковим апаратом) [949]. Публікація автора спричинила гостру полеміку між ним і деякими українськими науковцями в пресі [950; 951; 1092].

Короткий виклад висновків Марка Таугера є таким:

1. Причиною голоду 1928–1929 рр. в Україні стало зменшення кількості харчових продуктів через неврожай і вкрай низький рівень прибуткової вартості сільського господарства СРСР.

2. Уряд ужив конкретних заходів для забезпечення кількох сотень тисяч селян продовольством, а установи і чиновники всіх рівнів, попри перешкоди, оперативної й організовано реагували на ситуацію, ставлячи собі й реалізуючи лише ті завдання, які можна було виконати.

3. У постачанні продовольства Україна в 1928 – 1929 рр. зовсім не відіграла, на протипагу твердженням українського економіста Волобуєва, ролі сировинної колонії Росії. Під час кризи та голоду Україна отримала більше продовольства, ніж вивезла в інші республіки. Радянська влада істотно допомогла республіці, відреагувавши на природний катаклізм, і передала з Росії в Україну необхідні ресурси для продовольчого забезпечення та відновлення сільського господарства.

4. Всупереч поширеним уявленням про каральну й експлуатаційну природу радянської влади, насправді існувала й «інша грань радянського режиму – занепокоєність потребою пом'якшити страждання (а зовсім не створювати їх)». Застосовувані ж під час зернової кризи екстраординарні методи, хоч і призвели до дефіциту продуктів «у деяких регіонах для певних категорій селян», насправді «були благом порівняно з тим, що могло би статися, якби уряд нічого не робив, покладаючись на ринок».

Віддаючи належне Маркові Таугеру за першість у спробах дослідити проблематику українського голоду 1928 – 1929 рр., усе-таки відзначимо, що його узагальнювальні висновки ґрунтуються на обмеженій джерельній базі та недосконалості дослідницьких підходів.

Зауважимо передусім, що автор, готуючи публікацію, переважно зосередився на вивченні окремих справ Урядової комісії з надання допомоги потерпілим від недороду. Воночас за межами дослідницького процесу залишилися цілий пласт важливих у контексті дослідження проблеми архівних документів і матеріалів союзних та республіканських органів влади, котрі на момент написання науковцем статті перебували у відкритому доступі. Відтак висновки автора спростовує величезна кількість емпіричного матеріалу. Теза ж автора про надзвичайні заходи як «благо», навіть попри зумовлений ними дефіцит продовольства «певних категорій селян» (а цими «певними категоріями», до речі, стала передусім саме бідняцька частина села, яку змусили голодувати), в суті речей повторює інтерпретації цих подій

самим Сталіним, який також намагався виправдати руйнацію та безжальне пограбування села благородними намірами подолати зернову кризу в країні, запобігти загрозі голоду в містах, не розголошуючи, однак, ані відмову від пропонованої ззовні допомоги (зокрема, від знаного благодійника Фритьофа Нансена), ані небажання імпортувати до СРСР потрібну кількість хліба, ані тривання, попри гостру кризу, експорту продовольства.

Між тим, погляд на події історичного минулого на старій основі, зокрема під кутом зору самих диктаторів, загрожує завести нас у світоглядний глухий кут, бо в такому разі, як слушно зауважує Тимоті Снайдер, диктатори – чи то Гітлер, чи то Сталін – «продовжують самі диктувати нам, як розуміти їхні діяння» [1059, с. 15].

Загалом досліджувана в дисертації проблема практично не знайшла відображення у західній історіографії. Здебільшого дослідники концентрують свою увагу на загальних аспектах проблематики взаємин влади і радянського суспільства [1141; 1151; 1155; 1157 – 1158, 1163;], у контексті порівняльного аналізу з ситуацією в різних країнах світу [1159; 1175; 1185; 1188], або спеціально на проблематиці 1932 – 1933 рр. [1153 – 1154; 1156; 1160 – 1161; 1166]. Шейла Фіцпатрик, за традиційною з радянських часів схемою, бере за відправну точку соціальної історії сталінських селян період «від суцільної колективізації» [1099 – 1100]. Корисними у контексті досліджуваної теми можна вважати деякі роботи західних авторів з кліматології, статистики. Наприклад, вплив природних умов на врожай 1927 р. дослідив у своїй дисертації Джеймс Велкер [1190]. Цінні методологічні підходи щодо вивчення балансів народного господарства СРСР містяться у публікаціях С. Віткрофта та Р. Дейвіса [1145 – 1150; 1171; 1191 – 1193].

Відносно сільськогосподарської та іншої економічної статистики в цілому, корисне дослідження провів французький історик Мартин Меспле про смертність і причини смерті в Україні у ХХ столітті [961]. Його робота починається з вивчення земської статистики напередодні революції і закінчується кінцем 1920-х рр., коли романтично наставлені статистици-професіонали були зведені на низький рівень «техників цифри». Дослідник доводить, що висуванці, які прийшли на зміну професіоналам, відзначалися не стільки професіоналізмом, скільки політичною благонадійністю. Але попри того вони намагалися, поки залишалася ще певна свобода, зберігати якісь стандарти. Однак зрозуміло, що без надійних статистичних даних не могло бути реалістичного економічного планування. В книзі наведено цінну в контексті досліджуваної нами проблеми демографічну статистику. Представляють також інтерес праця Алена Блюма, присвячена аналізу впливів політики на статистиків і статистичний процес у 1920-ті – 1920-ті рр. [839].

Виразні успіхи у дослідженні проблематики взаємин влади і суспільства має сучасна російська історіографія. Цінними у контексті досліджуваної нами теми є праці Я. С.Абрамова про надзвичайні заходи у внутрішній політиці радянської держави в період 1917 – 1939 рр. [827], Е. Н.

Бадмаєва з аналізом реалізації радянської державної політики в соціально-економічній сфері на прикладі Нижнього Поволжя [832], Е. Ю. Баранова про аграрне виробництво і продовольче забезпечення населення Уральської області в 1928 – 1933 рр. [833], В. А. Бондарева про життя російського селянства в умовах аграрних перетворень кінця 1920-х – початку 1940-х рр. [841], А. А. Васильєва про продовольче питання в аграрній політиці радянської держави за доби НЕПу [845], А. Вишневіського про модернізаційні процеси в радянській економіці досліджуваного нами періоду [851], Н. Івницького про репресивну політику радянської влади на селі [887] та ін. Стан російського селянства напередодні «великого перелому» аналізує у своїй монографії дослідник І. Клімін [906]. В контексті досліджуваної нами теми також заслуговують на увагу дослідження, проведені Н. Міку [962], О. Осокіною [991], Л. С. Рогачевською [1199] та ін. Разом із тим слід відзначити, що тема неврожаю і голоду 1928 – 1929 рр. в Україні у працях російських авторів зовсім не розглядається, перспективними для дослідження залишаються й продовольчі ускладнення у цей період у зернових районах самої РСФРР.

1.2. Джерельна база дослідження

Потреба комплексного вивчення складних процесів взаємодії влади та суспільства в умовах недородів і голоду 1928–1929 рр. зумовила застосування широкого кола джерел, в основу класифікації яких, відповідно до сучасних підходів у історичному джерелознавстві, покладено два основні критерії: за способом кодування й відтворення інформації та видовий (формально-функціональний). Використані в дисертації джерела умовно поділяються на два типи (писемні і зображувальні), а писемні – на чотири групи (документальні, періодична преса, особистого походження та оповідні). Особливе місце в дослідженні посідає політична карикатура, котра, як спеціальний тип історичного джерела, уперше використовується в дисертації в такому обсязі.

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження складають архівні матеріали, значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу. Це документи з Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ, м. Москва), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ, м. Москва), Російського державного військового архіву (РДВА, м. Москва), Центрального державного архіву вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів України (ЦДАКФФД), Осередку української культури (м. Вінніпег, Канада). Основу джерельної бази дослідження склали документальні матеріали – опубліковані та неопубліковані (загалом опрацьовано 32 фонди 9 вітчизняних і зарубіжних

архівів).

Серед документальних матеріалів першорядне значення мають законодавчі акти союзних і республіканських органів державної влади та управління. Переважна їх більшість аналізувалася на підставі фронтального вивчення змісту офіційних видань – «Собрания законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик» [681 – 682] і «Збірника законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України» [393 – 396] та ін. [397].

Чимало важливої у контексті досліджуваної теми нормативно-розпорядчої документації державних і партійних органів вже опубліковано. Слід наголосити джерелознавчу цінність таких документальних публікацій, як «Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929 гг.» [410], «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939» [684], «“Совершенно секретно”: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.)» [683], а також збірки «Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933 рр.» [436], упорядникам якої належить першість документального порушення досліджуваної теми, та ін. Водночас зауважимо практично повну відсутність у фундаментальному документальному виданні «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939» будь-яких матеріалів, що проливають світло на обставини виникнення, перебіг і наслідки українського голоду 1928–1929 р. Останнє виглядає доволі дивним, зважаючи на достатню архівну забезпеченість даної наукової проблеми [722].

Важливе значення мають матеріали з'їздів рад і партійних комітетів, конференцій, пленумів, у ході яких не лише декларувалися ті чи інші важливі рішення й настанови, але й визначалися конкретні засоби їх реалізації. Стенографічні звіти, постанови більшості з'їздів і конференцій органів вищої державної та партійної влади видавалися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., хоча нерідко з суттєвими цензурними виключеннями [302; 350; 435; 441; 447 та ін.].

Механізм цензурування відомостей, безпосередньо пов'язаних з темою недородів і українського голоду 1928–1929 рр., виразно демонструє, наприклад, порівняльний аналіз двох варіантів стенограм «Бухаринско-троцкистского процесса» (2–12 березня 1938 р.) – виданого з цензурними купюрами наприкінці 1930-х рр. і нещодавно опублікованого без купюр, у повному обсязі [1200]. Стає очевидним, що публікуючи стенограму в 1930-ті рр. упорядники з тексту показів одного з фігурантів процесу – М. Чернова, котрий у досліджуваний період обіймав посаду наркома торгівлі УСРР, було вилучено саме ті пасажі, де він згадував про недорід і продовольчі ускладнення 1928 р. в радянській Україні, про відповідальність за це сталінського керівництва та про поширення у партійному середовищі опозиційних настроїв по відношенню до сталінської групи.

Як зазначалося вище, стенограми пленумів ЦК ВКП(б) досліджуваного періоду нині опубліковано. Щодо матеріалів пленумів ЦК КП(б)У, то вони досі або зовсім не видавалися, або ж були опубліковані лише частково. Відтак залучення відповідних матеріалів республіканського рівня у

дисертації переважно проводилося на основі вивчення архівних документів фонду Центрального комітету Комуністичної партії України (Ф. 1, оп. 1, оп. 6, оп. 7) ЦДАГО України.

Тісно пов'язані із цією підгрупою документів тексти виступів, статті вищих керівників партії і держави – Й. Сталіна, О. Рикова, Н. Бухарина, Н. Осинського, А. Мікояна, М. Мілютина, В. Чубаря, Г. Петровського та ін. Статті і промови багатьох представників верховної влади публікувалися в СРСР окремими виданнями або на шпальтах періодики [327; 411; 445; 485; 495; 507; 517 та ін.]. Наприкінці 1980-х рр., за «доби гласності», побачили світ деякі видання із промовами і статтями репресованих діячів, котрі наприкінці 1920-х рр. перебували в опозиції до Й. Сталіна й репрезентували різні «ухили» [264; 628]. Хоча подібні документи за формальними ознаками мали б відноситись до джерел особистого походження, усе ж де-факто їх можна розглядати як документи нормативного характеру: по-перше, саме такими цього роду документи сприймалися сучасниками; по-друге, в них, як правило, тлумачилися й доповнювалися узгоджені на офіційному рівні нормативні документи. Зауважимо при цьому джерелознавчу цінність матеріалів такого роду, опублікованих на шпальтах періодичних видань, передусім у газетах. Порівняльний аналіз опублікованих пізніше окремими виданнями та вихідних/газетних версій виступів тих чи інших діячів партії і держави нерідко засвідчує більшу інформативну насиченість саме газетних версій. Не кажучи вже про те, що у низці випадків ці останні виступають єдиним документальним підтвердженням таких виступів.

Необхідність повнішої реконструкції складових радянської політики в економічній та соціальній сферах зумовила потребу архівних пошуків як нормативно-правових актів, так і розпорядчої, діловодної документації управлінських структур різних рівнів. Відзначимо, що притаманна радянській і подекуди використовувана в сучасній вітчизняній історіографії практика віднесення документів компартії до окремої групи джерел не є науково обґрунтованою – передусім тому, що компартійні документи не мають власних видових ознак. Виходячи з цього, такого роду матеріали в дисертації розглядаються як діловодна документація.

Використана в роботі нормативно-розпорядча, діловодна документація державних і партійних комітетів переважно виявлена у державних архівах. Зокрема у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) досліджено матеріали Ради народних комісарів СРСР (Ф. 5446), у Російському архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ) – документи Центрального комітету ВКП(б) (Ф. 17), в Центральному державному архіві громадських об'єднань України – документи відділів ЦК: загального, організаційно-інструкторського, агітації і пропаганди та ін. Опрацьовувались також протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У, бюро окружних, районних партійних комітетів, численні доповідні записки і звіти уповноважених ЦК та представників окружних комітетів КП(б)У, органів НКВС і ДПУ УСРР.

Чимало важливої у контексті досліджуваної теми документації виявлено в Центральному державному архіві вищих органів державної

влади та управління (ЦДАВО). Серед інших вивчалися матеріали Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (Ф. 1), Вищої ради народного господарства (Ф. 34), Державної планової комісії при РНК УСРР (Ф. 337), Народного комісаріату фінансів (Ф. 30). При цьому виявлено й введено до наукового обігу надзвичайно важливий у контексті досліджуваної теми пласт документів Раднаркому УСРР, котрий досі вважався повністю втраченим унаслідок архівоциду 1934–1941 рр. [843]. Ідеться про повний комплект протоколів засідань українського радянського уряду за 1928–1929 рр. Також неабияку цінність мають документи з фонду постійного представництва уряду УСРР при уряді СРСР (Ф. 3). Аналіз цих матеріалів дозволяє глибше зрозуміти специфіку прийняття владних рішень і особливості взаємодії на вертикалі «центр – республіка» в умовах недородів і голоду 1928 – 1929 рр. Серед використаних матеріалів фонду республіканського наркомату торгівлі (Ф. 423) – документи про хлібозаготівельну та інші господарські кампанії, зокрема фінансові – збирання ЄСГП, самообкладання, реалізацію державних позик та ін. Поряд із цим вивчалися постанови, інструкції, протоколи засідань відомства, під час яких обговорювалися питання постачання населення республіки хлібом та іншим продовольством.

Надзвичайно інформативними у контексті досліджуваної теми є документи фонду Народного комісаріату земельних справ УРСР (Ф. 27). Ідеться передусім про комплекс документів, стосовних утворення й діяльності Урядової комісії з надання допомоги потерпілим від недороду. В процесі роботи опрацьовувались фронтальним способом всі протоколи засідань цієї Комісії, також у порівняльному контексті аналізувалися різні версії планів державної допомоги, досліджувалися численні доповідні записки і звіти про ситуацію на місцях, виконання затвердженого плану державної допомоги, що врешті дозволило скласти досить повне уявлення про напрями і ефективність діяльності Урядкому.

Зауважимо, що інформаційний потенціал вищезазначених фондів центральних установ суттєво підвищують наявні в них чисельні документи з округ і районів республіки. Їх вивчення дозволяє повною мірою реконструювати ситуацію, що складалася на місцях.

Значну увагу в роботі приділено вивченню комплексу документів, котрі відбивають специфіку реагування населення на ті чи інші заходи радянської влади у досліджуваній період. Особливу цінність у цьому контексті мають зведення спеціальних органів (ОДПУ, особливих відділів РСЧА) про настрої різних верств населення, їх ставлення до тих чи інших господарських кампаній, до радянської влади, про поширення антирадянських настроїв, тісне переплітання в них національних і соціальних мотивів та ін. Широко використані в дисертації такого роду документи виявлено у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф.1, оп. 20), Центральному державному архіві вищих органів державної влади України (Ф. 388), Російському державному військовому архіві (Ф. 9. Поліуправління РСЧА, ф. 25899. Управління Української військової округи

). Переважна більшість такого роду документів дисертанткою уперше вводиться до наукового обігу. Разом із тим у роботі використано матеріали кількох фундаментальних збірників документів «“Совершенно секретно”»: Лубянка – Сталину о положении в стране» [683], «Советская деревня глазами ВЧК ОГПУ – НКВД. 1918–1939» [684], в яких так само опубліковано важливі у контексті вивчення політичних настроїв суспільства документи і матеріали .

Значну частину використаних в ході дослідження статистичних матеріалів виявлено в опублікованих статистичних виданнях – довідниках, збірниках [323]. В процесі дослідження вивчалось змістовне наповнення таких спеціалізованих журнальних видань, як «Статистическое обозрение», «Вісник статистики України», «Статистична хроніка» та ін. На шпальтах цих видань регулярно друкувалась надзвичайно важлива оперативна інформація, авторами якої здебільшого виступали відомі статистики, представники ЦСУ УСРР та чиновники різних наркоматів. ого відомства, низки наркоматів. У контексті досліджуваної проблеми особливо цінними в інформаційному відношенні є виявлені на шпальтах періодики публікації В. Я. Введенського [273 – 276], відомих статистиків Г. Вербицького [278 – 279], І. Гуларія [329 – 331], М. Гуревича [332 – 336], Н. Гуцуляка [337 – 340], В. Доброгаєва [354 – 355], Н. Дубенецького [367 – 371], Й. Епштейна [375 – 378], В. Качинського [422 – 428], Ю. Корчак-Чепурківського [444], А. Е. Лосицького [475 – 478], С. Мінаєва [496 – 498, 507 – 516], А. Михайловського [501 – 505]. А. Нурінова [544 – 549], А. Онуфрієва [556 – 558], С. М. Соловейчика [689 – 692], Н. Тительбаума [717 – 718], М. Чернова [783 – 785] та ін.

Крім цього, системно опрацьовувалася різнопланова статистична інформація, що зберігається в архівах, передусім у ЦДАВО України. Зокрема , у фонді 582 (ЦСУ УСРР) опрацьовано листування республіканського і союзного статистичних відомств, звіти й доповіді ЦСУ УСРР та місцевих статистичних бюро, урядових комісій про стан врожаю у південних округах України, інформаційні довідки про розміри та причини загибелі озимих, декадні огляди погодних умов і стану посівів та ін.; у фондах 27 (НКЗС УСРР) і 257 (ВЦКНС) – статистичні відомості про склад і динаміку посівних площ, розміри врожайності, валові збори сільськогосподарської продукції, а також матеріали щорічних обстежень індивідуальних селянських господарств; у фонді 3 (Постпредство УРСР при уряді СРСР) – статистичну інформацію про складання хлібофуражних балансів СРСР і УСРР на 1927/28 – 1928/29 рр.; у фонді 382 (НКОЗ УСРР) – річні, щомісячні відомості про стан захворювання й смертності населення під час недороду і голоду. Водночас проведене дисертантом дослідження дозволяє висновувати про активне втручання політики у самий процес вироблення статистичної інформації. Ця обставина не могла не впливати на її достовірність, відтак використання радянських статистичних матеріалів вимагає від дослідника критичного підходу й застосування спеціальних методик їх перевірки.

Відбір періодичної преси для наукового аналізу проводився з урахуванням рівня присутності видань в інформаційному просторі

досліджуваного періоду, особливостей цільової аудиторії, періодичності виходу, накладів. Загалом фронтальним способом вивчено 17 найменувань різних за типом газетних і журнальних видань. Аналізувалося змістовне наповнення газет – центральних («Правда», «Крестьянская газета»), республіканських («Комуніст», «Вісті ВУЦВК», «Радянське село», «Пролетарий», «Червона армія»), окружних. Також опрацьовано окремі газетні видання, що виходили на західноукраїнському терені у Польщі (газета «Діло») та у Північній Америці («Робітнича газета» (Вінніпег, Канада)). Слід зазначити, що в умовах монополії компартії на владу та ідеологію, функціонування радянської періодики було позначене амбівалентністю. З одного боку, преса у досліджуваній період виступала одним із головних знарядь офіційної агітації та пропаганди, формування «потрібної» владі громадської думки. Проте з іншого боку – преса сама ставала об'єктом владного тиску, зокрема і цензури, котрі нівелювали її функції інформатора суспільства. Врахування цієї обставини і застосування спеціальних прийомів джерелознавчого аналізу, зокрема порівняльного аналізу матеріалів преси і неопублікованих архівних документів, відкриває широкі можливості використання газетних матеріалів і робить їх важливим джерелом дослідження особливостей взаємин радянської влади і суспільства в умовах недороду і голоду 1928–1929 рр.

Заслуговують на увагу, зокрема, опубліковані в газетах різноманітні документи офіційного походження. Цікавими є також численні постійні рубрики офіційної преси, приміром передові статті, які розкривають вузлові моменти державної політики. Оперативність газетної інформації дозволяє скласти повне уявлення про зміст та інтенсивність ведення практично усіх поточних господарських кампаній – хлібозаготівельної, фінансової, про витіснення приватника на хлібному та інших ринках. Особливий інтерес представляє газетний матеріал для вивчення змісту інформаційної політики держави в умовах недороду і голоду. Нарешті газетні видання дають цінну інформацію про психоментальний стан суспільства, його політичні настрої. Вміщені у пресі матеріали доводять існування радянського активу, проте засвідчують також існування широкого народного опору владі, дають уявлення про засоби і методи владної репресивно-каральної політики.

Активно використовувалися в дисертації різні за типом журнальні видання – політичні, масові, спеціалізовані, відомчі. Зауважимо, що подекуди у сучасній вітчизняній історичній науці при розгляді подій і процесів, які відбувалися на зламі 1920-х рр., практикується залучення до історіографічного аналізу опублікованих у журнальній періодиці «прикладних публікацій» – текстів промов, статей діячів партії і держави, інших матеріалів, авторами яких переважно виступали сучасники досліджуваних подій, котрі не тільки безпосередньо були задіяні в тогочасних суспільних процесах, але й до певної міри визначали їх. Історіографічний аналіз такого роду публікацій деякими авторами проводиться на тій підставі, що в них наявні «історичні екскурси», котрі «мають ознаки наукового аналізу». Таку мотивацію, на нашу думку, навряд

чи можна вважати достатньо науково обгрунтованою для того, аби виводити згадані вище документи за межі джерелознавчого аналізу. Тим більше, що на кваліфікації подібного роду документів саме як історичних джерел наполягають й авторитетні фахівці з історичного джерелознавства.

В процесі дослідження також використано документи особистого походження. Значну наукову цінність у контексті досліджуваної проблеми мають документи персональних фондів вищих керівників партії і держави. У РДАСПІ опрацьовано матеріали фондів Й. Сталіна (Ф. 558), Л. Кагановича (Ф. 81), А. Мікояна (Ф. 84), В. Молотова (Ф. 82) та К. Ворошилова (Ф. 74). Численні документи цих фондів – особисте листування, персональні правки на діловодній документації, чернетки, щоденникові записи тощо) не лише розкривають механізми прийняття верховною владою тих чи інших рішень, але й увиразнюють засоби та прийоми, за допомогою яких ці рішення впроваджувались в життя. Заслужують на увагу й листування вищого керівництва партії і держави, опубліковане окремими документальними збірниками. Особливу увагу в цьому контексті мають видання «Большевицтское руководство. Переписка. 1912 – 1927» [256], «Советское руководство. Переписка. 1928 – 1941» [685], «Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925 – 1936» [581], а також історико-бібліографічне видання «Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923 – 1991» [323].

В дисертації широко використано опубліковані і неопубліковані матеріали – свідчення очевидців. Особливе значення в цьому контексті мають матеріали, зібрані наприкінці 1980-х рр. американським дослідником Джеймсом Мейсом у США [277], а також українським письменником В. Маняком в самій Україні [724]. Представляють інтерес два документальні збірники, опубліковані останніми десятиліттями в Росії – «Голос народа. Письма и отклики рядовых граждан о событиях 1918 – 1932» [316] та «Письма во власть. 1917 – 1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевицтским вождям» [580]. Також у процесі дослідження вивчалась архівна колекція свідків голоду, що зберігається в Осередку української культури у Вінніпезі. Особлива цінність колекції полягає в тому, що вони були підготовлені здебільшого не селянами, а представниками інтелігенції – вчителями, духовенством. Таким чином, ці матеріали розкривають значною мірою невідомий досі джерелознавчий пласт, збережений завдяки зусиллям видатного дослідника Дмитра Дорошенка (останній був одним із ініціаторів проведення конкурсу спогадів, завдяки чому ця колекція і зберігалася).

В процесі дослідження в якості історичного джерела вивчалися й оповідальні матеріали – твори художньої літератури, переважну більшість яких виявлено у літературних журнальних виданнях досліджуваного періоду.

Поряд з писемними активно використано зображувальні джерела, передусім кіно і фотодокументи. У ЦДАКФФД України фронтальним способом досліджено матеріали фонду «Кінотиждень» за 1928–1929 рр., значну кількість фотоматеріалів виявлено також на шпальтах газет і журналів

, у тому числі спеціалізованих часописів «Фото для всіх», «Советское фото».

Особлива увага надавалось виявленню та науковому аналізу політичних карикатур. Як відомо, слово «карикатура» походить з італійського *caricatura*, від *caricare*, що означає перебільшувати, навантажувати. За «Словником української мови» карикатура – це малюнок, що зображує кого- або що-небудь у навмисне спотвореному, кумедному вигляді. Відповідно специфіка політичної карикатури полягає у тому, що вона в сатиричній формі зображує певні соціально-політичні події та об'єкти, котрі до них причетні, тобто містить таку інформацію, яка зачіпає різні сторони політичного буття суспільства. За зовнішніми ознаками карикатура, зокрема і політична, як правило розрізняється за: технікою виконання (графіка, малюнок та ін.); способом оформлення (лінійна/контурна; чорно-біла/кольорова; одно кадрова / багато кадрова); областю застосування (газетно-журнальна, плакатна, книжкова та ін.). Зауважимо, що одно кадрова, і багато кадрова карикатури завжди формують єдине смислове ціле, хоча у другому випадку ідеться про виписування цілої сюжетної лінії.

Як історичне джерело політична карикатура традиційно відноситься до типу зображувальних джерел, позаяк на відміну від інших видів джерел (письмових або речових) вона містить інформацію, переважно закодовану в зорових образах. Утім, карикатуру складають не тільки зображувальний (малюнок), але й вербальний (заголовки, підписи, «мову персонажів») компоненти. І хоча роль цих компонентів у подачі інформації різна, обидва вони є важливими й творять єдине візуальне та смислове ціле. Саме тому, на нашу думку, карикатуру слід визначати як креольський текст, і, відповідно, як змішаний, зображувально-письмовий тип історичного джерела.

Виявлення політичної карикатури у процесі дослідження проводилось шляхом фронтального вивчення обраних для дослідження періодичних видань – журналів та газет. Крім трьох провідних сатирично-гумористичних журналів («Крокодил», «Безбожник у станка» і «Червоний перець») з цією метою вивчалися газетні періодичні видання – союзні, республіканські, окружні, а також ті, читацькою аудиторією яких були представники різних суспільних верств – робітники, селяни, військовослужбовці. Такий підхід дозволив досить повно охопити цільову аудиторію, на яку була розрахована політична карикатура як складова радянської пропаганди.

I.3. Методологія, методи дослідження

Вітчизняні дослідження з радянської історії упродовж більшої частини минулого століття в силу певних політичних умов проводилися виключно в контексті марксистсько-ленінської методології, в основі якої лежав формаційний підхід у визначенні суті історичного процесу. З розвалом СРСР, проголошенням державної незалежності України та ліквідацією монополії

Комуністичної партії на ідеологію у вітчизняній історичній науці намітилися кардинальні зміни у вивченні суспільних відносин та інститутів, у тому числі й стосовно проблематики голоду. Наполегливі спроби вітчизняних науковців інтерпретувати явища минулого на підставі різних концептуальних підходів поступово призвели до затвердження різних методологічних засад у вивченні історичного процесу, зокрема, марксистсько-формаційного, цивілізаційного (соціокультурного), філософсько-історичного. Новий дискурс вітчизняного дослідницького процесу – затвердження багатоманітності історичних теорій і концепцій є прямим відбиттям існування в українському суспільстві різних моделей світобачення.

Щодо автора даної дисертаційної роботи, то вона, враховуючи вищезазначені наукові реалії, виходить з того, що кожний із існуючих методологічних підходів має певну цінність, оскільки відбиває особливі, специфічні структурні елементи вивчення історичного процесу.

Дисертантка цілком і повністю дотримується наукової позиції, що теоретико-методологічний синтез в історичному пізнанні та історичній науці сучасної епохи – це обов'язкова, безсумнівно необхідна умова подолання тієї кризи, в котрій вона опинилася після 1991 року.

Специфікою наукових праць з проблем трагічних сторінок радянського історичного минулого є також те, що такі теми більш за інші можуть впливати на емоційно-чуттєву сферу свідомості дослідників. Повною мірою це стосується обраної нами для дослідження наукової проблеми. Прагнучи до об'єктивізації історичного пізнання, дисертантка намагається дотримуватись принципу «наукового дистанціювання», що передбачає, по-перше, сповідування критичного підходу до минулого і, по-друге, свідоме культивування в ході дослідницького процесу «відстороненої причетності». Тільки такий підхід, на нашу думку, дозволяє уникнути в оцінках складних історичних процесів ідеологічної упередженості, що нею позначена чимала кількість вітчизняних історичних досліджень.

Досліджуючи складну і неоднозначну проблему взаємодії влади і суспільства в умовах кризових 1928–1929 рр. слід виходити з того, що складові процесу історичного пізнання визначаються співвідношенням соціального, індивідуально-психологічного і загальнолюдського. Наріжні поняття, що ними оперує автор цього дослідження є такі поняття, як «голод», «влада», «суспільство».

Поняття «голод» у роботі трактується як вірулентна (особливо небезпечна) форма голодування, що спричиняє поширення смертності. Застосовано типологію голодування (розподіл на якісне і кількісне), запропоновану видатним російським соціологом Пітиримом Сорокіним [1064].

Використаний у дисертації концепт «голодотворна (faminogenic) політика» обґрунтовано Девісом Маркусом [1170]. За визначенням американського юриста, голодотворною слід вважати таку політику влади, котра сприяє або призводить до голоду. Відповідно міра відповідальності за злочин голодом кваліфікується за чотирма рівнями.

Четвертий ступінь дій уряду, що породжують голод, на думку Д. Маркуса, найменшою мірою можна вважати навмисним. Зазвичай голодне лихо спричиняють некомпетентність чи безнадійна скорумпованість влади, яка зіткнулась з харчовою кризою, викликаною посухою чи ціновим шоком, і не здатна ефективно її подолати та задовольнити потреби громадян. Голодування настає, хоча сам уряд, можливо, і не бажав такого результату.

Третій ступінь голодотворної політики можна охарактеризувати як апатію. Авторитарний уряд просто байдужий щодо долі свого населення. Навіть тоді, коли він володіє певними засобами і має можливість адекватно відповісти на кризу, він закриває очі на масове голодування людей. Часом подібна жалюгідна поведінка офіційних чиновників викликана поганим управлінням (менеджментом) у цих країнах. Попри те з юридичної точки зору такі дії не можна кваліфікувати як *mens rea* (навмисний намір завдання шкоди) і не підпадає під кримінальну відповідальність.

Другий ступінь вже кваліфікується Маркусом як нерозсудливість дій влади, котру слід вважати *mens rea*. Уряд реалізує політику, яка породжує голод, але він безрозсудно її продовжує, хоча цілком свідомий того, що ця політика викликає масове голодування.

Нарешті перший ступінь можна кваліфікувати як навмисний. Уряд цілком свідомо використовує голод як інструмент для нищення «проблемного населення». Д. Маркус вважає, що два останні ступені необхідно формально криміналізувати як злочини проти людяності. Ці злочини правник трактує як «злочин голодом». Безперечно, запропонована американським юристом Д. Маркусом класифікація може бути застосована не лише в контексті міжнародного права, але й для оцінки істориками відповідних минулих подій.

Під поняттям «влада» дисертантка має передовсім на увазі державне правління та його керівні органи – від місцевих до центральних. В основних європейських мовах «влада» передовсім трактується як урядова та державна. Зокрема, в перекладі з французької влада (*le pouvoir*) – це не тільки влада, але і синонім центрального уряду. В англійській мові влада (*the power*) – це не лише влада, але і держава, держава з усією її міцністю. В німецькій влада (*die gewalt*) – це крім, власне, влади ще й міцність, а також насильство. Отже з поняттям «влада» тісно пов'язані такі явища, як «вплив», «сила», «управління», «панування». Нерідко владу пов'язують, і ототожнюють із «силою», «насильством». Найбільш вдалими, на нашу думку, слід вважати визначення поняття «влада», сформульоване дослідником Ю. Фрицьким: державна влада – влада, котра здійснюється тільки державою і характеризується можливістю переконання, примусу, суверенністю, універсальністю і здатністю владно примусового впливу на поведінку людей і їх організацій, забезпеченого державно-правовими методами. Власне, говорячи про сталінську владу кінця 1920-х рр., ми маємо на увазі саме такий тип влади, котрий затвердився в історіографії і дістав визначення тоталітарної.

Поняття «суспільство» у роботі визначається як форма життєдіяльності людей, спосіб їх соціальної організації. Це система, що розвивається на основі об'єктивних соціальних законів. Це також система суспільного співжиття людей. Звідси, первинне значення поняття «суспільство», що означає спільність, союз, співпраця. Як тотожне в роботі використовується поняття «соціум». Соціум – це система суспільного співжиття людей. Поняття «соціум» походить від латинського слова «соціо», що означає «з'єднати», «поєднати», «розпочати спільну працю». Отже, поняття «суспільство» ми трактуємо як сукупність людей, об'єднаних на певному етапі історичного розвитку («радянське суспільство», «тоталітарне суспільство»). Власне, в дисертації йдеться про той період в історії українського суспільства, переважно селянського у своїй масі, коли воно зазнало значних, часом нищівних змін внаслідок сталінської військово-промислової модернізації.

Зв'язок між владою і суспільством замкнувся на тій політичній системі, яка почала вибудовуватися в період сталінської «революції згори». Основною ланкою у політичній структурі тоталітарного суспільства тоді виступала єдина, добре організована, побудована за ієрархічним принципом масова політична партія на чолі з харизматичним лідером – носієм тоталітарної ідеології. Відбувалося зрощення партії з державою. Політизуючи всі органи державної влади (контроль над призначенням на посади), партія підпорядковувала їх, перетворюючись на «партію-державу» шляхом злиття з державними інститутами, які переходили під повний партійний контроль. Політична опозиція знищувалася (навіть фізично), і щодалі будь-який натяк на її можливе створення жорстоко придушувався. Таким чином, партія встановлювала всеохоплюючий контроль над усіма сферами суспільного і приватного життя громадян. Політичне, економічне, військове панування тоталітарної еліти (номенклатури, партократії) спиралося на командно-адміністративну економіку із системою жорсткого централізованого контролю і управління всіма її галузями та на політизовану соціальну ієрархію, у якій кожна група мала свій набір привілеїв, залежно від її статусу.

Визначальною ознакою тоталітаризму було й застосування особливої системи насильства і терору як специфічного засобу контролю над суспільством. Діяльність величезного наглядового і карального апарату була заснована на сваволі, беззаконні тоталітаризму. Важливою рисою сталінського тоталітаризму була також так звана активна несвобода особи. Людям не просто заборонялося мати відмінні від офіційних погляди та брати участь в опозиційних чи не схвалених владою організаціях. Їх постійно примушували демонструвати лояльність до режиму, надавати йому активну підтримку своєю участю у фіктивних «всенародних» виборах, у одержавлених громадських організаціях, різного роду мобілізаційних кампаніях, урочистих зборах, демонстраціях, мітингах тощо.

Система взаємозв'язків і взаємовпливів між владою і суспільством в закритих суспільствах, на кшталт радянського, була доволі складною.

Дієздатність і авторитет влади зазвичай залежать від легітимності, яка є її основним стратегічним ресурсом. Водночас, легітимність влади являє собою тонку, майже невлочиму матерію, в якій важливо усе – від пропаганди у ЗМІ, загальної і політичної культури народу, рівня його добробуту до звичок, стереотипів поведінки, фольклору і чуток. Легітимність влади значною мірою має спиратися на думку народу (чи значної його частини) про законність даної влади, отже остання сама залежна від суспільної свідомості та громадської думки. Тож дослідження громадської думки (суспільно-політичних настроїв) в закритих суспільствах є принциповим для розуміння всієї системи відносин між владою і народом, яка існує в цих суспільствах. Ставлення людей до влади, її рішень, а також носіїв цієї влади (політика в суб'єктивному вимірі), відбивається у їхніх настроях і поведінці та є однією з центральних проблем дослідження історії тоталітаризму.

Слід зауважити, що коли в дисертації вживається поняття «тоталітаризм», то ідеться про певні цілі і практику урядування, а не про стан суспільства, котре, попри намагання комуністичної влади, тоталітарним так і не стало. Ідеологія не мала всеохоплюючого характеру і владі врешті не вдалося нав'язати її переважній частині суспільства. Утім, для того, щоб керувати/правити, тоталітарній владі не потрібно мати всенародну підтримку. Достатньо принаймні до 10% владних симпатиків та активістів, а також керованого репресивного апарату, аби тоталітарна система правління трималася і діяла.

Тоталітарний дискурс допомагає глибше зрозуміти як мотивацію більшовицької влади щодо проведення колективізації, так і методи її здійснення. Тоталітаризм завжди претендує на гіперцентралізацію влади та прийняття рішень, які спираються передусім на ідеологічні догмати. Комуністична доктрина з її ідеями класової боротьби та ліквідації приватної власності становили підвалини аграрної політики більшовиків. Сталінська колективізація ставила собі за мету розколу селянства на ворогуючі страти з метою позбавлення їх землі і перетворення вільних хліборобів на кріпаків. Це питання було вже вирішеним, тож з селянами влада не бажала рахуватися, а їхній опір проголошувався контрреволюційним і придушувався грубою силою.

Протягом століть голод сприймався як невідворотне природне лихо. Одним із яскравих прихильників ідеї про природність голоду був відомий економіст і демограф Роберт Мальтус, який у 1798 р. називав голод останнім, найбільш жахливим ресурсом природи. І насправді на відміну від голоду такі природні катастрофи як землетруси, повені, виверження вулканів тощо виглядали більш локальними, а їхні наслідки менш тривалими. До того ж ці катастрофи можна було вимірювати за якоюсь шкалою, тоді як голод та його наслідки вкрай важко виміряти в якихось одиницях. Зазвичай його масштаби визначаються за кількістю померлих, але подібний підхід не може дати нам пової картини, бо тривале голодуванням, послаблюючи людський організм, може виступити згодом посилюючим фактором смертності. Подекуди лише пізніші демографічні дослідження можуть визначити, скільки ж людей

згинуло та не змогло з'явитися на світ через наслідки голоду.

У контексті нашої роботи особливо важливим може виявитися застосування аналізу економічної складової радянського імперіалізму. Поняття «імперія» у роботі трактується як тип соціально-історичної організації систем універсального контролю, специфіка яких полягає в експансіоністських механізмах соціокультурної, військово-політичної та економічної інтеграції на підставі центр-периферійного підпорядкування різнорідних елементів [1101]. Водночас на увагу заслуговують дослідження західних науковців, котрі аналізують теоретичні та теоретико-історичні аспекти проблеми колоніалізму [967; 1152]. Застосування дискурсів імперіалізму та колоніалізму може прояснити не лише специфіку взаємостосунків між центром і периферією, особливо щодо вирішення економічних питань, але й роль національно-культурного фактору у боротьбі сталінської влади із українським селянством, що робило її відмінною від відповідних дій у російських регіонах.

Важливим для осмислення процесів, що відбувалися в Україні у досліджуваній період, є дискурс геноциду, адже ідеться про свідоме нищення сталінським режимом української селянської цивілізації. Важливе значення у цьому контексті мають праці відомих західних авторів, котрі спеціально займаються проблематикою геноциду [1142; 1143 – 1144; 1162 – 1165; 1172; 1179 – 1181].

Похідно зазначимо, що тут вкрай корисними виявляються й культурологічні підходи, які дозволяють зрозуміти, яким саме був фізичний і ментальний світ пересічних людей, яке значення вони надавали традиційним звичаям чи то релігійним обрядам, а також власності. Нищення української селянської цивілізації, як наслідок аграрної політики більшовиків, безперечно потрапляє до орбіти геноцидних дослідів. І в цьому контексті не може не привертати уваги позиція засновника терміну і концепції «геноцид» Рафаїла Лемкіна, котрий прямо назвав злочини сталінського режиму проти української нації геноцидом.

Методологічну основу дисертації склали основоположні принципи наукового пізнання – історизму та наукової об'єктивності. Застосування в роботі структуралістського підходу уможливило аналіз досліджуваної теми через призму одночасного аналізу соціально-економічних, політико-ідеологічних та національних проблем.

За допомогою формаційного підходу з'ясовувалась специфіка організації сільськогосподарського, зокрема аграрного виробництва в країні, застосування цивілізаційного підходу проводилось для вивчення структур повсякдення міста і села, соціальних аномалій, особливостей сприйняття населенням аграрної та продовольчої політики влади.

Вирішення дослідницьких завдань на підставі міждисциплінарного синтезу дозволило використати у роботі знання з суміжних дисциплін – політології, економічної, соціальної історії, статистики, психології та ін.

Для досягнення визначених у дисертації мети і завдань використовувались загальнонаукові методи (аналіз, синтез, класифікації,

узагальнення) та спеціально-історичні: історіографічного аналізу й джерелознавчої критики – для вивчення наукової літератури і джерел; проблемно-хронологічний – для структурування праці, висвітлення сукупності наукових питань в історичній послідовності та у рамках досліджуваного періоду; ретроспективний – для з'ясування стану сільськогосподарського, зокрема аграрного виробництва на українських землях у дореволюційний період; проблемно-тематичний – для комплексного дослідження радянської голодотворної політики; порівняльно-історичний (компаративний) – для аналізу радянської продовольчої політики 1928–1929 рр. у порівнянні з досвідом попередніх років, для співставлення процесів аграрного виробництва, продовольчої ситуації в різних регіонах СРСР, визначення місця і ролі УСРР у союзному народногосподарському комплексі. Застосовувалися в праці методи суміжних наук, зокрема статистичного аналізу – для визначення міри впливів політики на статистику, аналізу даних врожайної та демографічної статистики, з'ясування реальних проявів, масштабів і наслідків голоду.

Корисним виявився і метод актуалізації, за допомогою якого на основі проведеного історичного дослідження було сформульовано низку пропозицій щодо вдосконалення гуманітарної (історичної) політики сучасної української держави.

Висновки до розділу

Таким чином, у висвітленні теми голоду 1928 – 1929 рр., її впливів на владу і суспільство історична наука пройшла складний шлях, обумовлений складністю самого процесу історичного розвитку України. В Радянському Союзі в умовах монополії компартії на владу та ідеологію історична наука виступала дієвим інструментом проведення політики «примусової амнезії», замовчуючи кризові періоди у взаєминах влади і суспільства і заперечуючи тему голоду. З руйнацією СРСР, постанням ідейного плюралізму створились умови для осмислення цих подій, як і сенсу самої ролі історика як пошукача історичної істини. Попри „політику вялого ігнорування” теми голоду державними структурами в сучасній Україні зроблені вагомі кроки у напрямі відтворення фактографічної картини подій досліджуваного періоду. Проведений історіографічний аналіз літератури свідчить також про зростання зацікавлення дослідників питаннями, пов'язаними з різними аспектами взаємодії влади і суспільства на зламі 1920-х рр. Водночас тема голоду 1928 – 1929 рр. у радянській Україні, його впливів на діяльність влади і стан суспільства висвітлена лише фрагментарно й потребує комплексного вивчення. Наявна на сьогодні у розпорядженні істориків джерельна база, як і методологічний та методичний інструментарій, є уповні достатніми для проведення дисертаційного дослідження за обраною темою й формулювання

достовірних висновків.

РОЗДІЛ II ХЛІБОФУРАЖНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ У ВИМІРАХ СТАТИСТИКИ ТА ПОЛІТИКИ

2.1. Українське аграрне (зернове) виробництво та підходи до його оцінки в державній статистиці першої половини 1920-х рр.

Наукове осмислення особливостей аграрного (зернового) виробництва УСРР, його місця і ролі в союзному народногосподарському комплексі 1920-х рр. потребує короткого історичного екскурсу. Слід мати на увазі, що перед Першою світовою війною українські губернії відігравали помітну роль у постачаннях хліба державі: тут виробляли 25,7% усієї хлібної продукції, близько 30% пшениці, 40% ячменю, майже 50% бобових і кукурудзи [442 с. 41]. Один із провідних хлібоекспортних регіонів Російської імперії, Україна (передусім її степова смуга) також задовольняла майже восьму частину світових імпорتنних потреб у п'яти головних зернових культурах (пшениці, житі, ячмені, вівсі, кукурудзі), а отже, фактично виступала одним із важливих гравців світового хлібного ринку. За окремими культурами вагомість українського хліба на світовому ринку була надзвичайно відчутною, зокрема ячмінь і жито склали третину світового імпорту, а так званий «панський хліб» (пшениця та пшеничне борошно) – майже дев'яту частину. Зерно української пшениці вивозили до європейських країн – Англії, Франції, Італії, Німеччини, борошно – до Туреччини, Греції та Єгипту. Більшу частину експортованого з України жита і ячменю закуповувала Німеччина. Переважну частину українського вівса імпортували Франція та Англія. До Англії, Німеччини й Голландії вивозилася українська кукурудза. Німеччина, Голландія та Франція закуповували бобові [239, с. 21 – 22]. Тож і не дивно, що довоєнну Україну подекуди називали «хлібним кошиком Європи», і будь-які звістки про негоду або можливий недорід у її степових губерніях збурювали світовий хлібний ринок, миттєво спричиняючи стрибок цін.

Тверда валюта, що її забезпечував експорт, так багато важила для модернізації промислової бази Російської імперії, що, попри хронічне недоїдання населення, більшість українського хліба традиційно вивозили за

кордон. Подекуди приписувана міністрові фінансів Іванові Вишнеградському (1832–1895) фраза «Не доймо, але вивеземо» визначала суть російської урядової політики й напередодні Першої світової війни: упродовж 1909–1913 рр. щороку з України вивозили в середньому 323,8 млн пудів хліба, з них тільки 55,2 млн. пудів потрапляло на внутрішні російські ринки, решту експортували [239, с. 21].

Позиціонуючи себе в світі країною, багатою на хліб, довоєнна Росія через часті неврожаї раз у раз потерпала від його нестачі на внутрішньому ринку. 1891–1892, 1897–1898, 1901, 1905–1906, 1911 роки виразно це підтвердили, продемонструвавши водночас відмінність російської ситуації від становища у тих європейських країнах, де неврожаї вже не призводили до голодувань люду, а тільки зменшували його прибутки. Втім, поволі еволюціонувала в цьому напрямку й Росія, передусім її українські губернії: вони, як визнавали науковці-аграрники, «стояли вище від більшої частини решти російських губерній не тільки за щільністю населення, розвитком індустрії, концентрацією населення в містах, але й за висотою рільничої культури» [79, арк. 2]. Після 1880-х рр. кількість великих неврожаїв у Київській, Подільській, Полтавській, Херсонській, Єкатеринославській і Таврійській губерніях, а також на Донщині зменшилася вдвічі (1880-ті рр. – 11, 1890-ті – 2, 1900–1915 рр. – 3) [79, арк. 8], натомість за період від 1883 р. до 1915 р. суттєво зросла врожайність в українських губерніях, у переважній більшості з них – удвічі й навіть більше (Таблиця 1) [79, арк. 4]. Перед початком світової війни врожайність головних хлібів у трьох українських губерніях була найвищою з-поміж 50 губерній європейської Росії: 84,4 пуда з десятини в Київській губернії, 81,8 пуда – у Подільській, 72,2 пуда – у Полтавській. Понад 60 пудів із десятини збирали у Волинській, Єкатеринославській і Харківській губерніях, водночас Таврійська губернія посідала у загальному списку 16 місце (54,8 пуда з десятини), а Херсонщина – 19 місце (54,3 пуда з десятини) [79, арк. 3]. Втім, на цей час Україна досягла своєрідного піку її врожайних та вивізних можливостей. Практичне вичерпання фонду цілинних земель на тлі стрімкого промислового піднесення та зростання міського населення робили неминучим подальше скорочення в ній обсягів товарних лишків хліба, водночас увиразнюючи пряму залежність обсягів врожаю від інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Таблиця 2.1.

Зростання врожайності в українських губерніях Російської імперії у 1883 – 1915 рр. (%)

Губернії	% збільшення збору	Губернії	% збільшення збору
Харківська	110,5	Київська	91,6
Волинська	109,1	Херсонська	84,1

Подільська	104,8	Таврійська	68,1
Єкатеринославська	99,3	Чернігівська	63,6
Полтавська	97,3		

В дореволюційній Росії відомості про аграрне виробництво збиралися й аналізувалися Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ, Міністерством землеробства та земствами. Попри певні методологічні вади, дореволюційна сільськогосподарська статистика, зокрема врожайна, на думку сучасних дослідників відзначалася надійністю. Валові збори хлібів статистики визначали шляхом помноження врожайності з десятини землі на розмір усіх посівних площ. Необхідна для цих обрахунків інформація добувалася або поширенням через волосні управління і сільських старост стандартних анкет із запитаннями про врожайність та посівні площі (у період 1883–1917 рр. ЦСК щорічно розсилав до 100 тис. таких анкет), або шляхом опитування добровільних кореспондентів, переважну більшість яких складали «культурні господарі» (кореспондентська мережа Міністерства землеробства, наприклад, налічувала до 8 тис. осіб). Опрацьовані статистиками дані періодично використовувалися урядом для впливу на хлібний ринок, проте в цілому, за визнанням відомого економіста М. Д. Кондратьєва, цей ринок до Першої світової війни переважно складався стихійно у процесі економічного життя народу і ринкового обігу [913].

Перша світова війна, революція та громадянська війна призвели до зубожіння українського села й серйозних продовольчих ускладнень [1122]. Однак навіть у ці роки Україна не втратила свого важливого значення як виробник і потенційний постачальник продовольства, зокрема хліба. Бажання Центральних держав добути в Україні зерно спонукало їх підтримати гетьманат П. Скоропадського [1027]. Не тільки ідеологічні, але й прагматичні мотиви, передусім потреба мати прямий доступ до життєво важливих ресурсів, заохочували політичну та військову активність уряду Леніна у його прагненні поширити радянську владу на українську територію.

Після років воєн і революцій Україна втратила колишні провідні експортні позиції. До 1926/27 р. їй вдалося досягти лише 25,6% обсягів довоєнного експорту хліба, 55% експорту яєць, 38% обсягів експорту цукру тощо [784]. Натомість у 1920-ті рр. почала зростати роль України у постачанні хліба на внутрішньосоюзні ринки, передусім до промислових районів РСФРР. Їхню залежність від українського хліба об'єктивно зумовлювали швидкі темпи зростання міст у поєднанні з недостатніми темпами розвитку російського зернового господарства. Давалося взнаки також слабе шляхове сполучення між виробниками хліба в російській глибинці та центральними споживчими районами, тимчасом як із покритої густою залізничною мережею України вивезення хліба можна було забезпечувати «директивними» телефонними дзвониками. Тож протягом 1923/24 р. з УСРР на внутрішньосоюзні споживчі ринки було вивезено 83,4 млн пудів головних хлібних культур, а на експорт 85,1 млн пудів, у 1925/26 р. – відповідно 89,6 млн і 42,5 млн пудів, у 1926/1927 – 84,6 і 56,2

млн пудів [239, с. 40 – 41]. Найбільше з України вивозили пшеницю: у 1926/27 р., наприклад, вона склала понад 50% збіжжя, вивезеного до союзних республік, і майже 40% експорту [239, с. 43].

Роль України як одного з головних хлібних регіонів СРСР наочно демонстрували й сталі високі показники її питомої ваги в централізованих заготівлях. Зокрема, у 1925/26–1926/27 рр. українські хлібопостачання задовольняли понад третину союзних потреб у двох головних продовольчих культурах – пшениці й житі, а в деяких інших культурах – іще більше, що демонструє представлена нижче таблиця 2.2. [239, с. 41].

Таблиця 2.2.
Централізована хлібозаготівля в СРСР і питома вага в ній УСРР (1925/26 – 1926/27 рр.)

	1925/26			1926/27		
	СРСР млн. пуд	УСРР млн. пуд.	Питома вага УСРР (%)	СРСР млн. пуд	УСРР млн. пуд.	Питома вага УСРР (%)
Пшениця	228,8	69,2	30,1	358,0	103,4	28,9
Жито	111,5	38,3	34,8	137,5	50,3	35,9
Ячмінь	65,2	23,0	35,4	29,1	12,2	42,1
Овес	40,0	3,0	7,5	63,1	4,1	6,8
Кукурудза	26,9	14,4	53,3	24,4	13,2	55,0
Круп'яні	36,0	7,4	20,6	20,6	3,5	17,5
Бобові	3,4	1,2	35,3	5,4	2,2	40,7
Олійні	70,6	9,6	13,5	40,0	4,2	10,5
Разом	582,4	167,8	28,6	678,1	193,1	28,5

А проте слід зазначити, що роль експортера та «хлібного кошика СРСР» насправді давалася радянській Україні з очевидною напругою. Виконавши призначені союзним центром вивізні наряди, УСРР навіть у врожайні роки раз у раз залишалася без видимих перехідних запасів хліба, і це підважувало стабільність її хлібного ринку [14, арк. 8]. Проведене ЦСУ УСРР навесні 1925 р. обстеження селянських господарств республіки засвідчило, що двом третинам (68,1%) усіх селянських господарств Лісостепу засіяного хліба вистачало тільки на те, щоби задовольнити власні потреби. Навіть у найбільш товарному регіоні, Степу, таких господарств було понад чверть (27,3%) [239, с. 27]. Це означало, що істотна частина українських селянських господарств у 1920-х рр. фактично функціонувала задля самозабезпечення, а отже насправді мала вельми скромні пропозиції для ринку.

Причини слабкості українського зернового господарства почасти крилися у радикальних соціальних змінах: розоренні та руйнації ефективних

у свій час поміщицьких господарств, розпорошенні землі серед 5 млн. дрібних власників. Вони завжди мріяли мати власну землю, проте через бідність і неосвіченість роль «культурного господаря» виявилася для них непосильною. Розхитували українське зернове господарство й перманентні недороди, спричинені поєднанням несприятливих природно-кліматичних умов і політики нової влади. Масштабний неврожай і голод охопили Україну в 1921–1923 рр. Відчутного удару завдали сільському господарству також недорід і голод 1924–1925 рр.

Зауважимо, що після революції усі «буржуазні статистичні установи» було ліквідовано. Попри це, саме вони – насамперед земські статистичні комітети й стали тією основою, на якій вибудовувалися головні статистичні інституції «держави диктатури пролетаріату»: організоване 1918 року в Москві Центральне статистичне управління (ЦСУ) та сформоване у Харкові в травні 1920 року Українське статистичне бюро, реорганізоване роком пізніше в Український статистичний комітет при УЕН, а з жовтня 1921 року – у ЦСУ УСРР [970, с. 33].

До середини 1920-х рр. Центральне статистичне управління УСРР перетворилося на солідне відомство із величезним штатом та розгалуженою мережею місцевих підрозділів. Порядок його діяльності регламентувався постановою ВУЦВК і РНК «Про державну статистику УСРР» від 3 листопада 1924 р. [96, арк. 191–196]. Згідно з цим документом, республіканське ЦСУ діяло на правах наркомату і підпорядковувалося безпосередньо ВУЦВК і РНК УСРР. Основні завдання республіканського статистичного відомства полягали у тому, щоб:

- а) опікуватися правильною постановкою статистичних дослідів, розвитком і поширенням статистичних знань у республіці;
- б) проводити на території УСРР загальнодержавні переписи населення, промисловості, сільського господарства, опрацьовувати зібрані статистичні матеріали;
- в) вести поточні статистичні спостереження у всіх областях суспільного життя, господарської й культурної діяльності державних і громадських установ республіки, її населення;
- г) проводити за дорученням уряду УСРР спеціальні статистичні дослідження;
- д) керувати і спостерігати за діяльністю підвідомчих ЦСУ місцевих статистичних установ;
- е) здійснювати загальне керівництво і координацію відомчих статистичних установ, узгоджувати програми проведення і розробки ними статистичних досліджень;
- є) публікувати висновки проведених в Україні статистичних досліджень і переписів у зведеному виданні «Статистика України», видавати статистичні щорічники, бюлетені, статистико-економічні праці, збірники, огляди, монографії, наукові і популярні книжки, посібники з статистики тощо;

ж) організовувати наукові, навчальні і навчально-допоміжні установи, статистико-економічні курси, семінари, бібліотеки, музеї;

з) проводити Всеукраїнські статистичні з'їзди, конференції.

Керівництво ЦСУ УСРР здійснював управляючий, при якому також діяла Колегія у складі чотирьох осіб. Щорічні плани роботи статистичного відомства мали проходити через Держплан і потому затверджуватися українським урядом. На місцях ведення державної статистики покладалося на губернські, окружні статистичні бюро, котрі діяли на правах відділів – відповідно при губвиконкомах або окрвиконкомах. При районних виконавчих комітетах діяли районні статистики.

З переходом УСРР на трьохступеневу систему управління губернські статистичні бюро припинили своє існування, натомість було сформовано районні статистичні бюро. Наприкінці 1925 р. лише центральний штат ЦСУ УСРР нараховував більше 300 осіб. У всіх 41 округах республіки діяли окружні, а у 632 районах – районні статистичні бюро, працівники яких послуговувалися допомогою 9262 офіційно зареєстрованих добровільних кореспондентів [970, с. 33].

Як у Москві, так і в Харкові кадрове обличчя статистичних установ на перших порах визначали професіонали «старої школи». До початку 1926 р. центральним статистичним відомством у союзній столиці незмінно керував колишній земський статистик Павло Іванович Попов – авторитетний науковець і досвідчений адміністратор, котрий мав партійний квиток і певні зв'язки з високими комуністичними чиновниками, відтак був спроможний, до пори – до часу, захищати «ідейно несвідомі» наукові кадри відомства від тиску «свідомо-комуністичних» контролерів [839, с. 14–19].

Першим головою Українського статистичного бюро став добре знаний у дореволюційні часи земський статистик Степан Степанович Жилкін. Щоправда, у кар'єрному плані він був не таким успішним, як його московський колега. Попри активну працю на пролетарську державу, голова українського статистичного відомства вже у квітні 1921 р. став фігурантом харківського судового процесу над «буржуазною інтелігенцією», був звинувачений у зловмисному проникненні до керівних економічних органів радянської влади та засуджений, незважаючи на гаряче заступництво письменника В. Короленка, до п'яти років ув'язнення [1195]. Короткий час потому українським статистичним відомством керував виходець з Мелітополя, випускник Томського університету, професор політекономії Харківського університету Йосиф Трахтенберг. А після його переведення до Москви – колишній земський статистик Олександр Михайлович Волков, який невдовзі так само опинився у столиці. Вочевидь даниною політиці українізації стало призначення керівником ЦСУ УСРР Михайла Оверковича Авдієнка. Втім, 1924 року він був усунутий від керування статистичним відомством, а пізніше – заарештований і засланий за «контрреволюційне минуле» – членство в Українській Центральній Раді та причетність до творення Української комуністичної партії (УКП). Не менш колоритною особою був також і наступний керівник республіканського ЦСУ – Сергій

Михайлович Мазлах (Робсман) – до революції статистик Полтавського земства, а в роки громадянської війни – націонал-комуніст, відомий написанням 1919 року (в співавторстві з Василем Шахраєм) резонансної книжки «До хвилі: Що діється на Україні і з Україною» із жорсткою критикою національної політики РПК(б) [1136].

До середини 1920-х рр., попри перманентний тиск на «буржуазні кадри» статистичних установ, існували більш-менш прийнятні умови для функціонування радянської статистики як науки, що їй належало не лише сканувати складні суспільні процеси, а й пропонувати владі необхідну в практичному плані, різнопланову статистичну інформацію.

Це стосувалося й сільськогосподарських статистиків, котрі досягли виразних успіхів у збиранні та розробці даних про тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва, особливості господарювання, побут, стан харчування, дозвілля селянських родин.

У центрі уваги статистиків постійно перебували питання, пов'язані з визначенням розмірів посівних площ та врожайності, обрахуванням валових зборів хлібів. Осмислюючи досвід російської дореволюційної та зарубіжної статистики, науковці намагалися вдосконалити відомі їм та опрацювати нові оригінальні методи спостереження та аналізу, крок за кроком просуваючись уперед у цій справі.

Загальне уявлення про напрями роботи республіканського статистичного відомства можна скласти на підставі його щорічних оперативних планів. Так, розглянутий на Колегії ЦСУ план робіт на 1924/25 р. [96, арк. 17–27] передбачав розширення, в порівнянні з попередніми роками, самої системи статистичного спостереження за рахунок організації синтетичних робіт та удосконалення методології дослідів. Планувалися найрізноманітніші дослідження у царині демографічної, сільськогосподарської, промислової, міської, торгівельної, фінансової, транспортної статистики, статистики праці, народної освіти тощо. Ішлося, наприклад, про те, аби в царині демографії перейти до розробки нової системи записів актів громадянського стану, розширити існуючу програму поточної статистики населення. Якщо у 1923/24 р. дослідження статистиків обмежувалися суто демографічними характеристиками (показники народжуваності, смертності, кількості шлюбів і розлучень тощо), то в новому році планувалося вже встановлювати зв'язки між різними показниками, як от природний рух населення і соціальні характеристики. Також передбачалося започаткувати систему щорічних переписів населення (за ситуацією станом на 1 січня). Широкою була й накреслена програма заходів у царині сільськогосподарської статистики. Крім продовження вже традиційних дослідів (весняного перепису 10% селянських господарств, осіннього вибіркового опитування 5% господарств, обстеження селянських бюджетів, динамічних досліджень 60 тис. господарств) мали бути впроваджені спеціальні анкетні дослідження для з'ясування питань про використання в селянських господарствах техніки, систему рільництва, порядок землекористування тощо. Заплановані досліді в області торговельної

статистики передбачали систематичні обстеження стану хлібозаготівлі, вирахування видимих запасів хліба, облік експорту, руху хлібних вантажів. Як окремий важливий напрям у діяльності ЦСУ УСРР визначалася робота зі складання балансу народного господарства республіки.

16–23 листопада 1925 р. у Харкові відбулася Перша Всеукраїнська статистична нарада, під час якої обговорювалися перспективні напрями діяльності республіканського відомства [98]. Серед інших, учасники вислухали й обговорили доповідь Г. М. Вербицького про досліди в царині врожайної статистики. Зокрема, науковець звернув увагу на потребу подальшого вдосконалення існуючих методик обрахування розмірів врожаю, як і розмірів загибелі посівів. Уявлення статистиків щодо способів визначення цієї останньої, на думку науковця, були досить умовними. «Облік загиблої площі нам ніколи не вдавалося налагодити, – визнав Вербицький. – Загибла площа настільки складне явище, що зазвичай шляхом реєстрації це явище не вдається урахувати. Провести межу між загиблою площею і не загиблою надзвичайно важко. Тому виміряти загиблі посіви – справа надзвичайно важка, і при їх обрахуванні зазвичай виходить дефектний матеріал» [98, арк. 125]. Аби виправити таку ситуацію статистик запропонував увести до п'ятибальної шкали визначення врожайності так званий нульовий бал. Ця та інші озвучені Г. М. Вербицьким пропозиції, розгорнута довкола них дискусія ясно вказували на те, що вдосконалення методів врожайної статистики науковці розглядали як важливе і невідкладне завдання. Власне, те ж стосувалося і питань опрацювання балансу усього народного господарства країни. З доповіддю на цю тему перед учасниками Всеукраїнської статистичної наради виступав представник ЦСУ УСРР В. С. Мишкіс [98, арк. 88 – 101].

Зауважимо, що згідно з планами ЦСУ УСРР протягом 1925/26 р. належало завершити всі роботи, пов'язані з обчисленнями балансу народного господарства республіки за 1923/24 і 1924/25 рр. Утім, як можна побачити з протоколу засідання РНК УСРР від 24 лютого 1927 р., зробити цього не вдалося: почасти унаслідок переходу до трьохступеневої системи управління й пов'язані з цим реорганізації у статистичному відомстві, почасти й через низку доручених ЦСУ УСРР позапланових робіт, підготовку до чотирьох загальносоюзних переписів [99, арк. 50]. До того ж у 1924/25 році в Україні, так само як і в деяких інших провідних хлібних регіонах країни, стався недорід. Відтак статистикам, разом із представниками інших відомств, довелося залучитися до робіт з опрацювання методики визначення потерпілих районів, обрахування їхніх потреб для організації державної допомоги [97].

Зрозуміло, що такий масштабний фінансовий документ, як народногосподарський баланс, містив і сільськогосподарську частину. Поряд із цим, у 1920-ті рр. союзне й республіканські статистичні відомства регулярно укладали хлібофуражні баланси – спеціальні фінансові документи, що містили відомості про виробництво і витрати зерно-хлібів (відповідно по всій країні та по окремим республікам).

Структура хлібофуражного балансу включала як прибуткову, так і витратну частини. До першої відносилися дані про врожай поточного року, а також відомості про накопичені з минулих років видимі (торговельні) і невидимі (зосереджені у селян) запаси хліба. Витратна частина містила підрахунки продовольчих, фуражних, насінневих потреб, втрат (лузга, псування) та попитів хліба для годування армії й роботи промисловості. Розрахунки потреб зернової продукції на продовольство визначалися на підставі даних про кількість населення та норми споживання. Витрати на фураж – на основі відповідних відомостей про поголів'я худоби та норми її харчування. Потреба у насінні – виходячи з посівних площ та норм висіву. Різниця, що залишалася після усіх відрахувань на внутрішні потреби, вважалася лишками, одна частина з яких мала бути використана для поповнення страхових запасів села, а інша – спрямована на експорт.

Оскільки підготовка хлібофуражного балансу країни була відносно новою справою, робота над ним супроводжувалася численними технічними та методологічними ускладненнями, які науковці і не приховували.

Проблематичною виглядала передусім можливість точного встановлення розміру зібраного селянами врожаю, адже для цього бракувало повних, а головне – уповні достовірних відомостей як про селянські посіви, так і про врожайність.

Для визначення розміру посівних площ статистики проводили щороку навесні вибіркові опитування добровільних кореспондентів, які охоплювали спочатку 5%, а з 1925 року – 10% загальної кількості селянських господарств. Потім ці дані зіставлялися з податковими відомостями, складеними уповноваженими Наркомату фінансів у ході щорічних суцільних переписів селянських дворів. Починаючи з 1927 року статистики стали використовувати методику масових «контрольних обмірів» посівних площ, далі до цієї справи долучили ще й аерофотозйомку.

Інший важливий показник – врожайність у 1920-ті рр. традиційно визначався за п'ятибальною шкалою, після чого за допомогою спеціальних статистичних операцій переводився у пуди. Вихідний матеріал для цих підрахунків збирався під час щорічних осінніх вибіркових обстежень 2–3% господарств, а з 1925 року – ще й додатково опитувань 10 тис. добровільних кореспондентів.

А проте, здобуті у всі ці способи відомості науковці-статистики не вважали уповні надійними, виходячи з того, що селянські кореспонденти свідомо, побоюючись реквізиції чи для полегшення податкового тягаря, можуть надавати занижені дані. Аби поправити це, почали застосовувати так звані середні коефіцієнти недообліку («надвишки на недооблік») – уповні розумний з наукового боку хід, який, проте, відкривав безмежні можливості для зловживань і маніпуляцій.

Точніші дані врожайної статистики представляли вибіркові бюджетні обстеження селянських господарств. Вони проводилися із застосуванням методів математичної статистики, зокрема теореми А. Боулі, та передбачали детальний опис і ретельну перевірку даних шляхом співставлення селянських

прибутків і витрат. Проте у 1920-ті рр. бюджетні обстеження в УСРР охоплювали усього 10–15 тис. селянських господарств (із більше, ніж 5 млн. господарств), а тому не могли вважатися репрезентативними.

Залишалися дискусійними при складанні хлібофуражних балансів багато інших питань: про критерії визначення «соціального розшарування» села, про підходи до обрахування норм продовольчого забезпечення населення хлібом, не кажучи вже про так звані приховані запаси селянського хліба. Їх точне визначення уявлялося настільки ефемерною справою, що попервах така стаття, як «невидимі запаси хліба» у розроблених статистиками схемах балансу взагалі була відсутньою [822, с. 15]. Обчислення цих запасів почалося лише за наказом з високих владних кабінетів. Однак здобуті за балансовим методом дані скоріше лише підтверджували скептичне ставлення статистиків до проблемної статті балансу, ясно вказуючи, що хліб у радянській державі селяни переважно зберігали як страховку і що точно вирахувати розмір цієї страховки було неможливо.

Під час дискусій статистиками обстоювалися різні, часом діаметральні позиції щодо визначення ресурсних можливостей села. Суто наукові питання почали набувати виразно політичного забарвлення з середини 1920-х рр., коли більшовицьке керівництво упевнено стало на шлях прискореної військово-промислової модернізації країни, вибудовуючи свої грандіозні плани саме на внутрішніх, зокрема і хлібних ресурсах.

Передвісником того, що короткий період «мирного співіснування» аполітичних професіоналів-статистиків з радянською владою відходить у минуле, став конфлікт довкола хлібофуражного балансу СРСР на 1925/26 р., жертвою якого врешті став голова союзного статистичного відомства П. І. Попов.

Невдоволене «дистанціюванням» статистиків від нагальних потреб «поточної політики», більшовицьке керівництво ініціювало проведення експертної оцінки розробленого ЦСУ балансу на 1925/26 р., що її було покладено на створену в середині жовтня 1925 р. спеціальну Комісію НК РСІ. Очолив її належний до сталінського оточення партійний функціонер Я. А. Яковлев, тож перевіряльники швидко встановили, що відомство Попова припустилося суттєвих помилок у всіх без винятку обрахуваннях балансу: і щодо посівної площі, і щодо реальних обсягів врожаю, і щодо норм харчування населення, а головне – щодо кількості прихованих лишків хліба, явно применшивши їх і в такий спосіб «викрививши і затьмаривши соціально-економічне значення середніх прошарків селянства» [822, с. 74].

10 грудня 1925 р. політбюро ЦК ВКП(б) на підставі матеріалів Комісії Яковлева звинуватило Центральне статистичне управління та його керівника особисто у припущенні «крупних помилок» [839, с. 62].

А 18 грудня вже сам Й. В. Сталін з трибуни XIV партійного з'їзду обізвав поданий ЦСУ хлібофуражний баланс «злочасним», і не лише звинуватив його авторів у «спробах підігнати цифру під ту чи іншу упереджену думку», але також виразно попередив їх про те, що такі дії «є

злочином кримінального характеру» [701, с. 326]. У відповідь на ці закиди П. І. Попов 22 грудня спрямував листа генсеку, в якому вимагав публічно спростувати виголошені на з'їзді неправдиві дані та вибачитися за нанесені грубі образи. «ЦСУ – наукова установа і шахрайством не займається, і ніколи не займалася <...>, – писав він. – Ваш обов'язок з тієї ж високої кафедри або опублікувати мій лист, або заявити, що Ваші твердження не відповідають дійсності» [839, с. 63].

Жодних спростувань чи вибачень з боку Й. В. Сталіна не надійшло. Натомість 17 березня 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б), у відповідності із власним рішенням від 10 грудня 1925 р., підтвердило усі звинувачення проти ЦСУ й остаточно відсторонило П. І. Попова від керівництва центральним статистичним відомством. Його новим головою став Валеріан Валеріанович Оболенський (Осинський) – економіст-теоретик і господарник, що мав чималий більшовицький стаж, хоча і «небездоганну» політичну біографію через належність до групи «лівих комуністів» [839, с. 76–77]. Вони свого часу критикували Леніна за укладання Брестського миру й «недооцінку» можливостей максимальної централізації в економіці. З 1925 року Оболенський був членом президії Держплану СРСР, відтак організаційно належав до прибічників підпорядкування статистики плановим завданням радянської економіки. А в серпні 1926 р. відбулися нові призначення у Наркоматі зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР – одному з ключових у «економічному блоці». Його колишній керівник, лідер опозиції Лев Каменєв поступився посадою на користь одного із найвідданіших прибічників Сталіна, Анастаса Мікояна, переведеного до Москви з Північного Кавказу. 31 річний партієць, який у цей час вже був «на ти» зі Сталіним, швидко поступився наполяганням генсека, хоча попервах і протривівся призначенню через повну відсутність досвіду й психологічну неготовність до роботи на високій наркомівській посаді [491].

Восени 1926 року кадрові ротації на найвищому рівні відбулися і в українському статистичному відомстві. Замість Сергія Мазлаха посаду керуючого ЦСУ УСРР обійняв 46-річний Мойсей Михайлович Вольф [970, с. 145] – виходець із Могилевської губернії, комуніст від 1920 року. Далі почалися реорганізації, спрямовані на поступове підпорядкування республіканської статистики органам планування. Для цього, зокрема, 12 травня 1927 р. постановою РНК УСРР у складі ЦСУ було створено Статистичну планову комісію (Статплан) [99, арк. 130 – 131], до завдань якої було віднесено:

а) укладання республіканського плану статистичних дослідів, із включенням до нього основних статистичних робіт загальносоюзного, республіканського і місцевого значення, що мають проводитися на території України – незалежно від того, які саме установи чи організації повинні проводити ці роботи;

б) затвердження програм і порядку збирання, розробки статистичних матеріалів народними комісаріатами та іншими центральними установами УСРР;

в) здійснення попереднього розгляду, надання висновків на програми і організаційні плани робіт загальносоюзного значення, що проводяться на території України, якщо ці плани і програми подаються для експертного висновку РНК УСРР, ЦСУ УСРР або іншим урядовим структурам чи установам;

г) розгляд методів складання балансу народного господарства України і методів зведених статистичних робіт з динаміки народного господарства УСРР, а також розгляд наслідків цих робіт.

Водночас на Статистичну планову комісію покладалися й функції Експертної ради в справі оцінки хлібофуражного балансу. Очолив Статплан голова ЦСУ Вольф, його заступником став С. В. Минаєв, персональний склад членів новоутвореної комісії затверджувався урядом. Зокрема, крім голови та його заступника, до складу Статистичної планової комісії при ЦСУ УСРР увійшли: В. С. Мишкіс, М. Б. Гуревич, М. А. Авдієнко, М. І. Буяновер, М. В. Беляєв, І. І. Белянін, Й. І. Лашонон, В. Г. Денсон, Г. М. Вербицький, А. І. Ашуп-Ільзен, М. А. Каттель, В. Я. Введенський, Г. К. Маньковський, С. В. Ривкінд, Бенгін, Коломойцев, В. Качинський, В. М. Соловейчик, А. Л. Гринштейн, М. С. Левенштам, Наумов, Соколін, І. В. Яровий, В. Е. Потресов [99, арк. 131, 140, 201].

Тим часом підібрана В. В. Оболенським «оновлена команда» з економістів, агрономів і статистиків «уточнила» показники хлібофуражного балансу СРСР на 1925/26 р. і також підготувала проект балансу на 1926/27 р. 13 жовтня 1926 р. ці документи було затверджено Експертною радою ЦСУ СРСР і 15 жовтня 1926 р. подано на розгляд РПО СРСР. Як на те й слід було сподіватися, розробники «виявили» у селян значні запаси прихованого хліба. Станом на 1 липня 1925 р. його кількість було визначено в розмірі 163,5 млн. пуд., станом на 1 липня 1926 р. – у 440 млн. пуд., до 1 липня 1927 р. приховані лишки хліба мали б зрости до 646,9 млн. пуд., а з врахуванням видимих запасів – навіть до 804,9 млн. пуд. [368, с. 24] При цьому найбільша в СРСР кількість прихованих лишків селянського хліба приписувалася саме Україні.

Обчислення статистиків, які вказували на наявність у селян величезних запасів прихованих лишків хліба, були помилковими. Ці помилки почасти зумовлювалися методологічними прорахунками, проте не обійшлося тут і без втручання в статистичний процес політиків – передусім тієї частини більшовицького керівництва, котра прагнула «промислового стрибка» і домагалася від науковців-статистиків «будь-що» шукати для цього ресурсні можливості. Однак такі підходи по суті закладали «міну сповільненої дії» в країні, яка надалі, в умовах «зернової кризи» 1927/28 р. не могла не вибухнути.

2.2. Хлібофуражні ресурси УСРР 1927/28 р.: статистичні обрахунки і “політико-статистичні” помилки

Влітку-восени 1927 р., унаслідок несприятливих кліматичних умов, у низці хліборобних регіонів СРСР стався недорід. Не оминуло це лихо й Україну, де від літньої посухи, а пізніше тривалих дощів і градобою постраждали деякі степові округи республіки – зазвичай найбільш активні у поставках товарного хліба.

Така ситуація примусила українських статистиків виявити обережність при укладанні хлібофуражного балансу республіки на 1927/28 р. 13 липня 1927 р. Статплан УСРР затвердив проект балансу, що містив також уточнені балансові показники за 1925/26 і 1926/27 рр. Відповідно до нього український врожай 1927 року визначався в розмірі 1026,9 млн пуд., а всі запаси селянського хліба станом на 1 липня 1925 р. – у 67,5 млн пуд., на 1 липня 1926 р. – 165,5 млн пуд., на 1 липня 1927 р. – 193 млн пуд. Більш детальне уявлення про показники хлібофуражного балансу УСРР на 1925/26 – 1927/28 рр. демонструє таблиця 2.3. [76, арк. 123–124].

Таблиця 2.3.

Хлібофуражний баланс УСРР за 1925/26, 1926/27, 1927/28 рр. (млн. пуд.; затверджений Статпланом при ЦСУ УСРР 13 липня 1927 р.)

Прибутки і видатки	1925/26	1926/27	1927/28
I. Надходження			
1. Запаси на початок року:			
а) враховані (видимі)	67,5	165,5	193,0
б) невидимі	3,0	7,7	
	64,5	157,8	
II. Збір поточного року	1044,5	1023,8	1026,9
III. Усього надійшло	1112,0	1189,3	1219,9
IV. Розподіл	726,5		
1. Сільське населення	140,9	768,2	799,7
а) насіння	301,3	147,7	152,1
б) продовольство	269,1	309,6	316,7
в) годування худоби	15,2	295,5	315,2
г) інші витрати (розпил, лузга)			
2. Міське населення	71,4	15,4	5,7

а) продовольство	49,1	73,2	75,6
б) годування худоби (місто, армія)	20,1	50,0 21,0	50,9 22,4
в) інші витрати (розпил, лузга)	2,2		
3. Промисловість		2,2	2,3
4. Безгосподарні витрати кукурудзи	7,3	10,0	10,0
	20,0	5,6	–
V. Лишки	287,8	332,3	334,6
1. Вивіз з України	122,3	139,3	–
2. Запаси на кінець року:	165,5	193,0	–
а) у тому числі з врожаю поточного року	98,0	27,5	
VI. Усього розподілено	1112,0	1189,3	1219,9

Поряд із цим розробники балансу зробили численні застереження: і про потребу подальшого уточнення усіх показників, і про несприятливу географію розташування нового врожаю, і про можливість скорочення валового збору хлібів не на 5%, а на 10% (на 108 млн пуд.). Отже напевно опрацювання фінансового документу проходило під домінуванням поміркованої частини економістів і статистиків, котрі намагалися утриматися від методологічних компромісів та підпорядкування статистики логіці господарського планування.

Про непросту ситуацію з хлібними ресурсами в Україні та, у зв'язку із цим, потребу подальшого уточнення хлібофуражного балансу республіки на 1927/28 р. представник ЦСУ УСРР доповідав 16 липня 1927 р. на широкій нараді у заступника голови президії Держплану УСРР М. А. Каттеля. Нарада проводилася за участі наркома торгівлі М. О. Чернова, представників наркоматів земельних справ, фінансів, голів секцій Держплану УСРР, а також і спеціально прибулих до Харкова з Москви представників союзного Наркомату торгівлі (І. Я. Вейцера) та Держплану (Виноградського).

Нарада тривала більше п'яти годин: розпочавшись о пів на десяту ранку, вона завершилась далеко по обіді, за десять хвилин до третьої. Судячи за стенограмою, озвучені статистиками дані, що вказували на тривожну ситуацію в республіці, не справили належного враження на представників союзних відомств. Навпаки, з відвертого виступу начальника

Хлібофуражного відділу НКЗВТ СРСР І. Я. Вейцера стало зрозуміло, що союзний наркомторг, зважаючи на масштабні економічні плани країни та недостатньо високий урожай в інших регіонах СРСР, покладає на Україну особливі надії й навіть уже подав до РПО СРСР клопотання про збільшення для республіки річного хлібозаготівельного плану. «Вимоги до хлібного ринку в цьому році, – наголосив Вейцер, – будуть більше, ніж у минулому році у зв'язку з обороноздатністю країни, а також у зв'язку з необхідністю експортування <...>. Ми не заплющуємо очі на усі ті труднощі, котрі стоять перед Україною <...>. Тим не менше, перед нами стоїть наступне завдання: нам треба вилучити якомога більшу кількість хліба на Україні, цю мету ми собі поставили» [76, арк. 110–111]. Принагідно відзначимо, що за оприлюдненими ЦСУ СРСР на початку 1928 р. підрахунками, валові збори зернових з врожаю 1927 року, в порівнянні з попереднім роком, уявлялися по РСФРР меншими на 107,3 млн пуд., по БСРР – більшими на 5,08 млн пуд., по ЗСФРР – меншими на 2,4 млн пуд., по Середній Азії – меншими на 5,7 млн пуд., по УСРР – більшими на 15,4 млн пуд. [369, с. 23]

22 липня 1927 р. РПО СРСР, заслухавши доповіді НКЗВТ і Держплану, затвердила план централізованих заготівель хліба в 1927/28 р. у розмірі 700 млн пуд. зернових і 75 млн пуд. маслонуасіння. Було запроєктовано експортувати 130 млн. пуд. зерно-хлібів, і ще 50 млн пуд. спрямувати на творення Державного хлібного фонду [76, арк. 145]. Постанова не містила вказівок щодо розподілу плану між регіонами, проте у поданому того ж дня до РПО доповідній Держплану СРСР відзначалася потреба максимального збільшення товарного виходу пшениці, ячменя і кукурудзи в УСРР, на Північному Кавказі та у Поволжі. Формування Державного хлібного фонду оголошувалось «бойовим завданням, належним до безумовного виконання за будь-яких умов» [76, арк. 147–148].

Прийняті в Москві рішення стривожили Харків. 11 серпня 1927 р. УЕН спрямувала до РПО СРСР розлогу доповідну, в якій, крім прохання не підвищувати планових завдань хлібозаготівлі для України, повідомляла також про триваюче погіршення кліматичних умов: частина посівів «покладена на корні» суховієм перед збиранням врожаю, тривалі дощі й градобій знищили в різних районах близько 160 тис. га посівів, іще виразніше змінилася в негативний бік географія врожаю, який перемістився із зазвичай найбільш товарних районів Степу на Лівобережжя, Правобережжя і Лісостеп, питома вага яких у поставках хліба державі зазвичай була незначною.

Ішлося у доповідній і про виявлені неточності в обрахуваннях хлібофуражного балансу УСРР на 1927/28 р. Це стосувалося, зокрема, виразного перебільшення розмірів валового збору врожаю у республіці. Зазначалося, що, наприклад, у Степу 1927 року в найбільш важливий вегетаційний період наливання зерна кліматичні умови були значно гірші, ніж у попередні роки. А проте обраховані ЦСУ десятинні збори врожаю виглядали суттєво більшими навіть на фоні середньостатистичних показників за весь період з дореволюційного часу. Докладно цю ситуацію

ілюструє таблиця 2.4. [6975, арк. 4].

Таблиця 2.4.

Порівняння обсягів десятичних зборів урожаю в Степу за 1914–1926 рр . і з врожаєм 1927 р. (у пудах)

	1909-1914	1915-1919	1922-1926	обрахування 1927 року
жито	50	46	40	57
озима пшениця	59	55	38	62
ярова пшениця	38	31	32	37
ячмінь	57	41	40	35

Порушувалася в доповідній і проблема селянських страхових запасів хліба. Станом на 1 липня 1927 р., відзначалося в документі, цей запас становив приблизно 180 млн пуд. – близько 20% усіх річних потреб селян в хлібі, або близько 30% їхніх потреб на продовольство та фураж. «Такий ступінь страховки потреб, – висновувалося в доповідній, – звісно не є високим, і тому неможна розраховувати на скорочення селянством наявних страхових запасів і збільшення їх за рахунок хліборинковості» [6975, арк. 3].

Те, що ситуація з врожаєм у республіці справді була непростю, засвідчило й схвалення Українською економічною нарадою 23 серпня 1927 року постанови «Про недорід 1927 року та заходи боротьби з його наслідками». Постраждалими офіційно проголошувалися 80 тис. господарств Херсонської, Миколаївської, Одеської, Маріупольської, Мелітопольської, Сталінської округ [100, арк. 232 – 233].

А проте усі застережні аргументи української сторони не були почуті вищим політичним керівництвом у Москві. Як і зроблені самими представниками ЦСУ СРСР іще навесні 1927 року визнання про виявлені прорахунки у жовтневому варіанті хлібофуражного балансу СРСР на 1926/27 р.: переоблік валових зборів хлібів на 160 млн пуд., що тягнуло за собою потребу скорочення принаймні з 647 до 587 млн пуд. наявних на кінець року невидимих та з 208 млн пуд. до 142 млн пуд. – видимих (торговельних) запасів хліба [368, с. 29].

Винесений на затвердження РПО СРСР 18 листопада 1927 р. хлібофуражний баланс СРСР на 1927/28 р. ґрунтувався на фантастичних перебільшеннях невидимих запасів хліба у селян, які на 1 липня 1927 р. обраховувалися у 720,8 млн пуд., а на 1 липня 1928 р. мали б сягнути 896,4 млн пуд. Враховуючи усі видимі запаси, на кінець 1927/28 р. лишки

селянського хліба в країні мали б сягати 1189,8 млн пуд. [410. – Т. 1, с. 344]. Чималим виглядав і валовий збір усіх зернових хлібів 1927 року, становлячи 4644,3 млн пуд. Вкупі з декларованими величезними видимими і солідними невидимим запасами, до розподілу в 1927/28 р. загалом мало б надійти 5487,9 млн. пуд. хліба . [410. – Т. 1, с. 344] – уповні достатньо для того, аби не лише задовольнити усі внутрішні потреби країни, але й вгамувати валютні апетити націленої на швидку модернізацію країни влади.

Насування наприкінці 1927 р. хлібозаготівельної кризи виявило невідповідність уявних показників хлібофуражного балансу реальному стану справ. Стривожений цією обставиною голова ЦСУ СРСР В. В. Оболенський 12 грудня 1927 р., під час XV партійного з'їзду, написав таємного листа О. І. Рикову та Й. В. Сталіну, в якому протиставив декларованим на з'їзді райдушним оцінкам поточної ситуації свій невтішний прогноз сповзання країни у «досить глибоку господарську кризу, значно сильнішу, ніж осіння криза 1923 р. або весняні утруднення 1925 р.» [256, с. 358]. Головнішою причиною цього Оболенський вважав розгортання промислового виробництва «у темпі та у напрямках, котрі не відповідають реальним можливостям країни» [256, с. 359]. «Питання, по-моєму, ставиться так: – писав голова статистичного відомства, – або треба дуже ретельно збалансувати темпи і напрями, базуючись на своїх ресурсах, або треба залучити ресурси ззовні і притому у доволі широких масштабах <...>. Цей другий напрям набуває тепер суто важливого значення. І якщо ми робимо, на думку т. Сталіна, «поворот», то в економіці він, очевидно, має бути поворотом до більшого використання ресурсів ззовні і до організованої підготовки такого використання» [256, с. 360].

Ані висловлені запевняння у лояльності ЦК, ані довірливий тон, ані конфіденційний характер листа не допомогли Оболенському переконати однопартійців у небезпеці стрімкого розгортання курсу промислового зростання країни за рахунок визиску бідних, заснованих на ілюзорних оцінках, внутрішніх ресурсах. 1 березня 1928 р. «некомфортний» голова ЦСУ СРСР розпрощався зі своєю посадою, поповнивши невдовзі лави опозиціонерів. Керівником центрального статистичного відомства став інший «старий більшовик», член колегії НК РСІ Володимир Павлович Мілютин [839, с. 84–85], котрий виразно демонстрував схильність до підпорядкування статистики потребам «політичної доцільності».

Повною мірою це проявилось вже під час квітневого 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б), коли новопризначений голова ЦСУ СРСР палко підтримав вочевидь розгубленого прорахунками в хлібофуражному балансі наркома торгівлі А. І. Мікояна у його запевненнях про усе ще зосереджені на селі величезні приховані запаси хліба. «В сенсі економічному перегину в хлібозаготівлях не було, – упевнено заявив Мілютин при обговоренні доповіді наркома, – <...> селянин входить у новий господарський рік з більшими запасами, ніж це було у минулому році <...>. Ось висновок, котрий є для нас вкрай цінним для хлібозаготівель майбутнього року» [410. – Т. 1, с. 71].

Як можна побачити зі стенограми пленуму, озвучені головою статистичного відомства більш, ніж сприятливі прогнози на майбутню хлібозаготівельну кампанію та дивовижні визнання на кшталт викриття приховування селянами в деяких районах від 16 до 70% посівної площі чи прогнозування очікуваного в окремих місцевостях зростання площі посівів на 20% спричинили гомін у залі, а також і різкі заяви деяких учасників пленуму. Зокрема, нарком земельних справ РСФРР М. А. Кубяк у своєму виступі прямо назвав заяви головного статистика країни невірними й попередив, що це «може стати вельми небезпечним моментом до осені, при складанні хлібофуражного балансу». «Треба мати на увазі, що в деяких місцях підвели під гребінку увесь хліб. – Зауважив він. – Ось чому мені здається, що абсолютно небезпечно і шкідливо виступати з цифрами, котрі життям спростовані» [410. – Т. 1, с. 78].

Реалії наступних кількох місяців – невдале полювання за допомогою статті 107 КК на селян – виробників хліба та практичне завмирання кампанії хлібозаготівлі, згортання експорту та наростання продовольчих ускладнень лише підтвердили справедливність скептичних оцінок ситуації. А влітку 1928 року низку хліборобних регіонів, передусім Україну, охопив черговий, цього разу масштабний неврожай. Загроза продовольчої кризи постала з усією реальністю не лише перед робітничим населенням промислових центрів, але також і перед самими селянами. Такі обставини змусили ЦСУ СРСР тверезіше поставитися до визначення наявних у країні хлібних ресурсів. Відтак було ухвалено одночасно зі складанням нового хлібофуражного балансу країни на 1928/29 р., провести іще одну детальну перевірку балансових показників за три попередні роки, і за потреби усунути виявлені в них «погрішності».

28 серпня 1928 р. Експертна Рада представила урядові попередній варіант балансу на 1928/29 р., а також наново перераховані баланси за три минулі сільськогосподарські роки. Вони підтвердили суттєві помилки у розрахунках – по-перше, переоцінку фактичних обсягів врожаю та прихованих запасів хліба, а по-друге – недооцінку витрат хліба селом, насамперед для годівлі худоби [27; 410. – Т. 1, с. 20]. Виходило так, що лише протягом 1927/28 р. на внутрішні селянські потреби пішло на 200 млн пуд. більше, ніж це планували статистики. Врожай 1927 року був меншим на 145, 7 млн пуд., а усі зосереджені в країні запаси хліба (видимі і невидимі) – меншими на 151,8 млн пуд. на початку і на 367,6 млн. пуд. наприкінці 1927/28 року. Загалом же раніше обчислені станом на 1 липня 1928 р. у 1189, 8 млн пуд. усі видимі і невидимі запаси хліба в країні тепер обраховувалися лише у 620,6 млн. пуд. Таким чином, припущена «статистично-політична похибка» оберталася нестачею хліба більше, ніж у півмільярда пудів. Такої кількості збіжжя уповні б вистачило, аби при нормі 13,1 пуд. протягом усього недорідного 1928/29 р. годувати 43,4 млн осіб.

Доволі напруженою у 1927/28 р. за представленим до РПО перерахованим балансом виглядала ситуація по окремих республіках. Виглядає, що жодна з них, за винятком України, не мала у 1927 році врожаю,

достатнього для забезпечення внутрішніх потреб. На вирішення цієї проблеми за рахунок власних ресурсів могли розраховувати хіба що Російська Федерація і Білорусія, скоротивши старі запаси хліба відповідно з 512,1 до 403,1 млн пуд. і з 7,9 до 1,1 млн пуд. Запасів інших двох республік для цього катастрофічно не вистачало, зокрема Закавказзя потребувало ввезення 7,1 млн пуд. хліба, а республіки Середньої Азії – 25,4 млн пуд.

Тим часом, як виявилось після перерахування балансу, врешті усі поточні потреби республік були задоволені. Більше того, усі п'ять союзних республік вступали у новий хлібозаготівельний рік із додатковими накопиченнями хлібних запасів, і це при тому, що чотири з них за балансом мали від'ємне сальдо: для Російської Федерації воно визначалося у мінус 43,1 млн пуд., для Білорусії – мінус 15,4, для ЗСФРР – мінус 17,1 млн пуд., а для республік Середньої Азії – мінус 35,6 млн пуд. Постає логічне питання: як при від'ємному сальдо названі вище чотири республіки спромоглися не лише задовольнити поточні потреби, але ще й накопичити певні страхові запаси хліба. Враховуючи, що протягом 1927/28 року хліб до СРСР владою «з принципово-політичних міркувань» не імпортувався (вимушене рішення щодо цього політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило лише наприкінці червня 1928 р.), можна припустити, що усунення хлібного дефіциту для задоволення споживчих потреб, а почасти і для накопичення страхових запасів у цих союзних республіках забезпечила «мобілізація» внутрішніх ресурсів. Роль «хлібного донора» при цьому вочевидь відіграла саме Україна.

Напевно представлені у серпневому 1928 р. звітному балансі дані були більш наближені до дійсності, ніж ті, що їх пропонували статистики у затвердженому РПО 13 листопада 1927 р. варіанті хлібофуражного балансу. Однак, чи можна з упевненістю говорити, що наново перераховані відомством В. П. Мілютина показники уповні реалістично відбивали ситуацію з хлібними ресурсами в країні. Чи справді Україна у 1927/28 році була таким собі клондайком, що вивезення з неї півтори сотні мільйонів пудів хліба пройшло безболісно, не позначившись ані на продовольчому забезпеченні населення, ані на резервуванні страхових запасів, потреба в яких була очевидною. Знайти відповіді на ці непрості запитання навряд чи вдасться лише на підставі аналізу статистичних показників, зокрема численних варіантів хлібофуражних балансів. Адже застосовувані статистиками прийоми збирання первісних даних і методики їх опрацювання залишалися вкрай недосконалими, та й самі статистичні розрахунки проводилися під усе зростаючим тиском сталінського оточення. Натомість наблизитись до розуміння справжнього стану справ вочевидь можна, з'ясувавши реальну продовольчу ситуацію в республіці у почасти недорідному 1927/28 р. та в офіційно визнаному недорідним 1928/29 р.

2.3. Недорід 1928/29 р. в Україні: причини, масштаби, методика статистичних обрахунків

Те, що з врожаєм 1928 р. можуть бути серйозні проблеми, було зрозумілим уже під час осінньої посівної 1927 р. Тривала посуха, від якої особливо постраждали Полтавщина, частина Харківщини і Степ, відстрочила початок посіву й негативно позначилася на вегетації озимих культур. Навряд чи можна було вважати уповні задовільними й результати осінньої посівної, адже порівняно з попереднім роком площа озимини в республіці скоротилася на 4,3%, у Степу – на 6,5%, на Лівобережжі – на 7,8%. По деяких округах, які традиційно відігравали суттєву роль у поставках хліба державі, скорочення озимого клину виявилось значним, а місцями величезним. Наприклад, у Первомайській окрузі площа посівів озимини поменшала на 47%, в Одеській – на 31%, водночас у Зінов'ївській окрузі посіви скоротилися на 19%, у Харківській – на 15,5%, в Полтавській – на 14,2% і т. ін. [2, арк. 85–86; 329, с. 12].

Умови зимівлі озимини та переходу до весни у 1928 р. також були вкрай несприятливими. Холодна, морозна погода, що її раз у раз заступало потепління, затягнулася аж до кінця березня. Особливо ж різкі коливання температури спостерігалися в лютому, що призвело до вимерзання посівів пшениці і жита на значній території Степу та Лісостепу. Додали проблем несподівані морози після весняних дощів: під льодовою кіркою, що вкрила поля і яку сокирами відчайдушно намагалися пробити селяни, чимала частка рослин «задихнулася». Водночас у північній смузі Лісостепу певна кількість посівів випріла під снігом, а на Поліссі – вимокла. Загалом же, за даними весняного опитування 1928 р., у Степу не перезимувало 85,6% пшениці і жита, на Лівобережжі втрати озимини сягнули 24,9% площі посівів, на Правобережжі – 18,9%, а на Поліссі – 6,8%. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 2.5.[86, арк. 336] Особливо похмурою ситуація виглядала з урахуванням того, що озимі склали в цей час вагому частку українського врожаю, зокрема у 1927 р. – 56,2% усіх зібраних зернових культур [86, арк. 340].

Таблиця 2.5.

Загибель озимини по селянських господарствах УСРР у 1928 р. (тис. дес., з поправками на недооблік)

	жито	пшениця	разом
Полісся	46198	4822	51020
Правобережжя	130296	238525	368821
Лівобережжя	276986	176522	453508
Степ	593691	810926	4061209

Намагаючись виправити становище, селяни навесні заходилися пересівати озимину яровими, хоча це було непросто. Запізнілий посів проводився у гарячці, з низькою якістю обробки ґрунту, що надалі не могло не позначитись недобором врожаю. Не сприяли хліборобам і погодні умови. Наприкінці квітня майже всю Україну, особливо її південну та східну частину, охопив виключний за своєю силою буревій. У містах шалений вітер зривав покрівлі з будинків, валив дерева, телеграфні й телефонні стовпи, на селі суховій виривав з корінням паростки озимих та видував щойно засіяне зерно [733; 734]. Ушкоджені тисячі гектарів ярини селянам довелося пересівати вдруге, а подекуди і втретє. При цьому далися ознаки прями наслідки масованої викачки хліба під час надзвичайних заходів: за умов катастрофічної нестачі насіння селяни були змушені кидати в землю усе, «що потрапляло під руку». Українська влада намагалася пом'якшити ситуацію з дефіцитом насіння. «Є кукурудза на заводі – давай її, є ячмінь на пивному заводі – давай його. Призупиняли виробництво пивних заводів, брали усе що можна, аби врятувати положення», – описував атмосферу, що панувала під час посівної, представник НКЗС К. Я. Федотов на одному із засідань ВУЦВК [3, арк. 125].

Така ситуація вплинула на структуру засівної площі. Після пересіву виявилось, що частка найбільш цінних продовольчих культур по всій Україні, в порівнянні з 1927 р., зменшилася з 55% до 35,3%, натомість суттєво зросла, подекуди навіть удвічі, площа посівів кормових (з 19,9% до 25,1%), круп'яних (з 6,7% до 11,7%), кукурудз'яних (з 5,2% до 10,6%) і технічних культур (з 5,5% до 8,2%) [29, арк. 67].

І хоча завдяки надзвичайній напрузі сил селянам вдалося пересіяти 78% загиблої озимини [29, арк. 64], строки завершення посівної суттєво затягнулися. При цьому 11,6% посівної площі по всій Україні і 17,2% по Степу так і залишилися не пересіяними [29, арк. 64]. Не давали приводу для оптимізму й оцінки стану вцілілої озимини, який на 1 травня по всій Україні визначався статистиками у 2,1 бали, а по Степу – у 1,5 бали (при середньому балі 3) [29, арк. 64].

Помірно сприятлива погода травня і початку червня створила ілюзію виправлення ситуації, однак невдовзі надії селян отримати принаймні середній врожай зернових розвіялися. Наприкінці червня південною Україною пронісся буревій, який ураз зменшив розмір майбутнього врожаю на кілька десятків мільйонів пудів [410. – Т. 2, с. 163–178]. А з другої половини червня на значній території республіки запанувала погибельна у період визрівання хлібів суха і спекотна погода. Під жагучим сонцем у степовій смузі почали масово гинути вцілілі озимі. Пропадали ярові та просапні культури, частина з них через запізнений посів і спеку навіть не змогла піднятися.

Урядові комісії, що на початку липня виїхали до степових округ, підтвердили значні масштаби загибелі зернових та повідомили про жалюгідний стан посівів. Зокрема, завідувач Дослідним відділом НКЗС Машура, котрий 5–12 липня у складі Комісії побував у Одеській, Миколаївській та Херсонській округах, так описував побачене на полях: «Культури хлібів яр[ової] пшениці, ячменю та вівса у значній більшості згоріли, зерно зсохлося <...>, висота рослини 4–5 вершк[ів], колоска не викинуто і спалено», «кукурудза – невеликого росту (6–8 верш[ків]), листя дякуючи спеці скручуються, висихають без дощу», «соняшник – теж невисокого росту (8–10 верш[ків]), стебло тонке, листя малі й вже викинута голівка (діам[етром] до 2–3 дюйм[ів], цвіте, ніяких особливих надій не подає», «просо <...> місцями зовсім загинуло, а те, що залишилося завдяки засусі має дуже жалюгідний вигляд, низьке – 2–3 вер[шки], пожовкле вже» [41, арк. 59–60].

Для того, щоб врятувати принаймні частину врожаю, селяни почали масово скошувати посіви. Арби з недозрілим збіжжям умить наповнили базари, однак бажаючих купувати корм для худоби за дорого з кожним днем ставало значно менше, ніж тих, хто волів за дешево позбутися самої худоби, усвідомлюючи неможливість її годувати в голодний період. За даними ЦСУ УСРР, станом на 15 липня 1928 р. очікуваний по всій Україні врожай за бальною шкалою оцінювався як нижчий за середній. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 2.6. [2, арк. 88].

Таблиця 2.6.

Балова оцінка врожаю УСРР станом на 15 липня 1928 р.

	озимі	ранні ярові	пізні ярові
Полісся	3,0	3,1	2,6
Правобережжя	2,7	3,2	2,7
Лівобережжя	2,8	3,2	2,8
Степ	1,8	2,4	2,3

Суттєво меншим, у порівнянні з 1927 р., прогнозувався майбутній врожай як по природно-історичних регіонах, так і за головними зерновими культурами. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиці 2.7. і 2.8. [2, с. 89 – 90].

Таблиця 2.7.

Середній збір головних зернових культур в УСРР
(по регіонах, у пудах з десятини)

	остаточний збір 1927 р.	очікуваний станом на 15. 07.1928	пізні ярові
Полісся	53,4	3,1	49,5
Правобережжя	69,8	3,2	70,1
Лівобережжя	70,5	3,2	62,7
Степ	47,5	2,4	44,3
Україна	57,5	2,4	54,6

Таблиця 2.8.

Середній збір головних зернових культур в УСРР
(по культурах, у пудах з десятини)

	Україна		Степ	
	остаточний збір 1927 р.	очікуваний станом на 15 .07.1928	остаточний збір 1927 р.	очікуваний станом на 15 .07.1928
Жито озиме	62,6	52,8	42,3	29,7
Пшениця озима	68,9	52,6	62,1	24,5
Пшениця ярова	41,2	44,1	35,3	39,0
Ячмінь	42,4	49,8	32,7	41,6
Овес	59,3	64,1	43,3	48,1
Гречка	40,1	48,0	29,5	38,5
Просо	69,8	45,8	54,4	32,8
Кукурудза	67,2	70,4	62,9	66,0

23–25 липня у Харкові при Наркомземі УСРР була скликана Всесоюзна нарада робітників дослідних станцій, ботаніків та селекціонерів «у справі вивчення причин загибелі озимих посівів» [402]. Своїми міркуваннями про те, які ж саме чинники могли вплинути на втрати озимини, на нараді ділилися авторитетні науковці – ботаніки, синоптики, сільськогосподарські статистики. Українську науку тут, зокрема, представляли професор Д. К. Педаєв з Укрмету, Г. М. Вербицький з ЦСУ та професор О. А. Яната з Українського інституту прикладної ботаніки. Усі вони зійшлися на тому, що визначальну

роль у загибелі озимини відіграли несприятливі кліматичні умови. Цікаві деталі для повноти картини додав професор Яната, інститут якого, здається, найбільш системно вивчав це питання, бо провів спеціальні досліді на станціях у Степу (Дорнбург), Лісостепу (Борке) та на Поліссі (в Радомишлі), а крім того в липні організував експедиційне обстеження понад 100 сіл різних районів республіки. Професор звернув увагу на те, що у великих колективних господарствах втрати озимини були більшими, ніж у селян-одноосібників. Причиною цього стали нав'язані господарствам «не аборигенні» селекційні сорти пшениці, які виявилися вкрай незимостійкими. Присутній на нараді відомий селекціонер, директор Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур М. І. Вавилов у своїй промові зауважив надзвичайну складність виведення зимостійкого сорту озимої пшениці та зізнався, що здійснювані в цьому напрямі вже понад 20 років досліді на московських станціях усе ще залишаються невдалими [402].

Змальовані Вавиловим перспективи культивування зимостійких сортів пшениці знаній своїми працями у царині сільськогосподарської статистики Вербицький назвав не вельми втішними. Між тим, озвучені ним самим відомості про розміри загибелі озимини в Україні, до того ж ілюстровані виразними мапами, не могли не справити на присутніх приголомшливого враження. Масштаби лиха в Україні виразно проглядалися як на тлі загальносоюзної ситуації (українську частку втрат озимини статистик оцінив у 80%), так і на фоні даних про розміри загибелі озимини в республіці за попередні роки. До 1928 року найбільшими вважалися втрати 1922 р., коли в селянських господарствах України не перезимувало 16,7%, а у Степу – 40,6% озимини. В середньому, однак, протягом 1922 – 1927 рр. загибель посівів цих цінних культур коливалася на рівні 8%, а по Степу – 12%. Натомість у 1928 році розмір загибелі озимих посівів від зимово-весняної негоди сягнув 52,8%. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 2.9. 29, арк. 63].

Таблиця 2.9.

Площа загибелі озимих культур в УСРР. 1922 – 1928 рр. (у %)

роки	УСРР	Степ
1922	16,7	40,6
1923	3,0	0,9
1924	14,0	15,6
1925	9,0	12,1
1926	3,9	4,5
1927	1,4	2,0

в середньому за 1922–1927	8,0	12,6
1928	52,8	85,6

А проте, хоч якими б значними не оголошувалися статистиками втрати українського врожаю, можна зробити припущення, що вони були не досить точними і напевно применшеними. Одна з причин цього полягала в недосконалому методик радянської врожайної статистики. Власне, саме поняття «загиблої площі посівів» у Радянському Союзі суттєво різнилося від зарубіжних країн, тієї ж США, де фермери числили загиблою не лише площу, яка не давала жодного врожаю, але також і ту, де врожай був дуже низьким. Перманентно відчуваючи дефіцит хліба, радянська держава не могла дозволити собі такої «безгосподарності», тож загиблими в ній вважалися лише повністю спустошені угіддя [311]. Відтак, засівні площі з практично загиблими рослинами, як правило, радянськими статистиками зараховувалися до вцілілих (з врожаєм).

Очевидні неадекватності таїла в собі й методика обрахування врожайності за п'ятибальною шкалою, адже за її допомогою і зовсім спустошена площа посівів могла раптом перетворитися на «трошечки врожайну». Цю дивну обставину породжувало позначення балом «1» як низького, так і цілком загиблого врожаю: при переведенні одиниці за спеціальною формулою в пуди автоматично нараховувалася певна кількість пудів врожаю з десятини, якого насправді не було. Сама процедура переведення по шкалі балів у пуди також мала суттєві вади – головне тому, що радянські статистики послуговувалися застарілою базою відомостей, зібраною ще в дореволюційні часи ЦСК.

Навряд чи уповні достовірними були й результати встановлення/уточнення розмірів загиблих посівів відрядженими до постраждалих районів комісіями, особливо урядовими. Влітку до степових округ України таких комісій виїжджало кілька – як з Москви, так і з Харкова. До складу комісій входили не лише науковці – статистики, агрономи, але також і чиновники з НКЗС і НКТ, на висновках яких не могли не позначатися чіткі директиви верховної влади – в умовах недороду вишукувати будь-які засоби для виживання України переважно за рахунок внутрішніх ресурсів. Показово, що на недостовірність висновків Комісій перманентно скаржилися не лише представники місцевої влади, але навіть і деякі рядові члени самих комісій. Зокрема, у доповідній до НКЗС згадуваний вище член комісії Машура констатував применшення розмірів неврожаю у висновках комісії. Дописувач звертав увагу на те, що інші члени комісії відмовилися від пропозиції виключити з балансу врожаю обстежених степових округ пропасні культури (соняшник, кукурудзу), загибель яких була уповні очевидною. Із урахуванням пропасних культур комісія обрахувала середню врожайність зернових постраждалих округ у 20–30 пудів з десятини, тоді як

реальна врожайність, на думку автора доповідної, була вдвічі меншою. Повідомляв Машура і про те, що члени комісії на підставі задовільного стану хлібів по окремих ділянках зараховували до переліку благополучних цілі райони, хоча насправді ситуація в них була протилежною. «Взагалі в ЦСУ і НКТ, – підсумовував завідувач дослідним відділом НКЗС, – помічається тенденція до зменшення цієї катастрофи, в якій перебувають обслідувані округи. Затемнити дійсність важку округ – не доцільно, не в інтересах справи» [41, арк. 60].

Через тривалі дощі збирання озимини та ярових в Україні у 1928 році розпочалося не на початку чи в першій декаді липня, а лише наприкінці липня чи навіть у перші дні серпня – із запізненням приблизно на два тижні [816, с. 3–5]. До 1 вересня хліб по всіх округах республіки вже було зжато, хоча місцями усе ще не зібрано (в Степу – на 15%, а на Лівобережжі – майже на 20%) [816, с. 6].

Нарешті наспів час підводити підсумки збору хлібів і, відповідно, втрат від неврожаю. Згідно з уточненими розрахунками ЦСУ як по окремих регіонах України, так і щодо восьми головних зернових культур фактична врожайність усіх зернових 1928 року виявилася помітно меншою, ніж це прогнозувалося. Детальніше цю ситуацію ілюструють таблиці 2.10. [41, арк. 89 – 90; 729, с. 169] і 2.11. [41, арк. 89–90; 86, арк. 339; 729, с. 169].

Таблиця 2.10.

Врожайність зернових культур у селянських господарствах УСРР
(з десятини, в пудах)

	фактичний збір 1926	фактичний збір 1927	очікуваний, станом на 15. 07.1928	фактичний збір 1928
Полісся	45,9	53,8	49,5	51,0
Правобережжя	64,3	70,0	70,1	63,2
Лівобережжя	63,7	70,6	62,7	55,8
Степ	46,8	47,5	44,3	30,2
Україна	53,9	57,4	54,6	44,7

Таблиця 2.11.

Врожайність восьми головних зернових культур у селянських
господарствах УСРР та Степу (з десятини, в пудах)

Україна

Степ

	очікуваний, станом на 15. 07.1928	фактичний збір 1928	очікуваний, станом на 15. 07.1928	фактичний збір 1928
жито озиме	52,8	52,3	29,7	27,2
пшениця озима	52,6	45,7	24,5	19,3
пшениця ярова	44,1	36,6	39,0	32,7
ячмінь	49,8	44,7	41,6	32,1
овес	64,1	65,7	48,1	36,4
гречка	48,0	36,1	38,5	12,1
просо	45,8	32,4	32,8	21,9
кукурудза	70,4	37,2	66,0	31,5

Загалом же, як повідомив голова РНК УСРР В. Я. Чубар на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У, крім загибелі взимку-навесні 4,5 млн. га озимини Україна через спеку, буревії та тривалі дощі загубила з врожаю 1928 року приблизно 4,0 млн. га ярвини [107, арк. 242–243; 108, арк. 35]. Це означало, що титанічні зусилля українських селян з пересіву загиблої взимку-навесні озимини по факту виявилися марними, а також і те, що недорід 1928 р. справді набув в УСРР ознак масштабного лиха.

Гостра нестача насіння, брак тяглової сили через масовий падіж робочої худоби, а також нездатність українського уряду покрити дефіцит посівного матеріалу творили той несприятливий фон, на тлі якого восени 1928 р. в Україні проводилася чергова посівна кампанія. Погодні умови для неї так само не скрізь були нормальними. Серпневі дощі у Лісостеповій смузі створили проблеми із заготівлею та відвантаженням насіння, хоча надалі в цьому регіоні встановилася більш-менш сприятлива погода. Натомість Степ ніяк не виходив із «чорної смуги». Там невчасні серпневі опади змінилися вкрай посушливою погодою, яка трималася аж до кінця вересня, не даючи селянам розпочати сівбу озимини. Відповідно завершення посівних робіт у степовому регіоні затягнулося до середини листопада. І ця ситуація була не нормальною, адже, як правило, на Покрову селяни вже повним ходом готувалися до зими. Як на те й слід було чекати, площа засіяної озимини по одноосібних господарствах республіки восени 1928 р. знову скоротилася. В порівнянні з 1927 р. – на 11,7% по всій Україні і на 24,5% – по Степу. Очікуваним стало й скорочення в масі посівів озимих культур найціннішої з них – пшениці. У межах республіки її поменшало на 25,1%, а в Степу – на 33,

6% [101, арк. 23; 88, арк. 301; 278, с. 18 – 32].

Зате у зимовий період озима пшениця і жито входили у значно кращому вигляді, ніж це було 1927 року. Зокрема, на 1 грудня 1928 р. їх стан пересічно по Україні статистиками оцінювався у 3,3 бали, тобто як вищий за середній [101, арк. 26; 88, арк. 304]. Подавали надію озимі й на середину січня 1929 р. За даними Наркомзему, опублікованими в газеті «Комуніст», по всій республіці посіви пшениці і жита оцінювалися у цей час не нижче, ніж балом «3», а по 12 округах – навіть найвищим балом «5» [704].

Сподівання на гарний врожай, однак, почали вивіюватися, коли в першій декаді лютого 1929 р. по всій Україні вдарили сильні морози – у середньому $-30-36^{\circ}$, а місцями $-38,2^{\circ}$ (Вінниця) і навіть -41° (ст. Рудня-Радовельська Коростенської окр.). Такі екстремальні добові температури повітря синоптики оцінили «як явище дуже і дуже рідке», адже подібного не було у Києві, наприклад, з 1868 р., у Одесі – з 1870 р. etc. [619, с. 34; 103, арк. 2–3]. Люті морози, що їх супроводжували вітри, перетворилися на справжню стихію. Почалися перебої у русі залізничного транспорту, в портах застигли скуті льодом кораблі. У містах від шалених морозів замерзала вода у водогінних трубах. Відзначалися випадки масового обморожування і навіть загибелі людей, не кажучи вже про птахів і тварин [620, с. 66; 433, с. 68]. Неспокійно переживало рекордно низькі температури село, особливо степових округ. Морози тут повною мірою виявили іще один наслідок недороду – паливну кризу, спричинену гострим дефіцитом соломи, яка була головним паливом у цьому регіоні. Аби зігрітися у власних домівках селяни почали розбирати солом'яні стріхи господарчих і навіть житлових споруд. Громадські установи отопити було значно важче, напевно тому майже половину лютого селянські діти не відвідували школи [433, с. 68]. Однак найбільше бентежив хліборобів стан озимини, адже зима того року видалася малосніжною, рідкі опади «сухого снігу» довго не затримувалися на полях, а здувалися сильними поривами вітру у рови, тож позбавлені снігового покриву посіви були практично не захищеними.

З різних округ надходили тривожні звістки. «Грунт промерз на 115 см, а зверху порепався», – повідомляв з Херсонщини до часопису «Погода й життя» працівник однієї з дослідних станцій, запевняючи водночас, що озимі поки залишаються «живі» [620, с. 66]. «Такого глибокого промерзання ґрунту старі діди 75–80 р. не пам'ятають, не чутно його й за переказами», – писав до журналу мешканець с. Германівки Київської округи [582, с. 67]. Дошкуляли селянам і досить рідкі для зимового періоду пилові буревії. 14–17 лютого у районі Ново-Еметівки на Одещині, наприклад, сильні вітри утворили «чорну бурю». «Сонце світило наче крізь проолієний папір, надаючи всьому зловісного вигляду, ніби світло од пожежі <...>. – Описував цю стихію очевидець. – Всі будівлі, скирти обліпив товстий шар землі (пилу); людина, що виходила на двір під час цієї хуртовини, поверталась в хату запиляна, наче літом після праці коло молотарки. Село має вигляд, як після землетрусу; від великого морозу потріскалися хати, поперек вулиць лежать чорні "дюни"» [676, с. 66]. «Вітер здіймав цілі хмари пилу, такі густі, що на 20 саж. (майже

півкілометра – Л. Г.) нічого не було видно». – Описував своєю чергою очевидець пиловий буревій, що пронісся 14–18 лютого Херсонщиною [620, с. 66].

Уже в середині березня стало очевидним, що зимові морози зробили свою «чорну справу», і в Україні знову масово згинула озимина. 26 березня 1929 р. представник НКЗС К. Я. Федотов доповів про це урядові, а той доручив наркомату протягом тижня достеменно з'ясувати відсоток загибелі посівів пшениці і жита з тим, аби В. Я. Чубар, який у цей час перебував у Москві, міг поінформувати про це союзний уряд (цей пункт постанови РНК не підлягав розголошенню) [40, арк. 131].

Не встигли спеціалісти завершити необхідні розрахунки, як теплу погоду раптом заступили заморозки. Між 16 і 19 квітня 1929 р. температура повітря в Україні знизилася до 6–9° нижче нуля й у степовій смузі, наприклад, коливання температури сягнули 22° градусів [67, арк. 14; 103, арк. 2].

Цей новий «каприз природи» іще більше погіршив ситуацію з озимими. Для її обговорення 27 квітня 1929 р. у Харкові зібралася Експертна рада при ЦСУ. Згідно з оголошеними даними, станом на 23 квітня у селянських господарствах України не перезимувало 21,6% посівів пшениці і жита на площі 1780 га [103, арк. 4]. Втім, цю невтішну інформацію головуєчий на засіданні представник республіканського статистичного відомства В. С. Мишкіс оголосив таємною, спеціально попередивши усіх присутніх: «Всі відомості, які тут подаватимуться, оголошенню не підлягають і про них треба інформувати лише керівників відповідних наркоматів і установ» [103, арк. 4].

Оперативні зведення, що їх протягом наступного місяця майже не щотижня готували статистики, враз у раз констатували погіршення ситуації з посівами – станом на 1 травня вже числилися втраченими 2560 тис. га посівів пшениці і жита [103, арк. 13–14], на 8 травня – 2435700 [103, арк. 15–16], на 15 травня – 2623 тис. га [103, арк. 17–18]. Нарешті за даними весняного перепису, по всіх господарствах республіки озимі було втрачено на площі 3304037 га, у тому числі в індивідуальних селянських господарствах – на площі 3102572 га (35,9%): в Степу загинуло 60,8% озимини, на Лівобережжі – 34,9%, на Правобережжі – 5,3%, на Поліссі – 5,6%. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 2.12. [67, арк. 4].

Таблиця 2.12.

Загибель озимини в УСРР у 1929 р. (тис. га; з поправками на недооблік)

	жито		пшениця		разом	
	усі	інд.	усі	інд.	усі	інд.
	госп.	госп.	госп.	госп.	госп.	госп.
Полісся	38858	38619	7188	6.977	46047	45596

		5,3%		8,1%		5,6%
Правобережжя	40915	40610	75023	72414	115938	113024
		2,6%		12,1%		5,3%
Лівобережжя	214741	213428	475362	464540	690103	677968
		16,3%		72,5%		34,9%
Степ	364526	349401	2087423	1916583	2451949	2265984
		26,8%		79,1%		60,8%
Україна	659041	642,0	2644886	2460,5	3304037	3102,5
		13,1%		65,6%		35,9%

Отже, так само як це було навесні 1928 р. загибель озимини в Україні у 1929 р. виявилася дуже значною. За розмірами ці втрати були дещо меншими, ніж у попередньому році, зате суттєво більшими, ніж це було, скажімо, у недорідному 1922 р. та на фоні виведеного статистиками середнього відсотку загибелі озимих за період 1922 – 1927 рр. Стан вцілілої озимини, станом на 1 травня, оцінювався ЦСУ у 2,6 бали, а по Степу – у 2,3 бали – лише дещо вище, ніж на цей період у 1928 р., і знову-таки як нижчий від середнього [59, арк. 2].

Несприятливі погодні умови в черговий раз затягнули початок весняних польових робіт. У Степу селяни розпочали посів лише в останні дні квітня, а не, як годиться, наприкінці березня – тобто, із затримкою на цілий місяць. У Лісостепу посівна стала розгортатися навіть у перші дні травня, тоді як за середніми багатолітніми даними на полях цього регіону вже з середини квітня кипіла робота [59, арк. 4; 37, арк. 61].

Так само як і восени 1928 р., під час весняної посівної гостро відчувалися брак посівного матеріалу і тяглової сили. Особливо поменшало на селянських ланах волів, бо годувати цих величезних тварин під час недороду було значно важче, ніж коней. Відтак, у порівнянні з весною 1928 р., кількість робочих волів в українському селі зменшилася на 37,7%, а по Степу – й на 43,2% [60, арк. 1].

І хоча у своїх звітах офіційні статистики запевняли, що наслідки весняної кампанії, незважаючи на несприятливі умови, виявилися успішними, реальний стан справ говорив про протилежне. Й справді, хоча більшу частину загиблої озимини селянам знову вдалося пересіяти яриною, усе ж не пересіяними навесні 1929 р. залишилося вже 29% площі загиблої озимини – 621,3 із 3102,5 тис. га. [60, арк. 1]. Набувала сили й тенденція зміни структури посівної площі – насамперед через зменшення у посівах частки пшениці і жита. По всіх господарствах, порівнюючи з 1927 р., двох найбільш

цінних культур поменшало на 30,8%. Найвиразнішою була ситуація у Степу, де засіяна під пшеницю і жито площа скоротилася на 45,6%. Однак і на Лівобережжі цих двох хлібних культур поменшало на 26,5% [60, арк. 6]. Загалом найбільше в індивідуальних господарствах України у 1929 р. було засіяно (на 100 га) кормових культур. На 100 га засіву вони склали 42,3%, натомість частка жита і пшениці становила 32,3%, не зернових – 17%, а круп'яних – 8% [60, арк. 6]. Зрозуміло, що такий розклад справ наперед визначав несприятливі перспективи хлібного балансу України на 1929/30 р.

2.4. Українські хлібофуражні ресурси в недорідному 1928/29 р.

Попередній варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. відомство В. П. Мілютина готувало в авральному режимі й під виразним тиском А. І. Мікояна, котрий прагнув здобути потрібну статистику для посилення позицій сталінської групи на пленумі. Атмосфера на ньому обіцяла бути спекотною. За час, що минув з квітневого пленуму ЦК, економічна і політична ситуація в країні різко погіршилася. Повторне застосування надзвичайних заходів, попри офіційні заяви про їх відміну, дестабілізували хлібний ринок, породивши гострий хлібний дефіцит з величезними чергами за продовольством у містах та продовольчі ускладнення, а місцями і голод на селі. Відчуття сповзання країни у глибоку кризу посилювалися через ситуацію з неврожаєм в Україні. Стурбовані цими обставинами та масовим сплеском негативних політичних настроїв серед різних прошарків населення, опозиційно наставлені до Й. В. Сталіна впливові партійці хто приховано, а хто вже й відверто дедалі наполегливіше критикували небезпечну управлінську політику реаніматорів «воєнного комунізму».

З явним засудженням, хоча в підкреслено примирливих тонах і не публічно переконував Сталіна у неприпустимості продовження «ідейно провальних» екстраординарних заходів усе ще впливовий у партійній верхівці Микола Бухарин. У написаному до генсека в перші дні літа 1928 р. приватному листі він нагадував про історію з міфічними обрахуваннями хлібофуражного балансу, ставив під сумнів сталінську тезу про вину «куркуля» за хлібну кризу і натомість виразно натякав на відповідальність за неї самої сталінської групи [410. – Т. 2, с. 7; 264, с. 298–299]. Натомість публічним критиком політики визискування села виступив заступник наркома фінансів СРСР М. І. Фрумкін. 15 червня 1928 р. він надіслав для членів і кандидатів політбюро ЦК лист, в якому прямо звинувачував Й. В. Сталіна та В. М. Молотова у зриві політики НЕПу, провокуванні беззаконня та насилля на селі, інших негнучких і недалекоглядних діях, які

налаштовували проти радянської влади практично все село й програмували деградацію селянського господарства, а отже і систематичну нестачу хліба в країні [722. – Т. 1, с. 290 – 295].

Рішення політбюро ЦК розіслати цей лист членам політбюро і водночас скласти колективну відповідь на нього явно вказувало на прагнення опонентів сталінської групи – майбутніх «правих» використати конфліктну ситуацію як привід для спеціального обговорення причин кризи в країні. Та досвідчені у «підкилимних іграх» Сталін і Молотов випередили своїх суперників, фактично у порушення партійної дисципліни оприлюднивши 20 і 25 червня 1928 р. власні відповіді Фрумкіну з навішуванням на нього ярликів нападника на всю (!) партію, панікера і захисника куркульства [702, с. 111–123; 722. – Т. 1, с. 297–301; 742, с. 36].

10 червня 1928 р. Сталін у листі до Молотова розповідав про з'ясовану ним парадоксальну ситуацію, коли хлібороби, вишукуючи засоби протистояння непопулярним заходам радянської влади, раптово активізували свою посівну діяльність. «Щоб не продати зайвого хліба, – пояснював генсек, – мужики сіяли, виявляється, несамовито, не сумніваючись, що ціни в майбутньому підвищаться, а надзвичайні заходи, вжиті в цьому році, є тимчасовими. У мужика своя логіка» [410. – Т. 2, с. 623]. Така ситуація з посівною лише підтверджувала тезу Фрумкіна про прямий зв'язок між надзвичайщиною і негативним ставленням села до влади. Проте Сталін і Молотов, спотворюючи реальність до навпаки, у полеміці з Фрумкіним представили тему посівної як «найважливіший політичний аргумент» на захист власних позицій. Рясно цитуючи надані В. П. Мілютиним попередні дані ЦСУ про зростання, порівняно з попереднім роком, площі засівів ярових культур (в УСРР – на 127%, Північному Кавказі (без автономних областей) – на 106,2%, Нижньоволзькому краї – на 106,2%), В. М. Молотов у своєму відкритому листі категорично висноував: «Оскільки <...> селянство розширило свої посіви, то ясно, що заява т. Фрумкіна про відхід середняків від Радянської влади є зовсім безпідставною. Навпаки, дані про ярові посіви беззаперечно показують, що союз пролетаріату з селянськими масами не підірваний, що цей союз залишається міцною основою Радянської держави і, зокрема, забезпечує подальший розвиток сільського господарства» [722. – 1, с. 297].

Виведена Молотовим формула «збільшення посівних площ як прямий доказ лояльності селянства», активно підтримана потому і самим Сталіним, і його прибічниками, стала лише одним із багатьох інших тактичних прийомів сталінської групи, спрямованих на недопущення публічного обговорення складної ситуації в країні. Власне, ця формула цілком і повністю вписувалася у контекст тієї «перевернутої реальності», що її Сталін та його союзники усіма силами намагалися нав'язати учасникам пленуму, представляючи загальну ситуацію в країні у виразно оптимістичних тонах та говорячи про очевидні помилки і труднощі як про існуючі, проте несуттєві, такі, що абсолютно «не перебивають», «не затьмарюють» загальної картини успіхів.

Саме такий підхід був покладений в основу доповіді А. І. Мікояна «Політика хлібозаготівель у зв'язку із загальним господарським положенням», виголошеної 6 липня 1928 р. на пленумі ЦК [410. – Т. 2, с. 180 – 215]. Причинам відновлення надзвичайних заходів на селі вже після оголошення про їх відміну та аналізу наслідків цього доповідач приділив значно менше уваги, ніж опису позитивних тенденцій у розвитку промисловості і сільського господарства. Втім, він усе ж визнав: хліба в країні виявилось «не так багато, як можна було сподіватися, виходячи з хлібофуражного балансу ЦСУ», а сам баланс виявився перебільшеним – і щодо валових зборів хлібів, і щодо невидимих запасів селянського хліба [410. – Т. 2, с. 191–192].

Утім, говорячи про прорахунки статистиків, різких висловів на адресу В. П. Мілютина – на кшталт тих, що їх свого часу виголошував Й. Сталін по відношенню до П. І. Попова – А. І. Мікоян не робив. Навпаки, тональність його оцінок діяльності статистичного відомства була виразно поблажливою, а самі оцінки підводили до розуміння того, що допущені у минулому помилки тепер виявлені й усунуті експертами – за його визначенням, «кращими силами країни» [410. – Т. 2, с. 191]. Таке ставлення до ЦСУ пояснювалося не лише тим, що на відміну від «незручного» науковця-статистика Попова новий голова статистичного відомства, партійний функціонер Мілютин цілком свідомо прийняв умови «гри у команді» Сталіна, але й прагненнями наркома торгівлі надати більшої авторитетності новим політично вмотивованим твердженням статистиків про загалом сприятливі види на майбутній врожай.

Демонструючи учасникам пленуму складені ЦСУ діаграми, зокрема і мапу з відомостями про очікуваний у різних районах збір зернових хлібів, Мікоян хоча і зробив застереження відносно попереднього характеру цих даних та зауважив несприятливі особливості нового врожаю (різке зниження кількості продовольчих хлібів, пересування географії врожаю із Заходу на Схід), усе ж цілком певно наголосив, що загалом урожай 1928 року буде більшим від минулорічного на 275–375 млн пуд. і становитиме за різними оцінками від 4,902 млн пуд. до 5,233 млн пуд. [410. – Т. 2, с. 208].

Сам голова статистичного відомства розпочав свій виступ зі спростування висловлених ним раніше у приватній розмові з О. І. Риковим песимістичних прогнозів щодо можливого неврожаю. Перелічивши слідом за Мікояном усі несприятливі моменти, Мілютин озвучив головну політичну тезу – «неврожаю не буде», і наче на доказ цього зосередився на «величезному значенні» формування в поточному році резервних фондів хліба. «По всіх ресурсах можна буде це зробити», – запевнив голова ЦСУ і додав, що невиконання цього слід буде вважати «форменим злочином» [410. – Т. 2, с. 303].

Оптимістичний тон головного доповідача у хлібозаготівельних справах дружньо підтримали місцеві працівники з когорти сталінських призначенців. Натомість інші озвучену на пленумі ЦК явно завищену врожайну статистику сприйняли хто з подивом і розгубленістю, а хто і з відвертим обуренням,

адже «непогані види на врожай» автоматично мали позначатися «спущеними згори» збільшеними хлібозаготівельними планами.

Емоційно на статистичні обрахунки союзного ЦСУ відреагував В. І. Чубар. Прозоро натякаючи на складну ситуацію, що її була змушена пережити республіка, зокрема і через прорахунки в хлібофуражному балансі 1927/28 р., він охарактеризував озвучені на пленумі дані про недобір Україною 8,5 млн. пуд. зернових «абсолютно на нічому, крім помилок ЦСУ Союзу, не заснованими» [410. – Т. 2, с. 218–225]. Схвильованість голови українського уряду була зрозумілою, адже за попередніми відомостями самої УСРР у 1928 р., порівняно з 1927 р., республіка по всіх зернових культурах не добирала 130–135 млн. пуд., а по житю і пшениці – усі 315 млн. Безнадійною справою визнав голова українського уряду і пропозицію створити протягом року резервний хлібний фонд. «Якщо у нас нестача важливіших продовольчих культур, – зауважив він, – якщо у нас проживання буде надзвичайно обмежене, то яка розмова може бути про резерви? Я не вірю у можливість створення загальних резервів, коли у нас скрізь тонко, а де тонко, там і рветься» [410. – Т. 2, с. 296].

Суттєві різничитання між оприлюдненими на пленумі попередніми даними і місцевою статистикою помітив не лише Чубар. Представник Уралу М. М. Шверник звернув увагу на те, що ЦСУ спрогнозувало приріст урожаю в його регіоні, порівняно з 1927/28 р., на 50 млн. пуд., в той час як місцеві статистики вивели цифру усього в 5–7 млн. [410. – Т. 2, с. 296]. Значно перебільшеними визнав оголошені ЦСУ дані й представник ЦЧО Й. М. Варейкіс. На репліку А. І. Мікояна, мовляв, на пленумі оприлюднені «небаланси, а намітки», виразно відреагували і Варейкіс, і М. І. Бухарин:

«Варейкіс: Нехай «намітки». Мені здається, що ця намітка є дуже далекою від дійсності.

Бухарин: Це не та, котрою рибу ловлять.

Варейкіс: Я не знаю, чи та, котрою рибу ловлять. Якщо тов. Мікоян має якийсь намір побудувати таку намітку, вона теж виявиться вкрай невдалою. Я вважаю, що в жодному разі не можна виходити з таких розрахунків, враховуючи загальногосподарське положення, котре ми на селі в теперішній момент маємо. На селі таке положення з врожаєм, що ми не маємо можливості будувати настільки оптимістичні уявлення про майбутній хлібофуражний баланс» [410. – Т. 2, с. 336].

Утім, стривожені заяви місцевих працівників щодо завищених показників хлібофуражного балансу «зависли в повітрі». Натомість Й. В. Сталін та його оточення гуртом накинулися на В. В. Осинського, котрий, наочно продемонструвавши «що при відомому способі використання цифр можна отримати в одному випадку і що можна отримати щось інше, якщо цифри використовувати правильно» [410. – Т. 2, с. 226], фактично викрив маніпуляції В. М. Молотова з посівною статистикою. Ці останні колишній голова ЦСУ побачив насамперед у вибірково відібраних секретарем ЦК даних – лише тих, що стосувалися посіву ярових, та ще з урахуванням площі пересівів. Справжня картина (по ярих і озимих, із виключенням площі

пересівів) не демонструвала позитивної динаміки, адже насправді площа посівів двох найважливіших продовольчих культур у порівнянні з 1927 р. не збільшувалася, а навпаки, зменшувалася, становлячи по УСРР не 128%, а 99%, по Північному Кавказу не 108%, а 92% і т. ін. [410. – Т. 2, с. 225–226].

Загалом у своїй промові Осинський говорив про цілком очевидні речі – насамперед про кризовий стан економіки, характерною ознакою якого стало порушення товарообміну між містом і селом, спричинене й скороченням стимулу для продажу хліба селянами. Однак вжита ним у полеміці фраза про господарську «розмичку між містом і селом, в обігу міста і села» миттєво була підхоплена опонентами, які самі атакували економіста, приписавши йому твердження про політичну «розмичку міста і села» та звинувативши його у «солідарності» з М. І. Фрумкіним [410. – Т. 2, с. 400–401].

Палким захисником молотовської «посівної статистики» виступив Й. В. Сталін. При підготовці доповіді генсек, за його визнанням, тричі читав стенограму з виступом В. В. Осинського [410. – Т. 2, с. 640]. Нарешті наведені опонентом статистичні дані він охрестив «плутаними» і обізвав «фількіною грамотою», різко засудивши попутно й тезу про «розмичку» як таку, що вказує на «переддень громадянської війни, якщо не громадянську війну». Натомість кілька разів поспіль Сталін повторив з уточненнями і деталізацією надуману тезу про зростання площі посівів ярових як доказ позитивного ставлення середняка до радянської влади. «Це факт, що яровий клин розширився, – наполягав генсек. – Ясно, що селянин, котрий сумнівається, котрий готується йти проти радянської влади, котрий дорвався до розмички і котрий відчуває, що створилася обстановка нестала, коли не знаєш, що завтрашній день тобі принесе, такий селянин з такою розмичкою розширювати свого ярового і озимого клину не піде, це протиприродно» [410. – Т. 2, с. 635–636]. Показово, що наявні у першому варіанті стенограми розлогі коментарі Сталіна на виступ Осинського з правленої стенограми майже повністю зникли, а те, що залишилося від них, було піддане суттєвій редакторській правці. Утім, теза про прямий зв'язок між розширенням ярового клину і лояльністю селянства не лише збереглася, але навіть була посилена твердженням, що розширення площі посівів відбулося «у всіх без виключення хлібних районах» [410. – Т. 2, с. 364].

Розбір «дискусії» між В. М. Молотовим і Осинським на тему «заслуг» політики партії в «розширенні ярових засівів» влаштував у своїй заключній промові А. І. Мікоян. Вже відчуваючи перемогу сталінської групи, нарком відверто глузував над Осинським, не гребуючи відвертою брехнею. «Що ви вигадуете?», «Не вигадуйте того, чого не було. Ви посилено говорите не те, що було і що говорив тов. Сталін», «Нічого подібного я не говорив», – такими репліками раз у раз був змушений перебивати Осинський виступ Мікояна [410. – Т. 2, с. 440, 445–446].

Врешті виписана за допомогою статистичних маніпуляцій «формула» про зв'язок між розширенням ярових посівів та відданістю селян радянській владі, ще й укупі з тезою про «сприятливі види на врожай» і завданням «обов'язково створити державний хлібний (продовольчий і насінневий

резерв)» увійшли до підсумкової резолюції пленуму за доповіддю А. І. Мікояна [410. – Т. 2, с. 591]. Натомість у розлозі переліку «специфічних причин», що зумовили заготівельну кризу в країні, визнанню помилок з обрахуванням хлібофуражного балансу місця не знайшлося. Перемогою сталінської групи можна було вважати і те, що преамбула, яка задавала тон усій резолюції, розпочиналася з тверджень про «безперечні успіхи» промислового розвитку країни, а не з вкрай небажаних для Й. В. Сталіна тез про «кризу хлібозаготівель» чи «крупніші господарські провали», як це пропонував у власному варіанті проекту резолюції М. І. Бухарин [410. – Т. 2, с. 650, 657].

Це означало, що сталінській групі вдалося нав'язати пленуму картину «перевернутої реальності», відтак визнання та засудження резолюцією системи надзвичайних заходів по суті набувало вигляду формального дійства, що не могло не тривожити опонентів Сталіна. Це засвідчила і таємна зустріч Бухарина з Л. Б. Каменєвим 11 липня 1928 р., наступного дня після схвалення резолюції по доповіді А. І. Мікояна. На запитання вже опального політика: на що саме сподівається Сталін, щоб отримати хліб, Бухарин відверто відповів: «У тому-то й справа, що на відтворення надзвичайних заходів при відтворенні утруднень. А це воєнний комунізм і заріз» [742, с. 33].

Між тим, реальна ситуація з хлібом, зокрема в Україні, з кожним днем усе погіршувалася. За оперативною інформацією ЦСУ УСРР, лише протягом місяця, у період з 15 червня до 15 липня, посуха зменшила прогнозований український валовий збір хлібів щонайменше на 64,1 млн. пуд. [2, арк. 90, 96].

Ці та інші тривожні звістки 27 липня 1928 р. обговорювалися на засіданні Президії ВУЦВК. Доповідаючи про підсумки весняної посівної кампанії та ситуацію з врожаєм, уповноважений по посівній кампанії, представник НКЗС К. Я. Федотов прямо заявив: «Такого удару Україна не знала» [3, арк. 123]. Похмурими були висновки у виступах практично всіх головних доповідачів – представників НКЗС, ЦСУ і НКТ УСРР: Україна вступала у неврожайний, голодний рік, а перспективи подолання цієї важкої ситуації за допомогою внутрішніх ресурсів виглядали проблематичними, зокрема й через те, що рятівні страхові запаси селянського хліба до цього часу були практично вичерпані. «В минулому році <...> ми вичерпали увесь селянський запас, – цілком резонно нагадав присутнім один із учасників засідання. – Цього теж приховувати не можна» [3, арк. 149]. У виступах доповідачів також ішлося про попередній характер та умовність розрахунків хлібофуражного балансу. Однак врешті всі сходилися на тому, що реалістичніший баланс статистиками складатиметься пізніше, вже після обробки даних про зібраний врожай.

Між тим у ЦСУ УСРР тривали реорганізації в напрямі уніфікації структури й діяльності республіканських та союзних статистичних підрозділів. 19 липня 1928 р. УЕН затвердила склад Експертної ради «в справі оцінки хлібофуражного виробництва і визначення його хлібофуражного балансу», що замінила Статистично-планову комісію [].

Введення до Експертної ради представників ключових відомств – «споживачів» статистичної інформації – насамперед від Держплану та від Наркомату торгівлі, наділення їх вагомими повноваженнями при визначенні показників балансу, чимдалі більше підпорядковували статистичну справу інтересам планування. Однак в українських умовах лише цим справа не обмежувалася, адже ішлося також і про поступове затвердження такої взаємодії на вертикалі «центр-республіка», за якої роль і значення українських статистичних органів, як врешті і самих українських урядових структур, поступово зводилися до простої реєстрації тих чи інших розпоряджень союзного центру.

Роблячи публічні заяви про «врожай, вище середнього», запевняючи громадськість у тому, що зібраного врожаю «усім вистачить», сталінське керівництво у не публічній сфері, переважно на рівні ділових комунікацій, вже наприкінці липня було змушене визнати напружений стан із хлібними ресурсами в країні, а відтак почало наполегливо рекомендувати українській владі дотримуватися в умовах недороду «стратегії виживання» переважно за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів.

Тим часом, попередньо обчислений українським статистичним відомством станом на 1 серпня 1928 року (відповідно до норм витрат хліба у 1927/28 р.) попередній варіант хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р. при валовому зборі хлібів 883,2 млн. пуд. (по житу і пшениці – 382,5 млн. пуд.) виявив колосальний дефіцит: 50502600 пуд. – по всіх зернових культурах і 193581500 пуд. – по пшениці і житу [104]. Після перерахувань та уточнень, які проводилися під виразним тиском з боку влади та на підставі урізаних норм витрат хліба, українські статистики, зберігши незмінними показники валових зборів зернових, спромоглися «скоротити» дефіцит УСРР: за «оптимальним варіантом» балансу – до мінус 6,2 млн. пуд. по всіх культурах і мінус 66,7 млн. пуд. по пшениці і житу; згідно з «економ-варіантом» – відповідно до мінус 56,1 млн. пуд. по житу і пшениці і навіть плюс 14,7 млн. пуд. по всіх культурах [27, арк. 10, 11].

13 серпня 1928 р. Експертна рада УСРР затвердила «економ-варіант» хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р. [27, арк. 8]. З огляду на підтверджену до цього часу (зокрема й завдяки висновкам кількох урядових комісій) загибель вагової частини врожаю, його розробники відмовились від «поправки на недооблік» при визначенні валового обсягу врожаю стосовно постраждалих від недороду степових округ, сподіваючись у такий спосіб уникнути звичайного при застосуванні «поправки» завищення врожаю. Це, однак, усе ж не гарантувало правдивої оцінки розміру врожаю через методологічну недосконалість самого способу переведення балової оцінки врожаю в пуди. Більш точну статистику укладачі сподівалися дістати після проведення пробних перемелів, а також із врахуванням нових несприятливих кліматичних обставин: тривалу спеку в Україні раптом заступили затяжні дощі, а це, зважаючи на початок збирання врожаю, неминуче вело до подальших втрат хліба. Поки ж валовий збір усіх хлібів у республіці був зменшений у порівнянні з ситуацією на 15 липня на 55,5 млн. пуд.

Другою особливістю затвердженого проекту балансу стало сплановане скорочення загальноприйнятих в СРСР і без того не «занадто ситих» норм споживання хліба на душу населення: по 5% для мешканців міст і Лісостепу та на 15% для населення Степу. Іншими статтями економії стали запроєктовані якісні зміни в споживанні хліба (домішування до пшениці і жита при приготуванні хліба менш вартісних культур) та прогнозований наперед масовий падіж худоби в Степу (скорочення стада на 5%). Щоправда, жодних обрахунків «прихованих запасів» хліба укладачі балансу не запропонували, фактично підтверджуючи цим марність сподівань на наявність якихось вагомих цих запасів у селянських коморах. Обрахована із врахуванням скорочених норм споживання та передбаченим повним вилученням лишків хліба в радгоспах нестача 56,1 млн. пуд. пшениці і жита, за визнанням Експертної ради, «не могла бути ліквідована без завезення зернових хлібів ззовні» [27, арк. 8].

Розрахунки української сторони були повідомлені, однак не були враховані союзною Експертною радою. Поданий нею 31 серпня 1928 р. на розгляд РПО попередній варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. не тільки виходив із валового збору зернових в Україні у 907,4 млн. пуд., але й нараховував українським селянам на 1 липня 1928 року 158,6 млн. пуд. «прихованих лишків» хліба [27, арк. 85]. РПО доручила ЦСУ СРСР іще попрацювати над документами та внести нові «уточнені дані» [27, арк. 14]. Це було логічним, адже поданий В. П. Мілютиним варіант балансу вибудовувався за даними на 1 серпня, в той же час у зв'язку із специфічними кліматичними обставинами 1928 року ситуацію з хлібом уже після збирання врожаю більш адекватно могли відобразити дані станом на 1 вересня.

У перший день осені Постпредство УСРР, поінформувавши республіканські РНК та ЦСУ про рішення РПО СРСР від 31 серпня, запропонувало і Харкову подбати про оновлення хлібофуражного балансу [27, арк. 14]. 18 вересня статистичний документ, із використанням відомостей уже за ситуацією станом на 1 вересня, спішною поштою був відправлений до Москви [27, арк. 16]. Перерахований «із уточненням даних» та «із врахуванням втрат від дощу» валовий збір українського врожаю 1928 р. зменшувався іще на 15 млн. пуд., з 883 до 867,9 млн. пуд. Відповідно загальний дефіцит УСРР із урізаними нормами споживання тепер визначався по пшениці і житу в 74,6 млн. пуд. [27, арк. 17].

Виведене чимале від'ємне сальдо по двох головних продовольчих культурах, що їх значною мірою належало покривати за рахунок завезення хліба ззовні, спричинило замішання українського керівництва, котре побоювалося звинувачень центру у недостатньо ретельному виконанні рекомендацій шукати внутрішні ресурси для подолання наслідків недороду. 27 вересня 1928 р. Українська економічна нарада, затвердивши баланс «в основному», сформувала комісію у складі заступника голови Держплану УСРР М. А. Каттеля, наркома торгівлі М. О. Чернова, наркома земельних справ О. Г. Шліхтера, керуючого ЦСУ С. В. Минаєва та представника «Сільського господаря» О. В. Одинцова та доручила їй «удосконалити розмір

передбачуваного за проектом завозу хліба з інших частин Союзу» [27, арк. 28]. За тиждень комісія представила програму дій, запропонувавши знизити «політично незручний» показник балансу за рахунок скорочення запасів хліба в Степу, посиленого розгортання хлібозаготівлі в Лісостепу та урахування потенційних можливостей внутрішньоселянського обігу. 4 жовтня УЕН схвалила цей план, хоча і відзначила у постанові, що за укладеним на урізаних продовольчих нормах балансом неможливо забезпечити безперебійне постачання споживчих районів України і що запобігти цьому та повній дезорганізації хлібного ринку республіки можна лише завівши до неї протягом найближчих чотирьох місяців 25–30 млн. пуд. пшениці і жита. У постанові також прогнозувалося перерахування у сторону подальшого зменшення валового збору українського врожаю. Причиною цього називалась розбіжність, виявлена при визначенні врожаю за баловими оцінками і на підставі пробних перемелів [27, арк. 32; 78, арк. 195].

Проведені восени 1928 р. статистиками контрольні перемели уперше мали справді масовий характер. Організовувалися вони за розробленою ЦСУ СРСР програмою, і мали охопити приблизно 2,7% усіх селянських господарств України (14187 ділянок 900 поселень 25-ти округ республіки – Артемівської, Бердичівської, Білоцерківської, Вінницької, Волинської, Глухівської, Дніпропетровської, Зінов'євської, Каменської, Київської, Коростенської, Куп'янської, Лубенської, Луганської, Маріупільської, Ніжинської, Прилуцької, Проскурівської, Роменської, Сталінської, Сумської, Тульчинської, Уманської, Харківської та Шевченківської) [461, с. 117].

За інструкцією контрольні перемели належало проводити безпосередньо на полі з щойно зібраних копиць або снопів, остаточні результати заміру мали встановлювати із урахуванням першої очистки зерна (лопатою або віялкою) [815, с. 105–106]. Офіційно мета цих обстежень представлялася суто науковою: на підставі здобутих даних статистики повинні були перевіряти й уточнювати відомості про врожай, отримані із застосуванням традиційних методик – шляхом заповнення кореспондентських анкет, осінніх опитувань тощо. Де-факто ж контрольні перемели, які подекуди вибірково проводилися і раніше, оберталися коригуванням даних про врожай у сторону його збільшення та врешті загрожували посиленням податкового тиску на хліборобів. Усвідомлюючи це, появу на полях статистиків, озброєних знаряддям для контрольних перемелів, українські селяни в 1928 році зустрічали здебільшого насторожено, подекуди вороже. Проте місцями і з надією на те, що перевірка все ж підтвердить важку ситуацію з врожаєм.

Узагальнення здобутих статистиками відомостей потребувало часу. Проте вже попередній аналіз контрольних перемелів засвідчив, що загальноприйнята балова оцінка врожаю в умовах українського недороду «не працює», оскільки значно завищує обсяг врожаю, автоматично нараховуючи його районам зі спустошеними негодою ланами.

Союзне ЦСУ до певної міри це врахувало, подавши 12 жовтня 1928 р. на розгляд РПО СРСР новий варіант хлібофуражного балансу. В ньому,

порівняно з попереднім варіантом від 31 серпня, валовий збір хлібів в Україні у 1928/29 р. було зменшено на 107,5 млн. пуд. і визначено в розмірі 799,9 млн. пуд., а від'ємне сальдо республіки по всіх зернових скориговано з 4,8 до 14,7 млн. пуд. Докладніше цю ситуацію ілюструє таблиця 2.13.[27, арк. 70].

Таблиця 2.13.

Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.).
(доповідь Експертної Ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР,
12 жовтня 1928 р.)

I. Надходження	
1. Запаси на початок року	143,6
II. Збір поточного року	
1. Усі селянські господарства	799,9
2. Збір у містах	6,4
III. Усього надійшло	949,9
IV. Розподіл	
1. Сільське населення	763,3
а) насіння	151,7
б) продовольство	307,5
в) годування худоби	288,1
г) інші витрати (розпил, лузга)	20,0
2. Міське населення	81,0
а) продовольство	51,5
б) годування худоби	24,0
(місто, армія)	
в) інші витрати (розпил, лузга)	5,5
3. Промисловість і армія	15,7
V. Сальдо району	-14,7
Накопичення за рік	-44,0

Усе це, втім, не викликало жодного ентузіазму в Харкові, адже як і раніше українським селянам нараховували приховані лишки хліба, у тому числі 106,6 млн. пуд. – пшениці і жита, маніпулювання з якими вкупі із закладеним у балансі різким скороченням споживчих потреб республіки врешті дозволило визначити дефіцит УСРР по двох головних хлібних культурах усього в 21,9 млн. пуд.[27, арк. 45], а не у 74,6 млн. пуд., як на цьому наполягала українська сторона.

Новий варіант балансу від ЦСУ СРСР Харків намагався опротестувати як недостовірний. 18 жовтня 1928 р. постпредство України у Москві спрямувало до РНК і РПО СРСР, а наступного дня і до союзних НКТ та Держплану доповідну за підписом В. Я. Чубаря, в якій ішлося про помилки в обрахуваннях союзного балансу. Нагадуючи, що українська Експертна рада вже після скорочення норм споживання (для Степу по всіх культурах – на 15%, по пшениці і житу – на 25%; для Лісостепу – відповідно на 5% і 10%) обчислила дефіцит УСРР по житу і пшениці на 1928/29 р. у 74 млн. пуд., Чубар нарікав на необґрунтовані показники нового союзного балансу, виведені за рахунок:

а) різкого зниження норм споживання хліба українським населенням (з 324,3 у 1927/28 до 307,5 млн. пуд. у 1928/29 р.; на 7,3% з урахуванням приросту населення);

б) надзвичайно різкого зниження норм споживання худоби і птиці (з 345,5 до 288,1 млн. пуд., на 16,5% без урахування зростання стада);

в) передбаченого скорочення на 44 млн. пуд. запасів жита і пшениці, що по суті означало їх повне зникнення у постраждалих від недороду степових районах республіки.

«Дефіцитне сальдо по Україні, обраховане ЦСУ Союзу, як загальне, так і по житу та пшениці, безперечно є применшеним, – категорично висноував голова РНК УСРР і при цьому попереджав, – а якщо його витримати в дійсності, то це має призвести до найтяжчих наслідків для народного господарства України, а відповідно і Союзу (різкого зменшення худоби і птиці, зменшення експорту і т. п.)»[34, арк. 3–4].

Намагання голови українського уряду привернути увагу до вад нового хлібофуражного балансу, як і клопотання прискорити завезення хліба в Україну, виявилися безрезультатними. Натомість 18 жовтня в газеті «Правда» з'явилась оптимістична стаття В. П. Мілютина про врожай 1928 року, зміст якої не залишав сумнівів, що союзне статистичне відомство не лише повністю підпорядковане, але й активно використовується сталінською групою для виправдання власних дій і знищення політичних конкурентів [492].

Поява статті голови ЦСУ СРСР на врожайну тематику саме 18 жовтня була не випадковою. Змальовуючи картину «загальних успіхів» при «окремих недоліках», Мілютин забезпечував пропагандистську підтримку сталінській групі, яка, скориставшись тимчасовою відсутністю в Москві О. І. Рикова і М. І. Бухарина (обидва перебували у відпустці), спланувала відсторонення їх прихильників від керівництва столичною парторганізацією.

Того ж таки 18 жовтня було схвалено і наступного дня опубліковано звернення ЦК ВКП(б) до членів Московської парторганізації із критикою «окремих членів МК і керівників деяких районів» за «нестійкість і коливання» та «примирницьке ставлення» до «правого ухилу» [432]. Організаційні наслідки не публічних домовленостей і публічного тиску не забарилися: позачерговий об'єднаний пленум МК і МКК ВКП(б), що проходив саме 18–19 жовтня, звільнив авторитетних у партійному середовищі опозиційно наставлених до Сталіна керівників. Слідом за цим по усій партійній вертикалі розгорнулася кампанія «проробки» відозви ЦК, яка насправді стала засобом залякування сталінськими прибічниками потенційних опозиціонерів на місцях.

На початку листопада дійшла черга і до української парторганізації. 1–5 листопада у Харкові відбувся пленум ЦК КП(б)У, учасникам якого належало обговорити проблеми, пов'язані з недородом. Однак специфічний тон усьому зібранню задав С. В. Косіор, котрий, доповідаючи «про ухили від ленінської лінії ВКП», фактично в неприхованій формі пригрозив репресіями тим партійним працівникам, котрі в умовах недороду виявлятимуть схильність до «правого ухилу», демонструватимуть «панічні настрої» та «небажання сваритися з куркулем» [109, арк. 5]. І без того напружену атмосферу посилила присутність на пленумі А. І. Мікояна. Під пильним оком вельможного гостя частина учасників віддала перевагу тактиці бути «тихше води – нижче трави» і не наважилася нарікати на гостроту продовольчої ситуації, інша ж, навпаки, наввипередки демонструвала лояльність «лінії ЦК ВКП(б)», наголошуючи на «достатніх хлібних ресурсах» України і не гребуючи проявами відвертого підлабузництва до союзного наркома.

Тим не менше, при обговоренні доповіді В. Я. Чубаря «Про недорід, хлібозаготівлі та завдання, що з цього випливають у галузі сільського господарства», постало злободенне питання: що робити, якщо за хлібофуражними балансами лишків хліба на місцях або недостатньо, або й зовсім немає, а «керівні директиви» і «реальні потреби» вимагають активізації хлібозаготівельної роботи.

Постановка питання саме в такій площині впливала з ситуації, що складалася у відносинах між Москвою і Харковом у зв'язку із суттєвими розбіжностями показників хлібофуражного балансу. Позбавлене реальних важелів впливу на формування рішень центру, вище республіканське керівництво напередодні пленуму було змушене погодитись продовжити «вдосконалення» республіканського хлібофуражного балансу 1928/29 р., маючи у своєму розпорядженні лише один варіант дій: іще більше скорочувати норми споживання хліба та іще старанніше вишукувати його запаси в республіці. Однак такі дії, що вели до підвищення планів хлібозаготівлі у так званих «не постраждалих від недороду» районах, цілком прогнозовано наштовхнулися на нерозуміння і опір. Керівники окружного та районного рівнів, апелюючи до власних дефіцитних балансів, категорично наполягали: товарних лишків хліба на місцях практично немає, натомість існує реальна потреба зарахування нових районів до переліку постраждалих

від недороду.

Для вищого партійно-радянського керівництва УСРР виходів з цієї драматичної ситуації могло бути два: або погодитися з позицією місць і тиснути на союзний центр, домагаючись від нього поставок до республіки десятків мільйонів пудів хліба, і при цьому майже напевно наразитися на звинувачення у «панікерстві» та «право-ухильництві», або ж тиснути на місця, вимагаючи від них ігнорування хлібофуражних балансів та виконання хлібозаготівельних директив «будь-що». Моральну дилему: інтереси голодуючого населення – або особисті інтереси більшість з української владної верхівки вирішила на власну користь, обравши другий варіант дій. Утім, враховуючи, що на момент проведення пленуму частина українського населення вже не лише відчувала брак хліба, але й голодувала, категорична настанова «відкинути баланси» все ж потребувала якихось пояснень. Відтак усі хлібофуражні баланси, а особливо місцеві, були проголошені «умовними», «попередніми», методику та джерела їх складання – «підозрілими» і «недоскональними», одним словом, такими, що насправді знижують реальні можливості села.

Про «непевність», «приблизність» хлібофуражних балансів на пленумі говорили не лише найвищі українські посадовці, але також і союзний нарком торгівлі А. І. Мікоян, хоча відтінки в оцінках окресленої усіма доповідачами ситуації з балансами дещо різнилися. В. Я. Чубар, наприклад, у своїй доповіді, визнаючи, що за балансом ЦСУ справді «хліба дуже мало, а в окремих районах його зовсім немає», намагався відверто пояснити присутнім неможливість прожити «виключно по балансу» й пропонував ставитися до нього як до «орієнтовного показника того напруженого стану з зерновими культурами, котре ми маємо» [109, арк. 36 – 37]. Натомість нарком торгівлі М. О. Чернов у своєму виступі зробив акцент на діагностиці «ураження недорідними настроями» незгідних з планами хлібозаготівлі керівників районів, закликаючи їх «втямити у голови», що за «свіжим» республіканським балансом хліб на селі є. Він також вимагав надалі не ховатися за місцевими балансами, часто-густо складеними на підставі сміхотворних даних. На доказ останньої тези нарком навіть оповів присутнім про виявлену ним на Полтавщині «небувалу річ»: мовляв, місцеві селяни лише хитро посміхалися, коли він їх розпитував, чи справді коняка спроможна з'їсти протягом року 46 пудів вівса, як це було записано в одному з районних балансів [109, арк. 41].

Відверто зневажливі оцінки М. О. Черновим роботи статистиків обурили голову ЦСУ С. В. Минаєва, котрий, утім, взявши слово для захисту «честі мундира» власного відомства, обмежився розмовою про меншу досконалість окружних хлібофуражних балансів у порівнянні з республіканським та заявою про колективну відповідальність представників різних відомств за укладання цього «не статистичного», а «економічного» документа [109, арк. 47]. Цікаво також, що на звинувачення Чернова насмілився відреагувати і представник Маріупільщини Н. П. Голод. Він заявив, що в його окрузі була проведена достатня підготовча робота для

складання хлібофуражного балансу та дорікнув республіканським «регулюючим органам», що вони «не рахуються з цим хлібофуражним балансом, а рахуються з потребами». Однак ці слова були перервані грізним окликом С. В. Косіора: «Ось би вас нагодувати хлібофуражним балансом» [109, арк. 55]. І Голод завершив свій виступ, погоджуючись з тим, що хлібофуражний баланс є «відносною річчю» і навіть сентенціями про наявність прихованих запасів пшениці в його окрузі [109, арк. 55–56].

Крапку в дискусії про республіканський і окружний баланси поставив В. Я. Чубар у своєму прикінцевому слові. «Говорячи про всеукраїнський хлібний баланс, – зауважив він, – я мав на увазі загострити вашу увагу на окружних хлібофуражних балансах, котрі дуже часто розробляються і подаються у своїй підсумковій частині без того, аби складові частини цього балансу профільтрувати, вивчити. Ну, звісно, з підсумками легше носитися у кишені <...>. Округи, райони і навіть села, усі навчилися складати баланси. Керуватися ними і ставити їх у главу нашої роботи ми не можемо, тому що республіканський баланс ми тут вивчаємо, переглядаємо, фільтруємо, а там, на місцях, він часто будується так, щоби виправдати неможливість проведення тієї чи іншої роботи» [109, арк. 61].

Хоча доповідь А. І. Мікояна на пленумі з формального боку не була головною, проте фактично вона саме такою і стала. Зокрема, саме союзний нарком торгівлі найдокладніше обґрунтував учасникам пленуму тезу «дефектності» хлібофуражних балансів. При цьому критику цих останніх, як і статистичної справи в цілому, сталінський посланець використав не лише для того, аби спонукати місцевих керівників до виконання директив по хлібозаготівлі, але і як вагомий аргумент для пояснення причин складної продовольчої ситуації в країні.

Надані Мікояном оцінки роботи статистичного відомства дивним чином різнилися від тих, що їх союзний нарком торгівлі виголошував на липневому пленумі ЦК ВКП(б). Цього разу статистици-експерти – у нещодавньому минулому «кращі сили країни» – виставлялися як перестраховальники, які, «обпікшись на молоці, дмухають на воду», явно занижуючи потенційні можливості країни. Окремо дісталось від Мікояна «добровільним кореспондентам». Їх нарком наділив «куркульською і всілякою іншою психологією» та звинуватив, можливо сам цього не усвідомлюючи, в двох взаємовиключних «злочинних діях»: як у навмисному перебільшенні, так і в навмисному применшенні відомостей про врожай. З жалем констатуємо, що «більшовики на селі поки іще не найбільш культурна сила», і що серед добровільних кореспондентів переважають «заможні» та «куркульські елементи», які власне і надають завищені дані (бо ж «звісно, запаси мають великі»), Мікоян без зайвих церемоній поклав саме на них відповідальність за творення міфу про 900 млн. пуд. «прихованих запасів» селянського хліба. З іншого боку він також заявив про регулярне применшення кореспондентами врожайних даних, повідомивши про застосування статистиками «поправки на недооблік» у 10%, 20% і навіть 40% та виразно охрестивши її «коефіцієнтом брехні». Врешті Мікоян заявив про

непевність усієї справи складання хлібофуражних балансів, у такий спосіб описавши алгоритм «недосконалих дій» статистиків: «ЦСУ отримує відомості і складає баланс, але скільки посівної площі, ніхто не знає, скільки вродило на кожну десятину, ніхто не знає, а беруть середню десятину від усього Союзу, беруть середнього селянина, котрий їсть хліб, середню на душу по всій країні, незалежно від його соціального становища, незалежно від структури господарства, незалежно від структури його харчового балансу, беруть середньо зважену коняку, корову, свиню, норму харчування і множать на число свиней, курей, коней, потім все це вираховують з хлібофуражного балансу і кажуть – ось вам сальдо. Тут при всіх цих недобрахуваннях стільки умовностей, що якщо один відсоток змінити в цифрі, то всі відсотки перевернуться» [109, арк. 51].

Учасники пленуму не лише одногосно засудили «правих» і «потенційно правих», але також мовчазно погодилися з тим, що «незручні» для виконання партійних директив розрахунки хлібофуражних балансів слід відкинути як «недосконалі». Утім, постанова на доповідь про недорід жодних згадок про якусь «дефектність», «умовність» чи «помилковість» балансових обрахувань не містила. Як того вже вимагала «лінія ЦК», преамбула затвердженої пленумом постанови розпочиналася твердженням про «систематичне зростання» сільського господарства республіки. В той же час «напруженість загального хлібофуражного балансу України» пояснювалася несприятливими кліматичними умовами, «дезорганізаторською роботою спекулянта-приватника та глитая», а також і системними «хибами» в розвитку сільського господарства, перше місце серед яких відводилося «недостатньому розвитку колективізації і радгоспів» [441. – Т. 1, с. 542–548].

6 листопада 1928 р. УЕН на своєму засіданні розглянула представлений ЦСУ УСРР «удосконалений варіант» хлібофуражного балансу республіки на 1928/29 р., відзначивши, однак, як значне передбачене ним зниження норм споживання хліба й потребу внесення до нього додаткових уточнень, зокрема пов'язаних із витратами на насіння тощо [27, арк. 34]. Згідно з новим балансом (по ситуації станом на 5 листопада) дефіцит УСРР по всіх зернохлібах визначався у 16,9 млн. пуд., а по житу і пшениці – у 43757600 пуд. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 2.14. [104].

Таблиця 2.14.

Удосконалений варіант хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 рр. (пуд.). (затверджений Експертною Радою при ЦСУ УСРР 5 листопада 1928 р.)

	Всі зерно -хліби	Пшениця, жито
--	---------------------	---------------

I. Надходження		
1. Запаси на початок року	153282,1	55489,0
II. Збір поточного року	799544,7	332482,2
III. Усього надійшло	952826,8	387971,2
IV. Розподіл		
1. Сільське населення	768552,0	366749,3
а) насіння	146940,0	98601,3
б) продовольство	298938,3	217076,8
в) годування худоби	304181,9	42417,4
г) інші витрати (розпил, лузга)	18491,8	8653,8
	93582,1	50208,3
2. Міське населення	52206,0	40803,8
а) продовольство	29355,9	7532,1
б) годування худоби (місто, армія)	2020,2	1552,4
в) інші витрати (розпил, лузга)	10000,0	320,0
3. Промисловість і армія		
V. Сальдо району	-16865,2	-43757,6
Накопичення за рік	-45724,2	-40717,8

Щоби вийти на такі показники, укладачам довелося вдатися до суттєвого зниження норм витрат хліба. Зокрема, було передбачено скоротити обсяги споживання хліба населенням у Лісостепу – на 5% (по житу і пшениці – на 10%), у Степу – на 15% (по житу і пшениці – на 30%); скоротити норми витрати зернових для годування худоби: по Лісостепу – на 5%, по Степу – на 15%, відповідно стосовно пшениці і жита – в Поліссі на 25%, на Правобережжі й Лівобережжі – на 50%, у Степу постачання цих двох культур худобі ставилося у залежність від виходу млива після перемелу жита і пшениці, а крім того передбачалося ще й скорочення голів худоби на 5%. Знижувалися норми постачання й для міського населення республіки (на 5%), до того ж пшеницю в харчовому раціоні людей на 20% мали замінити інші, менш цінні зернові культури. Як і в Степу, витрати двох головних культур на

годування міської худоби ставилися в залежність від виходу млива після перемелу наявних у містах жита і пшениці.

Новий, «удосконалений варіант» хлібофуражного балансу вибудовувався не стільки на науково обґрунтованих, скільки на політично вмотивованих розрахунках. Криза на хлібному ринку республіки далі загострювалася, тож було вповні очевидним, що вихід з неї слід шукати не у «раціоналізації» споживання за рахунок його скорочення, а у ввезенні до УСРР достатніх обсягів продовольчої допомоги.

Між тим, офіційно висловлена на листопадовому 1928 р. пленумі ЦК КП(б)У позиція стосовно не підтримки «правих» та достатності хлібофуражних ресурсів України мала важливе значення для Й. В. Сталіна та його оточення в контексті розгортання наступу проти опонентів. Відтепер справді складна ситуація в недорідній Україні формально не могла бути використана як підстава для публічної критики поточного політико-економічного курсу. Це, звісно, послаблювало позиції сталінських опонентів, зусилля яких дедалі більше виглядали як змовництво «купки партійців» проти «єдино вірної» лінії ЦК. Нездатність «правих» до консолідації власних сил і протистояння добре організованим і діючим без зайвих сентиментів суперникам виразно проявилася й напередодні та під час проведення листопадового 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б).

30 вересня 1928 р. М. І. Бухарин виступив у «Правді» зі статтею «Замітки економіста. До початку нового господарського року», яка відверто натякала на політичні маніпулювання зі статистикою, нагадуючи про «п'ятякання» на тему 900 млн. пуд. прихованих лишків хліба, що «розлетілися, мов ті яскраві бульбашки і лопнули назавжди» [262]. Сталін нервово відреагував на цю публікацію. Він не лише домігся (за відсутності Бухарина) засудження її появи в пресі без попереднього узгодження з ЦК [410. – Т. 3, с. 12], але навіть особисто взявся написати «Критичні зауваження до статті тов. Бухарина «Замітки економіста»» [410. – Т. 3, с. 12 – 13], які, втім, так і не завершив – можливо тому, що просто не спромігся дати аргументовану відповідь освіченому опоненту, а можливо й тому, що вважав передчасним і не уповні безпечним для себе публічне зарахування Бухарина до табору «правих ухильників», лідируючу роль серед яких в цей час було відведено М. І. Фрумкіну. Тим більше, що цей останній 5 листопада 1928 р. написав чергового відкритого листа – цього разу вже до ЦК і ЦКК, в якому розвивав висловлені раніше ідеї і, апелюючи до опрацьованої ЦСУ СРСР статистики за 1925/26–1928/29 рр., проголошував «застійні явища», виявлені у сільському господарстві, «рівносильними деградації» [410. – Т. 3, с. 450, 453].

Повернувшись з відпустки, М. І. Бухарин у шестигодинній суперечці намагався з'ясувати стосунки зі Сталіним, попередивши (зі слів А. І. Мікояна), що «він не бажає битися, бо бійка шкідлива для партії, хоч для бійки вже усе готове». «Якщо бійка почнеться, – говорив він, – то ви нас оголосите відщепенцями від ленінізму, а ми вас – організаторами голоду» [410. – Т. 3, с. 16]. Звісно домовитися не вдалося. Навпаки, перед самим пленумом, при обговоренні підготовленого О. І. Риковим і Бухариним проекту резолюції

щодо «контрольних цифр» народного господарства країни на 1928/29 р., між суперниками знову виникло протистояння, яке фактично завершилося поразкою сталінських опонентів. «Каменем спотикання» стала попередньо внесена до резолюції оцінка стану зернового і загалом сільського господарства країни як кризового. На вимогу Сталіна вона була замінена формулюванням про «відставання в розвитку» сільського господарства й до того ж доповнена посиленнями на несприятливі кліматичні умови 1928 року. Бухарин демонстративно відмовився від участі в роботі пленуму. Натомість Рикову, налаштованому на серйозну розмову про господарські утруднення, Сталін спромігся нав'язати співдоповідачів – Г. М. Кржижановського та В. В. Куйбишева, котрі взяли на пленумі «альтернативне» бачення ситуації в країні.

У перший день пленуму 16 листопада 1928 р. доповіді виголосили усі три промовця. Усі троє активно апелювали до статистики, демонстрували учасникам різноманітні схеми і діаграми, однак при цьому робили діаметрально протилежні оцінки стану справ у країні.

Першим доповідав О. І. Риков. Він докладно прокоментував представлені ЦСУ обрахування хлібофуражного балансу, на їх підставі висновок про напруженість хлібного ринку й запропонував вважати поточну ситуацію нехай і не кризовою, проте і не «уповні відповідною інтересам країни і інтересам подальшого розвитку індустріалізації» [410. – Т. 3, с. 40]. Особливо відзначив голова РНК «уповільнення (небезпечне уповільнення)» розвитку сільського господарства, зокрема відставання радянського зернового господарства від дореволюційного рівня, наголосивши на небезпеку цього з огляду на щорічне зростання чисельності населення СРСР на 2,3%, а населення міст – на 4% [410. – Т. 3, с. 40–41]. Звісно не оминув Риков критики вад поточної економічної політики, нагадавши про перегини, сваволю, порушення законності по відношенню до середняків і саме з ними пов'язавши встановлені весняною анкетною ЦСУ ознаки послаблення господарської зацікавленості з боку селян-середняків – стабілізацію або й скорочення ними площі посівів [410. – Т. 3, с. 44].

Натомість доповідь Г. М. Кржижановського, який виступав одразу після Рикова, була сповнена оптимістичних оцінок і райдужних прогнозів. Існуючі в країні господарські труднощі представник Держплану пропонував вважати усього лише «утрудненнями росту», наполягаючи, що «характер сумарної господарської кривої загалом, у сумі представляє саме круте господарське піднесення» [410. – Т. 3, с. 54]. Заяви про зростання усього народного господарства, в тому числі і сільського, доповідач намагався підкріпити численними, подекуди доволі екзотичними статистичними даними, як от обрахуваннями вартості валової продукції «по роках» і «у копіях» – «на добу людської праці» та «на годину витрат енергії» [410. – Т. 3, с. 65]. Нарешті явно приголомшених градом великих і дрібних цифр слухачів Кржижановський закликав дивитися не в минуле, а у майбутнє, бачачи там сплановане на найближче десятиріччя подвоєння обсягів сільськогосподарської продукції. «Зловісне минуле в динаміці нашого

сільського господарства може бути уповні подолане», – упевнено заявив він [410. – Т. 3, с. 62 – 63].

Оптимізмом була просякнута й доповідь В. В. Куйбишева, який, крім іншого, зауважив недоречність порівнянь поточної ситуації в країні з довоєнною та скептично висловився по відношенню до «вкрай недосконалої» довоєнної статистики [410. – Т. 3, с. 78].

Дискусія, що розгорнулася за доповідями про контрольні цифри народного господарства на 1928/29 р., а також і за доповіддю про стан сільського господарства Північного Кавказу, не несла в собі ознак конструктивності. Немов за задалегідь спланованим сценарієм один за іншим сталінські прибічники виголошували гасла про «безсумнівне зростання у всіх областях народного господарства» і «труднощі зростання», стримано критикували О. І. Рикова за «надмірне згущування фарб» і «залякування» ситуацією з хлібом, натомість у повний голос таврували М. І. Фрумкіна за висловлену ним тезу про деградацію сільського господарства. Говорячи про стан зернового господарства, переважно на критиці Фрумкіна зосередився у своєму виступі Й. В. Сталін. Він зарахував економіста до табору «буржуазних спеців», троцькістів та інших ухильників [410. – Т. 3, с. 209]. Своєю чергою В. М. Молотов обізвав Фрумкіна «близькоруким чиновником» і «проповідником» ідеї класової співпраці з капіталістичною буржуазією та проголосив його завершеним виразником ідеології правого ухилу [410. – Т. 3, с. 473 – 474].

На цьому тлі виразним дисонансом пролунав на пленумі виступ В. Я. Чубаря, котрий, непокоячись про можливе своє віднесення до категорії «пужателів», усе ж відчайдушно намагався привернути увагу до важкого стану справ в Україні. Голова РНК УСРР прямо заявив про «недооцінку колосального прориву» в республіці у «контрольних цифрах», «усіх розрахунках» і «оперативних планах» на 1928/29 рік. Він дорікнув союзному Держпланові за передбачену ним фактично умовну допомогу потерпілим від недороду, а відомству В. П. Мілютина – за неправдиві розрахунки хлібофуражного балансу. Щоправда, на відміну від липневого пленуму ЦК, В. Я. Чубар уже прямо не звинувачував ЦСУ СРСР у помилках, а лише констатував принципово різне бачення республікою та центром ситуації з дефіцитом хліба в Україні. Вже після чергового зниження норм споживання пшениці і жита для населення (для мешканців міст на 5–20%, для селян Лісостепу – на 10%, Степу – на 30%), а також при передбачених вкрай урізаних нормах годування худоби (на 25%–50%), повідомив голова українського уряду, Харків звів дефіцит України по двох основних продовольчих культурах на 1928/29 приблизно у 43 млн. пуд. В той же час за союзним балансом дефіцит республіки обраховувався лише в 14 млн. пуд. [410. – Т. 3, с. 173].

Озвучену Чубарем інформацію про суттєві розходження в союзному і республіканському варіантах балансу ані голова ЦСУ СРСР В. П. Мілютин, ані зазвичай активний при обговоренні проблем статистичного відомства А. І. Мікоян ніяк не прокоментували. Взагалі на відміну від нещодавно

проведеного українського пленуму, проблема можливих прорахунків і неточностей хлібофуражного балансу на пленумі ЦК ВКП(б) взагалі не піднімалася. Напевно опозиція не мала для цього достатнього матеріалу. Натомість Й. В. Сталін та його оточення вочевидь не бажали виносити на широке обговорення задалегідь програшу для себе тему, адже, власно кажучи, саме виявлені при перерахуванні хлібофуражних балансів 1925/26–1927/28 рр. помилки й дали реальний ґрунт опонентам говорити про маніпуляції зі статистикою, про «небезпечний застій» сільського господарства і, врешті, про помилковість заснованої на надзвичайних заходах поточної економічної політики.

Схвалена пленумом резолюція на доповідь «про контрольні цифри» в частині про сільське господарство відбивала не лише зростаюче протистояння між «правими» і Сталіним, але й виразно свідчила про спроби сталінського оточення використати замовну «позитивну» статистику для пом'якшення сприйняття тенденцій, викритих «негативною» статистикою. З одного боку, резолюція містила озвучені на пленумі О. І. Риковим тривожні статистичні дані про зменшення в СРСР з року в рік валових зборів хлібів, скорочення обсягів заготівлі хліба, менші у порівнянні з довоєнними площі засівів зернових, а також і обсяги виходу товарної продукції при щорічному прирості населення тощо. З другого боку, ці дані «урівноважувалися» по суті другорядною статистикою, яка демонструвала «низку позитивних реконструктивних моментів» за кілька останніх років – на кшталт зростання «посівів під зяблеву оранку», «площі багатопільних сівозмін» і т. ін. Вкупі із вибореними Й. В. Сталіним політичними тезами про «відставання у розвитку» сільського господарства, посиленнями на втрати від неврожаю, а також і вже традиційно оптимістичною преамбулою резолюція пленуму, як і попереднього, логічно вписувалася у контекст нав'язаної сталінською групою «перевернутої реальності».

Між тим справжня реальність не забарилася нагадати про себе подальшим загостренням продовольчої ситуації. Не справляючись із централізованим забезпеченням населення, уряд УСРР вже 1928 р. був змушений вдатися до нормованого розподілу хліба. На початку 1929 р. система продажу хліба за забірними книжками стала всесоюзною.

Невпинна дестабілізація хлібного ринку країни доводила помилковість розрахунків хлібофуражного балансу. В цій ситуації відомство В. П.

Мілютина знову взялося за «уточнення» його показників, зокрема за коригування попередніх даних про валові збори зернових хлібів. 18 лютого 1929 р. ЦСУ СРСР подало до РНК СРСР уточнені обрахування зернової продукції, з яких виходило, що врожай 1928 року виявився на 89,4 млн. пуд. меншим, ніж це раніше вважалося. При цьому практично усе зменшення валового збору зернових було віднесене на рахунок РСФРР (103,8 млн. пуд.), білоруський врожай було зменшено на 2 млн. пуд., збір хлібів у Закавказзі та Середній Азії залишився незмінним. Натомість щодо України, то її врожай за новими обчисленнями раптово збільшився на 16,4 млн. пуд. [27, арк. 36 – 38] Подана Мілютиним оновлена оцінка продукції зернових культур

спеціальним розпорядженням голови РНК СРСР О. І. Рикова була засекречена [27, арк. 39].

9 квітня 1929 р. Експертна рада СРСР затвердила, і 12 квітня винесла на розгляд РПО черговий уточнений варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. Детальніше це, за відомостями станом на 1 березня, ілюструє таблиця 2. 15. [27, арк. 44 – 45].

Таблиця 2.15.

Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.).
(доповідь Експертної ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР,
12 квітня 1929 р.)

	Всі зерно-хліби	Пшениця, жито
I. Надходження		
1. Запаси на початок року	158,6	106,6
II. Збір поточного року	799,9	349,9
III. Розподіл		
1. Сільське населення	774,4	376,1
а) насіння	149,8	93,8
б) продовольство	325,8	230,0
в) годування худоби	277,7	45,1
г) інші витрати (розпил, лузга)	21,1	7,2
2. Потреби міста	95,2	49,4
IV. Сальдо району	-16,4	-22,3
Накопичення за рік	-53,3	-53,3

А проте новий варіант балансу по суті не різнився від того, що був розглянутий РПО іще 12 жовтня 1928 р. Хіба що сальдо СРСР по усіх зернових хлібах у ньому все ж було визначено від'ємним і змінено з плюс 3,6 млн. пуд. на мінус 3,5 млн. пуд. [27, арк. 49]. Натомість обрахування по окремих статтях балансу виглядали скоріше такими, що проводилися за простим математичним правилом: від зміни місць доданків – сума не змінюється. Досить виразно це проглядалося і щодо України, для якої союзне ЦСУ збільшило витрати хліба на продовольство (плюс 22,2 млн. пуд.),

одночасно зменшивши витрати на посівну, годівлю худоби (мінус 12,3 млн. пуд.) та передбачивши подальше скорочення прихованих запасів селянського хліба (на 9,3 млн. пуд.)[27, арк. 49].

Оновлений хлібофуражний баланс 1928/29 р. зберігав ті самі вади, що на них свого часу вказував В. Я. Чубар, наполягаючи на помилковості розрахунків ЦСУ СРСР. Більше того, баланс цей вочевидь не враховував втрати від чергової масової загибелі озимих хлібів в Україні, що проявилися навесні 1929 року. Інформація про цей новий природний катаклізм була утаємничена. Самі ж обрахування статистиками розмірів неврожаю, як і раніше, відзначалися методологічною недосконалістю і майже напевно були применшеними. Це останнє впливало й з результатів роботи наради з питань врожайної статистики, яка проводилася в Москві 12–14 лютого 1929 р. при Секторі сільськогосподарської статистики за участі представників республіканських ЦСУ, і яка була позначена специфічною конфліктною ситуацією. Короткий інформаційний звіт про нараду опублікував часопис «Статистическое обозрение»[686, с. 111 – 113].

На порядку денному наради було три питання: система балових оцінок, база для обчислення очікуваного врожаю та проект робіт для вивчення впливу агрозаходів на висоту врожаю.

Найпалкіші дискусії розгорнулися саме довкола балової системи оцінок врожаю, точніше методів її вдосконалення. Авторитетні своїми працями у царині врожайної та продовольчої статистики науковці (В. М. Обухов, Н. О. Дубенецький, Г. М. Вербицький, А. Е. Лосицький, Боголюбський, А. А. Єльцов) запропонували ввести до шкали балів нульову оцінку врожаю, доводячи, що існуюча система, при якій найнижчий бал «1» оцінює і поганий стан врожаю, і його загибель, «не є достатньо гнучкою і задовільною у тих випадках, коли виявляється масова загибель» [686, с. 112]. Незгідні з цим учасники, імена яких у звіті не називалися, апелювали до того, що балова система «загалом і в цілому розрахована на нормальні середні умови, а не на умови катастрофічні», пропонували обраховувати врожай при масовій загибелі хлібів за допомогою додаткових статистичних операцій, нарікали на можливе порушення шостим балом симетричності шкали, а також і на те, що нульовий бал напевно призведе до відчутного зниження врожаю, оскільки при загибелі у великих розмірах, але не при повній загибелі поганий стан посівів цілого поселення напевно оцінюватиметься балом «0»[686, с. 112].

Дискусію довкола бальної шкали довелося навіть перенести на спеціальну нараду, де більшістю голосів ідея запровадження «0» усе ж була підтримана. Була затверджена відповідна постанова, однак її не затвердили ані Рада Сектора сільськогосподарської статистики, ані Колегія ЦСУ СРСР. Остання після двох спеціальних засідань видала власну постанову, котрою визнавала притаманні баловій системі «деякі дефекти», наголошувала важливість розгортання дослідів для заміни балової системи оцінки врожаю кількісною, однак залишала діючою існуючу балову оцінку з окремими змінами. Ці останні стосувалися способів визначення площі загиблого

врожаю. Ішлося, зокрема про те, аби в разі недороду проводити оцінку стану посівів і видів на врожай окремо на вцілілій, і окремо на площі із загиблими посівами. При цьому робилося спеціальне застереження стосовно того, аби «загибель у вигляді плішин, часткових вимочок і всілякої дрібної загибелі загибеллю не вважалася». В разі виявлення загибелі посівів на значній території на місця належало також надсилати експедиції для визначення розміру лиха. В якій саме спосіб мало проводитися це визначення не пояснювалося [686, с. 113].

Отже, пропозиція науковців-статистиків ввести нульовий бал, що міг би убезпечити постраждалі від недороду регіони від нарахувань міфічного врожаю, не пройшла. Запропоновані Колегією ЦСУ дрібні зміни навряд чи можна було вважати компромісними. Проте справа полягала навіть не в більшій чи меншій досконалості тих чи інших методик, а в самому факті ігнорування керівництвом ЦСУ рішення, схваленого більшістю учасників наради. Така позиція верхівки відомства В. П. Мілютина могла мати лише політичну мотивацію. Вочевидь ризики від нарахування «зайвого» врожаю селянству прихильникам прискореної військово-промислової модернізації удавалися значно меншими, ніж ті, що могли тягнути за собою «недоврахування» розмірів врожаю. Прагнення сталінського керівництва якомога більше «витиснути» хліба з селянина, стало невдовзі вагомою причиною затвердження в офіційній радянській статистиці методу так званої біологічної оцінки врожаю («на корні»). Кроками до вкорінення цієї системи стали експерименти з коригуванням даних про розмір врожаю відповідно до результатів контрольних перемелів, які від початку передбачали завищення прогнозів на врожай. Тенденцію до такого завищення засвідчили, зокрема, оприлюднені в травневому 1929 р. числі «Статистического обозрения» попередні дані про підсумки контрольних перемелів літа-осені 1928 р. Здобуті тоді відомості показали, що в Україні, так само як і по інших регіонах, середня врожайність зернових була суттєво вищою, ніж це засвідчували усі інші статистичні джерела [461, с. 117, 120]. Дані контрольних перемелів стали підставою для внесення вже 1929 року поправок на недооблік при визначенні фактичної врожайності. Для українського врожаю 1928 року вони склали +10,5% [86, с. 203].

Висновки до розділу

Становлення радянської статистики відбувалося у непростих умовах перманентного тиску політики, однак до середини 1920-х рр. її кадрове обличчя здебільшого визначали професіонали й, попри обмеження, об'єктивно існували умови для функціонування статистики як науки. Досягненнями українських сільськогосподарських статистиків цього періоду стали збирання та розробка інформації про тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва, стан харчування, побут і дозвілля

селянських родин, опрацювання різних методик визначення розмірів посівних площ та врожайності, обрахування валових зборів хлібів тощо.

З розгортанням у СРСР з другої половини 1920-х рр. воєнно-промислової модернізації тиск з боку влади на статистику суттєво посилювався. Це виразно позначилося й у справі складання хлібофуражного балансу УСРР на позначений частковим недородом 1927/28 р. Настанови політиків науковцям «будь що» знайти додаткові ресурсні можливості для реалізації амбітних планів промислової індустріалізації країни — з одного боку, а з іншого — об'єктивно притаманні тогочасній врожайній статистиці недосконалості методологічного характеру зумовили прорахунки й суттєві «політико-статистичні помилки»: переоцінку ресурсних можливостей українського села і, натомість, недооцінку його потреб. Невпинна дестабілізація українського хлібного ринку протягом 1927/28 року стала наочним підтвердженням цього.

Влітку 1928 р. Україну охопив масштабний недорід. Головною його причиною стали вкрай несприятливі кліматичні умови: взимку-навесні — вимерзання значної частини озимини унаслідок морозів і різких перепадів температури повітря, а влітку — загибелі значної частини хлібних культур унаслідок спеки та посухи, тривалих дощів під час збирання врожаю. Певну роль у загибелі врожаю 1928 р. відіграла й низька агротехнічна культура селян. Водночас негативний вплив на ситуацію із врожаєм мали запроваджені владою з грудня 1927 р. надзвичайні заходи в аграрній сфері. Примусове викачування з українського села значної частини хлібних ресурсів об'єктивно звузило його посівні можливості, позначившись уже навесні 1928 р. не лише недосівом, але також і негативними змінами у самій структурі посівної площі, у тому числі виразним зменшенням головних продовольчих культур — пшениці і жита.

Взимку-навесні 1929 р. селянські господарства України зазнали нового удару, коли внаслідок аномальних морозів та різких перепадів температури знову загинула значна площа озимини. Прагнучи усунути очевидні недоліки у методиках обрахування площі загиблих посівів, науковці-статистики в цей період намагалися запровадити до п'ятибальної шкали оцінок урожаю бал «0». Це, на їхню думку, могло б зробити більш точними підрахунки, насамперед допомогло б уникати традиційного применшення обсягів втрат урожаю. Схвалене більшістю науковців-статистиків під час всесоюзної наради з питань врожайної статистики, це рішення, однак, було заблоковано вищим статистичним керівництвом, котре перебувало під впливом сталінської групи. Відтак, хоча розміри загибелі українського врожаю і 1928 року, і взимку-навесні 1929 року статистики визначали як значні, усе ж є підстави вважати, що їх обрахування були неточними й майже напевно применшеними.

Попри те, що ЦСУ СРСР не публічно визнало помилки при складанні хлібофуражних балансів на 1925/26, 1926/27, 1927/28 рр., при укладанні хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р. «політико-економічних помилок» уникнути знову не вдалося. Так само як і в попередні роки,

статистики переоцінили ресурсні можливості українського села і, натомість суттєво недооцінили потреби республіки. Водночас характерною особливістю процесу розробки хлібофуражного балансу стало затвердження такої взаємодії на вертикалі «центр-республіка», за якої роль і значення українських статистичних органів, як врешті і самих українських урядових структур, почали зводитися до простої реєстрації тих чи інших розпоряджень союзного центру. Вочевидь саме політичними обставинами можна пояснити значні розходження між союзним і республіканським відомствами у обрахуваннях показників хлібофуражного балансу, так само як і ігнорування в Москві нарікань верховної української влади на очевидну невідповідність реаліям показників затвердженого для УСРР балансу.

Архівні документи засвідчують, що у 1928–1929 рр. фактично завершився процес підпорядкування статистики органам планування. Виразним стало також активне втручання політики у самий процес вироблення статистичної інформації, що оберталось нівелюванням наукової ролі статистики, перетворенням її на інструмент внутрішньополітичної боротьби та зручне знаряддя легітимації тих чи інших політичних рішень.

РОЗДІЛ III

ЗЕРНОВА КРИЗА 1927/28–1928/29 рр. I «МОБІЛІЗАЦІЯ» УКРАЇНСЬКИХ РЕСУРСІВ НА ЇЇ ПОДОЛАННЯ

3.1. Розгортання системи надзвичайних заходів на селі взимку-навесні 1927/28 р.

Перші дві декади грудня 1927 року в СРСР суспільна увага була прикута до XV-го партійного з'їзду. Йому передувала внутріпартійна дискусія, яка в дійсності була організованим Сталіним та його оточенням шельмуванням «троцькістсько-зінов'євського блоку». Лев Троцький і Георгій Зінов'єв – донедавна найавторитетніші більшовицькі вожді, перший – організатор Червоної армії, реальний претендент на роль спадкоємця Леніна, а другий – голова Виконкому Комінтерну, напередодні з'їзду вже були

витіснені з політичної арени і вигнані з партії. Їх прибічники, в числі яких були заслужені «старі партійці» Л. Б. Каменєв, Г. Л. Пятаков, К. Б. Радек, Х. Г. Раковський, І. Т. Смілга та інші, після відчайдушних і безуспішних спроб апелювати до низової партійної маси тепер плекали слабкі надії донести до учасників з'їзду ідеї згубності утисків внутріпартійної демократії та утопічності сталінської ідеї побудови соціалізму в одній, окремо взятій, економічно слаборозвинутій країні.

При перегляді кадрів кінохроніки й прочитанні стенограми кидається в око піднесена атмосфера, що панувала на з'їзді. Й. В. Сталін, О. І. Риков, М. І. Бухарин та інші високопоставлені партійці, так само як і рядові делегати виглядали радісними, вони багато жартували й сміялися, часами «сміх і оплески», «загальний сміх» у залі переходили в овації і навіть і у «загальний регіт і оплески» [617. – Т. 1, с. 346, 362, 355, 369] – одним словом, зібрання подекуди більше сходило на вдалу вечірку старих друзів, ніж на серйозне обговорення важливих для партії і країни проблем. Окреме виключення, крім власне опозиціонерів, становила група старих більшовиків, які зібралися довкола удови Леніна – Надії Крупської. Не маючи вже впливу в партії, вони похмуро спостерігали за театральним дійством – остаточною розprawою з опозицією та сходженням Й. В. Сталіна на Олімп влади.

Жорстка критика опозиціонерів була чи не найголовнішою темою з'їзду. «Троцькісти» таврувалися у виступах практично усіх без винятку ораторів, розправи з ними вимагали нескінченні інсценізовані делегації від «трудящих мас», які з'являлися в Андріївському залі Кремлівського палацу в проміжках між виступами делегатів протягом усієї роботи з'їзду і дарували екстравагантні подарунки, як от виготовлену робітниками сталінградського заводу «Красный Октябрь» сталеву мітлу з настановою партії «вимести всю опозицію» [617. – Т. 1, с. 1–4, 6, 8–10, 19–23, 28–31, 37–38, 40].

Спроби Л. Б. Каменєва, Х. Г. Раковського, М. І. Муралова та інших опозиціонерів умовити делегатів почувти себе, так само як і зауваження про те, що їхнє вигнання з партійних лав та інші репресії «мають на меті вирвати з корінням опозиційні ідеї з партії» не були почуті більшістю, яка дружно проголосувала за пропозицію комісії Г. К. Орджонікідзе виключити з ВКП(б) 75 активних учасників троцькістсько-зінов'євської опозиції, а заодно і 23 членів «угруповання Сапронова», яке так само було визнано антипартійним. Публічне каяття, визнання своїх помилок і прохання опозиціонерів залишити їх у партії були відкинуті делегатами. Із старим «опозиційним баластом» було покінчено – так що Сталін уповні мав рацію, із викликом кинувши у своєму прикінцевому слові на з'їзді: «Опозиції – кришка!» [617. – Т. 2, с. 1376 – 1405].

Хоча в офіційній радянській історіографії XV партійний з'їзд традиційно проголошувався «з'їздом колективізації», насправді тема об'єднання мільйонів індивідуальних селянських господарств у колективи звучала у виступах основних доповідачів як бажана, проте відносно далека перспектива. І у промові голови РНК СРСР О. І. Рикова, присвяченій п'ятирічному плану розвитку народного господарства, і у виступі секретаря

ЦК ВКП(б) В. М. Молотова, який доповідав про роботу на селі, і у схваленій на його доповідь резолюції першочерговим проголошувалося завдання кооперування селянських господарств. При цьому заяви доповідачів про методи колективізації супроводжувались численними застереженнями на кшталт «не в порядку натиску, а в порядку показу і переконання» (Сталін), «жодних фантазій, жодного примусу» (Молотов) тощо.

Виразно лунала на з'їзді й критика ідеї опозиції досягти прискореного розвитку промисловості країни за рахунок визиску селян – «примусової селянської позики». «Ця пропозиція про “позику” –прямий зрив всієї політики партії, усієї політики НЕПу. – Наголосив у своїй доповіді Молотов. – Тому той, хто тепер пропонує нам цю політику примусової позики, примусового вилучення 150–200 млн. пуд. хліба хоча б у 10 відсотків селянських господарств, тобто не лише у куркульського, але і у частини середняцького прошарку, той, яким би добрим бажанням не була ця пропозиція просякнута, – той ворог робітників і селян, ворог союзу робітників і селян (у стенограмі зафіксовано репліку Сталіна: «Правильно!»), той веде лінію на руйнування радянського господарства» [617].

Проте минуло усього два тижні і затаврована програма стягнення «примусової позики з селян» фактично стала впроваджуватись у життя під виглядом надзвичайних заходів в аграрній сфері. Проголошені тимчасовими, ці заходи насправді перетворились на стратегічну лінію сталінської влади в умовах військово-промислової модернізації країни.

На зламі 1927–1928 рр. в країні загострилася хлібозаготівельна криза. В її основі лежали, з одного боку – широке розведення «ножиців цін» на фоні промтоварного дефіциту й стрімкого знецінення грошей через триваючі емісії, а з іншого – недорід у основних зернових регіонах та наслідки кампанії залякування населення наближенням війни (так звана «воєнна тривога» 1927 р.). Кволі спроби виправити ситуацію з хлібом за рахунок перекидання промтоварів на село та обмеження їх поставок до міста виявилися неефективними, кризова ситуація в країні з кожним днем усе виразніше давалася взнаки.

Власне перспективи ускладнень у царині хлібозаготівлі через декларовані масштабні економічні перетворення на фоні напруженої ситуації з хлібом, зокрема унаслідок несприятливих кліматичних умов, стали виразно проглядатися вже влітку–восени 1927 р. Тоді ж на рівні верховної влади почали опрацьовуватись і варіанти дій для подолання можливої кризи. Зокрема, 16 липня 1927 р. у Харкові під час наради в Держплані УСРР голова хлібофуражного відділу НКТ СРСР І. Я. Вейцер оголосив опрацьовану союзним керівництвом програму із чотирьох «важелів», за допомогою яких планувалося надалі стимулювати хлібозаготівлі в країні. Перше місце (за визначенням виступаючого – особливо стосовно України) мали посісти податкові заходи, друге – посилене промтоварне постачання села, далі ішлося про можливе регулювання цінової політики та про вимоги до більш ефективної роботи хлібозаготівельного апарату [76, арк. 111].

З незначними коригуваннями ця програма 14 грудня 1927 р. телеграфно була повідомлена партійним організаціям як програма виходу з хлібозаготівельної кризи. Головна ідея програми полягала у тому, щоби низкою економічних і політико-організаційних заходів стимулювати селян здавати хліб державі. Першорядним тепер проголошувалося завдання перекидання промислових товарів з міських ринків до сіл хлібозаготівельних районів. На другому місці були фінансово-податкові заходи. Стягнення заборгованостей по різних платежах (сільськогосподарському податку, страхових зборах, насінневих позиках тощо) мало підштовхувати селян до продажу хліба. Спостерігати за розподілом товарної маси належало надісланим на місця відповідальним працівникам. Нарешті пропонувалося чітко виконувати всі розпорядження НКТ СРСР щодо розподілу хлібних ресурсів, не чинити перешкод на місцях для вивезення хліба та ін.[722. – Т. 1, с. 108 – 109].

24 грудня 1927 р. з'явилася постанова і водночас директива політбюро ЦК ВКП(б) місцевим парторганізаціям, а 30 грудня і постанова РПО СРСР про посилення хлібозаготівлі [722. – Т. 1, с. 108–111, 118–119]. Ці документи конкретизували викладену раніше програму. Ішлося про спрямування до хлібних районів за рахунок оголення міст і не хлібних сільських районів від 70 до 80% промтоварної маси, стягнення усіх заборгованостей з селян вже до 1 березня, а також про наділення особливими правами відряджуваних на місця уповноважених ЦК і РПО – аж до відміни ними тих рішень місцевих органів влади, які суперечать директивам ЦК у царині хлібозаготівлі.

Проте вже 5 січня 1928 р. з Москви на місця полетіла директива ЦК ВКП(б), яку особисто готував Й. В. Сталін. Здобувши гучну перемогу на з'їзді, генсек та його оточення поспішили повністю взяти ситуацію з хлібозаготівельною кризою у свої руки й «удосконалити» попередньо опрацьований план дій виходу з неї – головним чином, за рахунок посилення репресивного тиску на село.

Це проглядалося вже у самому тоні директиви. Сталін гостро критикував місцевих комуністів за сплячку й невиконання попередніх настанов, вимагав «досягти рішучого переламу у хлібозаготівлях у недільний строк» і при цьому погрожував керівникам місцевих парторганізацій звільненням з посад. Особливим був і зміст директиви, зокрема у частині переліку першорядних завдань. Стратегію стимулювання економічної зацікавленості селян (посилене промтоварне постачання села) і поміркованого податкового тиску (стягнення заборгованостей по виплатах) тепер заступала ідея силового визиску хлібних ресурсів за формулою «будь-що». Відтак на першому місці у сталінській директиві була вимога «прийняти до твердого виконання» запропонований НКТ СРСР річний і місячний плани хлібозаготівлі, на другому – вимога виконувати у строгій точності і в строк усі наряди наркомату про відвантаження хліба. Посилений податковий тиск на селян пропонувалося доповнити розгорненням кількох фінансових кампаній – поширенням селянської позики (облігацій) та стягненням додаткових коштів у рахунок самообкладання (ухвали начебто

добровільних рішень про додаткове оподаткування). Містилась у директиві і категорична настанова негайно застосовувати жорсткі методи покарання стосовно неплатників, у першу чергу щодо «куркулів і спекулянтів» [722. – Т. 1, с. 136 – 137].

Перелік методів для розправи зі «скупниками і куркулями» містила директива Й. В. Сталіна від 14 січня 1928 р. Зокрема в ній пропонувалося вважати надалі злочинцями тих селян-власників хліба, які відмовлялись добровільно продавати свій хліб державі за низькими цінами. «Багато комуністів думають, – писав генсек, – що не можна чіпати скупника і куркуля, оскільки це може відлякати від нас середняка. Це найгниліша із всіх гнилих думок, що є у головах деяких комуністів. Справа обстоїть якраз навпаки. Аби відновити нашу політику цін і досягти серйозного перелому, треба тепер же вдарити по скупнику і куркулю, треба заарештовувати спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін» [722. – Т. 1, с. 147].

Нарешті у директиві Сталіна всім організаціям ВКП(б) від 13 лютого 1928 р. програма надзвичайних заходів в аграрній сфері набула завершеного вигляду. У переліку із одинадцяти пунктів вимога посилення хлібозаготівлі й виконання річного плану посідала перше місце, натомість завдання промтоварного забезпечення села – передостаннє, десяте. Пропонувалося припинити конкуренцію між державними і кооперативними заготівельниками задля створення «єдиного фронту у боротьбі проти скупника і куркуля». Водночас наступ на цих останніх належало вести за допомогою кримінального кодексу – застосування ст. 107 КК РСФРР (ст. 127 КК УСРР) [242]. Обидві статті передбачали переслідування спекулянтів, однак нюансом було те, що до категорії спекулянтів тепер потрапляли самі виробники – власники хліба та приватні торговці, діяльність яких у ринкових умовах НЕПу по суті була цілком законною. Кілька положень директиви мали на меті розколоти село: пропонувалось 25% вилучених у «куркулів» хлібних надлишків передавати бідноті на умовах довгострокового кредиту, також особливо тиснути на заможних при стягненні усіляких недоїмок, покладати на них підвищенні завдання при самообкладанні тощо. Декларативні тези «рішуче усувати перегини і перекручення у практиці кампанії посилення хлібозаготівлі», «рішуче усувати адміністративні заходи розміщення селянської позики» тощо фактично дезавуювалися першою і останньою вимогами переліку програми – виконати плани хлібозаготівлі «будь-що» і прямою погрозою репресувати непідходящих працівників партійних, радянських і кооперативних організацій як «елементів чужих і таких, що примазалися».

Важливим було визначення у директиві причин хлібозаготівельної кризи в країні. На відміну від голови РНК СРСР О. І. Рикова, який говорив на XV партійному з'їзді про недорід і економічну незацікавленість селян, Й. В. Сталін повідомив про зростання і збагачення села за три врожайні роки, про наявні в країні чималі хлібні лишки і навмисну злочинну діяльність «куркуля» та частини середняцтва, спрямовану на «зрив хлібного ринку».

Другим винуватцем ситуації називався хлібозаготівельний апарат, що виявив нездатність до «приборкання спекуляції», а третім – низові партійні організації, зокрема тих партійців, які прагнули «вести роботу так, щоб нікого не скривдити на селі, жити у злагоді з куркулем і взагалі зберегти популярність серед «усіх верств» села» [124, арк.. 1 – 3; 702, с. 10 – 19].

Розроблена за безпосередньої участі Й. В. Сталіна система надзвичайних заходів передбачала, крім мобілізації на село тисяч уповноважених партійців для виконання «будь-що» планів поставок хліба, також і «чистку» партійних і радянських органів влади від нелояльних і «нерішучих елементів», централізацію державного хлібозаготівельного апарату, репресії та витиснення з ринку приватника, розгортання фінансових кампаній (стягнення ЄСПП, заборгованостей по різних платежах при одночасному проведенні кампаній самооподаткування, поширенні облігацій позики) та ін. Кожен із пунктів програми надзвичайних заходів сам по собі створював серйозні проблеми для села. Комплексне ж і одночасне їх застосування означало початок зламу НЕПу й відновлення на селі надзвичайщини, другої редакції «воєнного комунізму».

24 грудня 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) опитуванням членів політбюро затвердило список уповноважених, котрим належало виїхати на місця для активізації хлібозаготівлі. Нарком торгівлі СРСР А. І. Мікоян мав виїхати до ЦЧО, М. І. Фрумкін – на Урал, О. П. Смирнов – до Сибіру, М. О. Угланов – на Поволжя, М. А. Кубяк – до Татарії, М. Б. Ейсмонт – на Північний Кавказ, С. С. Лобов – до Башкирії. Інспектувати Україну – республіку, що відігравала принципово важливу роль у поставках хліба державі, було доручено секретареві ЦК ВКП(б) В'ячеславу Молотову [722. – Т. 1, с. 114.].

В постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 24 грудня 1927 р. уповноваженим пропонувалося виїхати на місця не пізніше 30 грудня, проте В. М. Молотов вирушив до УСРР уже 28 грудня і залишався там до 6 січня. Наголосимо, що метод ведення хлібозаготівель, широко розрекламований пізніше самим Й. В. Сталіним та «легітимізований» «Коротким курсом» історії ВКП(б) традиційно визначається як «урало-сибірський» та головне пов'язується з перебуванням Сталіна 18 січня – 4 лютого 1928 р. у Сибіру. По справедливості, однак, він мав би називатися «україно-урало-сибірським», адже саме Україна, під час перебування в ній уповноваженого ЦК ВКП(б) Молотова, і стала першим полігоном для апробації комплексу репресивних практик [722. – Т. 1, с. 172–192].

Дев'ять діб перебування Молотова в УСРР виявились уповні достатніми для того, аби «порядно тряхнути», за його ж висловленням, не лише партійний, радянський і кооперативний апарати, але також сколихнути все селянство республіки. Вже 30 грудня 1927 р. у Харкові секретар ЦК ВКП(б) провів нараду з представниками основних хлібозаготівельних організацій, він також взяв участь у спеціально скликаному засіданні політбюро ЦК КП(б)У. З Харкова Молотов виїхав на Мелітопольщину. В супроводі двох секретарів ЦК КП(б)У і голови «Хлібопродукту» І. С. Лобачева він побував у Мелітополі, на ст. Пришиб та у низці сіл округи – в Цареводаровці, Приславі,

Второ-Покровці. Далі сталінський посланець проїхався через Запоріжжя, Кривий Ріг, Кременчук і Полтаву, де, як у роки громадянської війни, проїздом і у вагоні мав півтора-двогодинні «серйозні розмови» з керівниками місцевого партійно-радянського апарату [722. – Т. 1, с 172–186, 190–192].

Програма дій, що її озвучив в Україні секретар ЦК ВКП(б), ґрунтувалась на принципах назвичайщини й у замаскованому вигляді пропонувала відродити продрозкладку. Не входячи у тонкощі того, що коїлося на хлібному ринку республіки, не торкаючись проблем недороду й обстоюючи, як аксіоматичну, тезу про «значне економічне піднесення села за останні три врожайні роки», В. М. Молотов у категоричній формі запропонував українській верхній владі негайно прийняти до безумовного виконання підвищений НКТ СРСР з 245 до 265 млн. пуд. річний план хлібозаготівлі, створити «єдиний фронт державних заготівельників», поклавши край конкуренції між ними, негайно забезпечити належні темп і обсяги вивезення хліба на ринки Росії, Середньої Азії, Закавказзя та на експорт, розгорнути низку фінансових заходів, включно із терміновим проведенням кампаній реалізації позики зміцнення сільського господарства та самообкладання, перебудувати роботу судових органів у напрямі посилення нещадних репресій проти «куркулів і спекулянтів», мобілізувати увесь партійний апарат для проведення в життя директив ЦК, позбавляючись при цьому від слабосилих духом партійців та ін.

Оголошена Молотовим 30 грудня на нараді хлібозаготівельників пропозиція «добровільно» розверстати додаткові 20 млн. пуд. хліба, попри диктаторські повноваження секретаря ЦК ВКП(б) і присутність голови РНК УСРР В. Я. Чубаря, генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича, наркома торгівлі УСРР М. О. Чернова була з готовністю підтримана лише союзним заготівельником – «Хлібопродуктом», натомість не викликала ентузіазму у республіканських організацій – «Укрхліба» та кооператорів. Однак згоди «Хлібопродукту» виявилось уповні достатнім для того, щоби Молотов висновував про «безумовну можливість» підвищення річного хлібозаготівельного плану для республіки. Боязкий опір самої української верхньої влади підвищенню хлібозаготівельного плану – мовляв, існують «альтернативні» рішення ЦК КП(б)У та УЕН, іще немає офіційних вказівок від НКТ СРСР – був подоланий В. М. Молотовим після отримання телеграфом відповідних директив від відомства А. І. Мікояна, а також обіцянки додатково виділити Україні, в разі повного виконання нею нового завдання, коштів за 5 млн. пудів зерна для закупівлі імпорتنих сільськогосподарських машин. Відтак, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 грудня 1927 р. новий річний хлібозаготівельний план для УСРР в обсязі 265 млн. пуд. був прийнятий «до безумовного виконання» [124, арк. 86].

Методика силового тиску на місцеву владу для досягнення формальної згоди прийняти збільшений хлібозаготівельний план була продемонстрована Молотовим і під час його перебування на Мелітопольщині. Дізнавшись, що округа вже до 1 січня 1928 р. виконала попередньо встановлений річний план у 14,1 млн. пуд. і що тепер вона категорично заперечує проти нав'язуваного

ЦК КП(б)У нового плану в обсязі 21 млн. пуд., секретар ЦК ВКП(б) оголосив обраховані раніше хлібофуражний баланс і товарові лишки округи «неправильними», «грубо применшеними». Після цього він усе ж примусив окружне керівництво погодитись на новий план – тепер уже в розмірі 23 млн. пуд., що і було затверджено ЦК КП(б)У.

Опір під час наради хлібозаготівельників у Харкові, а також і спостереження за роботою місцевого хлібозаготівельного апарату спричинили невдоволення Молотова кооперацією, зокрема демократичним (виборним) характером її керівних органів, насиченням її управлінських структур середняками, а подекуди й «куркульсько-заможними елементами». Водночас ненормальністю визнав він паралельне існування в Україні союзного «Хлібопродукта» та республіканського «Укрхліба». Молотов розкритикував патерналізм української влади по відношенню до «Укрхліба», і зауважив панування недружньої атмосфери довкола «Хлібопродукта», зокрема обурився сплеском невдоволення з боку місцевих заготівельних і регулюючих органів, які готовність союзної організації додатково зібрати 5 млн. пуд. хліба оцінили як прояв авантюризму, здатний дезорганізувати хлібозаготівельний ринок. Усі ці обставини переконали інспектора в назрілій реорганізації державного хлібозаготівельного апарату, що мала б завершитись існуванням в Україні «єдиної загальносоюзної організації за участі й забезпечення в ній інтересів місць».

Надзвичайно гарячою під час візиту В. М. Молотова була також тема виконання Україною вивізних нарядів. Незгоду українців рішенням союзного НКТ збільшити вивезення з України зерна замість борошна уповноважений ЦК ВКП(б) оцінив як неприпустимий прояв «місництва». Водночас на Мелітопольщині в ході власного розслідування він за допомогою уповноваженого ЦК КП(б)У М. Н. Демченка виявив запаси хліба на млинах, і тут же почав тиснути на їхнє керівництво для негайного вивезення хліба. Але такі дії наразилися на опір українських чиновників, наприклад завідувача хлібним відділом НКТ УСРР Сафроненка. Той поскаржився верхівній українській владі та у союзний НКТ на уповноваженого ЦК Молотова за «дезорганізацію і наведення терору на місцевий заготівельний апарат». Врешті постраждав сам скаржник: Молотов натиснув на Сафроненка через ЦК КП(б)У, котра невдовзі винесла постанову про усунення його з посади та попередила про можливе його виключення з партії. Водночас 5 січня 1928 р. у Харкові на засіданні ЦК КП(б)У за участі Молотова після детального обговорення стану виконання вивізних нарядів було ухвалено надалі виконувати їх «повністю, без усяких затримок» [114, арк. 1 – 3]. Також і ЦК ВКП(б) своєю постановою від 8 січня на додаток до вказівки українській стороні неухильно виконувати всі наряди на вивезення хліба, запропонував протягом січня 1928 р. погасити геть усю заборгованість по нарядах, що накопичилась за жовтень, листопад і грудень 1927 р.[722. – Т. 1, с. 146].

Рішучу підтримку в Москві дістали й «українські ініціативи» Молотова, спрямовані на форсування й спрямування у «потрібне річище», а фактично в обхід існуючих законів, реалізацію облігацій селянської позики. Постанова

ЦВК і РНК СРСР про випуск позики зміцнення сільського господарства з'явилася у Москві 30 грудня, проте вже 2 січня «енергійні місцеві працівники» повезли у райони Мелітопольщини виготовлені за санкцією уповноваженого ЦК ВКП(б) фальшиві облігації — так звані тимчасові квитанції. Спонтелічений таким небаченим дійством (усе-таки ішлося про фінансові документи!) заступник наркома фінансів УСРР С. Арсон спробував погрожувати санкціями завідувачу Мелітопольським окружним фінансовим відділом Кислицину, проте В. М. Молотов поспішив взяти на себе відповідальність за виписані квитанції, й дуже швидко «узаконив» їх через НКФ СРСР. Уже 3 січня 1928 р. наркомат фінансів УСРР був змушений надіслати усім окружним відділам для виконання телеграфне розпорядження М. П. Брюханова – негайно розпочати поширення позики за тимчасовими свідоцтвами, не очікуючи надходження справжніх облігацій, а 4 січня НКФ УСРР спрямував в округи контрольні завдання з реалізації позики [120, арк. 9].

Суттєві поправки українській владі під тиском Молотова спішно довелось вносити й у встановлений раніше порядок самообкладання (практику ухвали селянами рішень про добровільне збирання коштів для задоволення тих чи інших назрілих проблем громади). З початком надзвичайних заходів більшовицька влада вирішила остаточно взяти під жорсткий контроль цю громадську ініціативу й перетворити її на додатковий податок, що його належало стягати у добровільно-примусовому порядку. Вже 31 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні ухвалило прийняти до виконання визначений союзним законом принцип, за яким рішення про самообкладання належало приймати селянським зборам за наявності 50% виборців, а бажаний обсяг самообкладання фіксувати на рівні 35% від суми єдиного сільськогосподарського податку [113, арк. 82–83]. Надвечір 2 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК затвердили відповідне «Положення», яке вже уночі було передане телеграфом у всі округи. У свою чергу наркомат фінансів УСРР 3 січня надіслав телеграму своїм окружним фінвідділам з вказівкою негайно прийняти новий закон до виконання, далі усього за 48 годин НКФ опрацював і надіслав на місця інструкцію, яка чітко визначала порядок і строки стягнення самооподаткування.

Однак 5 січня 1928 р., коли виконавська машина вже була запущена й починала набирати обертів, секретар ЦК КП(б)У О. В. Медведєв телеграмою повідомив у Запоріжжя В. Я. Чубарю та у Первомайськ Л. М. Кагановичеві про нову ініціативу Молотова – негайно внести дві важливі правки у вже виданий закон: по-перше, підняти норму самообкладання з 35% до 40% від суми ЄСП, надавши право райвиконкомам збільшувати її до 50%, а окрвиконкомам — і понад 50%, по-друге, дозволити вважати законною ухвалу повторних селянських зборів за умови присутності на них лише третини виборців. Мета пропозицій була прозорою: ішлося про наміри суттєво збільшити надходження у казну, а також превентивні заходи для «легітимного проходження» на селянських зборах нелегітимних рішень. Невідомо, як відреагував на цю телеграму Л. М. Каганович, а ось В. Я. Чубар,

посилаючись на встановлений порядок проходження такого роду рішень насамперед через союзні органи, висловився проти внесення правок в український закон [128, арк. 3]. Та і цю перешкоду уповноважений ЦК ВКП(б) швидко подолав. 7 січня 1928 р. до окружних партійних комітетів була спрямована телеграма О. В. Медведєва з чітким наказом керуватися у практичних діях молотовськими доповненнями. «В радянському порядку оформлюється. Формуйте реалізацію закону», – ішлося в телеграмі секретаря ЦК КП(б)У [120, арк. 5]. 9 січня «молотовські поправки» вже офіційно затвердив український уряд, а 10 січня – і ЦВК та РНК СРСР.

На фоні формального ставлення до існуючих законів уповні логічними виглядали вимоги В. М. Молотова відкоригувати у контексті «пролетарсько-класових інтересів» роботу судів і прокуратури. Уповноважений ЦК не приховував невдоволення тим, що не відчув в українських судах «партійного духу», він був також неабияк обурений тим, що працівники судових органів добре «пам'ятали» статті законів, які фактично захищали «куркулів і спекулянтів», натомість зовсім «не розуміли», що головне їх призначення – обстоювати інтереси радянської влади. Цю ідею Молотов невтомно проводив у всіх своїх виступах – і перед працівниками судових органів, і перед працівниками партійно-радянського апарату, і на зборах партійного активу. На зауваження окремих партійців, що пропаговані «революційні методи» роботи по суті ведуть до утвердження беззаконня і можуть бути сприйняті як відродження практик «воєнного комунізму», сталінський посланець радив згадати «у вищому ступені корисний» досвід чіткої й організованої роботи Наркомпроду часів громадянської війни та пропонував місцевій владі не зупинятись перед жорсткими репресіями проти «куркулів та спекулянтів», не опасатися при цьому можливих перегинів, здатних зачепити й середняка. У даний момент, наполягав сталінський посланець, основним «перегином» є недостатній, в'ялий і нерішучий тиск на «куркульські елементи».

Проте найгучнішим адміністративним заходом В. М. Молотова в Україні, безперечно, стало зігнання усієї маси партійно-радянського чиновницького апарату з насиджених місць у кабінетах та з теплих і по новорічно-різдвяному ситих домівок на село. За визнанням самого секретаря ЦК ВКП(б), іще до його від'їзду з України на хлібозаготівлі було спрямовано 7–8 тис. партійних чиновників на чолі майже з усіма керівними кадрами ЦК КП(б)У. Зокрема, голова РНК УСРР вирушив до Запорізької округи, генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович – до Первомайської, нарком земельних справ О. Г. Шліхтер – до Полтавської, нарком освіти М. О. Скрипник – до Дніпропетровської і т. ін. Таке активне переміщення партійних начальників з міст до села не залишилось непоміченим. 11 січня 1928 р. Сергій Єфремов записав у своєму щоденнику: «Увесь сановний Харків, бюрократичний і комуністичний, од Чубаря й Петровського до найменшого «відповідального» подався на села. Не на спочинок, а на важку працю – умовляти селян, щоб давали хліб»[383, с. 575 – 576].

Утім, опозиційно налаштований до влади науковець явно не був у контексті подій партійного життя, вважаючи, що чиновники справді могли

попрямувати на село умовляти селян здати хліб державі. Методи агітації і переконання, широко декларовані у пресі, від початку поєднувалися із силовими діями, широко розгорнутими армією уповноважених. Цілком очевидно, що заклики секретаря ЦК ВКП(б) Молотова, усні та не призначені для оприлюднення письмові директиви з Москви досягати виконання планів заготівлі хліба «будь-що», керуватися у діях «інтересами радянської влади», а не статтями законів, які «захищають» куркулів, не боятися «перегинів», виганяти з посад «м'якотілих партійців» тощо були сприйняті республіканським партійно-радянським керівництвом як прямі вказівки до дій, і, відповідно, були донесені до керівників окружного й районного масштабів. Характерним у цьому відношенні був, зокрема, січневий візит до Запорізької округи уповноваженого ЦК у справах хлібозаготівлі В. Я. Чубаря. Звітуючи про нього до ЦК КП(б)У, голова РНК УСРР переповідав почуті ним розмови державних і кооперативних заготівельників про нереальність і неможливість виконання збільшених хлібозаготівельних планів, про застереження місцевих партійних працівників стосовно неминучості формального порушення законів у разі проведення директив Центра, а також інформував про свої жорсткі вказівки місцевим керівникам повністю виконати всі призначені для округи плани, й підходити до інструкцій та формулювань існуючих законів «не механічно, а з дійсним революційним розумінням духу закону <...>, прагнути закон спрямувати проти куркулів, спекулянтів та інших ворогів радянської влади, що ховаються за буквою закону у своїй боротьбі проти радянської держави» [125, арк. 20 – 23].

Напередодні від'їзду, 5 січня 1928 р. В. М. Молотов провів у Харкові широку нараду за участі членів політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У, представників наркоматів, під час якої були підведені попередні підсумки кампанії активізації хлібозаготівель і намічена програма подальших дій. Того ж дня на адресу секретарів оружних партійних комітетів та уповноважених по хлібозаготівлях було спрямовано таємний циркуляр за підписом секретаря ЦК КП(б)У О. В. Медведєва, в якому містилась категорична вимога «у найближчі дні здійснити рішучий натиск» на село. П'ять нагальних термінових завдань окреслювались цим циркуляром: посилені хлібозаготівлі, кампанія самообкладання, поширення позики зміцнення сільського господарства, збирання боргів по сільськогосподарському податку і страхових виплатах, збільшення і стягнення пайових внесків у кооперацію. Відзвітувати Харкову про досягнуті позитивні результати місцям належало вже до 15 січня 1928 р. [125, арк. 11 – 19].

Не можна не звернути увагу на те, що дії уповноваженого ЦК ВКП(б) Молотова в Україні, визначені ним проблеми та завдання цілком і повністю збігалися із тими, що їх 5 січня 1928 р. оголосив у своїй директиві Й. В. Сталін. Можна припустити, що і зміст директиви, і її категоричний тон були прямою реакцією генсека на молотовські інтерпретації українських подій. У всякому разі, політбюро ЦК КП(б)У прийняло до безумовного виконання надіслану з Москви 6 січня сувору директиву Сталіна лише 7 січня, до цього часу всі без виключення викладені у сталінській директиві завдання вже

реалізувались в Україні повним ходом з подання уповноваженого ЦК ВКП (б) В. М. Молотова.

9 січня 1928 р. у Москві політбюро ЦК ВКП(б) у черговий раз ухвалило спрямувати уповноважених ЦК на місця на посилення хлібозаготівель. Цього разу Молотову належало їхати на Урал, А. І. Мікоянові – на Північний Кавказ, М. А. Кубяку – до Казахстану, Г. К. Орджонікідзе – до Сибіру [722. – Т. 1, с. 146]. Перепочивши кілька днів у Москві, Молотов 11 січня вирушив на Урал і в Башкирію, де залишався до 19 січня, намагаючись упровадити в життя вже випробуваний в Україні «метод» хлібозаготівель. Нарешті з 15 січня і сам Сталін попрямував «стимулювати хлібозаготівлі» до Сибіру. Так само як і Молотов в Україні, генсек тиснув на місцеве партійно-радянське керівництво, домагаючись виконання накреслених у центрі хлібозаготівельних планів «будь-що», закликав до жорстокого покарання «куркулів» для створення «морального ефекту у масах середняків». До цього часу служителі «радянської Феміди» вже запропонували оригінальний «законний» спосіб карати власників хліба, що не бажали його віддавати державі за низькими цінами, а також і вповні законно діючих на хлібному ринку приватних торгівців. Ішлося про притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності за статтею 107 КК РСФРР (ст. 127 КК УСРР) як «спекулянтів» шляхом позбавлення волі на строк до одного року з конфіскацією майна або без такої. Так само як і в Україні, в Сибіру окремі партійці намагались переконати уповноваженого ЦК ВКП(б) у згубності відродження практик доби «воєнного комунізму». 18 січня 1928 р., наприклад, голова правління Сибірського крайового сільськогосподарського банку С. І. Загуменний надіслав листа до Сталіна з критикою його дій. Судячи по сталінових позначках на полях дописа («ми адміністративних методів не виключали», «ха-ха» і т.ін.) критика партійця викликала неабияке роздратування генсека [722. – Т. 1, с. 187].

Перша хвиля уповноважених партійців, нахлинувши на село у період новорічних і різдвяних свят, після від'їзду В. М. Молотова з України дещо спала, проте ненадовго. Вже 21 січня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У, зважаючи на млявий темп господарських кампаній, знову мобілізувало на хлібозаготівлі уповноважених ЦК. Цього разу до 41 округи належало виїхати 60 відповідальним працівникам, підібраним Секретаріатом ЦК КП(б)У [114, арк. 12 – 14]. Тижнем пізніше на місця полетіла також директивна вказівка Л. М. Кагановича про надсилку кожним з окружних партійних комітетів від 25 до 70 уповноважених партійців для роботи в районах, у низових кооперативних і хлібозаготівельних організаціях [114, арк. 21 – 23; 124, арк. 25]. 17 лютого 1928 р. політбюро підтримало пропозицію наркома торгівлі М. О. Чернова асигнувати на утримання відряджених на хлібозаготівлі уповноважених ОПК 200 тис. руб. [114, арк. 36 – 39]

За інформацією ЦК ВКП(б), протягом січня–березня 1928 р. у різних регіонах СРСР на село для посилення хлібозаготівель було відряджено 5600 відповідальних працівників губерньського та окружного, 26 тис. – повітового, районного та волосного рівнів [122, арк. 3 – 21]. Майже третину всіх цих

уповноважених, судячи за документами, складали «мобілізовані» до українського села. У всякому разі, і В. Я. Чубар у промові на об'єднаному пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У 12–16 березня 1928 р., і Каганович під час виступу на зборах харківського партійного активу 20 березня 1928 р. вказували на те, що в Україні для виконання директив Центру «довелося перейти майже що на телеграфне керівництво» всіма кампаніями, і що на село, починаючи з січня 1928 р. було кинуте близько 10 тис. уповноважених – відповідальних працівників [585].

З початком штурму «хлібозаготівельної фортеці» в українському селі запанувала атмосфера сваволі й насилля. Умовити селян віддавати вирощений тяжкою працею хліб державі майже задурно відрядженим з міст уповноваженим партійцям та місцевим активістам не вдавалося. Тож у дію пішли побиття і погрози зброєю, протидія вивозу хліба на базар за допомогою «загороджувальних загонів», «протягування» через селянські збори постанов з рішенням у разі не здачі до певного строку «хлібних лишків» виключати зі складу земельної громади, позбавляти землі тощо.

Брутальним пограбуванням обернулося на практиці й широке застосування 127 ст. КК УСРР: виходячи з настанови забезпечити успіх державних поставок будь за що, судові органи почали виносити рішення про вилучення хліба, а нерідко і майна як міських приватних торгівців, так і селян, не зупиняючись перед їх арештами та висланням як злісних спекулянтів.

Зауважимо, що під визначення «спекулянт» у роки громадянської війни підпадали як спритні дільці злочинних угруповань, які, користуючись безладом і перманентним дефіцитом в країні, прагнули до швидкого збагачення, так і знедолені дрібні торгівці, для яких перепродаж, здобутих нерідко із ризиком для життя харчів або інших товарів першої необхідності, був єдиним засобом для виживання. Однак і в роки війни «червоним терором» побороти «чорний ринок» не вдалося. Під час НЕПу, стрижнем якого було допущення приватного капіталу на ринок, приватна торгівля хлібом, як і іншими продуктами сільського господарства, стала нормою повсякденного життя. В другій половині 1920-х років підприємці закуповували у виробляючих районах близько чверті хліба, забезпечували п'яту частину (а по пшениці навіть і третину) його поставок населенню споживчих районів [875, с. 271; 991, с. 38]. Серед приватних торгівців хлібом були великі та дрібні підприємці, одинаки і цілі групи, ті, які мали відповідні патенти та намагалися діяти в межах радянського законодавства, і ті, які віддавали перевагу чорному ринку. Нарешті вагому роль у товарообігу відігравали мільйони селян-одноосібників, які вирощували хліб, городину, фрукти й самі везли їх на ринок, сподіваючись отримати на заміन потрібні їм чоботи, одяг, господарський реманент, сільськогосподарські машини тощо.

Успіх діяльності приватних підприємців був заздалегідь визначеним – з одного боку, зважаючи на зростаючий в умовах індустріалізації попит населення на сільськогосподарську продукцію – насамперед на хліб, який у цей період усе ще був основою щоденного раціону харчування як на селі, так

і у місті, а з іншого боку – через стійку пропозицію самих постачальників, зумовлену одним могутнім стимулом — матеріальною зацікавленістю. Це ж стосувалося й інших продуктів харчування. Базарні прилавки, приватні установи торгівлі, попри дорожнечу, завжди виглядали більш привабливими для покупців. Кадри одного з випусків «Кінотижня» за 1928 рік донесли до нас дещо іронічну, проте досить точну картинку цього. До об'єктиву кінооператора потрапили дві київські м'ясні лавки – «Сало та ковбаси Сорабкоопа» і приватна крамниця «М. Сидоренка». Різниця на користь останньої була очевидною: її прилавок, охайно застелений білою скатертиною, буквально ломився від м'ясних виробів, вражаючим був і асортимент продукції. Сорабкопівська крамничка виглядала дещо інакше. Кидалися в око і скромність представленого асортименту, і його обмежена кількість. Товар від покупця відгороджувала висока металева сітка, відтак обирати бажаний шматок сала покупець мусив або дивлячись через неї, або ставши навшпиньки [158]. Ясна річ, високі ціни на продукти харчування дратували городян, статки яких у добу НЕПу залишалися невисокими. З іншого боку, саме приватна, а не державна торгівля з успіхом забезпечувала споживчі потреби населення. На фоні малорозвиненої мережі державної торгівлі приватний сектор виглядав просто могутнім: у 1927 році приватнику належали близько 75% (410,7 тис. із 551,6 тис.) усіх діючих в СРСР підприємств роздрібної торгівлі [875, с. 330].

Масові арешти ОГПУ приватних заготівельників на хлібному ринку розпочалися з початку 1928 року. Тільки з 5 по 26 січня в Україні чекістами було заарештовано 704 приватних торговців, 275 з яких засудили на строк від 1 місяця до 5 років з конфіскацією всього майна та вислали за межі України [722. – Т. 1, с. 323]. В наступні два місяці кількість заарештованих приватників у республіці зростає до 1726 осіб [722. – Т.1, с. 324].

Зауважмо, що селянин-виробник хліба, який продавав вирошене для того, аби забезпечити своє існування й продовжити хліборобську працю, за формальними юридичними ознаками не підходив під визначення «торговець» чи тим більше «спекулянт» і, отже, на законних підставах взагалі не міг бути притягнутий до відповідальності за статтею 127 КК. Вочевидь саме цими обставинами пояснювалось те, що протягом січня масових арештів «куркулів – дезорганізаторів хлібного ринку» не було. Однак більшовицький уряд і підпорядкована йому законодавча система швидко впоралися із вищезначеним «недоладдям», запропонувавши обґрунтоване «революційною доцільністю» розширене тлумачення змісту вищезначеної кримінальної статті, відповідно до якого «спекулянтами і дезорганізаторами хлібного ринку» було запропоновано вважати не лише міських приватних підприємців, але і тих селян, які маючи запаси хліба, відмовлялися продавати його державі.

2 лютого 1928 р. у Харкові на засіданні українського уряду при розгляді плану роботи НКЮ УСРР на 1927/28 р. Комісії на чолі з представником НКЮ і Прокуратури УСРР Михайликом було запропоновано підготувати проект такої директиви, яка б вимагала від працівників судових

органів «підсилити покарання за обхід і перекручення радянських законів із боку куркулів, непманів тощо» та «правильно застосовувати радянські закони у напрямі зміцнення пролетарської держави» [77, арк. 364 – 365]. У свою чергу, Політбюро ЦК КП(б)У 11 лютого доручило Комісії ЦК по хлібозаготівлях запропонувати «практичні форми застосування» статті 127 КК до «спекулянтів та куркулів – скупників, які мають великі запаси хліба і злісно їх затримують» [114, арк. 32].

14 лютого в республіканській пресі з'явилися офіційне повідомлення НКЮ УСРР із прямою вказівкою місцевим судовим органам застосовувати статтю 127 КК по відношенню до «куркулів-спекулянтів, які затримують великі запаси хліба з метою підвищення цін і дезорганізації ринку», а також і текст розмови із наркомом юстиції УСРР В. І. Порайком. Нарком обґрунтовував правомірність застосування вище означеної статті КК до «куркулів-спекулянтів» та визначав такий перелік їх «злочинних дій»: перепродаж хліба на місцевих ринках за підвищеними цінами, незаконне використання залізниць для його перевезення, злісна затримка хліба з метою підвищення цін. «Кожен повинен знати, – категорично заявив Порайко, – що наші радянські закони цілком забезпечують нас від спроб ворожих елементів дезорганізувати соціалістичне будівництво країни» [776].

Опубліковане у пресі роз'яснення наркома юстиції УСРР доповнювалось негласним рішенням, що його 17 лютого затвердило на своєму засіданні політбюро ЦК КП(б)У: обмежити застосування статті 127 КК УСРР «куркульсько-селянськими елементами», які мають дві або більше тисячі пудів товарного хліба. 25% конфіскованого у таких «куркулів» збіжжя належало передавати сільській бідноті на умовах довготермінового кредитування для задоволення насінневих і споживчих потреб [114, арк. 36 – 39]. Останній пункт рішення мав суто прагматичне спрямування: у такий спосіб влада намагалася заохотити бідноту доносити на заможних селян та допомагати представникам влади вилучати у них хліб.

Розширене тлумачення статті 127 КК УСРР стало сигналом для розгортання репресій проти «куркулів». У намаганнях зазирнути до приватних амбарів влада пішла і на відвертий обман, розгорнувши на місцях масові обшуки селянських амбарів під виглядом боротьби з комахою – «довгоносіком» – шкідником сільського господарства. У певний день на подвір'ї господаря виникали представники комісії, які з рішучістю прямували до господарських амбарів переконатися, що наявні там запаси хліба не уражені комахою. Відмовити таким псевдо-санітарам господарі не могли, оскільки постанови про перевірку видавалися на рівні окружних виконавчих комітетів і були обов'язковими для виконання [436, с. 26]. Робили свою чорну справу й доноси бідноти на «куркулів». Подекуди через заздрощі й роздратування власною неспроможністю до успіху, а подекуди й з суто ідейних переконань частина бідняків і батраків, як ті кримінальні злочинці, виступали своерідними «наводчиками» на власність своїх заможних сусідів та роботодавців, активно сприяючи вилученню у них хліба. Щоправда, декому з бідноти це коштувало життя. Наприклад, у с. Волхов Яр

Балаклеїського району Ізюмської округи батрак І. Волохонь, який мешкав і працював у «куркуля» Ф. Гурія, доніс одному члену комісії з виявлення лишків хліба про приховані у господаря 1 тис. пуд. зерна. Комісія хліб вилучила. Після цього розлучений «куркуль» спочатку звільнив батрака з роботи і вигнав його з помешкання, а потім за 300 руб. винайняв місцевого селянина Хруща, котрий донощика убив [436, с. 32].

Наступ на «куркуля-спекулянта» супроводжувався масованою інформаційною кампанією. У пресі почали з'являтися публікації про виявлені за допомогою бідноти й вилучені у «куркулів» великі запаси хліба. Старанно інформувала преса громадськість і про показові процеси над «куркулями-спекулянтами», що прокотилися низкою округ. Характерне у цьому відношенні повідомлення було вміщене 26 лютого 1928 р. у газеті «Комуніст». У с. Олександрівці на Дніпропетровщині, писала газета, виїзна сесія Народного суду завершила розгляд першої в окрузі судової справи про затримку «куркулями» хліба «зі спекулятивною метою». На лаві підсудних опинився «куркуль» Кулик, який відмовився продати належні йому 1,5 тис. пуд. зерна державі. Напередодні представники кооперації неодноразово звертались до нього з призовом добровільно продати хліб, проте господар запевняв, що лишків хліба він не має. Викриттю Кулика посприяли бідняки-сусіди, донісши про те, що «куркуль-спекулянт» позичає хліб під великі відсотки. Під час обшуку в коморах Кулика хліб знайшли, тож суд виніс йому строгий вирок: 8 місяців ув'язнення з конфіскацією усіх запасів хліба. 25% конфіскату належало передати бідноті для проведення засіву. Газета також повідомила, що суд одночасно заслухав і справу брата Кулика, у якого також під час обшуку були знайдені зайвини хліба. Утім, брата суд виправдав, оскільки той – по-перше, представив квиток, який засвідчував продаж кооперації 600 пуд. хліба, а по-друге, – пообіцяв суду негайно продати кооперації й решту з 600 пуд. хліба, які у нього іще залишалися [454]. Отже, мораль розповіді була цілком очевидною: той селянин, що не продає хліб державі – може позбавитись не лишень хліба, але і особистої свободи, той же, хто добровільно хліб віддасть — може уникнути цього.

Регулярно друкувалися в пресі й повідомлення про показові судові процеси у справах міських підприємців – значна частина засуджених не лише мала патенти, але й не один рік успішно діяла на ринку. 24 лютого 1928 р. під рубрикою «Шкідників хлібозаготівель покарано по заслугах» газета «Вісті ВУЦВК» поінформувала про затвердження Вищим судом УСРР вироку Вінницького окружного суду, винесеного у справі «Файнгольда і ко». Четверо вінницьких підприємців – брати Ш. і Я. Файнгольди, а також їх приятелі Маламуд і Безрозум свого часу скинулися грошима і придбали патент 6 розряду для заготівлі хліба. Діяли приватники уповні стандартно: їхали самі або надсилали своїх уповноважених на село; пропонували селянам за хліб ціни, вищі за конвенційні; закуповували у декого з селян хліб «на корні», даючи господарям наперед аванси, а пізніше забираючи хліб по ціні на 5–10 коп. за пуд нижче, від ринкової (забігаючи наперед, відзначимо, що цей метод – метод контрактації держава взяла на озброєння); заготовлене

зерно підприємці через знайомих млинарів перемелювали на борошно найвищого гатунку, яке потім і реалізовували з націнкою. Вінницький суд знайшов таку діяльність членів товариства злочинною, і засудив приватників та їхніх партнерів по бізнесу, як змовників, до ув'язнення від двох до п'яти років, із конфіскацією майна, а після відбуття покарання – до позбавлення громадянських прав на п'ять років і заборону мешкати надалі у межах колишньої Подільської губернії [799].

Ще про одну з багатьох інших подібну справу «Вісті ВУЦВК» повідомили 3 квітня 1928 р. Цього разу йшлося про затвердження Найвищим судом вироку Конотопського окружного суду, винесеного у справі приватних торговців Кренделя і Сорина, з діяльністю яких, як це не виглядає дивним, газета пов'язала перебої з постачанням борошном населення Конотопу в січні 1928 р. Приватні торговці, діячі на вповні легальній основі, скуповували хліб у селян і переховували його з тим, аби у сприятливий момент продати з націнкою. Опасаючись наскоків ГПУ і обшуків, вони не ризикували переховувати свої запаси у крамниці на базарі, а влаштували свій склад зернопродуктів в коморі на подвір'ї хати Кренделя. Та це їх не врятувало: крамарів було викрито ГПУ, судячи по всьому, у ході операції по «зняттю» крупного торговця Малкова, який купив у Кренделя і Сорина борошно для вивезення його складним маршрутом на Північ. Цінний вантаж – три вагони борошна – підприємець Малков готувався відправити залізницею зі станції Стародуб, та йому це не вдалося. Невдовзі і обидва конотопські підприємці, і Малков, і також працівник Конотопського ЦРК Шапіро, котрий також був замішаний в «хлібних оборудках», опинилися на лаві підсудних. За вироком суду звинувачені були засуджені до ув'язнення строком від шести місяців до року, а також до штрафів від 800 до 2000 руб. [731]. Хлібні запаси конотопських підприємців, як і належні Малкову три вагони з борошном, треба думати, були конфісковані ГПУ іще до розгляду судової справи. Звернення підприємців з касаційною скаргою до Верховного суду УСРР не дало результатів: вирок був залишений без зміни. Доля підприємців була вирішена, їх очікували в'язничні нари, а їхні родини – позбавлення годувальників і розорення.

У перших числах квітня Економічне управління ОГПУ і ГПУ УСРР підбивали підсумки розгорнутих з січня 1928 р. масових операцій проти «спекулятивних елементів». До цього часу в різних регіонах СРСР чекістами було заарештовано 6542 приватні торговці, 252 службовці. Деяко більше половини з них – на хлібному ринку (відповідно 3971 і 147), менше на шкіряному (1780 і 53), мануфактурному (631 і 36 осіб) та ін. [722. – Т. 1, с. 231]. Приблизно третину з усіх заарештованих приватників (1726 осіб) склали мешканці УСРР, при цьому «куркулі», як видно з донесення ГПУ УСРР, у цій масі заарештованих становили лише третину: 90 з них «за спекуляцію хлібом» заарештували самі чекісти, іще 150 – слідчі органи, 180 «куркулів» поплавилися за антирадянську агітацію, а 29 – за терор. Зрештою, мізерними виявилися і ті запаси хліба, що їх чекістам вдалося вилучити у «спекулянтів і дезорганізаторів хлібного ринку». 250 тис. пуд. хліба,

конфіскованого ГПУ протягом трьох місяців, виглядали краплею в морі на фоні визначених НКТ СРСР для України у ці місяці хлібозаготівельних планів у десятки мільйонів пудів [722. – Т. 1, с. 234 – 235].

Отже, широко закроена партійними діячами у публічних виступах і на шпальтах преси кампанія знешкодження за допомогою статті 127 КК головного «винуватця» хлібних утруднень – «куркуля-спекулянта» фактично провалилась. І справа тут полягала аж ніяк не у недостатньо енергійній «роботі» ГПУ, і не в дещо припізнілому «розширеному трактуванні» положень статті КК представниками судової влади, а у елементарній відсутності величезних запасів хліба на селі, якими марило сталінське керівництво. Цю обставину був змушений прямо визнати на квітневому 1928 р. пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Г. І. Петровський. «Коли наші товариші почали шукати, чи не можна поуспішніше заготовити і застосувати 107 статтю, – розповів він делегатам, – то хлібних запасів знайшли не так багато, як передбачали <...>. До чого я підвожу лінію? До того, що у нас наркомторгівський апарат і статистика знаходяться іще в надзвичайно слабкій організації і не можуть до цього часу точніше з'ясувати, які ж зрештою хлібні запаси у населення» [410. – Т. 1, с. 78 – 79]. Судячи по всьому, подібною до України ситуація із застосуванням статті КК була і в інших регіонах СРСР.

Більш результативними в контексті визначених керівництвом країни завдань виявилися фінансові кампанії. Ці останні, починаючи з перших днів січня 1928 р., проносилися селом мов ті буревії: сьогодні «витискувалися» платежі по заборгованості та описувалося майно неплатників, завтра у пожежному порядку скликався схід, на якому правдами і не правдами приймалися ухвали про начебто добровільне самообкладання селян, норми якого сягали 50% і більше від суми ЄСГП. Проте на цьому грошові побори не скінчалися, бо на подвір'ї селянина виникав уповноважений з позикою зміцнення сільського господарства: так само добровільне за законом, поширення облігацій скрізь проводилася примусово, за «спущеними згори» контрольними цифрами. Відповідними були і настрої селян, стан шоку і пригнічення яких перемежовувався з бурхливими проявами протестів. Характерну реакцію селян на «пакет державних заходів» для подолання хлібозаготівельної кризи описав відповідальний інструктор М. Ікс у листі до одного з секретарів ЦК КП(б)У. На скликаних у зв'язку з візитом уповноваженого зборах селянство волато: «Дайте жити», «доки ж воно так буде», «що це ви, подуріли», «ось тобі і робітничо-селянська» <...>, «навіщо ви малюєте на гербі серп і молот: намалювали б два молоти, котрі луплять нас з двох сторін» [125, арк. 6 – 7, 9].

До 1 квітня 1928 р. в Україні було заготовлено 242 млн. пудів хліба, сільськогосподарський податок зібрано на 106,8%, кампанію самообкладання виконано на 109,4%, передплату позики зміцнення сільського господарства – на 75,4%. Отже, результати першого (січнево-березневого) «штурму хлібозаготівельної фортеці» в УСРР сталінське керівництво могло оцінювати як задовільні. Цього, однак, не можна було сказати про саме українське село,

яке численні силові кампанії знекровили.

Інтенсивний характер хлібозаготівельних кампаній ясно підтверджують численні фото і кінодокументи досліджуваного періоду. Практично жоден з випусків «Кінотижня» не обходився без інформації про стан справ на «фронті хлібозаготівель» [146 – 199, 201 – 202, 204 – 209]. Популярні, наукові журнали, газети так само практично щодня друкували фотографії, які демонстрували «упішний хід хлібозаготівель» [251; 252; 268; 269; 326; 356; 398; 658 – 664; 677; 723; 740; 761 – 768; 789 та ін.].

Комплексні методи примусу дали результати, але короткочасні. Якщо у січні 1928 р. в УСРР було заготовлено 28,9 млн. пуд. зерна [606], в лютому – 40266 тис. пудів хліба [72, арк. 90], то в березні в республіці було зібрано 23233 тис. пуд. хліба [15, арк. 65, 67]. З березня ситуація почала змінюватись на гірше, адже запаси товарного хліба у селян фактично було вичерпано, і заготівлі стали вестися за рахунок зменшення страхових запасів. Показовими в цьому відношенні були телеграми з округ до Харкова про неможливість виконувати постійно збільшувані хлібозаготівельні плани. Так, 7 березня уповноважений ЦК КП(б) О. Й. Березін надіслав лист до політбюро, в якому розповів, що місцеві працівники «уточнений» з 200 тис. до 1 млн. пуд. березневий план централізованої задачі хліба сприйняли з нерозумінням, заявивши, що його буде неможливо виконати [125, арк. 41 – 43]. 8 березня секретар ОПК Криворізької округи О. І. Фінковський листовно клопотав у політбюро знизити з 1,1 млн. до 700 тис. пуд. план березневої задачі хліба для округи, він також просив видати 300 тис. пудів борошна на потреби переселенців та припинити вивезення з округи ячменя на Північ [125, арк. 44 – 45]. Подібною була ситуація і в інших округах.

3.2. Продовження застосування надзвичайних заходів, особливості «нових методів» заготівлі хліба у 1928/29 р.

Квітневий 1928 р. пленум ЦК ВКП(б) декларував відміну заходів «екстраординарного характеру», визнавши водночас їх правильність і виправданість, адже завдяки цим заходам «вдалося пом'якшити, а потім і усунути перебої у постачанні міст, Червоної армії і робітничих районів» і навіть «створити певні мінімальні хлібні резерви» [410. – Т. 1, с. 319]. Однак попри декларації, застосування надзвичайних заходів, зокрема в українському селі продовжилося. Це стосувалося і накиннутих «згори» завищених хлібозаготівельних планів та примусових методів їх виконання, і перманентної присутності на селі уповноважених партійців, і триваючих репресій проти селян під виглядом переслідування «спекулянтів» і, ясна річ, широкого розгорнення різних фінансових кампаній.

Важливою подією весни–літа 1928 р. стало підпорядкування союзному центру під виглядом раціоналізації системи хлібозаготівельного апарату державного сектора українського хлібного ринку.

Слід зазначити, що у 1920-ті рр. державними хлібозаготівельниками в Україні виступали Всеукраїнська контора Держбанку, Всеукраїнська контора «Хлібопродукту» та Український хлібозаготівельний і борошномельний трест «Укрхліб». Дві перші формально діяли як підрозділи союзних структур, «Укрхліб» — як суто республіканська організація. Створений постановою ВУЦВК від 1 вересня 1926 р., «Укрхліб» відіграв помітну роль як у заготівлі хліба, так і в забезпеченні ним українського населення, не кажучи вже про внутрішньосоюзні поставки та експортні операції. Головна контора тресту містилася у Харкові. Жо правління «Укрхліба» (станом на жовтень 1927 р.) входили Я. Г. Гольдін (голова тресту), В. Є. Фролов (заступник голови), Л. Б. Чижак, С. А. Кузьмінський (члени колегії) [105, арк. 16]. Водночас на місцях діяли 11 районних контор «Укрхліба», у тому числі одна – в Росії (станом на грудень 1927 р. – Дніпропетровська, Донецька, Київська, Маріупольська, Мелітопольська, Миколаївська, Московська, Одеська, Полтавська, Харківська, Херсонська) [105, арк. 219]. На початку 1928 р. трест мав у своєму розпорядженні 94 підприємства [105, арк. 425], щонайменше півсотні млинів і стільки ж зсипних пунктів [76, арк. 59, 62]. Про розмах діяльності «Укрхліба» можна судити на підставі його звіту за 1926/27 р. «з балансом і додатками до нього» в сумі 167977569 руб., 98 коп. і прибутком у сумі 3278548 руб. 33 коп. [105, арк. 244]

Ще напередодні хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. НКТ СРСР намагався злити з «Хлібопродуктом» апарати крупніших державних заготівельних організацій, зокрема і «Укрхліба» [105, арк. 244].

З розгортанням надзвичайних заходів на сторінках преси і в публічних виступах партійних чиновників тема ця стала постійно звучати, подаючись виключно крізь призму боротьби з «паралелізмом у роботі» і «недобросовісною конкуренцією» між заготівельниками.

7 квітня 1928 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у виступі заступника наркома РСІ СРСР і члена президії ЦКК ВКП(б) Д. З. Лебеда виразно прозвучала теза про зв'язок між триваючою в Україні «конкуренцією хлібозаготівельників» та відродженням «петлюрівських контрреволюційних настроїв» [410. – Т. 1, с. 108 – 109]. Зауваження голови ВУЦВК Г. І. Петровського про відсутність етнічних українців на керівних посадах державних і кооперативних органів, відповідальних за справу хлібозаготівлі («на чолі хлібозаготівель стоїть тов. Чернов, відомий усім івано-вознесенець; далі, на чолі споживчо-кооперативної організації стоїть тов. Генкин, зовсім не українець <...>, далі, на чолі сільгоспооперації стоїть тов. Одинцов, усім відомий, що не має жодного українського ухилу товариш») було перерване реплікою з залу – «Це все українізовані народи» [410. – Т. 1, 133]. Натомість застереження Петровського, що непродумана централізація хлібозаготівельного апарату може «скластися мінусом» для справи [410. – Т. 1, с. 133], наразилася на жорстку відповідь А. І. Мікояна, котрий прямо заявив: «Якщо метал ми хочемо зібрати в один кулак, хоч металу ніхто не їсть і його не рвуть на частини, то хліб рвуть на частини і ми повинні його розподіляти в загальнодержавному порядку. Це абсолютно вірно. Хліб –

наша насущна потреба, їм повинен розпоряджатися хтось один» [410. – Т. 1, 150].

Відтак, у схваленій пленумом резолюції «Про хлібозаготівлі поточного року і про організацію хлібозаготівельної кампанії на 1928/29 рік» містилися категоричні настанови щодо проведення уніфікації усіх місцевих державних хлібозаготівельних і млинарних організацій шляхом злиття їх з «Хлібопродуктом» у єдине загальносоюзне акціонерне товариство під назвою «Союзхліб» [410. – Т. 1, с. 321 – 322]. Пропонувалося також встановити такий порядок, за яким і кооперації весь зібраний за союзним планом хліб належало за генеральними договорами передавати новоствореному акціонерному товариству. Окремий пункт резолюції стосувався забезпечення за НКЗВТ СРСР прав загальносоюзного наркомату у справі організації, регулювання заготівель та розподілу планових хлібних ресурсів. Під егідою союзного наркома торгівлі мала бути створена постійно діюча нарада у складі керівників важливіших хлібозаготівельних районів з тим, аби погоджувати оперативні плани і методи ведення заготівлі хліба [410. – Т. 1, с. 322]. Особливу нараду з хлібозаготівель при НКЗВТ СРСР (голова А . І. Мікоян) було створено постановою РПО СРСР від 22 червня 1928 р. [682. – 1928. – Отдел второй, № 32, ст. 140].

Звернімо увагу на те, що якщо за планом НКТ СРСР 1927 року внаслідок реорганізацій на місцях могли б постати республіканські акціонерні товариства з контрольним пакетом акцій у союзної влади [76, арк. 30], то план дій 1928 р. визначав максимальний рівень централізації, передбачаючи ліквідацію республіканських структур і утворення єдиної союзної організації з її підрозділами на місцях. Характерною була також визначена стратегія дій для поетапного творення союзного акціонерного товариства: спочатку поглинання республіканських організацій структурами союзного «Хлібопродукта», а вже потім об'єднання цих останніх у єдине ціле під назвою «Союзхліб». На час прийняття постанови квітневого пленуму ЦК практично усі існуючі в Російській Федерації крупні хлібозаготівельні організації вже було злито з «Хлібопродуктом». Отже тепер ішлося про те, аби й гігантський український трест передав усе своє майно, матеріальні цінності, активи і пасиви дрібній союзній організації, яка і сама найближчим часом мала припинити своє існування.

Підпорядковуючись партійній дисципліні, українські владоможці на пленумі у Москві не протестували проти цього. Водночас Харків усе ще плекав надії зберегти обмежений контроль над українським хлібним ринком, діставши при цьому гарантії економічних вигод республіки від діяльності новостворюваного акціонерного товариства. Це впливало, зокрема, з телефонограми, що її надіслав з Москви до управління РНК УСРР В. Я. Чубар. Інформуючи про плани ліквідувати «Укрхліб» уже до 15 травня 1928 р., голова українського уряду пропонував, аби до цього часу був розроблений проект «Положення» про Всеукраїнську контору «Союзхліба» з чітким визначенням у ньому обсягу прав і обов'язків цієї контори, порядку її взаємин з українським урядом, схеми розподілу прибутків тощо [105, ар.к

427].

Між тим союзне керівництво, націлене тримати всю хлібну справу в «союзному кулаку», не мало намірів зберігати якісь особливі права республік. Це стало зрозуміло після того, як до Харкова надійшов розроблений НКТ СРСР проект постанови РПО СРСР «Про організацію хлібозаготівельної кампанії у 1928/29 р.». 22 травня 1928 р. Українська економічна нарада, розглянувши цей проект на своєму засіданні, вирішила заперечувати проти нього, запропонувавши натомість альтернативний проект постанови з детальним визначенням порядку створення «Союзхліба», форм забезпечення в ньому інтересів союзних республік та місцевих органів, контингенту заготівельників і способів ведення заготівельної роботи обома гілками кооперації, принципів використання хліба і ролі кожної з організацій, а також прав Народного комісаріату торгівлі Союзу РСР у справі регулювання хлібного ринку [78, арк. 107 – 109].

Щодо останнього, то у контексті настанов пленуму, українська сторона погоджувалась зі статусом НКТ СРСР як загальносоюзного наркомату. Відповідно наркоми союзних республік надалі вже мали б діяти як уповноважені цього наркомату при республіканських урядах. Поряд з цим Харків пропонував наділити реальними правами й місця, зокрема, ввести до складу Ради новоствореного акціонерного товариства представників республіканських і місцевих органів влади, делегувати органам союзних республік право висувати кандидатури уповноважених – очільників республіканських контор, які, своєю чергою, мали б діяти на підставі представлених республіканськими НКТ особливих положень.

Детально прописувалося у проекті дошкульне для української сторони питання взаємодії центральної та республіканської влади при визначенні обсягів планових хлібозаготівель та внутрішнього постачання. Харків надіявся узаконити такий порядок, за яким річні і кварталні плани хлібозаготівель, реалізації хліба та інші принципово важливі питання республіканські контори «Союзхліба» опрацьовували лише «на підставі директив і даних республіканських планових органів, після чого ув'язувались із загальними планами “Союзхліба”». Так само плани «Союзхліба» щодо нового будівництва та капітальних робіт на терені союзних республік пропонувалося попередньо подавати на затвердження республіканським економічним нарадам.

Прописувалися у документі й різні відрахування «Союзхліба» на користь республіканських та місцевих бюджетів. Зокрема, щоквартально до бюджетів союзних, автономних республік, крайових, губернських, окружних рад товариству належало робити відрахування (у розрахунку 6 коп. за центнер хлібопродуктів і маслonaсіння, заготовлених на відповідній території), які республіки могли б розподіляти за власним розсудом. Крім того, пропонувалося зберегти відрахування до Агрофонду, спеціально передбачені для поліпшення зернового господарства певної території.

Представлена у проекті схема розподілу прибутків «Союзхліба» передбачала, аби щороку отриманий станом на 1 липня прибуток після усіх

необхідних відрахувань (прибутковий податок, фонд поліпшення побуту робітників і службовців, запасний капітал, 10% на збільшення основного капіталу) спрямовувався до бюджетів союзних, автономних республік та місцевих органів – у розмірі, пропорційному їх участі у хлібообігу та в основному капіталі «Союзхліба». До республіканських і місцевих бюджетів пропонувалося також передавати 50% від прибутків акціонерів союзного значення [78, арк. 107 – 109].

13 червня 1928 р. у Москві ЦВК СРСР та РНК СРСР затвердили постанову «Про організацію хлібозаготівель і хлібопостачання у 1928/29 році» без урахування українських пропозицій. Москва воліла самостійно підбирати керівників республіканських контор «Союзхліба», лише погоджуючи їх кандидатури з республіканськими органами, і не бажала того, аби від цих останніх якимось чином залежали як плани капітального будівництва, так і визначення річних і кварталних планів заготівлі хліба, його розподілу тощо. Усі ці важливі питання надалі мали лише узгоджуватися «з відповідними республіканськими і місцевими органами», відтак постанова де-факто давала зелене світло союзному наркоматові і на спорудження об'єктів союзного підпорядкування на території республік, і на складання хлібозаготівельних планів та планів його розподілу «згори до низу», а не «знизу догори», як того вимагала господарська логіка і чого домагався Харків.

Не знайшли підтримки у Москві й українські пропозиції щодо порядку відрахувань «Союзхлібом» коштів до республіканських і місцевих бюджетів. Відрахування до Агрофонду взагалі не передбачалися. Натомість щоквартальні відрахування коштів хоча і мали проводитися через уряди союзних республік, проте самостійно розпоряджатися цими коштами ці останні не могли через цільове призначення відрахувань – виключно на поліпшення зернового господарства заготівельних районів.

Те саме стосувалося й системи розподілу прибутків «Союзхліба». Замість реальних коштів, які мали б поповнювати бюджети республік, пропонувалося, аби після належних відрахувань акціонери могли діставати додатково акції, співзмірні з їхньою участю в статутному капіталі, а також, що решта прибутків може «розподілятися між акціонерами на загальній підставі».

Функції інституту уповноважених НКТ СРСР при урядах республік у постанові не виписувалися. Натомість пункт про наділення союзного наркомату правом з питань заготівлі хліба і встановлення цін на нього безпосередньо зноситься з місцевими підрозділами республіканських наркоматів, надсилаючи цим останнім лише копії виданих розпоряджень, не залишав сумнівів у ставленні Москви до цього цього інституту, як, власне, і до самих республіканських наркоматів як до пустої формальності – принаймні у справі ведення хлібозаготівель [681. – № 37. – Ст. 339; 4, арк. 42 – 50]. З 1 жовтня 1928 р. при ОВК були створені й почали діяти окружні торговельні відділи [393. – № 14. – Ст. 128]. Підпорядковані республіканським наркоматам торгівлі, ці структури з питань хлібозаготівлі

могли на уповні законних підставах напряду керуватися союзним відомством

20 червня 1928 р. було затверджено Статут Всесоюзного державного акціонерного товариства «Союзхліб», який ґрунтувався на положеннях вищезазначеної постанови ЦВК і РНК СРСР [681. – № 45. – Ст. 182]. Головою акціонерного товариства став колишній керівник українського відділення «Хлібопродукта» І. С. Лобачев [410. – Т. 1. – С. 466]. Натомість 15 червня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося із пропозицією ЦК ВКП(б) призначити уповноваженим «Союзхлібу» в Україні А. Розіта [115. – Арк. 13]. У розпорядженні Всеукраїнської контори союзного акціонерного товариства врешті опинилося 123 підприємства, 40 елеваторів і близько 180 заготівельних пунктів. Оперативне керування усім цим майном належало здійснювати 7 районним конторам і трьом уповноваженим, підпорядкованим Всеукраїнській конторі, стратегія діяльності якої, своєю чергою, визначалася Всесоюзною конторою у Москві [631. – С. 30 – 35].

На злобу дня в травневому 1928 р. випуску журналу «Червоний перець» з'явилась політична карикатура під назвою «Колишні чиновники “Укрхлібу” біля церкви». Виконана в похмурих темно-зелених кольорах, карикатура зображувала двох экс-функціонерів, які виходили з храму після церковної служби, й ділились своїми враженнями про неї та своє життя-буття. «Гарно це сказано: “І нагодував Христос п'ятьма хлібами п'ять тисяч чоловік”, – говорив один із чиновників, а другий на це йому відповідав: “Подумаєш, штука, – п'ятьма хлібами? У нас он одним “Укрхлібом” тисяч двадцять “заготовителів” годувалося». «Непманівського», «буржуйського» вигляду, добре вгодовані й добротні зодягнуті (у пальтах, кашкетах та калошах) чиновники напевно мали викликати у пересічних трудівників почуття відрази й моральне вдоволення справедливим вирішенням «проблеми дармоїдів». Підказку давала й красномовна деталь на малюнку – продавець на порозі церкви, що пропонував специфічний товар – «рідину від блощиць»[439]. Уповні можливо, що ставлення знервованих постійними переборами у постачанні хліба пересічних громадян України до ліквідації чергового хлібозаготівельного тресту було або повністю байдужим, або навіть і схвальним. Насправді, однак, ліквідація «Укрхліба» не була для республіки ані позитивною, ані ординарною подією. З припиненням його діяльності УСРР де-факто втрачала не лише вагому частку власних капіталів, які раптом з «республіканських» ставали «союзними», але також позбавлялася реальних важелів впливу на український хлібний ринок. Суттєве обмеження повноважень кооперативних заготівельників так само пророкувало їх недовге існування. Поступово, проте впевнено єдиним розпорядником українського хліба ставав союзний центр.

Прагнення Москви встановити повний контроль над державним сектором хлібного ринку УСРР вочевидь посилили ускладнення, котрі виявилися у взаєминах між союзною і республіканською владою під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. Зважаючи на очевидну загибель озимини на величезних площах, республіканське керівництво (політбюро ЦК

КП(б)У, РНК УСРР, Українська економічна нарада) наважилося поставити перед Москвою питання про нереальність встановлюваних хлібозаготівельних планів, про збільшення плану централізованого забезпечення українського населення хлібом, про виділення республіці додаткових насінневих ресурсів тощо. Навесні 1928 р. звернення української сторони до союзного керівництва з приводу зазначених вище питань були неодноразовими. Зокрема, виявлені мною здебільшого в «Особливих папках» такого роду клопотання датовані 21 лютого, 2, 9, 27, 30 березня, 2, 7, 9, 12, 27 квітня, 11, 18 травня та ін. [114, арк. 48 – 49, 60, 68, 75, 81 – 82, 96, 101 – 102, 105 – 106; 121, арк. 1 – 2; 124, арк. 52; 125, арк. 47 – 48; 72, арк. 106, 115 – 116; 78, арк. 47; 94, арк. 26].

Під тиском цих звернень Москва навесні 1928 р. пішла на скорочення планів вивізних нарядів і навіть розпорядилася завезти в Україну на потреби посівної 300 тис. пуд. ярової пшениці з Сибіру і 293 тис. пуд. кукурудзи з Північного Кавказу [21, арк. 150]. І все ж у цілому союзне керівництво усе ще було не готовим визнати відсутність хлібних лишків у селян, і продовжувало тиск на республіку, винайшовши оригінальну тактику «позичень» УСРР «вивізного хліба» із засипаного нею ж самою Державного фонду, а також до «пролонгації» накопичених нею у такий спосіб «хлібних боргів». Зокрема, у середині березня 1928 р. Колегія НКТ СРСР дозволила УСРР перенести на першу декаду квітня заплановані до вивозу 800 тис. пуд. пшениці [85, арк. 65; 87, арк. 171]. 24 квітня у Москві під час наради у справах хлібозаготівлі, що її проводив В. М. Молотов, українським представникам В. Я. Чубарю та М. О. Чернову повідомили про пролонгацію цього «боргу», а також запропонували іще «позичити» з Державного фонду 150–200 тис. пудів зерна пшениці для виконання вивізних нарядів у травні [121, арк. 2; 722. – Т. 1, с. 238 – 260]. 4 травня Колегія НКТ СРСР офіційно затвердила для УСРР травневий вивізний план по двох головних хлібних культурах в обсязі 4210 тис. пуд., передбачивши в ньому і пролонгацію 800 тис. пуд. «боргових», і нові запозичення – 400 тис. пуд. зерна пшениці для відправки до Середньої Азії, Тамбова та ЦЧО, а іще 160 тис. пуд. – «для вивезення на Північ за нарядами НКТ СРСР» [83, арк. 95]. Наступного дня та ж Колегія «дозволила» Україні для виконання вивізного плану взяти у борг з Держфонду 850 тис. пудів пшениці і т. ін. [83, арк. 88 – 89]

Зрозуміло, що такі дії не знімали напруги на українському хлібному ринку і аж ніяк не були достатніми для повного виконання встановлених союзною владою вивізних нарядів. 21 травня 1928 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський під час зустрічі з Й. В. Сталіним у його кремлівському кабінеті очевидно говорив із генсеком про важкий стан республіки [530, с. 28]. 23 травня Сталін радився з начальником Хлібофуражного відділу НКТ СРСР І. Я. Вейцером та заступниками союзного наркомату торгівлі Л. М. Хінчуком і М. Б. Ейсмонтом (останній одночасно обіймав посаду наркома торгівлі РСФРР) [530, с. 28]. Певно наслідком цих консультацій стала телеграма, надіслана 24 травня на ім'я О. І. Рикова, В. М. Молотова і А. І. Мікояна, в якій генсек, писав: «З'ясувалося, що за червень і липень Україна не може

дати хліба Москві. Причина – провал озимих, погані види на врожай, потреба забезпечити Україну насіннєвим зерном на осінь. Були пропозиції негайно підняти ціни на хліб від 15 до 40 коп. і завезти з-за кордону млн. 10–20. Ми відкинули ці пропозиції, прийняли скорочення постачання другорядних споживачів і закликати райони з гарними видами на врожай до посилення заготівель» [230, арк. 45].

26 травня 1928р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило призупинити вивезення пшениці і жита з України. Та звістка про це не додала оптимізму українській стороні, адже заборона встановлювалася лише на період до 1 серпня, до того ж вище партійне керівництво санкціонувало вивезення з території почасти вже голодуючої УСРР усіх запасів хліба, сконцентрованих у Державному та Спеціальному фондах [722. – Т. 1, с. 270 – 272] – запасів, що їх засипала сама Україна і на які, опинившись у скруті, явно розраховувала. 30 травня побачили світ дві протилежні за змістом постанови, які виказували конфлікт між союзною і республіканською владою з питання вилучення українських хлібних ресурсів. З одного боку – постанова Колегії НКТ СРСР про передачу українського хліба з Держфонду та Спецфонду в розпорядження «Союзхлібу» та з наказом цьому останньому протягом червня вивезти всі хлібні запаси з України з тим, аби вони надійшли «як резерв» на бази та пункти НКТ СРСР [84, арк. 329 – 331]. А з іншого боку – постанова створеної УЕН 29 травня Комісії для опрацювання питання «Про організацію постачання хлібом України на червень місяць 1928 року» з наказом НКТ УСРР вже до 10 червня здійснити «відбір озимої пшениці з наявних Державного фонду і Спецфонду із тим, аби всю пшеницю забронювати на насіння». Українська сторона погоджувалася вивезти у червні з цих фондів максимум 1,2 млн. пуд. зерна, водночас вона категорично наполягала, аби Україні залишили і частину Спецфонду – на «мінімум непередбачених витрат, на випадок екстрених потреб», і частину Держфонду – мінімум ресурсів для постачання Донбасу й інших промислових центрів. Проект доповідної до РПО СРСР з обґрунтуванням позицій України Комісія доручила підготувати НКТ УСРР [77, арк. 254 – 255]. 12 червня УЕН була змушена видати іще одну постанову, якою підтверджувала неможливість вивезення з української території зосередженої у будь-яких фондах озимої пшениці і ще раз доручала НКТ УСРР порушити перед союзним відомством відповідне клопотання [78, арк. 120]. Нарешті 25 червня і 7 липня 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) погодилося терміново імпортувати до СРСР щонайменше 15 млн. пуд. хліба для пом'якшення його дефіциту [223, арк. 111, 113]. До цього часу в подоланні кризової ситуації з постачанням населенню хліба сталінське керівництво уперто дотримувалося стратегії «мобілізації будь за що» внутрішніх хлібних ресурсів, і Україна в цьому відіграла особливу роль.

Загалом в Україні у 1927/28 р. було заготовлено 260,2 млн. пуд. хліба [535], завдяки чому питома вага республіки у союзних заготівлях сягнула 40% , а в травні 1928 р. – 46,6% [95, арк. 11]. Понад половину вилученого у селян збіжжя – 147,7 млн. пуд. було вивезено за межі України: на експорт пішло

дещо більше 20 млн. пуд., для потреб внутрішньосоюзних ринків, передусім до Центрально-Промислового району РСФРР – 127,7 млн., у тому числі жита і пшениці – 118,7 млн. пуд.[110, арк. 11зв.].

Чималими виявилися 1927/28 року й надходження коштів з села за різними «фінансовими програмами». У рахунок самообкладання українських селян до казни надійшло 35835199 руб. – 41,9% від призначеної суми ЄСПП [707, с. 67], причому по деяких округах, які тоді вже потерпали від недороду, суми по внесках цього «другого податку», як його називали селяни, доходили майже до 50% від ЄСПП. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 3.16. [707, с. 69]

Таблиця 3.16.

Надходження коштів з самообкладання по округах УСРР у 1927/28 р. (у % до ЄСПП, без пільг і знижок)

округа	%	округа	%	округа	%
Полісся	42,2	Лівобережжя	39,7	Старобільська	48,7
Волинська	47,6	Кременчуцька	39,5	Херсонська	42,1
Глухівська	33,0	Куп'янська	34,8	Молд. АСРР	38,7
Конотопська	40,8	Лубенська	37,9		46,3
Коростенська	44,0	Ізюмська	39,7	Дніпропромисловий	45,4
Чернігівська	42,5	Ніжинська	40,6	Дніпропетровська	46,1
Правобережжя	40,8	Полтавська	35,5	Запорізька	40,9
Білоцерківська	35,9	Прилуцька	40,2	Криворізька	49,0
Бердичівська	38,9	Роменська	42,8	Гірничопромисловий	41,1
Вінницька	46,6	Сумська	38,1	Артемівська	38,8
Каменецька	46,4	Харківська	45,2	Луганська	46,6
Київська	38,1	Степ	43,7	Сталінська	40,4
Могилівська	56,1	Зінов'ївська	42,9	Вся Україна	41,9
Проскурівська	44,2	Маріупільська	41,5		
Тульчинська	39,8	Мелітопольська	39,8		
Уманська	40,1	Миколаївська	48,6		

Шевченківська	37,1	Одеська	48,0		
Шепетівська	45,9	Первомайська			

Якщо у 1922–1926/27 рр. прибутки від реалізації в Україні різноманітних позик («хлібної», «виграшної», «гарантійної», «короткотермінової» та ін.) давали від 9 до близько 30 млн. руб. на рік [671, с. 71], то 1927/28 року внаслідок широко розгорнутої добровільно-примусової кампанії у республіці було реалізовано облігації кількох позик на 149793 тис. руб. Чверть з цієї суми (35734 тис. руб.) дали надходження від позики зміцнення сільського господарства [671, с. 71], поширення якої на селі майже скрізь супроводжувалося примусом і сльозами. Як інформувала 13 липня 1928 р. газета «Вісті ВУЦВК», частка УСРР у загальносоюзних внесках по облігаціях позики зміцнення сільського господарства склала 28% [607].

Хлібозаготівельна кампанія 1928/29 р., попри масштабний недорід і суттєві ускладнення на хлібному ринку, певною мірою повторила сценарії попереднього року, коли всі зусилля влади були спрямовані на викачування позаекономічними засобами хліба з села. Так само як і раніше, директивні вказівки про виконання хлібозаготівельних планів «будь-що» провокували колосальний сплеск насилля та зловживання з боку місцевої влади. Обшуки, побиття, приниження селян, які чинили спротив насиллю, набували широкого розмаху. Особливо це стало відчутним з початку 1929 р. В цей час у с. Петрушках Корсунського району на Шевченківщині, наприклад, уповноважений з хлібозаготівель, вимагаючи додаткової здачі хліба від середняка, наказав навісити селянинові на шию ящик вагою в півтора пуда й примусив пройти з ним селом. В інших місцях людей били, погрожували «виселенням на Сахалін», змушували стояти годинами за командою «струнко!» з плакатом на грудях: «Ти – куркуль, мироїд, сволота, паразит» і т. ін. [105, арк. 18]. До цих та подібних методик заготівлі хліба додавалися й нові, не менш сумнівні в морально-етичному плані — від організованого відрядження селян з голодуючих районів у так звані дорідні для ведення там хлібозаготівлі і до залучення молодших школярів у кампанію збирання хліба шляхом оббирання власних батьків. Обкладинку березневого 1929 р. числа журналу «Друг дітей» прикрашало сповнене драматизму фото: на ньому зображувалися зосередженого вигляду хлопчак і дівчатка з с. Миньківського Валківського району Харківської округи, кожен з яких тримав у руці маленький мішечок із збіжжям. Діти вишикувались у чергу перед учителем, який зсипав у відро принесене ними з дому зерно «для посівкампанії» [800]. Те, що подібна практика не була окремим випадком, а носила характер кампанії, засвідчують публікації на цю тему в республіканській пресі. 23 березня 1929 р. «Вісті ВУЦВК» повідомили про участь у хлібозаготівлі школярів с. Старого Салтове на Харківщині, с. Єлисавето-Хорошевого Ново-Московського району на Дніпропетровщині. «Школяри фунтами зносять до шкілкоопу зерно, випрохане у батьків, –

коментувала ці події газета, – але з цих фунтів складаються десятки пудів, що багато залежать у загальному виконанні хлібозаготівельних планів сел». Замітку доповнювала виразна фотографія двох дітей, які на санчатах везли мішечки з заготовленим хлібом [801].

А від середини травня 1929 р., на виконання розпорядження А. І. Мікояна [722. – Т. 1, с. 612 – 614] щойно призначений Москвою нарком торгівлі УСРР І. Я. Вейцер санкціонував початок проведення у 22 округах республіки заготівлі хліба за так званими «новими методами». Останні в УСРР мали проводитися в Артемівській, бердичівській, Білоцерківській, Вінницькій, Дніпропетровській, Ізюмській, Київській, Кременчуцькій, Куп'янській, Лубенській, Луганській, Маріупольській, Ніжинській, Полтавській, Прилуцькій, Роменській, Сталінській, Старобільській, Сумській, Уманській, Харківській, Шевченківській округах [91, арк. 14 – 15]. Відтепер обов'язкові завдання з хлібоздачі мали розподілятися на кожне село за принципом самообкладання з перенесенням їх тягаря майже повністю (до 75%) на заможних і середняків з наступним їх тероризуванням бойкотами, занесенням на «чорну дошку» тощо. При цьому фактично встановлювався принцип кругової поруки: недодану частку поставок хліба належало виконати незаможним. Ця обставина мала виступати серйозним стимулом для посилення тиску бідноти на незговірливих заможних односельців. Проте лише цим не обмежувалося, адже згідно з новим законодавством місцевим радам надавалося право штрафувати «куркулів» за саботування поставок хліба у межах його п'ятикратної вартості (практика кратирування), проводити обшуки, описувати та «пускати з молотка» майно неплатників.

«Нові методи» хлібозаготівель впроваджувалися в українському селі іще до формального узаконення їх республіканською владою й фактично за місяць до початку збирання нового врожаю. Наче град сипалися на селян – потенційних утримувачів хліба повістки з вимогами негайно виконати фантастичні обсяги хлібоздачі. Наївні спроби ухилитися від отримання таких повісток-вироків або ж задовольняти вимоги лише частково, не рятували від обшуків, примусового вилучення усього наявного хліба, а в разі його відсутності, опису і продажу з торгів майна «куркулів». Лише протягом першої декади червня 1929 р. у Кременчуцькій окрузі було описано майно 1397 господарів (686 з них продано з торгів), у Прилуцькій окрузі – 1618 господарств, у Сталінській – 650 (300 розпродано), в Уманській – 993 господарства [137, арк. 108].

Масоване вилучення хлібних запасів, описи й продаж майна селян призводили до численних людських трагедій. У звітах спецорганів з'явилися повідомлення про такі «нові форми протесту» з боку «куркулів» та членів їхніх родин, як спроби самогубства [136, арк. 84 – 88].

У с. Корчанах Сумської округи дружина «куркуля» Панченка з початком опису майна вчинила спробу кинутися в колодязь. Коли члени комісії врятували жінку, вона пішла до сараю, де намагалася повіситися. У с. Татаринівці Білоцерківської округи «куркуль» Яковчук здав 12 пудів зерна замість належних 50, після чого напився і повісився біля кооперації. У с.

Плисках Бердичівської округи після опису майна і вилучення хліба повісилася донька «куркульки» [136, арк. 90 – 96].

Протягом 1928/29 р. основним заготівельникам вдалося зібрати в Україні 93725 тис. пуд. зерно-хлібів, у ході децентралізованих заготівель надійшло 5364 тис. пуд. хліба, за рахунок мірчука – іще 25596 тис. пуд., а усього – 124685 тис. пуд., у тому числі жита і пшениці – 51771 тис. пуд. [36, арк. 104; 10, арк. 1]. Як бачимо, хоча обсяги заготовленого в Україні хліба були майже двічі меншими за попередній рік, усе ж і вони, зважаючи на масштабний неврожай і голод 1928/29 р., були непомірно великими.

Додатковим тягарем на плечі селян лягали й триваючі фінансові кампанії – самообкладання, поширення позик тощо. Те, що зібрані у порядку самообкладання кошти йшли на громадські потреби (народну освіту, лікувальну справу, пожежну охорону, благоустрій тощо) не втішало селян по тій простій причині, що виплати ці були не на часі з огляду на невисокий матеріальний рівень життя загальної маси селянських родин. Ця ж причина, а також зневіра у дотримання гарантій з боку держави, зумовлювали стійку непопулярність у селянському середовищі численних позик, що їх радянська влада продовжувала нав'язувати населенню. Характерний анекдот, що відбивав ставлення людей до позик, записав у своєму щоденнику С. Єфремов: «На селі агітатор говорить про індустріальну позику, довго розписує, чому повинні її селяни розкуповувати і нарешті пропонує, щоб кожен двір узяв на 5 крб. “Воно так, товаришу, треба... звісно, – чухається в політиці якийсь дядько. – А тільки чи не можна б краще одсидіти?”» [383, с. 682 – 683].

Зауважимо, що щоденникові записи, свідки спогадів, а також архівні документ, зокрема політичні зведенням партійних органів, ОГПУ доводять неправдивий характер численних оптимістичних фото і кінодокументів цього періоду, котрі, як правило, агітуючи за господарські кампанії, в основному представляли справу так, наче переважна більшість населення з готовністю підтримує всі заходи влади [283; 291; 360№ 366; 418; 437; 471; 519; 551; 665; 672; 760 та ін.].

3.3. Особливості радянської експортної політики

З проголошенням курсу на військово-промислову модернізацію експортні апетити радянської влади різко зросли. Чималі розрахунки у справі купівлі імпортного промислового обладнання пов'язувалися насамперед із збільшенням обсягів вивозу за кордон хліба. Тверді наміри влади реалізувати цю стратегію проглядалися у збільшенні з 55 млн. пуд. у 1925/26 р. до 74,3 млн пуд. у 1926/27 р. експортного плану для України. І хоча цей підвищений план республікою повністю не було виконано, все ж і вивезено хліба за кордон було чимало – 62,1 млн пуд. Щодо експорту двох головних хлібних культур, то він зріс майже удвічі, склавши відповідно для пшениці і

пшеничного борошна 22,1 млн пуд., а для жита і житнього борошна – 16,4 млн пуд. [75, арк. 18].

Спричинена адміністративним втручанням НКТ СРСР лихоманка на споживчому ринку України, а також і частковий недорід 1927 року змусили українські плануючі організації при опрацюванні плану хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. просити союзне керівництво обмежити експорт хліба з республіки – спочатку до 56 млн. пуд.[76, арк. 6 – 7, 17, 19], а потім і до 45 млн. пуд. [76, арк. 139] Однак союзне керівництво, навіть після зведення балансу, який засвідчив неможливість експорту головної прибуткової культури – пшениці, певний час усе ще плекало надії здобути валюту в обмін на український хліб. «Не експортувати пшениці у цьому році ми не можемо <...>, – наполягав під час свого перебування у Харкові влітку 1927 р. І. Я. Вейцер, – Які основні директиви нам даються: більше хлібозаготівлі, більше накопичення резервів, більший експортний план. Ці директиви витікають із усього міжнародного положення» [76, арк. 108 – 109].

Настанови на різке збільшення експортних ресурсів містили також постанови РПО СРСР від 7 вересня та РНК СРСР від 23 вересня 1927 р.[20, арк. 16] Тим часом перша половина хлібозаготівельного року вже засвідчила нереальність виконання республікою експортного плану – насамперед через різке зростання потреби в українському хлібі союзних республік. Вартість усього експортованого за цей час з УСРР хліба, порівняно з аналогічним періодом 1926/27 р., скоротилася на 139 млн. руб.[20, арк. 19].

З початком надзвичайних заходів союзне керівництво вдалося до спроби адміністративними методами «витиснути» експортну пшеницю з України. Прибулий до республіки з надзвичайними повноваженнями секретар ЦК ВКП(б) В. М. Молотов під час засідання ЦК КП(б)У 30 грудня 1927 р. наполягав на безумовному виконанні республікою експортного плану по пшениці, який до цього часу НКТ СРСР збільшив з 10 до 23 млн. пуд. [113, арк. 80 – 81] Однак врешті союзне керівництво все ж усвідомило неможливість одночасного вирішення проблеми посилення експорту та зняття напруги на внутрішньосоюзному споживчому ринку. Тож експорт пшениці, жита і деяких інших важливих хлібних культур було призупинено. За 11 місяців 1927/28 сільськогосподарського року з України було експортовано дещо більше 21 млн. пуд. хліба, в тому числі пшениці і пшеничного борошна – 10,6 млн., жита і житнього борошна – 5,6 млн. пуд. У порівнянні з попереднім роком обсяги вивезення головних хлібних культур з республіки скоротилися майже втричі. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 3.17. [75, арк. 28].

Таблиця 3. 17.

Експорт головних хлібних культур з України протягом
1925/26 – 1927/28 рр. (у млн. пуд.)

хлібні культури	1925/26	1926/27	1927/28
-----------------	---------	---------	---------

пшениця, пшеничне борошно	12614	22187	10692
жито, житнє борошно	8176	16452	5679
ячмінь	15966	9991	728
Кукурудза	4373	5755	62
олійне насіння	2289	9	–
бобові	887	1943	1226
інші культури	5578	5803	2636
Загалом	49883	62140	21023

А проте сталінське керівництво все ж не мало намірів через недорід та господарські ускладнення відмовлятися від масштабних стратегічних планів військово-промислової модернізації. Втративши хліб як важливу експортну статтю, союзне керівництво – насамперед Наркомторг СРСР енергійно кинулися на пошуки інших «експортних резервів», не гребуючи можливістю їх винайдення у споживчих кошиках самого населення та у запасниках музеїв

19 січня 1928 р. НКТ СРСР надіслав до РПО СРСР доповідну записку «Про регулювання внутрішнього споживання експортних товарів і розширення експорту», яка пропонувала нову стратегію дій для виконання експортного плану. Суть її полягала у тому, аби компенсувати втрати, зумовлені припиненням хлібного експорту, за рахунок скорочення внутрішнього споживання населенням тих продуктів харчування, які мають попит на зовнішньому ринку, а також шляхом винайдення нових статей експорту [20, арк. 1].

На реалізацію цієї програми була націлена постанова РПО СРСР від 20 січня 1928 р. Згідно з нею утвореній за розпорядженням заступника голови РПО Я. Е. Рудзутака Комісії під головуванням Г. Я. Сокольникова з представників ВРНГ (М. Л. Рухимовича), НКТ СРСР (Шлейфера), НКФ СРСР (М. І. Фрумкіна) та НКЗ СРСР (О. П. Смирнова) належало у шеститижневий строк підготувати конкретні пропозиції для збільшення обсягів експорту [20, арк. 16]. 4 лютого відбулося перше засідання цієї Комісії, наслідком чого стало утворення десяти спеціалізованих підкомісій, чотири з них – безпосередньо у справі вивезення за кордон сільськогосподарських продуктів:

- а) по хлібопродуктах;
- б) по рослинній сировині;
- в) по продуктах, які швидко псуються;
- г) по відходах тваринництва та інших продуктах сільського господарства [20, арк. 31, 46].

Ретельний пошук нових експортних статей нашо́вхнув також НКТ СРСР на думку розпочати продаж на західних аукціонах предметів старовини і мистецтва, вилучених з експозицій та сховищ державних музеїв. Ще 7 грудня 1927 р. А. І. Мікоян підготував і спрямував до РНК СРСР проект постанови щодо цього [17, арк. 1 – 3], а також і супроводжувальну записку, в якій обґрунтовував потребу розпродажу музейних експонатів «значним скороченням експорту хліба і наміченим додатковим імпортом». Нарком торгівлі також нарікав на лєнінградських музейних працівників, котрі, за його словами, «першим завданням Союзу» вважали «забезпечення провінційних музеїв музейними цінностями», а тому розсилали до них «усе мало-мальськи цінне» [17, арк. 4].

За існуючими бюрократичними правилами проект постанови НКТ було спрямовано до союзних республік, у тому числі до УСРР. Остання категорично висловила́ся проти «заготівлі» антикваріату по музеях, пояснюючи, що фонди республіканських музеїв недостатньо укомплектовані й навпаки потребують на поповнення [17, арк. 10]. Однак 23 січня 1928 р. РПО СРСР затвердила пропозиції союзного НКТ і доручила особливим уповноваженим в ударному порядку розпочати пошук музейних цінностей для вивезення їх за кордон [17, арк. 12 – 13].

Приймаючи це рішення Москви «до безумовного виконання», Центральна комісія з сприяння експорту при УЕН УСРР під час свого засідання 18 лютого 1928 р. визнала «винятково важливий характер експорту речей старовини і мистецтва» та зобов'язала НКО УСРР протягом місяця надати уповноваженому НКТ СРСР перелік належних до вивозу цінностей [73, арк. 67]. Двома днями пізніше нарком торгівлі УСРР поінформував нараду про досягнуті з НКО УСРР домовленості щодо цього. Тоді ж нарада доручила М. О. Чернову разом із представниками експортних організацій за два тижні «опрацювати» пропозиції для суттєвого збільшення експорту «шляхом забезпечення перевиконання встановлених планів [для] другорядних культур» [20, арк. 37].

У короткі строки в УСРР були переглянуті у сторону збільшення попередні, і до того вже збільшені плани заготівлі та поставок за кордон промислової і сільськогосподарської продукції. Серед інших «рятівними» експортними статтями були визнані й такі аж ніяк не зайві для пересічних радянських людей за умов нестачі хліба продукти, як м'ясо, птиця, масло, яйця, цукор тощо.

Відтак з України до Німеччини, Персії, Англії, Франції, Польщі, Італії, Австрії, Туреччини та інших держав морем і суходолом попрямували мільйони тонн бекону і морожених м'ясопродуктів, тисячі голів живої крупної рогатої худоби, тисячі вагонів з курячим яйцем, картоплею, десятки і сотні тисяч скриньок овочевих і рибних консервів тощо [30, арк. 112 – 114].

Попри прихований та відвертий опір з боку музейних працівників, тривало активне виявлення по столичних і провінційних музеях УСРР «експортних експонатів». За вказівкою НКТ СРСР розпочалося також масове вилучення з установ Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська та інших міст

«антикварних» килимів, які в той час подекуди усе ще прикрашали кабінети «пролетарських чиновників»[22, арк. 68].

У травні – на початку червня 1928 р., коли перспективи масштабного неврожаю хлібів стали уповні очевидними, союзна влада видала чергову порцію постанов про посилення експорту. Спочатку 4 травня була видана та оприлюднена постанова РПО СРСР щодо цього [681. – Отдел первый. – № 30, ст. 269]. Після обговорення 17 травня експортного питання на засіданні ЦК ВКП(б) [228, арк. 184 – 188], з'явилася низка нових, на цей раз таємних постанов РПО СРСР, перші дві з яких – від 25 травня передбачали форсоване експортне будівництво й посилене вивезення за кордон консервних виробів із продуктів садівництва, городництва, рибальства і тваринництва, а також макаронних виробів [24, арк. 7 – 8, 12], а дві другі, від 8 червня – посилений експорт масла, яєць і птиці [24, арк. 42 – 43, 53 – 54]. 24 липня РНК СРСР таємною постановою зобов'язала уряди всіх союзних республік не пізніше, ніж до 1 вересня завершити передачу експортних музейних цінностей щонайменше на 8 млн. руб. Для розпродажу музейного антикваріату в крупніших центрах Європи і Америки планувалося проведення низки аукціонів. Крім цього, передбачалися заходи для створення комфортних умов потенційним іноземним покупцям у разі їхнього приїзду в СРСР. Для таких іноземців – володарів «товстих гаманців» максимально спрощувалися формальна процедура в'їзду в країну та вивезення з неї придбаних антикварних цінностей. Для туристів-покупців також мали бути розгорнуті виставки з експортним товаром [17, арк. 18].

З острахом керівники українських музеїв зустрічали та з розпачем проводжали непрошених гостей – уповноважених, які із знанням справи, керуючись вказівками «зверху» та міркуваннями «політичної доцільності» відбирали цінні експонати для продажу за кордоном. Влітку 1928 р. в Києві у Всеукраїнському історичному музеї імені Т. Г. Шевченка в Києві, наприклад, у такий спосіб були відібрані для експорту п'ять цінних експонатів, у тому числі бронзовий годинник XVIII ст., який свого часу належав гетьману Лівобережної України Кирилу Розумовському й довгий час перебував у його палаці в Батурині. Цей годинник експонувався в одному із залів музею іще з 1911 року, причому з 1919 р. – в комплекті з бюро, також подарованим музею одним із родичів гетьмана. Попервах дирекція категорично відмовилася передати уповноваженому бронзовий годинник. Проте надійшло грізне телеграфне розпорядження від самого заступника народного комісара освіти УСРР Полянського – і з експонатом довелося розпрощатися, хоча боротьбу за нього музей не припинив. 9 вересня виконував обов'язків директора музею Р. Заклинський надіслав до управління справами РНК СРСР лист, в якому клопотав повернути до Києва цінний експонат, мотивуючи це тим, що його вилучення руйнує колекцію і може бути використане «елементами, налаштованими проти радянської влади, а також націоналістичними», а його виставлення на продаж за кордоном – може підняти «небажану» для держави «кампанію», оскільки виставлений багато років у музеї експонат зможуть легко впізнати [17, арк. 1 – 24]. Архівні документи не прояснюють подальшої

долі бронзового годинника з палацу Кирила Розумовського. Можна припустити, що він або пішов на продаж з аукціону, або ж осів у приватній колекції одного з закордонних поціновувачів старовини. Так чи інакше, проте у 1927/28 р. з продажу українського антикваріату радянська влада заробила не так вже й багато – усього 160,7 тис. руб. Іще 104 тис. руб. дало вивезення за кордон старовинних килимів. Укупі ж експорт цих двох статей дав незрівнянно менше, ніж заготівля й вивезення за кордон простого ганчір'я. Його реалізація принесла 911200 руб.[30]

Загалом же вартість усього експорту УСРР у 1927/28 р. сягнула 123127200 руб. Найбільшу виручку забезпечило вивезення з республіки цукру (33703100 руб.). Другу позицію серед експортних статей посіла продукція тваринництва і птахівництва – яйця, коров'яче масло, бекон, морожені м'ясопродукти, птиця, сир, бринза та ін. (33994100 руб.). При цьому безперечним «лідером» позиції стало куряче яйце, експорт якого приніс 17374900 руб. Попри недорід та тимчасову заборону вивезення за кордон різних хлібних культур, ці останні (у зерні і борошні, а також бобові, мливи, макуха) також дали помітний прибуток – 20430700 руб. Четверте місце у вартісному відношенні посіла продукція гірничої промисловості – руда, марганець, вугілля, сіль та ін. (10815000 руб.). Продукти полеводства – фрукти, картопля, цибуля, помідори, горіхи, гриби та ін. дали 7768900 руб., вироби з різних галузей виробництва на кшталт мила, паперу, фарб і лаку, фарфоро-фаянсу тощо – 5585800 руб., продукти полювання і рибальства – 4682000 руб., лісу – 2654600 руб. і т. ін. [30, арк. 112 – 114]

Внаслідок таких «надзвичайних заходів» союзний план експорту 1927/28 р. був не лише виконаний, але і перевиконаний. Вартість усієї експортованої за цей період продукції з СРСР за архівними даними склала 780418 тис. руб., хоча попередні розрахунки обчислювалися в межах 746500 тис. руб. [18, арк. 11]. Відповідно до опублікованої статистики ця вартість склала 773915 тис. руб.; докладно цю ситуацію ілюструють дані таблиці 3.18. [757, с. 42].

Таблиця 3.18.

Експорт СРСР (УСРР) у 1925/26 – 1927/28 рр. (тис. руб.)

	1925/1926	1926/1927	1927/28
Весь експорт СРСР	676620	770543	773915
У тому числі частка хліба	160103	207192	38953
Весь експорт УСРР	119848,5	162582,3	123124,9

У тому числі частка хліба	57095,7	76793,5	22475,3
---------------------------	---------	---------	---------

Частка України у союзному експорті 1927/28 року на перший погляд може здаватися порівняно невисокою, становлячи близько 16% усього експорту. Зовсім інакшою виглядає ситуація, якщо аналізувати значення республіки у вивезенні хліба та найважливіших експортних статей сільськогосподарської продукції. Це значення, як можна побачити з архівної статистики, часто було вагомим, а подекуди навіть і визначальним. Справді, по головній продовольчій культурі – хлібу частка України у союзному експорті сягнула 41,5%, по курячих яйцях – близько 35%, по м'ясопродуктах – близько 50%, по цукру – усі 100% [18, арк. 10 – 11; 30, арк. 112 – 114].

Протягом 1928/29 р. експорту хлібних культур з України офіційно не було. Хоча дещо із збіжжя все ж таки було експортовано, зокрема бобових – на 4733,9 тис. руб., млива – на 3038,5 тис. руб. [30, арк. 114]. Натомість досить активним у 1928/29 р. був експорт так званої другорядної сільськогосподарської продукції, окремі статті якої, в порівнянні з попереднім роком, дещо зменшилися, а інші зросли, причому суттєво. Детальніше цю ситуацію ілюструють дані таблиці 3.19. [30, арк. 114].

Таблиця 3.19.

Експорт «другорядної продукції» з УСРР у 1927/28 – 1928/29 рр.

1927/28	1928/29
коров'яче масло – 1577,4 тонн (96300 пуд.)	коров'яче масло – масла соняшникового – на 2549,8 руб.
сир, бринза – на 236,7 тис. руб.	сир, бринза – на 94,2 тис. руб.
консерви – на 69,0 тис. руб.	консерви – на 89,0 тис. руб.
бекон – 7076,0 тонн (432 тис. пуд.)	бекон – 5008,8 тонн (305800 пуд.)
м'ясопродукти – 8627,8 тонн (526.700 пуд.)	м'ясопродукти – 12243,3 тонн (747400 пуд.)
жива худоба вагою 2603,7 тонн (158900 пуд.)	жива худоба вагою 2603,7 тонн (158900 пуд.)
птиця – на 1949,5 руб.	птиця – на 2518,1 руб.
картопля – 63431,3 тонн (3872000 пуд.)	картопля – 34168,3 тонн (2086000 пуд.)
гриби – 163,5 тонн (9981 пуд.)	гриби – 153,8 тонн (9389 пуд.)

цукор – на 33703,1 руб.	цукор на 36376,0 руб.
сіль – 25674,0 тонн (1567 тис. пуд.)	сіль – 69298,5 тонн (4231 тис. пуд.)
мед – 107,9 тонн (6587 пуд.)	мед – 852,0 тонн (52.010 пуд.)
фрукти свіжі – на 153,5 тис. руб.	фрукти свіжі – на 248,1 тис. руб.
сухофрукти – на 38,0 тис. руб.	сухофрукти – на 393,6 тис. руб.
овочі (лук, помідори та ін.) – на 262,7 тис. руб.	овочі (лук, помідори та ін.) – на 622,6 тис. руб.
горіхи – на 171,0 тис. руб.	горіхів – на 27,3 тис. руб.
кондитерські вироби – на 44,4 тис. руб.	кондитерські вироби – на 131,8 тис. руб.
макарони – на 126,1 тис. руб.	макарони – на 38,6 тис. руб.

З позицій союзного керівництва такі обсяги вивезення сільськогосподарської продукції з України на експорт були цілком виправданими – насамперед «з огляду на міжнародне становище», а попросту кажучи – у контексті реалізації стратегії прискореного військово-промислового будівництва. Проте логічно постають питання. Наскільки виправданим було вивезення цих експортних продуктів з огляду на продовольчі потреби самого населення республіки? Чи була ця експортна продукція надлишковою для України? Чи навпаки, вилучення її з внутрішнього обігу примусило українське населення потужніше «підтягнути ремені»? Відповіді на ці питання прояснює аналіз продовольчої ситуації в Україні у 1928/29 р. Голод і вельми скромний пайок, що його видавала держава потерпілим від недороду, ясно вказували на те, що експортна політика радянської влади у 1927/28 і 1928/29 рр. проводилася всупереч нагальним потребам населення.

3.4. Перший п'ятирічний план і перспективи розвитку сільського господарства України

У червневому 1929 р. числі журналу «Крокодил» було вміщено карикатуру під виразною назвою «На порозі п'ятирічки», де зображувалась сумна селянська родина у дворі бідної хати, і кореспондент з міста, який приїхав їх фотографувати. На запитання батька родини, для чого ж фотографувати бідність, кореспондент радісно відповідає: «Для пам'яті, батьку. Через п'ять років цікаво буде згадувати»[381].

Винесений на обкладинку сатиричного журналу малюнок пропагував рішення щойно проведеного в Москві V Всесоюзного з'їзду рад, зокрема затверджену на ньому «широку програму викорінення відсталості сільського господарства» – складник амбітного плану першої п'ятирічки [559, ст. 311, 312; 713, с. 155 – 168]. План цей справді обіцяв змінити до невпізнаности країну, проте вповні очевидною для фахівців його вадою була необґрунтованість накреслених економічних показників. Схвалення так званого оптимального варіанту п'ятирічного плану знаменувало перемогу сталінської групи й остаточну поразку її опонентів у ЦК ВКП(б). Це означало також перемогу сталінської програми форсованої військово-промислової модернізації, основою якої мав стати жорсткий централізм і максимальне напруження сил усієї країни, а особливо селян, котрим відводилася головна роль у нагромадженні ресурсів для соціалістичної індустріалізації.

Розробка плану першої п'ятирічки, найважливішими завданнями якого мали стати визначення темпів і співвідношення у розвитку промисловости і сільського господарства, головних принципів економічного районування і джерел накопичення, почалася ще в середині 1920-х рр. Відправні варіанти планів, підготовлені спеціалістами союзного та республіканських Держпланів та ВРНГ, виявилися досить помірними, тож більшовицьке керівництво, яке прагнуло «великого стрибка», відхилило їх.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви зі складання п'ятирічного плану, визначивши як пріоритет розгортання важкої промисловости. Водночас з'їзд розкритикував обстоювану «троцькістською опозицією» програму прискореної промислової індустріалізації коштом селянства, запропонувавши натомість більш-менш збалансований підхід у цій справі, який визначав, що неправильно було б керуватися вимогою «максимального перекачування коштів зі сфери селянського господарства у сферу індустрії», бо це означало б «не тільки політичний розрив із селянством, але й підрив сировинної бази самої індустрії, підрив її внутрішнього ринку, підрив експорту і порушення рівноваги всієї народногосподарської системи», проте й «неправильно було би відмовитися від притягнення коштів села до будівництва індустрії», бо це «означало б уповільнення темпів розвитку і порушення рівноваги на шкоду індустріалізації країни [1196. – Т. 2, с. 1293]. З'їзд визначив також «категоричну необхідність загального піднесення сільського господарства» (насамперед підвищення врожайности й розширення засівних площ), зобов'язуючи розробників плану віднайти «правильне співвідношення основних елементів господарства як у районному розрізі, так і в галузевому (зернові культури, технічні культури і тваринництво)», щоб забезпечити «розширення споживання народних мас» і «швидке зростання експорту та задоволення промисловости власною сировиною») [1196. – Т. 2, с. 1298].

На виконання рішень партійного форуму 30 грудня 1927 р. у Москві було створено Центральну комісію перспективного планування (ЦКПП), головою якої став Г. М. Кржижановський, а заступниками – С. Г. Струмлін і Г. Ф. Гринько [1199, с. 149 – 152]. Президія Держплану СРСР почала

працювати над двома варіантами плану — відправним (мінімальним) і оптимальним (максимальним). Різниця між їхніми показниками коливалася в межах 20% і ув'язувалася з прогнозованими наявністю чи відсутністю несприятливих умов (неврожаїв, перебоїв у надходженні іноземних кредитів тощо). Роботу над п'ятирічним планом продовжила й ВРНГ СРСР на чолі з В. Куйбишевим, — вона, втім, зосереджувалася лише над оптимальним варіантом плану.

Попри те, що з боку фахівців — економістів, статистиків, фінансистів тощо — постійно лунали заклики до наукового обґрунтування кожної з позицій плану, сталінська група у керівництві ВКП(б), по суті взявши на озброєння програму розгромлених троцькістів, активно спонукала розробників плану до «роздування» його показників. Озвучена Й. В.

Сталінін на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) теза про «данину», що її селянство певний час повинно сплачувати державі в ім'я соціалістичної індустріалізації [722. — Т. 1, с. 319 — 331; 702, с. 155 — 185; 410. — Т. 2, с. 353 — 369, 626], стала теоретичним підґрунтям «старого-нового» курсу на розбудову промисловости за рахунок визискування села. Опоненти сталінської групи — «права опозиція» на чолі з О. І. Риковим, М. І. Бухариним намагалися протистояти цьому, однак їхні позиції у верхівці ВКП(б) слабшали з кожним днем.

У грудні 1928 р., керуючись настановами листопадового пленуму ЦК ВКП(б), ВРНГ СРСР підготувала проект контрольних цифр, які передбачали зростання протягом наступних п'яти років усієї промисловости країни на 167%, а важкої індустрії — на 221% [1199, с. 149 — 152]. Сміливі плани вибудовувалися й стосовно сільського господарства: 15 грудня IV сесія ЦВК СРСР затвердила постанову, визначивши завдання досягти до кінця п'ятирічки зростання врожайности по всіх селянських господарствах на 30–35%, а по радгоспах і колгоспах — навіть на 60% [681. — Отдел первый, № 69, ст. 643].

Завищені, «сирі» показники оптимального плану ВРНГ, як і фантастичні рішення сесії різко збільшити врожайність, наразилися на критику з боку плановиків. На початку лютого 1929 р. Держплан СРСР, провадячи далі роботу над оптимальним планом п'ятирічки, завершив укладання відправного варіанту. На початку березня його підтримав V з'їзд президій Держпланів союзних республік як науково і економічно обґрунтований [1199, с. 149–152]. Цьому передувало кількомісячне обговорення планових показників представниками різних наркоматів і науковцями різних фахів на численних конференціях. Та все це не мало принципового значення, адже найвище партійне керівництво встановило пріоритетність оптимального плану.

В середині квітня за оптимальний план дружно проголосували делегати пленуму ЦК ВКП(б) 156, а наприкінці того ж місяця — і делегати XVI партійної конференції [616]. Натомість за песимізм і «загравання з куркулем» було категорично засуджено «правих» і рішуче відкинуто пропозицію О. І. Рикова прийняти, у межах п'ятирічки, дворічний план,

реалізація якого дала би змогу «підтягнути» аграрний сектор, різко збільшити експорт сільськогосподарської продукції та, відповідно, забезпечити надходження такої бажаної для індустріалізаторів валюти [410. – Т. 4, с. 532].

23 квітня 1929 р., попри категоричні заперечення з боку голови Держплану СРСР Г. М. Кржижановського, союзний уряд затвердив оптимальний план п'ятирічки, вказавши на потребу не лише виконати, але й перевиконати «високі якісні настанови п'ятирічного плану» [682. – Отдел первый. – № 29. – Ст. 268]. Підтримка оптимальної версії п'ятирічки делегатами V Всесоюзного з'їзду рад у травні 1929 р. була лише формальністю [682. – Отдел первый. – № 35. – Ст. 311; 713, с. 155 – 161]. Як і раніша її підтримка на II Всеукраїнській партконференції (9–14 квітня) [441. – Т. 1, с. 562 – 604] та XI всеукраїнському з'їзді рад (7–15 травня) [395. – Відділ перший. – № 13, арк. 98, 99]. Якщо в середньому по СРСР урожайність до кінця п'ятирічки мала зрости на 35%, то для всіх типів селянських господарств України – на 36,6% [395. – Відділ перший. – № 13, арк. 99]. Щоби зреалізувати цей фантастичний план, українські селяни мушили б забезпечувати щорічне зростання врожайності на 6,5% – тоді як у найсприятливіші довоєнні роки цей показник не перевищував 2%. Виписана у плані система заходів для досягнення такої високої врожайності, зокрема колективізація 30% і кооперування щонайменше 85% селянських господарств, була явно недостатньою, а головне – вона зовсім не враховувала можливості неприємних погодних сюрпризів. Тим часом у перший рік п'ятирічки, 1928/29 р., вже стався масштабний недорід і голод. Метеорологічні прогнози на наступні роки теж не додавали бадьорости. Радше навпаки. В серпні 1928 р. до сільськогосподарської секції Держплану УСРР надійшла наукова праця працівника Української метеорологічної та гідрологічної служби Полтавського відділу Укрмету М. Самбікіна «Недороди на Україні, их районы, частота и размерь». Автор застерігав, щореспубліка ввійшла у так званий «сухий період, який триватиме вірогідно до 1934 року», і що протягом 1928–1933 рр. атмосферних опадів на території України випадатиме менше від середньої норми, тому врожайність усіх хлібів може бути нижчою від звичайної. Особливо – озимих культур на півдні республіки, «де в окремі роки врожаї можуть пропадати цілком» [79, арк. 58, 62].

Нереальність «накинутих згори» планових показників зростання врожайності була очевидною для багатьох науковців-аграрників, проте суперечити владі вони здебільшого не наважувалися. С. Єфремов 31 січня 1929 р. переповів у щоденнику почуту ним розповідь про сутичку наркома земельних справ О. Г. Шліхтера й одного з науковців на агрономічному з'їзді, який висловив сумнів щодо реальності завдання збільшити врожайність на 30%. Нарком негайно затаврував опонента контрреволюціонером, а інші учасники з'їзду, спостерігаючи таку поведінку високого чиновника, воліли погоджуватися з найнеймовірнішими планами влади. «І бідний старенький замовк, – писав Єфремов, – не доказавши: хай ти будеш неладний! Зате всі

інші, таку науку діставши, на все згоджувались: хочете 30% – буде 30%... а то може і 50%, то й 50% можна. А один навіть і 200% запропонував, мабуть, виходячи з того, що йому не жалко... І сміх, і горе!»[383, с. 729].

Тим часом, передбачені планом високі темпи зростання врожайности таїли в собі цілком реальні загрози для селянства, адже висока врожайність автоматично «тягнула за собою» й суттєве підвищення хлібозаготівельних планів. Зважаючи на дедалі виразнішу тенденцію «взаконення» недосконалих статистичних методик визначення обсягів урожаю, зокрема впроваджену невдовзі так звану біологічну його оцінку, безоглядне викачування в селян хлібних ресурсів, навіть за умови їх обмеженості або й відсутності, ставала цілком прогнозованою перспективою.

Втім, необґрунтовано високі плани збільшення врожайности були лише одним із багатьох проблемних питань першої п'ятирічки. Іншим стало накинення Україні з союзного центру так званої «зернової спеціалізації», яка де-факто гальмувала в республіці інтенсифікацію сільського господарства, зокрема поширення технічних культур і продуктивного тваринництва, натомість закріплювала за нею на найближче десятиліття роль постачальника хліба у промислові райони Півночі, що інтенсифікуються.

Визначення господарської спеціалізації республік здійснювалось у контексті ширшої проблеми економічного районування, обговорення принципів якої вже на початку 1920-х рр. спричинило гострий конфлікт на вертикалі «РСФРР – національні республіки», зумовлений діаметрально протилежним трактуванням сторонами бажаної системи міжреспубліканських економічних взаємин.

Перші схеми районування було опрацьовано в Секції при Держплані РСФРР наприкінці 1921 р. Розробники запевняли, що «економічний принцип має бути виявлений у такій формі, аби він не йшов у розріз із розвитком того чи іншого району з господарського погляду, з одного боку, і не заважав виявленню та розвитку національно-культурних і національно-побутових особливостей – з іншого». На практиці, однак, вони ніяк не враховували таких «дрібниць», як постання на «національних окраїнах» колишньої Росії нових державних утворень із власною системою економічних зв'язків, кордонами тощо. На думку одного із провідних фахівців центральних планувальних органів, професора І. Г. Александрова, єдиний господарський організм країни мусив функціонувати за «принципом доцільного розподілу держави на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав» [1198]. За такого підходу було би зайвим розглядати українську територію якимось інакше, аніж «Південь Росії», поділений на два автономні краї: сільськогосподарський Південно-Західний – «український» та індустріальний Південно-Гірничо-Промисловий – «неукраїнський», і сприймати «національну ознаку» інакше, аніж «непотрібний анахронізм і тільки зайву перешкоду при досягненні єдності всіх, хто залучений до коловороту великого виробництва» [1198].

Попри юридичне оформлення СРСР як федерації рівноправних республік та офіційне затвердження певного адміністративного поділу УСРР,

підхід до українських земель як до південної частини Росії зберігся і в наступні роки [1022, с. 288 – 289], зокрема виявився він і тоді, коли розробляли план першої п'ятирічки.

В самій радянській Україні таких принципів економічного районування не сприймали й критикували їх, і то не тільки аполітичні фахівці, що вказували на раціональність сформованої природно-кліматичними й історичними умовами цілісності українського господарського організму, але також і частина нової політичної еліти – націонал-комуністи, які справді воліли бачити в СРСР добровільний федеративний союз рівноправних республік [327; 693; 694]. Обіймаючи високі державні посади, що було одним із виявів політики коренізації, вони намагалися втілити ідеї «економічного суверенітету» в практику державного будівництва. Як-от один із колишніх лідерів партії боротьбистів Григорій Гринько – голова Держплану УСРР, установи, що безпосередньо опікувалася контрольними цифрами розвитку республіканського господарства. Гринькова позиція, зокрема публічні заклики до союзних органів встановити при складанні плану п'ятирічки «підхід до України як до народногосподарського цілого» [294, с. 46 – 47], безперечно вплинули на рішення перевести його в грудні 1926 р. до Москви на «політичний карантин» (роботу в Держплані СРСР). Ще одного лідера націонал-комуністів, колишнього наркома освіти УСРР Олександра Шумського (який, до речі, обстоюючи українізацію найвищих органів влади республіки, пропонував призначити Гринька головою українського уряду), на початку лютого 1927 р. перевели з України на посаду ректора одного з лєнінградських вишів. Широко розгорнута перед цим кампанія шельмування «націоналістичних ухилів» в Україні («хвильовизму», «шумськізму») доповнилася на початку 1928 р. ще й тавруванням «волобуєвщини» – версії «українського економічного націоналізму», що її виклав у двох числах журналу «Більшовик України» наближений до націонал-комуністів 25-річний про збереження та розвиток цілісного українського господарського організму, він доповнив її окресленням України як колишньої російської «колонії європейського типу» та звинуватив союзню владу в не надто рішучому викоріненні пережитків колоніалізму, а попросту кажучи – у продовженні колонізаторської практики експлуатації українських економічних ресурсів.

Такі закиди наразилися на гостре засудження з боку відомих комуністичних теоретиків, які, однак, не спромоглися дібрати переконливих аргументів для спростування тверджень М. С. Волобуєва [309; 310; 569; 629; 678]. Втім, явно зорганізована за підтримки Л. М. Кагановича, а отже і Й. В. Сталіна публікація «крамольної» статті М. С. Волобуєва та критичних відгуків на неї вочевидь мала на меті не розгорнути, а згорнути суспільну дискусію про економічні права України у складі СРСР. Тавруючи «волобуєвщину», влада подавала чіткий сигнал і залученим до роботи над складанням п'ятирічного плану позапартійним спеціалістам: міркувати про ширші права України в економічній сфері, а тим більше заперечувати централізоване користування її економічними ресурсами – це контрреволюція й український націоналізм.

Хоча пріоритетною у планах п'ятирічки вважалася промислова модернізація, розвиток сільського господарства, зокрема питання сільськогосподарської спеціалізації різних регіонів СРСР, також не залишалися без уваги. На думку українських плановиків, УСРР уже в роки першої п'ятирічки мала впевнено стати на шлях такої реорганізації сільського господарства, котре б зумовило стрімкий розвиток у ньому інтенсивних культур і продуктивного тваринництва та, відповідно, виразне звуження зернової галузі, вразливість якої через часті недороди та низьку товарність була очевидною. Детальніше цю тезу ілюструють дані таблиці 3.20.[691, с. 31]

Таблиця 3.20.

Зростання товарності сільськогосподарської продукції в Україні (у %)

	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
зернові	21,2	24,6	23,0	24,3
технічні	39,4	57,8	65,1	74,1
тваринництво	24,8	26,2	28,6	30,2

Реалізація цього проекту, обумовленого природними та ринковими чинниками, економічно вигідного і для самої України, і для союзного бюджету, стикалася, однак, із делікатною проблемою. Належало згорнути інтенсивні постачання українського хліба до промислових районів Півночі, забезпечення яких мусили взяти на себе самі російські зернові регіони. Прихильники інтенсифікації українського сільського господарства вважали це цілком реальною справою за умови відповідного планування господарського розвитку цих регіонів. Союзні планувальні органи, однак, не заперечуючи необхідності розвитку російського зернового господарства й обстоюючи високі темпи промислової модернізації «стратегічно важливих східних регіонів», навпаки, налаштовані були залишити за Україною і на першу, і навіть на другу п'ятирічку роль провідної «зернової фабрики» СРСР

Погляд Держплану СРСР на цю проблему відверто прояснив М. М. Вольф, доповідаючи про перспективний план розвитку сільського господарства 26 листопада 1928 р. в Харкові на IV Всесоюзній нараді наркомів земельних справ. «В історичній перспективі чи мислимо, щоб Україна на тривалий період, навіть за умови зростання врожайності, залишалася країною, що вивозить зерно на Північ, а якщо Північ цього не потребуватиме, то за кордон? – запитав він і тут-таки додав: – Я вважаю, що в межах найближчих 5–10 років це буде саме так <...>. Але все ж наше віддаленіше майбуття — зростаюче тваринництво України і західних областей – вимагає створення в нашому Союзі зернового інтерлянда (тилу),

котрий забезпечував би зерном інтенсифіковані райони <...>. Ми повинні мати на увазі Схід, як майбутню зернову базу для тваринницького напрямку в усій західній частині нашого Союзу, у тому числі й у більшій частині України»[5_посилання на Вольфа на 4 нараді]. Тобто позиція союзного керівництва проглядала цілком чітко: колись пізніше тягар продовольчого постачання населення споживчих районів Союзу і навіть підтримку українського тваринництва зможуть узяти на себе російські зернові регіони, а поки що, принаймні у межах найближчого десятиліття, роль «зернового інтерлянду» мусить виконувати сама УСРР.

Те, що Всесоюзна нарада наркомів земельних справ проходила в українській столиці, один із учасників зібрання – нарком земельних справ РСФРР і член союзного ЦВК М. А. Кубяк поспішив публічно оголосити відповіддю «на брехню буржуазної преси про те, що в Радянському Союзі начебто нема рівноправ'я народів, що у всьому “командує Москва”» [286]. Насправді озвучена на нараді стратегія збереження на найближче десятиліття української зернової галузі як провідної, так само як і положення резолюції наради про делегування союзному Держпланові визначення «зернового балансу окремих районів» та переліку районів, котрі «повинні забезпечуватися хлібом шляхом завезення» і які мають самостійно вирішувати свою «хлібофуражну проблему» [5, арк. 52 зв], не лише не заперечували «буржуазну брехню» про визначальну роль Москви в ухваленні життєво важливих для розвитку республік рішень, але й, до певної міри, наочно підтверджували волобуєвський висновок про те, що «сутність наслідків колоніальної залежності для колонії “європейського типу” полягає передусім у відхиленні розвитку продукційних сил на користь економіки метрополії» [294, с. 148].

Ані на нараді, ані на IV сесії ВУЦВК (де, також в останні дні листопада, обговорювали контрольні цифри розвитку народного господарства республіки на 1928/29 р.), жодних дискусій довкола зернової спеціалізації українського сільського господарства не було. Символічною, однак, стала поява в журналі «Більшовик України» за кілька днів до цих зібрань листа Михайла Волобуєва із каяттям за раніші «націоналістичні помилки» та шістьма новими його тезами, серед яких було і твердження про те, що «єдино правильним» слід уважати той погляд, «що ґрунтується на принципах братерського співробітництва різних за нацформою пролетарських культур і соціалістичних секторів господарства національних республік» [295].

З урахуванням настанов союзної влади українські плановики заходилися коригувати план сільськогосподарської п'ятирічки, відмовившись від ідеї переважного розвитку інтенсивних галузей і замінивши її ідеєю «змішаного перехідного характеру» п'ятирічки «з певним зрівнюванням темпів для зернових і інтенсивних культур» [273; 275, с. 14]. За оприлюдненими в лютому 1929 р. новими розрахунками Держплану УСРР, протягом 1928/29–1932/33 рр. питома вага зернових і тваринництва у загальній продукції українського сільського господарства мала зменшитися (відповідно з 34,9% до 32,6% і з 28,2% до 26,7%), а технічних та інших (

сировинних) культур трохи зрости (відповідно з 7,2% до 9,5% і з 29,5% до 31,2%). Очевидне гальмування процесу інтенсифікації сільського господарства Держплан оголошував вимушеним і пояснював, у першу чергу, «непідготовленістю окремих с.-г. районів СРСР (особливо Сибіру і Казахстану) до прийняття того навантаження, котре несуть зернові галузі с.-г. України», а у другу – нестачею матеріальних ресурсів для розвитку інтенсивних галузей. Відставання тваринництва пояснено також суттєвими втратами галузі від недороду 1928 р. [275, с. 14].

У наступні кілька місяців коригування республіканських «офіційних підходів» щодо структурних параметрів українського сільського господарства відбувалося далі, аж доки було проголошено безумовну пріоритетність зернової галузі. На початку квітня 1929 р. С. В. Косіор, доповідаючи на пленумі ЦК КП(б)У про стан українського сільського господарства, нагадав делегатам про виступ М. М. Вольфа на нараді наркомів земельних справ і жорстко скритикував тих «працівників сільського господарства», котрі виступали за скорочення обсягів вирощування хліба в республіці, пропонували «на свиней сісти, на якісь інші культури», «годувати себе» і розвивати українську індустрію, а головними житницями споживчих регіонів Союзу зробити Сибір і Казахстан. «Я думаю, що питання про хліб, – категорично наголосив головний комуніст України, – в найближчі не тільки п'ять, але і десять років, безумовно, є основним і головним для нас. Ми є основним зерновим районом і питання зернової проблеми для нас – центральне питання» [312, арк. 108 – 109]. У резолюції пленуму на Косіорову доповідь було сказано: «Україна ще на тривалий час буде щонайважливішою базою задоволення внутрішніх продовольчих потреб СРСР, а також постачальником зерна для експорту» [312, арк. 87]. Цю саму тезу, щоправда, у м'якшій формі, без окреслень «на тривалий час», було повторено в резолюції II Всеукраїнської партконференції «Про п'ятирічний перспективний план розвитку народного господарства України». Конференція також засудила «деякі кола партії», що протиставляють інтенсифікацію сільського господарства проблемі зернового господарства [441. – Т. 1, с. 588 – 589]. Нарешті, делегати XI Всеукраїнського з'їзду рад у постанові про п'ятирічний план розвитку народного господарства республіки, так само заявили про неприпустимість протиставлення спеціальних і зернової галузей у розвитку сільського господарства. Разом із тим, «центральним й найважливішим завданням» для України був визнаний розвиток саме зернових, насамперед продовольчих культур, а серед цих останніх – жита і пшениці як найцінніших [395. – Відділ перший, № 13, арт. 99].

Висновки до розділу

Хлібозаготівельна криза СРСР на зламі 1927/1928 р. зумовлювалася – з одного боку, особливостями економічної політики радянської влади, зокрема широко розведеними «ножицями цін» на фоні промтоварного дефіциту й знеціненням грошей унаслідок емісій, а з іншого – недородом у головних хліборобних районах. Реальним відбиттям цієї кризи стало загострення продовольчої ситуації – передусім дефіцит хліба, кількість якого в СРСР вочевидь була недостатньою не лише для того, аби вгамувати експортні апетити модернізаторів країни, але і для того, аби повноцінно задовольнити споживчі потреби населення.

У пошуках виходу з складної ситуації, сталінська група в ЦК ВКП(б) ініціювала розгортання взимку 1928 р. системи надзвичайних заходів в аграрній сфері, які увійшли в історію як «урало-сибірський» метод хлібозаготівель, хоча точніше він мав би визначатися як «україно-урало-сибірський», адже саме УСРР і стала першим полігоном для апробації комплексу репресивних практик.

Як свідчать архівні документи, 1927/28 р. плани заготівлі хліба для України переглядалися в односторонньому порядку кілька разів і кожного разу у сторону збільшення. Обсяги вивезеного на союзні ринки українського хліба перевищили попередні планові показники більше, ніж удвічі. Масоване викачування хлібних ресурсів з УСРР вочевидь проводилося сталінським керівництвом для полегшення хлібної кризи в країні, у тому числі для запобігання політичної дестабілізації в радянських столицях – Москві і Ленінграді. Проте здійснювалося це викачування примусово, шляхом застосування системи адміністративного тиску на всю вертикаль української влади і на селян, а головне – за рахунок споживчих потреб українського населення.

Партійно-радянське керівництво УСРР протягом усього року перманентно протестувало проти невиправдано високих планових завдань по вивізних нарядах, прямо попереджаючи Москву про можливі згубні наслідки цього. Проте союзне керівництво не сприймало тези про обмеженість українських хлібних ресурсів й у порядку партійної дисципліни примушувало не самостійно діюче республіканське керівництво виступати інструментом реалізації стратегії «максимальної мобілізації ресурсів» в Україні. Українське збіжжя вочевидь дещо послабило хлібну кризу в споживчих регіонах СРСР, проте ціною цього стали дезорганізація українського хлібного ринку, викачування страхових запасів українських селян та їх господарське послаблення напередодні позначеного масштабним недородом 1928/29 р.

Попри декларативні заяви про відміну, застосування системи надзвичайних заходів продовжилося і протягом недорідного 1928/29 р. Незмінною залишилася й орієнтація союзної влади на максимальне викачування хліба з українських селян, однак цього разу переважно для того, аби реалізувати стратегію, вкладену у виразну формулу «Україна повинна

сама себе нагодувати».

Важливою подією весни-літа 1928 р. стало підпорядкування союзному центру (під виглядом раціоналізації системи хлібозаготівельного апарату) державного сектора українського хлібного ринку. Поглинання «Союзхлібом» найкрупнішої республіканської заготівельної організації «Укрхліб» де-факто позбавляло УСРР не лише частки республіканських капіталів, але також і реальних важелів впливу на хлібний ринок: намітилася виразна тенденція перетворення союзного центра на єдиного розпорядника українського хліба.

В умовах «зернової кризи» 1927/28 р. експортна політика союзного керівництва була спрямована на те, аби вишукати додаткові ресурси для здобуття валюти. Серед інших важливими експортними статтями були – з одного боку, так звані «другорядні» продовольчі продукти, як то м'ясо, птиця, масло, яйця, цукор тощо, а з іншого – антикваріат із експозицій та сховищ музеїв. Архівні документи засвідчують, що 1927/28 р. частка України у союзному експорті по провідних продовольчих культурах виявилася досить значною (хліб, м'ясопродукти, яйця тощо), а то й визначальною (цукор). В умовах недорідного 1928/29 р. радянське керівництво припинило вивезення жита і пшениці за кордон, однак продовжило посилене експортування так званих «другорядних» продуктів. Відтак з УСРР, попри голодування помітної частини населення, тривало вивезення на експорт сільськогосподарської продукції: по окремих статтях – у дещо менших обсягах, ніж попереднього року, однак по інших – навіть у більших.

Застосування системи надзвичайних заходів, передусім перманенті експропріації збіжжя і коштів у селян на практиці вело до поступального їх позбавлення економічного правосилля, а отже об'єктивно створювало небезпеку виникнення голоду. Однак для українських селян ця небезпека об'єктивно посилювалася й унаслідок статусу УСРР як типової периферійної колонії [967]. Вочевидь саме в цьому контексті слід оцінювати нав'язування УСРР союзною владою у 1927/28 р. непосильної ролі «хлібного донора» цілої країни, орієнтація УСРР на самозабезпечення у голодний 1928/29 р. і, нарешті, відкидання союзним центром при розробці першого п'ятирічного плану ідеї диверсифікації українського сільськогосподарського виробництва, директивне нав'язування їй ролі одного із головних постачальників хліба, зокрема до регіонів Півночі, які інтенсифікуються.

РОЗДІЛ IV

ПРОДОВОЛЬЧА СИТУАЦІЯ В УМОВАХ НЕДОРОДУ І ГОЛОДУ 1928/29 р.

4.1. Розробка, зміст планів надання допомоги районам, що постраждали від недороду

Влітку 1928 р., коли прояснилися масштаби стихійного лиха і неспромога України самостійно його подолати, республіканська влада заходилася шукати союзної допомоги потерпілим. Зважаючи на рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 25 червня і 7 липня 1928 р. про імпорт до СРСР щонайменше 15 млн. пуд. хліба [223, арк. 111, 113], український уряд став домагатися своєї частки для надання допомоги населенню недорідних районів України. Частина селян цих районів кілька місяців голодувала й не мала жодних ілюзій стосовно виправлення ситуації після збирання нового врожаю.

Питання про імпортний хліб 12 липня 1928 р. спеціально розглядалося на засіданні УЕН. Щоби не прогавити цінний вантаж, представникові Наркомату торгівлі УСРР доручили з'ясувати, коли ж саме прибудуть кораблі з імпортним хлібом. Частку хліба, якої домогалася українська сторона, оцінювали як «мінімальну, розраховану на голодне постачання» [].

Того самого дня УЕН через українське постпредство у Москві спрямувала до РПО СРСР доповідну «Про надання продовольчої допомоги сільській бідності недорідних районів» із клопотанням якомога скоріше завезти до республіки імпортний хліб, а для уможливлення його купівлі — видати селянам довготермінову (на п'ять років) грошову позичку від Держбанку СРСР у сумі 1,4 млн. руб. Українська влада правдиво описувала важку ситуацію в республіці: «Бідняцьке населення округ не має жодних запасів хліба. В низці південних округ України продовольчі складнощі, які виникли від квітня місяця поточного року, набули досить гострої форми <...>. В особливо важких умовах перебувають переселенці <...>. Поряд із нестачею хліба, відчувається криза в кормових продуктах для худоби, у зв'язку з чим є випадки падежу худоби <...>. На ґрунті голоду спостерігаються випадки вживання в їжу сурогатів (лободи, комишу і макухи), причому в Миколаївській окрузі зареєстровано випадки опухання від голоду і перебування у крайньому ступені виснаження (до 20 осіб); по Херсонській окрузі в травні місяці припадало по 6–8 фунтів [хліба] в місяць на одного їдця; по Одеській окрузі на ґрунті продовольчих ускладнень спостерігаються різкі масові виступи» [78, арк. 129]. Доповнювали доповідну детальні обрахування обсягів допомоги, яку за рахунок імпортованого хліба УЕН сподівалася надати бідняцьким господарствам уже протягом липня та серпня. Нужденними проголошувалися 172759 господарств (866 тис. осіб) 11 округ республіки та АМСРР. Щомісячна потреба хліба для них

визначалася у 1132 тис. пудів — по 1,3 пуда на особу, з розрахунку купівлі хліба ціною 70 коп. за пуд. У Зінов'ївській, Дніпропетровській, Первомайській та Харківській округах допомогу планували видавати тільки переселенцям. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 4.21. [26, арк. 3].

Таблиця 4.21.

Потреби хліба для надання термінової продовольчої допомоги біднішому селянству та переселенцям на липень і серпень 1928 р.

	бідн. госп.	у т.ч. перес.	осіб (тис.)	у т.ч. перес.	хліба (пуд)	у т.ч. для перес.
Запорізька	16093	2162	80	11	105	14
Зінов'ївська	6841	6841	34	34	44	44
Дніпропетровська	2852	2852	14	14	18	18
Криворізька	16143	6831	80	34	105	44
Маріупольська	6687	745	34	4	44	5
Мелітопольська	17204	6376	86	32	115	42
Миколаївська і Херсонська	31918	10184	160	51	210	66
Одеська	17191	8414	86	42	115	55
Первомайська	2006	2006	10	10	13	13
Харківська	286	286	2	2	3	3
АМ СРР	55538	—	280	—	360	—
Загалом	172759	46661	866	234	1132	304

12 липня 1928 р. питання про виділення імпортного хліба Україні обговорювалося й у Москві на нараді у наркома торгівлі А. І. Мікояна. Таємна постанова з цього питання була така: союзна влада видає українцям 1 млн. пудів імпортної пшениці до нового врожаю, але «Україна зобов'язана у вересні відвантажувати на Північ» [15, арк. 85]. Тобто, фактично ішлося не про благодійність, а лише про позичення республіці імпортної пшениці.

Тим часом 13 липня представник постпредства УСРР при уряді СРСР у Москві терміново направив доповідну УЕН про 2,5 млн. пудів імпортної пшениці до Наркомфіну та Наркомторгу для експертних оцінок [26, арк. 1]. Не дочекавшись реакції союзних відомств, 17 липня постпредство

спрямувало цей документ до РПО СРСР, обґрунтовуючи порушення порядку проходження документів терміновістю порушеного питання [26, арк. 4]. Двома днями пізніше, однак, до РПО надійшов висновок від відомства Мікояна про відхилення клопотання УСРР на тій підставі, що, мовляв, НКЗВТ вже сам спланував завезти до республіки в серпні 2,5 млн. пудів пшениці, з них 1 млн. їй буде дозволено використати для внутрішнього споживання і ще 500 тис. запропоновано зарезервувати (куди мав подітися ще один мільйон пудів пшениці, у висновку не пояснювалося). Натомість особливо підкреслювалися створені союзним НКТ сприятливі, в порівнянні з іншими союзними республіками, умови для продовольчого забезпечення республіки. Для всіх районів Союзу, зазначалося в документі, раніше намічені плани реалізації хліба в перші два місяці нового сільськогосподарського року були скорочені, в той же час для України плани постачання залишилися високими, становлячи 3,5 млн. пуд. на місяць. Висловився НКЗВТ і на тему позики, хоч це питання до нього не мало прямого відношення. Наркомат пропонував не давати українським селянам п'ятирічну позику, бо в цьому, мовляв, не було жодної потреби, а видати їм короткотерміновий кредит [26, арк. 6 – 7]. 26 липня наспів експертний висновок від Держбанку СРСР, і теж негативний: банк відмовлявся надати кредит українським селянам, рекомендуючи РПО знайти на це бюджетні кошти. Формальними підставами для відмови було те, що УЕН клопоталася про кредит «на потреби, спричинені стихійним лихом», відтак він, мовляв, «не мав ані виробничого, ані торговельного значення» [26, арк. 8].

Експертні оцінки двох союзних відомств не залишили Харків байдужим. 3 серпня 1928 р. НКТ УСРР спрямував до українського постпредства в Москву лист із критикою союзного наркомату торгівлі, насамперед за декларування ним уповні задовільних планових обсягів постачання республіки хлібом. «Зважаючи на те, — ішлося у листі, — що лише для неповного постачання міст і промислових центрів України без постачання сільської бідноти неврожайних районів, воєнвіду і промисловості макаронної та кондитерської необхідно щомісячно 4–4,5 млн. пуд., а також що уряд України клопотав про завезення 2 млн. пуд. пшениці для надання допомоги спеціально сільській бідноті неврожайних районів, без чого виникає пряма загроза того, що у неврожайних районах значна частина насінневої позики буде використана на продовольство, стає ясною необґрунтованість усіх положень, висунутих у заключенні СоюзНКторга з питання про завезення на Україну пшениці» [26, арк. 10]. Пропозиція відомства А. І. Мікояна не надавати селянам довготермінову позику так само проголошувалася неприйнятною. «Тут треба взяти до уваги, — відзначалося в листі, — що дати селянству неврожайних районів позику лише до 1 січня 1930 р., тобто лише на 1 врожай, при надзвичайному знесиленні бідняцьких господарств через неврожай, неможливо, бо це потягне за собою лише різного роду непорозуміння, невдоволення і нарікання з боку селянства, додаткову роботу різних відомств, а потім вимушену пролонгацію» [26, арк. 10].

Зауважимо, що лист від республіканського НКТ був підписаний заступником М. О. Чернова Нуріновим та завідувачем відділу регулювання хлібофуражного ринку Вайнштоком. Між тим за добу до цього, 2 серпня А. І. Міякоян запросив до себе на нараду українського наркома торгівлі, під час якої, судячи з тексту протоколу засідання, той зробив дивні заяви про те, що, мовляв, «з постачанням на Україні стало більш спокійно», що їй «вдасться забезпечити постачання своїми заготівлями» і що вона не претендуватиме на імпортований хліб більше виділених їй союзним НКТ 1,5 млн. пуд. [26, арк. 9, 11 – 12]. Те, що рішення з питання про постачання України хлібом — єдине з шести інших, які розглядалися на нараді, — було прийняте як таємне, наводить на думку про те, що дії Чернова в Москві заздалегідь не узгоджувалися ані з УЕН, ані в самому республіканському наркоматі торгівлі, а були спричинені тиском з боку Міякояна та свідчили про існування не публічних домовленостей між союзним і республіканським НКТ, які визначали пріоритетність вказівок Москви і дозволяли обходити незручні для центру рішення української влади.

Минув майже місяць, аж нарешті 10 серпня РПО СРСР розглянула клопотання УЕН «Про надання допомоги сільській бідності недорідних районів України». Ухвалена постанова тему імпортованого хліба не згадувала, натомість зобов'язала НКФ СРСР видати в розпорядження українського уряду 1400 тис. руб. «за рахунок бюджетних асигнувань Україні в 1928/29 році, для надання допомоги сільському населенню недорідних районів» [26, арк. 13 – 14; 29, арк. 1 – 2]. НКФ СРСР відреагував на вказівку РПО 16 серпня. Але, даючи відповідні розпорядження НКФ УСРР, у суті речей спотворив зміст постанови РПО, запропонувавши українцям знайти гроші для кредиту в республіканському фонді допомоги сільській бідності¹⁴. Харків протестував. 7 вересня до Москви було відправлено телеграму за підписом заступника голови РНК УСРР А. М. Дудника з вимогою до союзного фінансового відомства точно виконати рішення РПО [26, арк. 16].

Бюрократична тяганина довкола термінової допомоги голодуючим селянам примусила український уряд удатися до тимчасових внутрішніх позик. У серпні біднішому селянству всіх без винятку округ видали натурою (зерном і борошном) короткотермінову позичку із зобов'язанням повернути її державі вже протягом жовтня і листопада 1928 р. Необхідні для проведення цієї операції кошти — 2,2 млн. руб. надали «Вукоопспілка», Держбанк, Укрсельбанк та Українбанк [28, арк. 84 – 85].

Роздаючи біднякам продовольчу позичку, українська влада прагнула запобігти «проїданню» насінневого зерна напередодні осіннього засіву. Однак такі дії Харкова не сподобалися союзній владі, бо за формальними підставами термінову допомогу мали діставати тільки недорідні округи Степу. 5 вересня НКФ УСРР отримав вказівку видати за прямим призначенням відпущені РПО 1,4 млн. руб., а 7 вересня у телефонних перемовинах між управлінням справами РНК УСРР представник секретаріату РПО СРСР зажадав від Харкова термінових відомостей про порядок розподілу союзних коштів, що із запізненням, але все-таки були

спрямовані в Україну. Того ж дня Урядова комісія для подолання наслідків недороду оформила рішення про видачу 800 тис. руб. союзних коштів для продовольства і ще 600 тис. — на годівлю худоби у селянських господарствах 11 недорідних округ і АМСРР. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 4.22. [43, арк. 58].

Таблиця 4.22.

Розподіл 1,4 млн. руб., виділених РПО СРСР для кредитування недорідних округ УСРР (руб.)

	продовольче забезпечення людей	годовля худоби
Миколаївська	100000	125000
Одеська	120000	165000
Херсонська	120000	160000
Зінов'ївська	40000	40000
Криворізька	50000	100000
Мелітопольська	70000	95000
Запорізька	40000	55000
Первомайська	30000	30000
АМ СРР	30000	30000

8 вересня 1928 р. управління справами РНК і УЕН через постпредство надіслало до РПО СРСР усі звітні документи про розподіл союзних коштів [26, арк. 15]. У пояснювальній записці причини «самоправства» української сторони пояснювалися зволіканням Москви з вирішенням питання про термінове кредитування бідноти та гострою потребою у продовольстві низки округ республіки. Власне, витрачені на «не недорідні округи» кошти союзній владі не пропонувалося компенсувати. З 1,4 млн. руб. 673 тис. руб. вже виданих біднякам недорідних округ тепер мали бути спрямовані на продовження позичальникам строків платежів банкам та Вукоопспілці, 727 тис. руб. — постраждалим округам за прямим призначенням [26, арк. 15].

Очевидно в серпні 1928 р. на внутрішнє постачання республіки обіцяні НКТ СРСР 1,5 млн. пуд. хліба надійшли. Водночас, згідно зі звітними відомостями ХФУ НКТ УСРР, у липні 1928 р. з України на Північ було вивезено 177 тис. пудів збіжжя, у серпні обсяг постачань збільшився до 1072 тис. пудів, у вересні склав 1321 тис. пудів, у жовтні — 883 тис. пудів, у листопаді — 1409 тис. пудів і т. ін. Виконання майже всіх вивізних нарядів

забезпечував «Союзхліб» [92, арк. 99зв]. Отже виходило, що у перші два місяці неврожайного, голодного року Україна була змушена «сама себе прогодувати».

17 липня 1928 р. на засіданні РНК УСРР було схвалено зорганізувати постійно діючу Урядову комісію з подолання наслідків недороду [41, арк. 35]. Її головою став заступник наркома земельних справ К. Я. Федотов, у числі членів значилися Богуцький (член Колегії НКЗС), заступник голови ЦСУ В. С. Мишкіс (із заміною М. Б. Гуревичем), а також заступники наркомів торгівлі (Нурінов) і фінансів (С. Арсон). Постановою Комісії доручалося негайно розробити і вже до 31 липня подати на розгляд уряду пропозиції щодо заходів допомоги постраждалим від недороду. 18 липня Федотов надіслав телеграму головам ОВК степових округ з інформацією про створення Урядкому та дорученням негайно взятися до роботи для поглибленого вивчення ситуації на місцях — головне на рівні районів, «які найбільш потерпіли і в яких недорід відбувається найбільш часто». Детальні обрахування та пропозиції «щодо мінімуму вимог» для ліквідації наслідків недороду належало надсилати до НКЗС [41, арк. 31, 35].

Свою діяльність Урядком розпочинав не з «нуля». Іще до його створення, в Наркоматі земельних справ республіки опрацьовувалася система заходів для надання державної допомоги потерпілим. Попередній варіант відповідних пропозицій 14 липня 1928 р. був винесений на обговорення розширеної наради НКЗС [43, арк. 14 – 17], а 24 липня — на перше засідання Урядкому, взяти участь у якому запросили представників НКОЗ, ЦКНС, Укрсельбанку, Цукротресту, УРГО, «Сільського господаря» та ін. [43, арк. 42]

27 липня 1928 р. на засіданні Президії ВУЦВК заступник НКТ УСРР Нурінов виразно дав зрозуміти, що в умовах недороду республіці, можливо, доведеться самій себе годувати, бо розраховувати на союзні ресурси, з огляду на напружений стан хлібного ринку в масштабах усього СРСР, вочевидь не доведеться.

Оголошені на цьому ж засіданні головою Урядкомом Федотовим дані про розмір загибелі хлібів в Україні, власне кажучи, вже не були точними, оскільки до цього часу в багатьох округах ситуація значно погіршилася. На цю обставину звернув увагу представник однієї з округ Бега, зауваживши, що недооцінка складної ситуації на місцях загрожує невиконанням державних програм, зокрема щодо посівної. «Треба вам вправлятися як завгодно, але посівне насіння треба дістати», — відповів йому на це присутній на засіданні заступник голови українського РНК О. К. Сербиченко, додавши, що і визначений центром високий хлібозаготівельний план республіка повинна безумовно прийняти «при якому завгодно стані речей». «Ми повинні поставити питання так, — наголосив він, — щоби себе власним хлібом забезпечити і не завозити хліба ані імпортного, ані з Сибіру, Поволжя, Уралу і т. ін. Усе можливе, щоби заготувати для споживчих районів РСФРР або Туркестану так само повинно слугувати нашим зобов'язанням» [3, арк. 152].

Декларована Сербиченком як директивна вказівка стратегія виживання республіки за рахунок власних ресурсів спричинила гостру полеміку серед учасників. Представники з місць хто стримано, а хто і з неприхованим хвилюванням говорили про обмежені можливості округ, не віднесених до числа постраждалих, а також про потребу надання допомоги їх біднішому населенню. Дехто з урядовців рішуче наполягав на більшій активності й послідовності української сторони в обстоюванні інтересів України в Москві. Найвиразніше цю позицію озвучив М. М. Полоз, зауваживши таке: «Ми не маємо жодного права недооцінювати того розміру явищ, які перед нами є, а у нас ця скромність, певна делікатність в цій галузі є. Думаю, що той стан, в якому ми зараз знаходимося, в деякій мірі є наслідком надзвичайного зменшення запасів самого населення в Степу <...>. Ми вже давно трубили на всіх засіданнях УЕН і на всіх комісіях, що ми наближаємося до періоду недороду, що цей недорід неминучий, навіть вираховували, коли він наступить. Говорили ми і про резерви, але зрештою нічого не утворили і нічого у нас ніде немає <...>. Своїми українськими силами ми з цим справитися не зможемо, а тому мусимо звернутися зі всією серйозністю до союзних центрів» [3, арк. 159 – 160].

Відверті дорікання у бік найвищого керівництва України щодо пасивності у поводженні з Москвою примусили виправдовуватися голову Урядкому. Він запевнив, що питання про допомогу республіці «вже поставлено» перед союзним урядом, повідомив, що окремі позиції, як от виділення 1,5 млн. пуд. імпортного хліба, вже погоджені з центром, а інші — поки перебувають «у стадії руху». Коротко перелічив К. Я. Федотов і ті заходи, що їх українська сторона поки лише планувала вжити для пом'якшення ситуації. «Як бачите, широкі намічені заходи», — підсумував він [3, арк. 167 – 168].

31 липня 1928 р. урядова комісія подала на розгляд українського уряду попередній план заходів на допомогу потерпілим. Однак уряд визнав його «сирим», запропонувавши комісії ще попрацювати з тим, аби підготувати на цій основі проект доповідної записки союзному урядові [25, арк. 200 – 200 зв.]. На опрацювання документів пішло ще два тижні, нарешті 14 серпня 1928 р. ґрунтовна доповідна РНК УСРР «Про допомогу округам, постраждалим від недороду 1928 р. на Україні» була готова й доправлена у Москву [53, арк. 28 – 40; 29, арк. 38 – 49; 77, арк. 173 – 174].

Доповідна окреслювала територію, яку пропонувалося офіційно оголосити недорідною, і пропонувала розгорнутий план подолання наслідків лиха, а також подавала обрахунок обсягів і джерел необхідних витрат.

Постраждалими проголошувалися вісім округ і АМ СРР, причому залежно від ступеню ураження недородом вони розподілялися по «першій» (Одеська, Миколаївська, Херсонська), «другій» (Криворізька, Мелітопольська, Зінов'ївська) або «третьій» (Первомайська, Запорізька округи і АМ СРР) чергах. Зараховані до «першої черги» округи вважалися цілком постраждалими, натомість в округах «другої» і «третьої» черг такими визнавалися лише певні райони. Загалом визначені Доповідною недорідні

території охоплювали 76 з 122 районів, 569,9 тис. господарств, з населенням 2756,4 тис. осіб та посівною площею у 3931,7 тис. десятин [29, арк. 39].

Як зазначалося у документі, критеріями для віднесення одних і не віднесення інших округ і районів до категорії потерпілих слугували:

- а) дані ЦСУ про валові збори зернових по округах;
- б) балові показники врожаю по районах — недорідними вважалися ті з них, де врожайність оцінювалася у 2 і нижче бали;
- в) доповіді Урядових комісій, які виїжджали на місця;
- г) матеріали окружних виконавчих комітетів;
- д) фактор наявності недороду в окрузі у попередньому році та стан врожаю у округах, які межували з недорідними.

Справді, обраховані ЦСУ станом на 1 серпня 1928 р. балові оцінки посівів у восьми недорідних округах і АМ СРР коливалися на рівні 1,2–2,2 і визначалися як низькі. Суттєво меншим, у порівнянні з двома попередніми роками, був валовий збір головних хлібів по цих округах, причому на Одещині, Миколаївщині і Херсонщині недорід по суті був повторним. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 4.23. [29, арк. 39].

Таблиця 4.23.

Валовий збір 8 головних зернових культур (тис. пуд.)/ балова оцінка посівів у недорідних округах (1926, 1927 рр. фактичний, 1928 р. – станом на 1 серпня)

округи	1926	1927	1928
«першої черги»: Одеська, Миколаївська, Херсонська	111560	65900	29025/ 1,2
«другої черги»* : Криворізька, Мелітопольська, Зінов'ївська	113935	129536	61182/ 1,7
«третьої черги»: Первомайська, Запорізька округи, АМ СРР	97098	78411	56925/ 2,2

Важкий стан справ у недорідних округах підтверджували як звіти урядових Комісій, так і дані окружних виконавчих комітетів. Дефіцитним був також опрацьований ЦСУ попередній хлібофуражний баланс села по цих округах (детальніше цю проблему ілюструє таблиця 4.24. [29, арк. 15]). До того ж, всі вони мали неабияке господарське значення. У 1927/28 році

недорідні території дали 40% заготовленого по всій Україні хліба й понад 50% заготівлі найціннішої з продовольчих культур — пшениці [29, арк. 41]. Інтенсивно розвивалася тут і м'ясо-молочна промисловість, що дозволяло продавати масло на експорт. Чималі перспективи демонструвало племінне господарство: виведена у степах худоба цінної червоно-німецької породи регулярно поставлялася до Росії. Нарешті віднесені до недорідних округи були й своєрідним центром внутріукраїнського переселення, налічуючи близько 50 тис. нових господарств, на створення й облаштування яких вже було витрачено чималі кошти.

Таблиця 4.24.

Попередній Хлібофуражний баланс округ «трьох черг»
(не раніше 1 серпня 1928 р., тис. пуд.)

Округи	Валовий збір на 01-08-28	Насіння	На продовольство	Конц. кормів	Загалом	Лишки/нестача
<i>«перша черга»:</i>						
Миколаївська	8239,6	3174,8	5289,7	5245,9	13710,4	-5470,8
Одеська	11.467,6	3421,9	6085,3	6637,2	16144,4	-4676,8
Херсонська	9319,0	5453,3	6666,4	7510,5	19630,2	-10311,2
<i>загалом:</i>	29026,2	12050,0	18041,4	19393,6	49485,0	20458,8
<i>«друга черга»:</i>						
Зінов'ївська	20487,4	3626,6	9159,8	7882,9	20669,3	-181,9
Криворізька	17981,9	3764,8	6731,4	6806,2	17302,4	+679,5
Мелітопольська	22714,9	6315,8	9124,7	10066,8	25507,3	-2792,4
<i>загалом:</i>	61184,2	13707,2	25015,9	24755,9	63479,0	-2294,8
<i>«третья черга»:</i>						
Запорізька	26154,1	3369,5	6172,4	6691,5	16233,4	+9920,7
Первомайська	20202,1	2992,1	8206,9	7399,9	18598,9	+1603,2
АМ СРР	10596,9	1979,2	6619,6	4666,6	13256,4	-2668,5
<i>загалом:</i>	56953,1	8340,8	20998,9	18758,0	48097,7	+8855,4
Потреби по всіх округах:	147163,5	34098,0	64056,2	62907,5	161061,7	-13898,2

Потреби по всіх округах:	203896,0	45008,0	79102,0	99455,0	2235650	-19559, 0
						-29947
						-10278

І все ж, окреслена доповідною територія недороду була суттєво меншою від тієї, що її насправді належало б такою оголосити. Нагадаємо, що станом на 1 серпня 1928 р. балова оцінка головних хлібів ЦСУ УСРР визначалася як середня або й нижча за середню практично по всіх культурах і у більшості з українських округ, а попередньо складений за нормами витрат 1927 р. хлібофуражний баланс республіки взагалі показав величезну нестачу хліба, насамперед продовольчого, причому не лише у масштабі всієї України, але також і на рівні її окремих регіонів. Вочевидь під впливом нав'язаної союзним центром стратегії виживання України власними силами, укладачі доповідної від початку не ставили перед собою завдання якомога повніше охопити допомогою потерпілих, а опікувалися тим, як вписатися у вкрай обмежені ресурси, не порушивши при цьому декларованих союзним керівництвом грандіозних планів промислової модернізації країни: заперечувати їх пріоритетність означало небезпеку наразитися на звинувачення у належності до «правої опозиції».

Цим вочевидь можна пояснити й надзвичайну скромність, а подекуди й умовність тих обсягів допомоги, що про них український уряд клопотав у Москві. Також кидалася в око виразна зорієнтованість планованої державної допомоги не стільки на соціальну сферу, скільки на підтримку виробничих потужностей села. На це вказувала вже сама послідовність перелічених у Доповідній допоміжних заходів. На першому місці — збереження посівної площі, далі — підтримка тваринництва, і лише після цього продовольча допомога населенню та заходи загальноекономічного характеру.

Для збереження посівних площ пропонувалося видати селянам насіння, якого в умовах недороду справді бракувало. Посівні в Україні проводилися двічі на рік, тож і насіннева допомога та пільгові кредити для купівлі зерна і найму тяглової сили розраховувалися окремо для осені 1928 р. і для весни 1929 р. На посів озимих культур, який уже був не за горами, раніше планувалося виділити 14,5 млн. пуд., однак тепер український уряд просив збільшити план постачання республіки насінням до 16,5 млн. пуд. План постачання насінням ярових виглядав скромнішим, становлячи усього 7,9 млн. пуд., однак аби його виконати, зерно слід було наперед зарезервувати. Окремою статтею в Доповідній передбачалося виділення селянам 5 млн. пуд. насіння картоплі, значення якої в умовах недороду зернових суттєво зросло

Підтримка тваринництва планувалася у вигляді допомоги грубими і концентрованими кормами, а також активізації ринку збуту худоби. Хоча за даними ЦСУ у недорідних районах налічувалося 1010845 голів крупної

рогатої худоби (561026 робочих коней, 57708 волів, 490163 корови тощо), годувати тут планувалося лише належних бідності 230 тис. робочих коней і 254,7 тис. корів. Утім, і ця худоба в принципі потребувала значно більшого, ніж передбачалося планом допомоги. Замість 34385 тис. руб., що їх за існуючими нормами слід було б просити у союзної влади для годування 484700 голів худоби, український уряд домагався лише 12735 тис. руб., тобто 38% необхідної суми. Цими коштами планувалося забезпечити поставку до недорідних районів 8660 тис. пуд. концентрованого і 6800 тис. пуд. об'ємистого фуражу. Щодо збереження волів, свиней, молодняка і птиці, то це програмою допомоги взагалі не передбачалося.

Що стосується продовольчої допомоги населенню, то на неї за планом могло розраховувати приблизно 30% населення недорідних районів — загалом 855 тис. осіб, у тому числі 342 тис. дітей. Із урахуванням встановлених ЦСУ норм (у рік на особу — 13 пудів зерно хлібів і 10 пудів картоплі) потреби в продовольстві для них визначалися у 11115 тис. пуд. зернових (4446000 пуд. — дітям і 6669 тис. пуд. — дорослим) і 8550 тис. пуд. картоплі. Іще 1,5 млн. пуд. хліба додатково планувалося тримати в резерві на випадок додаткових витрат.

Передбачені планом загальноекономічні заходи передбачали низку фінансових пільг — зниження на 16 млн. руб. суми сплати ЄСГП, виділення 10 млн. руб. для пролонгації платежів по системі сільськогосподарського кредиту, а також збільшення з 15% до 18% пільгового фонду для надання страхових виплат.

Окремо ставилося питання про дозвіл Українському Червоному хресту організувати лотерею на 1 млн. руб., реалізація якої мала б допомогти посиленню дитячого харчування.

Загальна вартість усіх визначених у Доповідній заходів допомоги (без урахування знижки по ЄСГП) становила 59046900 руб., з них 17017000 руб. потребувалося для посівних кампаній, 12735 тис. руб. — для фуражу худобі, 20061400 руб. — на продовольство населенню і 10 млн. руб. — на пролонгацію різного роду селянських платежів. Усі ці кошти Харків розраховував дістати з союзного бюджету. Утім, виділення цих грошей само по собі не вирішувало справи. Реальну підтримку потерпілим могли забезпечити не гроші — «папірці», що їх влада в цей час друкувала у безмежній кількості і вартість яких стрімко зменшувалася, а лише продовольство, фураж, насіння тощо. В переважній більшості усе це український уряд планував винайти в самій Україні, попередньо заручившись згодою союзної влади. Однак певну частину необхідного потерпілим районам Харків усе ж сподівався дістати від інших союзних республік, зокрема з Росії. Так, з 16,5 млн. пуд. насіння для осінньої посівної українськими заготівлями планувалося покрити 11,5 млн. пуд., натомість 5 млн. пуд. РНК УСРР просила завезти з Північного Кавказу і Криму вже до 7 вересня. Також з 15466 тис. пуд. концентрованого і об'ємистого фуражу винайти з українських ресурсів планувалося 8,8 млн. пуд., решту 6666 тис. пуд. планувалося завезти з Росії [29, арк. 53]. Натомість основним джерелом

постачання хлібом сільського населення недорідних територій мав стати український мірчук.

Ситуація, яка складалася в Україні через недорід, примусила РПО СРСР 17 серпня 1928 р. створити спеціальну «Комісію з питання про стан хлібозаготівлі, продовольчого постачання і насіннепостачання озимої кампанії по Україні». Її головою напевно став заступник голови РНК і РПО В. В. Шмідт [736], до складу комісії увійшли найвищі посадові особи — А. І. Мікоян (нарком торгівлі СРСР), М. П. Брюханов (нарком фінансів СРСР), Г. Ф. Гринько (заступник голови Держплану СРСР), В. П. Мілютин (голова ЦСУ), М. А. Кубяк (нарком земельних справ РСФРР) і К. Я. Федотов (заступник наркома земельних справ УСРР, голова українського Урядкому) [28, арк. 21]. Подробиці створення та діяльність цієї комісії вивчені мало, проте наявні документи ясно вказують, що вона істотно вплинула на позицію союзної влади щодо заходів підтримки недорідної України.

20 серпня 1928 р. відбулася нарада Комісії, на якій головував А. І. Мікоян і в ході якої обговорювався поданий К. Я. Федотовим проект постанови РПО про заходи допомоги округам, потерпілим від недороду [28, арк. 62]. В ньому пропонувалося визнати «в основному правильним» намічений українським урядом план дій та доручити Держпланові СРСР у п'ятиденний термін розглянути усі українські заявки з тим, аби не пізніше 25 серпня представити відповідні пропозиції на затвердження союзного РПО. Хоча на нараді Комісії РПО були присутні представники України — заступник постпреда УСРР при уряді СРСР Вдовиченко та нарком торгівлі М. О. Чернов, який, між іншим, з невідомих причин заміняв Федотова, — належним чином відстояти український план дій їм не вдалося. Комісія не підтримала клопотання Харкова збільшити до 16,5 млн. пуд. план постачання насінням республіки для осінньої посівної, висловила за те, аби скоротити з 5 до 2 млн. пуд. передбачені заявкою розміри завозу посівного зерна з Росії і хоча підтримала ідею створення в Україні резервного фонду насіння у 8 млн. пуд. для весняної посівної, проте не дала дозволу українцям самостійно цим хлібом розпоряджатися. Щодо усіх інших клопотань українського уряду, то вони переадресовувалися до Держплану і НКФ СРСР, для роботи над якими їм відводилося від двох до трьох тижнів.

Затвержені Комісією рішення лягли в основу протокольної постанови РНК СРСР № 274 від 21 серпня «Про надання допомоги населенню постраждалих від недороду округ УСРР: Херсонської, Миколаївської, Одеської, Криворізької, Мелітопольської та АМ СРР» [681. – Отдел первый. – 1928. – № 56. – Ст. 497; 52, арк. 93]. Оцінюючі її, заступник українського постпредства Вдовиченко у своєму листі на ім'я Рудзутака від 24 серпня констатував: «Питання про продовольчу допомогу постраждалим районам України передано у проробку на тривалий термін, в результаті чого допомога цього виду фактично стане можливою лише з жовтня м-ця, у той час, коли біднота постраждалих районів вже упродовж трьох місяців голодує і коштів для купівлі продовольства не має» [28, арк. 10].

Минуло два тижні, і 4 вересня 1928 р., у розвиток власного рішення від 21 вересня, союзний уряд видав ще одну постанову про допомогу населенню українських округ, постраждалих від недороду [2, арк. 23]. Ця постанова, однак, ясно засвідчила неготовність союзного керівництва задовольнити навіть скромні клопотання України. Особливо це стосувалося продовольчої допомоги, обсяги якої, порівняно із заявленою в Доповідній РНК УСРР від 14 серпня, були скорочені вдвічі. Загальне уявлення про ступінь задоволення союзним керівництвом усіх клопотань українського уряду люструє таблиця 4.25. [77, арк. Арк. 173 – 174; 52, арк. 93; 53, арк. 4].

Таблиця 4.25.

Ступінь задоволення клопотань українського уряду постановами РНК СРСР від 21 серпня і 4 вересня 1928 р.

	Клопотання українського уряду	Призначено союзним урядом
Осілля посівна:	6007000 руб.	3700000 руб.
Насіннепостачання		
– насіння	16,5 млн. пудів, у т.ч. 5 млн. пудів з РСФРР	14,2 млн. пудів, у т.ч. 2 млн. пудів з РСФРР
	4059000 руб.	2000000 руб.
– кошти на насіння	1948000 руб.	1700000 руб.
Наймання тяглової сили		
Продовольча допомога:	20061000 руб.	10500000 руб., у т.ч. дорослим – 5,5 млн. руб., дітям – 5,0 млн. руб.
– зернохлібів	для 855 тис. осіб, у т.ч. 342 тис. дітей 11115 тис. пудів на 13338 тис. руб.	

– картоплі – спеціальне дитяче харчування	8550000 пудів на 4874500 руб. 2394000 руб.	
Фураж	12735000 руб.	12000000 руб.
Пролонгація платежів с/г кредиту	10000000 руб.	5000000 руб.
Держстрах	довести розмір пільгового фонду до 18%	1000000 руб.
Знижки по ЄСПП	16000000 руб.	16000000 руб.
Весняна посівна: Насіннепостачання – насіння – кошти на насіння Наймання тяглової сили	7,9 млн. пудів насіння зернових, 5 млн. пудів картоплі 10280600 руб. 2000000 руб.	забронювати з українських заготівель 8 млн. пудів ярових культур, порядок витрати їх відкласти до початку ярової кампанії в СРСР
Організація лотереї	1000000 руб.	відкладено

Скорочення союзним урядом майже вдвічі визначеної українською стороною мінімальної допомоги стало неприємною новиною для Харкова. Тривалі дощі під час збирання врожаю іще більше ускладнили ситуацію в республіці, тож з початком осені стало очевидним, що на державну допомогу реально потребують не лише ті округи, які раніше були оголошені

потерпілими. Шукаючи вихід із скрути, Урядком на своїх засіданнях 6 і 7 вересня вирішив внести на розгляд РНК УСРР пропозицію винайти у республіканському бюджеті 10 млн. руб. на допомогу потерпілим та посилити взаємодію у цій справі з недержавними організаціями шляхом уведення до складу комісії представників ВУКС, УЧХ і ЦКДД [55, арк. 22, 37 – 38]. Водночас іще 30 серпня Урядова комісія визнала за доцільне приступити до організації на місцях окружних комісій допомоги на чолі з головами ОВК [55, арк. 19]. У перших числах вересня К. Я. Федотова на посаді голови Урядкому заступив нарком земельних справ О. Г. Шліхтер, що звісно сприяло підвищенню статусу комісії [55, арк. 22].

20 вересня 1928 р. Рада народних комісарів УСРР постановою № 46/588 [5, арк. 11 – 12; 77, арк. 152 – 153; 28, арк. 49, 148] внесла зміни до місцевого бюджету республіки на 1928/29 р. Більшість округ повністю або частково були звільнені від відрахувань до республіканського фонду регулювання (промподатку, сільгосподатку) та від утворення фонду житлового будівництва. Було передбачено також відстрочення сплати округами внесків на республіканську промисловість і торговельне будівництво. При цьому до переліку округ, які отримували бюджетні пільги, крім раніше визнаних потерпілими, зараховувалися ще й Криворізька та Маріупільська округи. Решта округ залишалася без бюджетних пільг, більше того коштом так званих «міцних» округ планувалося творити фонд уряду УСРР для надання допомоги потерпілим від недороду. Загалом же з місцевих бюджетів на ці потреби мало піти 5 млн. руб., стільки ж уряд погодився дати з загальнореспубліканського бюджету, попередивши, однак, усі окружні виконавчі комітети, що переліченими у постанові заходами «вичерпуються всі можливості Уряду й що на підставі цього округи мають скласти баланс своїх бюджетів без дефіциту» [5, арк. 12].

Того ж дня голова Урядкому Шліхтер на об'єднаному засіданні РНК і УЕН доповідав про стан допомоги потерпілим і представляв оновлений план дій, який ґрунтувався на союзно-республіканських коштах. Власне, головною статтею економії в плані виявилась продовольча допомога населенню. Попри те, що до недорідних додатково було зараховано чотири райони, а вся територія стихійного лиха тепер охоплювала 620 тис. господарств з населенням близько 3 млн. осіб і польовим засівом у 41 16300 десятин, кількість тих, кого Урядком пропонував організовано годувати не лише не збільшилася, але навіть дещо зменшилася. Зокрема за рахунок зниження вікового бар'єру 14-ти річними, на 42 тис. зменшилася кількість дітей, яким пропонувалося надавати допомогу. Іншим способом економії стало скорочення вдвічі попередньо встановленої продовольчої норми. За новим планом вона мала складати лише 7 пуд. зерна і 5 пуд. картоплі на особу на рік. Загальна вартість дитячого харчування Урядкомом була обрахована у 9 млн. руб., з них 5 млн. мали забезпечити союзні кошти, а решту — різні українські громадські організації, суботник, лотерея тощо. На продовольчу підтримку дорослого населення, зокрема на організацію громадських робіт, за розрахунками комісії потребувалося 8 млн. руб., п'ять з яких також

виділялися з союзного бюджету, а усе інше мала забезпечити українська сторона [78, арк. 196].

Однак і такий вельми скромний план через напружений стан бюджету нарада визнала невід'ємним для України, доручивши Урядкому переглянути розмір допомоги у бік її зменшення. Разом із тим визначені свіжою постановою РНК 10 млн. руб. із республіканського бюджету було вирішено розподілити у такий спосіб, аби більшість цих коштів пішла на господарські заходи, а не на годування населення недорідних округ [78, арк. 196].

Поки верховна українська влада міркувала, як саме урізати і без того урізаний план допомоги, найбільш сміливі керівники місцевого рівня, причому не лише офіційно зарахованих до переліку потерпілих, відчайдушно намагалися переконати Харків у тому, що «офіційні дані» про стан справ на місцях не відповідають дійсності і що вони потребують на державну допомогу. Зокрема, 26 і 28 вересня голова Дніпропетровського ОВК на засіданні Урядкому підняв питання про завищення ЦСУ розрахунків щодо розміру врожаю та звернувся до комісії іще раз вивчити ситуацію в регіоні й зарахувати до потерпілих інші недорідні райони округи, насамперед Царичанський [55, арк. 92 – 93].

Також 29 вересня голова ОВК Уманської округи І. П. Яцевський, формально не віднесеної до потерпілих, надіслав листа до РНК УСРР, в якому повідомляв про майже 100% загибель пшениці у низці районів південної частини округи, про від'ємне сальдо її хлібофуражного балансу та негативний вплив на місцевий хлібний ринок з боку сусідніх недорідних округ, а головне — просив уряд визнати Уманську округу частково постраждалою від недороду та принаймні дозволити залишити в ній увесь місцевий хлібний фонд [56, арк. 1 – 2].

Тривожні звістки з місць та проблема дефіциту коштів для організації допомоги потерпілим 2 жовтня 1928 р. спеціально обговорювалися на засіданні українського РНК [48, арк. 40]. Однак замість того, аби добиватися кардинального перегляду плану у бік його збільшення, замість вимог до союзного центру виділити додаткові кошти на цю справу український уряд уже вкотре доручив Урядовій комісії попрацювати над «удосконаленням» плану допомоги у межах наявних коштів, додатково спрямувавши на місця представників комісії для встановлення «дійсної потреби» округ.

У відповідності з цією вказівкою 4 жовтня 1928 р. голова Урядкому О. Г. Шліхтер подав на розгляд УЕН іще один варіант плану допомоги. Він ґрунтувався виключно на союзних коштах, натомість українські ресурси пропонувалося тримати в резерві, «до вдосконалення відомостей про стан потерпілих від недороду округ» [78, арк. 196]. Передбачалося дати на продовольство дорослому населенню недорідних округ усього 4680 тис. руб., а дітям — 4255 тис. Отже, стаття «продовольче забезпечення», наче та шагренева шкіра, знову стиснулася — цього разу з 17 млн. до 8,9 млн. руб., і потенційна продовольча допомога потерпілим по суті перетворювалася з незначної на умовну.

Вочевидь усвідомлюючи це, УЕН своєю постановою запропонувала ОВК ширше розгорнути на місцях роботу «щодо використання самодіяльності населення», і водночас надала жорсткі приписи, кому саме і як слід видавати продовольчу допомогу. «Запропонувати окружним виконавчим комітетам, — ішлося у постанові, — пильно стежити за тим, аби в першу чергу допомога надавалась найбільш потерпілим районам, в районах — найбільш потерпілим селам, в селах — колгоспам, переселенцям та маломісним поодиноким господарствам, індивідуально ураховуючи стан та потреби кожного господарства» [78, арк. 196].

«Оперативний план» від 4 жовтня 1928 р. УЕН був оголошений «лише першим ступенем загального плану допомоги недорідним районам» [78, арк. 196]. Попри це звістка про нього спричинила паніку на місцях. Панікувати справді було чого. Нові розпорядження передбачали кардинальне скорочення встановлених раніше і без того вкрай обмежених обсягів державної допомоги, причому стосувалося це навіть дітей.

8 жовтня ЦК ДД спрямувала до Президії ВУЦВК і РНК УСРР протест на постанову УЕН, наполягаючи на неможливості виконати передбачене нею скорочення щомісячної видачі пайків дітям з 300 до 185 тис. Домагаючись відновлення попереднього плану, комісія інформувала, що її представники разом з УЧХ об'їжджали недорідні території й мали можливість переконатися в тому, що і попередній план годування дітей «може бути прийнятий лише як мінімальний, оскільки він далеко не задовольняє всього дитинства, що потребує на харчування» [54, арк. 39, 101]. 11 жовтня подібну за змістом телеграму доправили до Григорія Петровського голова РНК АМ СРР та керівник тамтешньої комісії ДД. «Проведення нового плану викличе крайнє невдоволення серед тих, хто потребує на допомогу, — писали вони, — доведеться відмовитися від надання допомоги більшій частині дітей і жінок» [50, арк. 141].

Тим часом у другій декаді жовтня до недорідних округ виїхали самі члени Урядкому. Голова комісії О. Г. Шліхтер навідався на Одещину, на Зінов'ївщині і Первомайщині побував Шаляхин, на Криворіжжі і Запоріжжі — П. І. Попов, у АМ СРР — Макаревич, у Миколаївській окрузі — В.

Качинський, у Дніпропетровській — О. В. Одинцов, у Мелітопольській — Пахомов [44, арк. 112 – 117, 142 – 150].

Перед виїздом члени Комісії дістали «Інструкцію» [51, арк. 147], що детально прописувала, які саме відомості і в який спосіб їм треба збирати. Урядовцям належало привезти до Харкова нові розрахунки валового збору врожаю у недорідних районах по 8-ми головних хлібах (у пудах і рублях), дані про умовно-чистий збір цих культур на душу сільського населення (в пудах по районах), а також наново складені районні хлібофуражні баланси. Деякі з вказівок «Інструкції», передусім щодо обчислення балансів, ясно вказували на те, що об'єктивно у завдання членів Комісії входило не стільки з'ясування реального стану справ на місцях, скільки виявлення додаткових джерел економії для перерозподілу вкрай обмеженої державної допомоги.

22 жовтня 1928 р. члени комісії, які повернулися з округ, доповіли про побачене на місцях, після чого Урядком заходився укладати «вдосконалені» перелік недорідних районів та план допомоги [51, арк. 139 – 140; 47, арк. 39; 5, арк. 25]. Завдання це, зважаючи на практичну відсутність необхідних ресурсів, по суті нагадувало невдалі спроби перетягування короткої ковдри з одного боку на інший. Інакше і бути не могло, адже поправити ситуацію в Україні можна було лише за умови кардинального перегляду стратегії дій союзної влади в умовах голоду — передусім призупинення чи принаймні гальмування високих темпів промислової модернізації країни і спрямування усіх вивільнених ресурсів для стабілізації обстановки в сільському господарстві та на вирішення гуманітарних питань.

1 листопада 1928 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський надіслав до Москви доповідну з клопотанням завезти в Україну 26,75 млн. пуд. хліба, з них 2 млн. — вже протягом листопада [34, арк. 7]. Надії на те, що союзний уряд планує виправити складну продовольчу ситуацію в Україні, надавала ухвалена в Москві 2 листопада «з подання» комісії О. І. Рикова постанова об'єднаного засідання РНК СРСР і РПО. Витримана у імперативних тонах по відношенню до відомства А. І. Мікояна, постанова зобов'язувала його у трьохденний термін (!) вирішити питання про створення в Україні такого запасного хлібного фонду, котрий міг би бути використаний у випадку серйозних перебоїв з постачанням [19, арк. 20].

А проте виступ Мікояна на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У розвіяв сподівання на реальну допомогу з боку союзного центру, натомість чітко окреслив прагнення сталінського керівництва і далі дотримуватися обраної стратегії дій — не збавляти темпів військово-промислової модернізації, продовжувати тиск на селянство, а існуючі проблеми у продовольчому забезпеченні населення долати за допомогою внутрішніх ресурсів, зокрема в потерпілій від недороду і голоду Україні — за рахунок її ж власних сил.

«Я сказав — заготуйте і їжте хліб», — такою виразною реплікою сам Мікоян визначив головну ідею власної промови [108, арк. 63], і це справді було точне визначення, адже тема безперечної наявності хлібних лишків в Україні проходила червоною стрічкою через всю промову наркома. Цей темі була підпорядкована і палка критика московським гостем «неправдивих показників» хлібофуражних балансів, і його нарікання на абсолютне «невиправдане» поширення по всій Україні так званих недорідних настроїв. «Це такі хороші настрої, котрими всі рішуче заражаються <...>. Мені товариші розповідали, що деякі округи тижнями сидять у Харкові, щоби їх записали в недорідні округи», — обурювався нарком [108, арк. 52 зв.], закликаючи місцевих керівників «будь-що» не лише активізувати темпи хлібозаготівлі, але й за рахунок «врожайних округ» збільшити їхні обсяги. «В урожайних районах є хліб. Треба все до кінця угнати в розпорядження держави», — наполягав Мікоян [108, арк. 53].

Перед початком засідання високого гостя з Москви пригостили в буфеті бутербродом. Однак сталінський нарком явно не оцінив такої гостинності, натомість з трибуни дорікнув господарям за поданий йому

«надто товстий» кусень хліба і використав цей епізод для того, аби популярно роз'яснити українцям, де ж іще і як можна шукати ресурси для подолання дефіциту хліба. «Ось мене тут пригостили бутербродом і там хліба такий кусень, що я за цілий день його не з'їм. — Заявив нарком. — А ось, якби розподілити його на три-чотири шматочки, то мені б вистачило на цілий день, а так цей кусень пропаде. Треба наводити економію, треба, щоби в їдальнях так крупно хліба не різали, щоби тут була економія максимальна. Таку економію треба навести і в їдальнях, і вдома, не урізуючи себе в споживанні, а раціонально використовувати, щоби не було зайвих куснів, щоби хліб не пропадав» [108, арк. 51].

Спеціально торкнувся А. І. Мікоян у своїй промові й проблеми імпорту хліба. «Я прямо кажу, — наголосив він, — що кожний пуд ввезення хліба — це означає пропорційне скорочення ввезення тракторів, хлопка, кольорових металів, каучуку і т. д. і т. д. Завезти 50 млн. пудів хліба — це означає витратити мінімум 75 млн. руб. золота. Кольорового металу на 40 млн. ми ввозимо. Якщо зменшити імпорт кольорових металів, ми повинні будемо зачинити всю електротехнічну промисловість. Для всієї шкіряної промисловості ми ввозили на 35 млн. руб. шкіри. Якщо не ввозити — це означає закрити половину усіх шкіряних підприємств. Хлопка ввозимо на 150 млн., якщо взяти на цю суму замість хлопка хліб, нам доведеться 200–300 тисяч робітників розпустити. Звісно, якщо положення погіршиться, якщо буде катастрофа, нам доведеться йти на ці заходи, але на ці заходи доведеться піти тоді, коли всі інші засоби будуть вичерпані <...>. А чи на Україні всі засоби вичерпані, чи у всій країні засоби вичерпані? Нічого подібного!» [108, арк. 53 зв.].

Нарешті кілька разів у своїй промові Мікоян прямо попередив, що на завезення до недорідної України хліба ззовні не варто розраховувати, і що в разі зриву кампанії самозабезпечення республіці доведеться сутужно. «Той, хто поставить справу на великих сподіваннях, на допомогу з боку, той поставить, повинен сказати, Україну у важке становище» [108, арк. 53], «Якщо ви в листопаді не зможете себе прогодувати, то що буде в березні, квітні, червні місяцях? Уявляю, що буде на Україні в ці місяці» [108, арк. 53], «Я переконаний, що українська парторганізація, котра в минулому році виявила величезну енергію, організованість і силу для вирішення хлібної проблеми, допомогла усьому Союзу вийти з утруднення, — вона повинна і може поставити завдання постачання України власним хлібом, бо дуже важко розраховувати на будь-яку серйозну допомогу ззовні» [108, арк. 53 зв.], — такими були відверті перестороги союзного наркома.

Виступ А. І. Мікояна справив на учасників пленуму приголомшливе враження. Налякані можливістю звинувачення в «правому ухилі», місцеві партійні керівники в своїй абсолютній більшості наче набрали води в рота і не наважилися в чомусь заперечувати сталінському наркомові. Щодо найвищих республіканських керівників, то вони на попередження про марність сподівань на союзну допомогу відреагували по-різному. Український нарком НК РСІ Володимир Затонський, наприклад, поспішив

підтримати Мікояна, назвавши його доповідь «блискучою» і підтвердивши, що Україна справді ще має невичерпані ресурси, тому не повинна розраховувати на Союз. «Про це треба собі зробити тверду зарубку», — заявив він [108, арк. 52]. Натомість голова ВУЦВК Григорій Петровський, скориставшись із відсутності в залі Мікояна, все-таки згадав про голод і дорікнув декому з колег за те, що ті у присутності союзного наркома промовчали про «страждання голоду, котрі переживає населення в голодуючих округах». Г. І. Петровський нагадав, як узимку 1928 р. інший секретар ЦК ВКП(б) — В. М. Молотов побував з коротким візитом в Україні, склавши потому «неправильні враження» про ситуацію в ній [108, арк. 35 – 36, 40]. Мовчання учасників пленуму голова ВУЦВК визначив як «паралізацію жахом» перед загрозою бути зарахованим до «панікерів» і «правих ухильників» (утім, вірусом цієї хвороби вочевидь був уражений і сам Петровський: правлячи стенограми, свою власну необачну фразу про «страждання і голод» він вилучив, а на пленумі в Москві кілька тижнів по тому, жодних заяв про голод уже не робив). Ще один керівник високого рангу М. М. Майоров зайняв позицію «і нашим, і вашим», заявивши, що насправді «своїм хлібом» республіка не прохарчується, однак тут же зробивши застереження, що буде «політично неправильним» взяти «такий тон на пленумі, що Союз повинен нас годувати» [108, арк. 63]. Загальні фрази про потребу союзної допомоги й категоричні настанови дотримуватися стратегії самозабезпечення пролунали у виступі С. В. Косіора. Натомість голова РНК В. Я. Чубар у своїй заключній промові все ж попередив А. І. Мікояна: «Ми повинні будемо наполягати на більш широкому задоволенні наших потреб» [108, арк. 99].

Така заява Чубаря вочевидь була пов'язана з надіями республіканського керівництва добитися збільшення обсягів допомоги при затвердженні союзного і республіканського бюджетів на 1929 р. Хоча формально господарський рік до цього часу вже завершився, прийняття нового бюджету затягнулося, тож питання про розміри допомоги Україні, незважаючи на категоричні заяви і попередження союзного наркома, усе ще могло вважатися відкритим. З іншого боку, буксування справи із державним бюджетом ставило Україну у вельми складне становище, адже далі тягнути з розгортанням організованої державної допомоги населенню було неможливо.

В умовах наростання продовольчої кризи РНК УСРР на своєму засіданні 6 листопада 1928 р. затвердила поданий Урядкомом остаточний план державної допомоги потерпілим [77, арк. 79]. Документ цей приймався на зміну схваленого 4 жовтня УЕН «оперативного плану» й у протоколі урядового засідання офіційно називався «удосконаленим планом допомоги недорідним районам». Між тим, у документації Урядкому цей новий варіант проходив як «скорочений план допомоги недорідним районам» [58, арк. 9] і, власне кажучи, саме таким було його адекватне визначення.

На перший погляд у остаточному плані державної допомоги наново окреслена територія недороду навіть дещо збільшувалася, адже потерпілими в Україні тепер проголошувалися не вісім, а десять округ і АМ СРР. Попри

це кількість районів, яким належало надавати державну допомогу, залишилася незмінною, застигнувши на позначці, адже додавши до списку потерпілих «нові райони» відповідну кількість «старих» з нього було викреслено. Найбільш постраждалими визначалися райони в округах «першої черги»: в Одеській — 15 з 16, Херсонській — відповідно 13 з 14, Миколаївській — 9 з 10, у АМСРР — 9 з 10. В округах «другої черги» на допомогу могли розраховувати лише окремі райони: в Зінов'ївській — 3 з 17, Криворізькій — 5 з 10, Мелітопольській — 11 з 20, Дніпропетровській — 3 з 19, Запорізькій — 1 з 11, Кременчуцькій — 4 з 18, Первомайській — 3 з 14.

Критеріями належності того чи іншого району до потерпілих Урядкомом були проголошені «умовно-чистий збір урожаю на душу населення», «сальдова рештка на душу населення по балансу» та «висновки членів Урядової комісії, що на місця виїздили» [4, арк. 130]. Змальована на підставі цих критеріїв економічна ситуація у недорідних округах справді виглядала загрозливою, хоча напевно повною мірою все ж не відбивала усієї складності стану справ на місцях. Детальніше цю ситуацію ілюструють таблиці 4.26. [49, арк. 17, 18] і 4.27. [49, арк. 14 – 16].

Таблиця 4.26.

Хлібофуражний баланс округ і районів, потерпілих від недороду
(в пудах)

	недорідні округи і АМСРР	недорідні райони
1. Приховані запаси хліба станом на 1 липня 1928 р.	17247,0	6074,2
2. Прибуток	203896,0	65066,6
А) завезено	15027,0	8759,8
на насіння восени 1928	11626,0	6949,9
самим населенням	3401,0	1809,9
Б) валовий збір	171622,0	50232,6
3. Витрати	223565,0	103230,0
продовольством населенню	79102,0	34689,6
корм худобі	99455,0	47401,8
насіння	45008,0	21158,6

3. Лишки	– 19669,0	– 38163,4
----------	-----------	-----------

Таблиця 4.27.

Економічний стан недорідних районів УСРР (1928 р.)

	округи/ райони	баланс (+/–)	умовно-чистий збір на душу населення
I	Одеська		
1.	Анатолівський (Тілігулоберезанський)	– 808,1	7,4
2.	Спартаківський	– 161,1	19,4
3.	Гросулівський	– 668,2	2,6
4.	Фрунзівський	– 804,0	4,3
5.	Петровірівський	– 814,3	5,0
6.	Андрієво-Іванівський (Великобуялицький)	– 869,0	5,2
7.	Антоново-Кодинцівський (Комінтернівський)	– 586,7	3,1
8.	Благоєвський	– 371,0	5,2
9.	Овідіопольський	– 158,8	17,2
10.	Одеський	– 417,4	10,1
11.	Березівський	– 94,6	26,9
12.	Троїцький	– 862,3	– 4,0
13.	Зельцьський (Фридрих-Енгельський)	– 649,1	3,6
14.	Цебриківський	– 140,1	23,7
15.	Біляївський (Червоноповстанський)	– 850,7	5,4

II	Херсонська		
16.	Березнегуватський	- 481,8	7,7
17.	Бериславський	- 330,0	3,1
18.	Великоолександрівський	45,8	21,7
19.	Голопристанський	- 638,0	12,2
20.	Горностаївський	- 735,7	1,8
21.	Калініндорфський	- 233,5	- 5,5
22.	Каховський	- 787,9	6,2
23.	Качкарівський	- 731,7	7,9
24.	Олешківський	- 739,0	1,2
25.	Скадовський	151,0	17,9
26.	Снігурівський	- 656,5	4,1
27.	Херсонський	- 934,3	1,4
28.	Чаплинський	- 1121,9	1,3
III	Миколаївська		
29.	Варварівський	- 678,0	3,6
30.	Вознесенський	- 847,8	9,9
31.	Єланецький	- 150,4	20,9
32.	Миколаївський	- 1242,9	3,5
33.	Карло-Лібкнехтівський	- 904,9	- 1,5
34.	Новобузький	- 61,0	19,8
35.	Новоодеський	- 654,7	8,3
26.	Полтавський (Баштанський)	- 435,3	11,1
37.	Очаківський	- 364,9	3,4
IV	АМ СРР		
38.	Ананьївський	- 672,5	5,9

39.	Балтський	– 1007,7	8,1
40.	Бирзульський	– 834,4	7,4
41.	Григоріопольський	– 256,0	13,8
42.	Дубосарський	– 462,6	12,6
43.	Червоновікнянський	– 708,2	12,1
44.	Крутянський	– 382,1	12,4
45.	Слободзейський	– 827,2	– 1,2
46.	Тираспольський	– 706,0	6,2
V.	Первомайська		
47.	Благодатнівський	– 48,0	16,4
48.	Врадіївський	– 585,1	3,7
49.	Любашівський	– 143,5	13,2
VI	Зінов'ївська		
50.	Бобринецький	– 451,5	18,7
51.	Братський	– 731,7	5,6
52.	Устимівський	– 562,2	12,6
VII	Криворізька		
53.	Нікопольський	– 467,3	15,2
54.	Апостолівський	– 241,3	15,9
55.	Широкинський	– 376,8	8,4
56.	Криворізький	– 561,2	10,0
57.	Казанківський	– 304,2	11,9
VII	Мелітопольська		
I			
58.	Білозерський	– 87,3	14,4
59.	Великолепетиський	– 187,8	7,8
60.	Верхньорогачицький	– 174,3	13,7
61.	Веселівський	– 269,3	14,0

62.	Вознесенський	– 101,2	10,4
63.	Геничеський	– 629,6	10,4
64.	Іванівський	– 394,5	11,6
65.	Нижньосірогоський	– 335,5	7,0
66.	Новотроїцький	– 738,6	5,3
67.	Покровський	– 493,1	8,6
68.	Якимівський	– 411,0	11,6
IX	Дніпропетровська		
69.	Петриківський	– 375,1	15,0
70.	Верхньодніпровський	– 299,6	13,4
71.	Кам'янський	– 173,3	14,1
X	Запорізька		
72.	Каменський	– 207,8	13,0
XI	Кременчуцька		
73.	Вереміївський	– 331,6	10,0
74.	Новогеоргіївський	– 625,8	9,0
75.	Крюківський	– 277,7	9,0
76.	Лихівський	– 356,0	13,0
	Загалом	–	

Цю непевність зумовлювали, зокрема, помилкові обчислення хлібофуражних балансів, умовність яких посилювалася через застосовані при їх складанні підходи — скорочення на 15% норм споживання хліба селянством недорідних районів на фоні нарахування їм цілої низки «активів» — починаючи від так званих «прихованих» лишків хліба (ця стаття у прибутковій частині балансів, зважаючи на масштабний недорід і масовану викачку хліба у 1927/28 р., вже сама по собі виглядала нонсенсом) і завершуючи вже наданою скромною допомогою (насінням і продуктами харчування) чи обчисленням обсягів хліба, які місцеве населення, мовляв, могло самотужки завезти з сусідніх округ і районів.

Забігаючи наперед відзначимо, що і після затвердження остаточного переліку недорідних районів, місцеві керівники низки округ, переважно з тих, які отримали статус недорідних і тому формально «мали право» на прояви

«недорідних настроїв», місяцями продовжували засипати РНК і Урядком клопотаннями про включення тих чи інших районів до переліку потерпілих і скаржилися на помилковість проведених комісією розрахунків. Ось кілька прикладів цього. 2 січня 1929 р. на засіданні Урядової комісії голова Первомайського ОВК Богатирьов, домагаючись надання допомоги Доманівському району, відверто заявив, що визначення цього району як дорідного — «це велика помилка», бо його «баланс, складений Ц.С.У., ні на чому не обґрунтований» [45, арк. 66 – 89; 49, арк. 49]. Урядкому була представлена й підготовлена окружною комісією допомоги потерпілим доповідна, де зазначалося, що «вживання для визначення гостроти недороду виключно районних хлібофуражних балансів і решти збору на душу населення не дає змоги достатньо правильно вирішити це питання [ступеню ураження недородом районів. — Л. Г.]» і що через недоліки в обчисленнях при оцінці ситуації в Доманівському районі загибель ярового хліба була врахована недостатньо, а дані про врожайність були завищені [49, арк. 69]. Також 24 січня голова Запорізького ОВК звернувся до РНК УСРР, НКЗС та Урядкому з проханням переглянути список потребуючих на допомогу районів округи [42, арк. 315]. Серед іншого, голова окружному повідомляв про такі вади в балансових розрахунках, як невірний розподіл валового збору врожаю по окремих районах (за обчисленнями комісії в Каменському районі припадало 13 пуд. хліба на душу, насправді ж — лише 6,6 пуд., відповідно у Томаківському районі не 21,3, а 11,6 пуд., у Хортицькому — не 22,7, а 15,6 пуд. тощо), перебільшення «прихованих лишків» селянського хліба (приблизно на 1 млн. пуд.), непевність визначення обсягів хліба, самотужки завезеного селянами округи (завезений хліб прораховувався, а вивезений — ні), перебільшення розміру осінньої насінневої позички, виданої населенню. На підставі усього цього голова Запорізького ОВК просив надати статус потерпілих принаймні трьом районам округи, хоча насправді недорідних районів у округі було значно більше [42, арк. 315].

Те, що затверджений РНК УСРР 6 листопада 1928 р. остаточний перелік недорідних районів не був ані повним, ані точним, засвідчили і палкі дискусії в самому Урядкомі під час прийняття цього документу. Не погоджуючись із прийнятим 1 листопада списком, деякі члени комісії висловили «окремі думки», а член комісії з ЦСУ В. С. Мишкіс взагалі зняв з себе відповідальність за проведені за районними хлібофуражними балансами обчислення [4, арк. 132; 51, арк. 136]. Відтак обговорення переліку продовжилося наступного дня, при цьому одні райони до списку потребуючих на державну допомогу все ж до нього потрапили, але інші негайно були виключені з нього. Запорізька округа, скажімо, 1 листопада взагалі була позбавлена статусу потерпілої. 2 листопада, однак, Каменський район цієї округи був визнаний потерпілим, одночасно без будь-якої мотивації з списку недорідних було вилучено чотири райони Дніпропетровської округи — Дніпропетровський, Криничуватський, Солонянський, Царичанський [51, арк. 136]. Ці останні, за визначеними самою ж комісією критеріями, мали усі ознаки недорідності. Хлібофуражний

баланс Дніпропетровського району, наприклад, обраховувався в мінус 454,5 тис. пуд. при умовно-чистому зборі на душу населення 11,5 пуд., Царичанський округ мав від'ємне сальдо балансу 349,5 тис. пуд. при умовно-чистому зборі 15 пуд. і т. ін. Певним компромісом стала підтримана українським урядом пропозиція Урядкому дозволити всім недорідним округам витратити 10% (а пізніше і 25%) виділених на допомогу коштів на підтримку не внесених до списку районів [77, арк. 79; 51, арк. 69а]. Пізніше також було спрямовано 61 тис. руб. на продовольчу підтримку дітей Тульчинської округи [48, арк. 4].

А проте, і ті райони, котрі де-юре отримали статус недорідних, де-факто могли розраховувати не стільки на повноцінну допомогу, скільки на деяку підтримку з боку держави.

Як уже зазначалося, найуразливішою в плані державної допомоги була стаття про продовольчу допомогу населенню. Якби було задоволено клопотання української сторони від 14 серпня, розраховувати на харчі, за річної норми 13 пудів хліба і 10 пудів картоплі на особу, могли 30% селян недорідних районів — 855 тис. осіб (у тому числі 342 тис. дітей) [77, арк. 173 – 174]; натомість за «удосконаленням планом», навіть удвічі скоротивши норми (7 пудів хліба і 5 пудів картоплі на особу), пайками можна було забезпечити лише 14% населення потерпілих районів [58, арк. 11 – 12]. Загалом заходи державної допомоги передбачалося розгорнути в 76 районах десяти степових округ і АМСРР, де в той час мешкало 3108 тис. селян (1872 тис. дорослих і 1236 тис. дітей), об'єднаних у 651298 господарство, з 3688953 десятинами засівної площі та 1076255 головами робочої худоби [58, арк. 9].

«Удосконалений план» 6 листопада 1928 р. приймався українським урядом в умовах незавершеного бюджетного процесу. Тим часом при обговоренні Держбюджету на 1928/29 р. виявилися наміри центральних планувальних органів частково перекласти фінансовий тягар союзної допомоги українцям на плечі самої ж республіки.

Про «механіку» такого «казусу» розповів під час свого виступу 19 листопада на пленумі ЦК ВКП(б) В. Я. Чубар. Зокрема він звернув увагу на те, що закладаючи в бюджет певні кошти на допомогу Україні союзні органи паралельно практично на ту саму суму урізали витрати республіки. «Виходить, що лєвова доля цих коштів — це також українські кошти, котрі зрізані», — висновок голови українського уряду [410. – Т. 3, с. 173]. Цю саму тезу 5 грудня під час IV сесії ЦВК СРСР повторив у своєму виступі і Г. І. Петровський, зауваживши при цьому нонсенс, за яким тридцятимільйонна Україна, що дорівнює своїми багатствами Франції, змушена задовольнятися бюджетом, рівним бюджету московської губерніяльної ради [615].

Невдоволення української сторони союзною бюджетною політикою не було новиною. І на партійних форумах, і на шпальтах республіканської преси з початку 1920-х рр. постійно лунали нарікання на обмежені бюджетні права республіки, непомірно високу частку фінансових вилучень з її прибутків, недостатнє фінансування тих чи інших статей витрат тощо. І все ж

екстраординарна ситуація, яка складалася в УСРР у 1928 році через великий недорід, надавала українській темі особливого політичного звучання й, по ідеї, мала диктувати особливу логіку дій з боку союзного керівництва при розгляді бюджетних витрат.

Однак цього не сталося. Попередньо визначена українською стороною як «мізерний мінімум» витратна частина бюджету УСРР на 1928/29 р. у 415,8 млн. руб. [602, с. 4; 615], спочатку під тиском союзних органів була скорочена самою Україною до 409 млн. руб. [395. – Відділ перший. – № 2. – Арт. 15; 615], і врешті постановою ЦВК СРСР була затверджена в розмірі 388343 тис. руб. [94, с. 10 – 11]. Таким чином, у ході бюджетного процесу УСРР втратила, як мінімум, кілька десятків мільйонів рублів, непрямо «компенсувавши» частку з тих 42 млн. руб., які були затверджені для неї як союзна допомога.

Мотивація, що нею керувався союзний центр при прийнятті такого рішення, вочевидь насамперед виходила з окресленого сталінським керівництвом пріоритету військово-промислової модернізації країни (зважимо, що за тим же Державним бюджетом СРСР на 1928/29 р. витрати лише одного військового відомства склали 840 млн. руб. — удвічі більше, ніж річні витрати усієї УСРР) [685, с. 61 – 62]. Принагідно відзначимо, що апетити військового відомства були іще більшими, адже попередньо військові вимагали від бюджету 960 млн руб на 1928/29 фінансовий рік (при державному бюджеті СРСР у 1927/28 р. – 6465 млн руб. і 1928/29 р. – 8240,9 млн руб. [1042, с. 87 – 88]).

Видається, однак, що імперська традиція розглядати українську територію як «країну», з якої належить вилучати ресурси, в тому числі фінансові, так само могла відіграти свою роль. За оприлюдненим на початку 1927 р. дослідженням відомого економіста В. Доброгаєва, протягом 1923/24–1925/26 рр. із прибутків УСРР на підтримку економік «менш міцних союзних республік» було вилучено близько 382 млн. руб., що зумовило гостру від'ємність українського бюджету; водночас із прибутків РСФРР такі відрахування не робилися [352]. За іншим дослідженням цього ж економіста, опублікованим у жовтні 1928 р., Україна на відміну від інших республік з року в рік була змушена переплачувати по внесках ЄСГП через невинуватене завищення в ній норм прибутковості селянських господарств. Відбиттям такої ситуації було, зокрема, і те, що при питомій вазі української сільськогосподарської продукції у загальносоюзній 20%, українські внески по ЄСГП становили 26–27% [353, с. 149].

4.2. Державне регулювання розподілу продовольчих ресурсів серед міського населення і на селі

Державне регулювання розподілу хлібних ресурсів в Україні в умовах недороду і голоду 1928/29 р. було позначене численними ускладненнями

об'єктивного і суб'єктивного характеру. Як свідчить дослідження, проведене О. М. Мовчан, доволі напруженою протягом усього року була ситуація і з поставкою хліба городянам республіки [966].

Зауважмо, що вже у жовтні — на початку листопада 1928 р. мешканці низки українських міст через відсутність хліба практично опинилися на межі продовольчої катастрофи. Керівництво цих міст засипало НКТ розпачливими телеграмами про відсутність запасів хліба і проханнями про допомогу. Символічною подією стало й зникнення 6 листопада хліба з крамниць навіть у самій українській столиці. Численна московська робітнича делегація, яка саме цього дня прибула до Харкова святкувати 11-у річницю Жовтня й агітувати за єднання у «єдиному братерському союзі» пролетаріату Харкова і Москви, України і Росії [258], могла спостерігати величезні натовпи знервованих людей біля пекарень і розчарування покупців, які так і залишилися без хліба. І хоча хлібний дефіцит на свята пізніше було списано на погану роботу торговельних організацій, які, мовляв, недовипікли потрібної кількості хліба і замість працювати до першої години ночі, зачинили крамниці о дев'ятій годині вечора [739], усіх вочевидь не могла не тривожити думка: якщо перебої з постачанням хліба є навіть на свята і навіть у столиці, що ж може коїться в охопленому недородом селі.

Намагаючись стримати приплив голодних селян до міст за хлібом і в такий спосіб унормувати його поставки городянам, керівництво низки українських округ почало заводити забірні книжки — іще задовго до їх офіційного введення по всьому СРСР. Чисельні фотодокументи і карикатури демонструють, що запровадження забірних книжок влада намагалася представити як своєрідний привілей, що його т рудящі діставали від робітничо-селянської влади» [281; 405; 565; 608; 721; 759]. Насправді населення негайно відчуло усі проблеми з нормованим розподілом хліба державою.

В Одесі забірні книжки з'явилися вже у березні 1928 р.: по них робітникам та їхнім родинам щодня належало видавати по 600 гр. хліба, службовцям — 400 гр., їх родинам — 300 гр., а кустарям — 200 гр. В Миколаєві постачання хліба по книжках розпочалося з червня 1928 р., причому тут і робітникам, і членам їхніх родин, і навіть безробітним призначалося по 800 гр. хліба, а службовцям, родинам інвалідів і безробітних — по 200 гр. У Криворізькій окрузі з вересня хліб видавався через закриті розподільники. З грудня 1928 р. на систему забірних книжок перейшли одразу в кількох округах, причому норми видачі хліба в них були різними. Скажімо, в Артемівській окрузі це було 800 гр. для робітників, 400 гр. — для всіх інших, натомість у Кременчуці — 600 гр. для робітників, 400 гр. для службовців, 200 гр. — для всіх інших тощо [93, арк. 112 – 114].

Починаючи з березня 1929 р. система забірних книжок стала офіційною і повсюдною. До цього часу списки включених до централізованого постачання в Україні було кілька разів переглянуто і «вичищено» від «сторонніх елементів», унаслідок чого помітна частина городян, які вже кілька місяців брали хліб на картки, або взагалі залишилися без книжок, або

ж були змушені задовольнятися значно нижчою нормою.

Норми постачання населенню хліба за забірними книжками було затверджено 19 лютого 1929 р. на засіданні РНК УСРР: для робітників і службовців, які працюють на виробництві — 600 гр., для робітників, які працюють на підземних роботах у шахтах Донбасу та Криворіжжя — 800 гр., для утриманців робітників і для безробітних — 400 гр., для комскладу РСЧА — 600 гр., для студентів вишів, технікумів, міліціонерів — 400 гр.; для службовців адміністративно-господарських та інших установ, а також утриманців службовців, військовиків РСЧА, кустарів, студентів вишів, учнів профшкіл — 300 гр.; в'язнів БУПРу — 200 гр. [93, арк. 7].

Тих, хто потрапив до системи централізованого постачання, виявилось загалом небагато — дещо більше 10% усього населення республіки. За інформацією НКТ УСРР станом на травень 1929 р. на централізованому постачанні у трьох промислових округах і 15 крупних містах республіки числилися 3318242 особи, з них 2311399 — із щоденною нормою видачі хліба 300 гр. [93, арк. 10 – 110].

Ситуація, в яку потрапляла більшість населення, віднесена за визначенням Й. В. Сталіна до категорії «другорядних споживачів», взагалі була драматичною, адже ці люди тепер мусили самі про себе дбати, розраховуючи, зокрема, на вільний ринок. Та цей останній завдяки впровадженню надзвичайних заходів усе менше міг задовольняти попит пересічного споживача. Арештами та іншими репресіями на кшталт застосування статті 127 КК УСРР («проти спекулянтів») до селян-виробників хліба — силові відомства успішно витіснили приватного торговця з ринку та залякали селян, однак зворотним наслідком цього стало різке зменшення пропозицій усіх видів продовольства на ринку, та й ринкові ціни на хліб врешті не тільки не впали, а навпаки зросли.

У найбільш напружені місяці — квітень–травень–червень 1929 р. вартість пуду пшениці на вільному ринку республіки сягала 5,01–5,81 руб., а у степових округах навіть 7,18–6,01 руб. при заготівельній ціні у 1,31–1,34 руб. Докладніше ситуацію з коливанням цін на хліб в Україні протягом 1928/29 р. ілюструє таблиця 4.28. [36, арк. 106]. Зрозуміло, що при такій дорожнечі зерна ціни на борошно або на печений хліб у приватника не могли не «кусатися».

Втім, містяни, які дістали можливість купувати «дешевий хліб», також часто не мали особливих підстав для оптимізму — і то не лише тому, що хлібні норми по картках були вельми скромними, але також і через різке падіння якості хліба, як, утім, і інших продуктів харчування, що нерідко ставало темою карикатур [246; 318]. Гливікий, вогкий, кислий, із запеченими сторонніми предметами (опалків, скла тощо) — такий хліб нерідко доводилося купувати українським городянам 1928/29 року [136, арк. 51]. Плачна ситуація з якістю хліба раз у раз порушувалася у газетних публікаціях і навіть стала темою карикатури одного з випусків сатиричного журналу «Червоний перець»: на малюнку художник зобразив пекаря — «маестро», що готувався запекти у хлібі скрипку [390].

Таблиця 4.28.

Коливання ринкових цін на зерно (станом на перші числа кожного місяця 1928/29 р.)

	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI
пшениця												
<i>Ринкові ціни</i>												
Степ		528	316	316	328	315	401	459	536	718	774	601
Лівобережжя		184	214	208	253	277	308	290	379	451	623	612
Правобережжя		239	206	233	299	299	238	331	355	400	401	410
Полісся		240	190	215	230	235	235	243	326	408	503	451
По Україні		334	248	257	293	294	334	357	420	501	581	510
<i>Заготівельні</i>	113	138	137	136	163	163	133	133	133	131	134	134
жито												
<i>Ринкові ціни</i>												
Степ		400	297	274	318	202	279	376	393	464	478	440
Лівобережжя		96	152	150	195	222	243	198	303	347	425	545
Правобережжя		188	143	174	216	213	211	233	283	299	279	301
Полісся		170	131	189	185	203	190	205	234	316	313	340
По Україні		187	177	192	243	211	220	242	293	328	336	370
<i>Заготівельні</i>	74	98	97	96	97	96	96	98	96	93	95	92
ячмень												
<i>Ринкові ціни</i>												
Степ		151	140	157	163	183	181	216	288	359	437	327
Лівобережжя		139	137	129	145	170	174	205	230	312	452	450
Правобережжя		-15 0	127	141	158	155	157	168	214	244	217	212
Полісся		148	-13 7	110	140	140	142	135	195	250	225	277

По Україні				142	157	170	171	190	249	302	370	289
<i>Заготівельні</i>	94	96	97	97	94	97	81	81	97	96	94	95
овес												
<i>Ринкові ціни</i>												
Степ		139	125	129	147	171	166	213	277	360	390	331
Лівобережжя		170	109	103	125	136	118	133	164	227	298	363
Правобережжя		275	115	123	135	138	151	174	203	237	244	239
Полісся		200	135	110	134	141	122	150	183	217	228	222
По Україні		162	127	116	137	151	148	175	222	276	308	293
<i>Заготівельні</i>	–	83	84	85	81	81	82	81	83	84	81	83

Непросто у 1928/29 р. склалися взаємини союзного центру і республіки в контексті забезпечення хлібом бідняцької частини селян, зокрема розгортання допомоги потерпілим від недороду. Це стосувалося як питань, пов'язаних з фінансуванням передбачених планом заходів, так і, власне, заявлених у ньому поставок продовольства.

За умов катастрофічної нестачі коштів українська влада намагалася випросити у Москви додаткове фінансування, пропонувала різні способи залучення громадськості для збирання коштів, натомість з боку союзної влади раз у раз спостерігалися або бюрократичні затримки по тих чи інших виплатах, або скорочення обсягів і без того умовної союзної допомоги, або й навіть хитромудрі способи «залагодити питання» з додатковим союзним фінансуванням України коштом її ж ресурсів. Наведемо кілька прикладів на підтвердження цього.

Як уже зазначалося, влітку 1928 р. у ході централізації державної хлібозаготівельної мережі припинив своє існування «Укрхліб», солідні активи якого перейшли до «Союзхліба». Зважаючи на ліквідацію республіканського тресту, УЕН спеціальною постановою від 12 липня 1928 р. доручила НКФ УСРР, як виняток з існуючих правил, авансом стягнути з «Укрхліба» до українського бюджету суму, яку той мусив би сплатити з своїх піврічних прибутків у 6185 тис. руб.[35, арк. 1].

Проте «Союзхліб», до якого перейшли фінанси ліквідованої контори, не квапився з виконанням цього. Коли НКФ УСРР звернувся до нього про перерахування трьома рівними частинами в строк 25 липня, 25 серпня і 25

вересня належних українському бюджетові 2491 тис. руб., «Союзхліб» переадресував це питання союзному наркомату торгівлі, котрий своєю чергою 4 серпня порушив перед НКФ СРСР клопотання про перенесення цих виплат Україні на пізніші строки [35, арк. 2].

В листі від 24 серпня представник Українського постпредства при уряді СРСР у Москві повідомляв Харків про марність сподівань добути кошти в серпні та вересні, проте водночас інформував про начебто досягнуту домовленість щодо «твердого забезпечення платежів по відстрочці» у строки 25 вересня, 15 жовтня і 20 грудня [35, арк. 5]. Однак до кінця 1928 р. гроші з прибутків «Укрхліба» до українського бюджету так і не надійшли.

На початку жовтня «Союзхліб» наново погодив з НКФ УСРР питання про перерахування цих коштів, пообіцявши цього разу почати виплати з січня 1929 р. [35, арк. 7]. Чи виконав врешті союзний трест цю свою обіцянку — з'ясувати не вдалося, ясно, однак, що така позиція союзної влади з поверненням Україні належних їй коштів була несправедливою, особливо зважаючи на недорід і голод в республіці.

Не так сталося, як гадалося для української сторони з наданою влітку 1928 р. союзною позичкою у 1,4 млн. руб. 15 січня 1929 р. наркомат фінансів СРСР раптом зажадав від республіканського фінансового відомства повернути ці кошти, бо їх, мовляв, включено до передбачених планом союзної допомоги витрат у 5,5 млн. руб. (без повернення) на продовольство дорослим.

25 лютого 1929 р. голова Урядової комісії О. Г. Шліхтер звернувся з листом до НКФ СРСР, намагаючися переконати союзну владу у неможливості зменшити обсяги допомоги потерпілим українцям. «Включення 1400000 рублів до загальної суми асигнувань на заходи по боротьбі з недородом, — писав він, — порушує як наш республіканський план допомоги, так і плани округ, і спричинить відповідне зменшення допомоги голодуючому населенню та невиконання громадських робіт. Цю обставину ускладнює ще й те, що дане зменшення асигнувань проведено у момент найбільшого бідування постраждалого населення, оскільки найважчими місяцями є лютий–квітень і дане зменшення може спричинити вкрай негативні явища» [28, арк. 215].

Аргументи Харкова Москву не переконали [28, арк. 216]. 2 березня 1929 р. НКФ УСРР повідомив Урядовій комісії, що виконав вимогу союзного відомства про повернення коштів і через це неспроможний профінансувати витрати самої комісії [65, арк. 109]. 18 березня на її засіданні доля 1,4 млн. руб. остаточно прояснилася у прикрий для української сторони спосіб: на продовольчу допомогу дорослим замість очікуваних 5,5 млн. руб. із Москви тепер мало надійти лише 4,1 млн. руб. Довелося комісії покривати несподіваний дефіцит, скорочуючи власний скромний резерв: 600 тис. руб. було взято з резерву, призначеного для годування дітей, 400 тис. — з резерву для годування дорослих, іще 400 тис. компенсувала «Вукоопспілка» [49, арк. 53].

Взимку 1929 р. союзна влада виділила додатково 1316 тис. руб. на поліпшення годування дітей України. Широко розрекламований, цей захід при глибшому вивченні документів постає дещо в іншому світлі, адже де-факто додаткова союзна поміч дітям була перекладена на послаблені недородом, значною мірою дефіцитні місцеві бюджети самої України.

Ситуація з харчуванням дітей протягом усього 1928/29 р. була складною. Почнемо з того, що доповідною від 14 серпня РНК УСРР визначила мінімальну кількість дітей, які потребують на підтримку в недорідних районах, у 342 тис. осіб. Після того, як рішенням РНК СРСР від 4 вересня стаття витрат на продовольство була скорочена вдвічі, УЕН своєю постановою від 4 жовтня була змушена зробити те саме й скоротила кількість дітей, яких належало годувати, до 185 тис. [78, арк. 196; 66, арк. 71] Повернутися до попереднього плану не вдалося. Щоправда остаточний його варіант від 6 листопада 1928 р. передбачав дещо більшу кількість дитячих пайків (224 тис.), однак лише тому, що громадські організації до цього часу вже виділили власні кошти на цю справу. Їх, проте, було замало, тому ЦК ДД та УЧХ і надалі настирливо домагалися збільшити обсяги державного фінансування на дітей [46, арк. 32].

З подання Українського червоного хреста РНК УСРР і Урядком 17 січня 1929 р. надіслали до союзного уряду доповідну «Про виділення додаткових коштів на допомогу дитячому населенню постраждалих від недороду районів УСРР» з клопотанням дати додатково з союзного бюджету 1573 тис. руб. для збільшення кількості й поліпшення якості дитячих пайків та на допомогу немовлятам і вагітним [46, арк. 29 – 30]. Та поміч, що вже видавалася, у доповідній характеризувалася як дуже недостатня. «Внаслідок обмеженості коштів допомога ця, — наголошувалося в ній, — з якісного боку представляє самий строгий мінімум і може розглядатися лише як деяка підтримка, а не як потрібне харчування» [46, арк. 29]. Повідомлялося також, що через відсутність коштів Урядком у жовтні 1928 р. скоротив план видачі дитячих пайків: у жовтні видано 83920 пайків, у листопаді — 156 тис. пайків, а в грудні 220 тис., сподіваючись на можливість використати «зеконормлені» в такий спосіб ресурси у найскладніший весняний період, щомісяця годуючи принаймні 315 тис. дітей. Та навіть за умови успішної реалізації цього проекту, 17% дітей бідноти могли залишитися без жодної підтримки з боку держави, запобігти чому належало додатковій союзній допомозі.

РНК СРСР пішла на зустріч українцям, ухваливши на початку лютого 1929 р. рішення видати дітям недорідних районів України 1316500 руб. [31, арк. 20]. Однак навряд чи цю ухвалу Харків міг вважати своєю перемогою, адже джерелами надходження коштів в реальності мали стати вкрай послаблені в умовах недороду місцеві бюджети самої УСРР. Суть цієї на перший погляд заплутаної справи виразно прояснює історія з протистоянням, яке майже півроку до цього тривало між союзною і республіканською владою у питанні про стягнення з місцевих бюджетів коштів на створення Державного хлібного фонду.

Ще 6 жовтня 1927 р. союзний наркомат фінансів подав на терміновий розгляд до РНК СРСР проект постанови ЦВК і РНК про притягнення у 1927/28 р. місцевих бюджетів до участі у витратах на створення постійного Державного хлібного фонду: з 40 млн. руб., що їх планувалося дістати, 28,6 млн. руб. належало внести РСФРР, 8,9 млн. — УСРР, 0,9 млн. — БСРР, 0,6 млн. — ЗСФРР, 0,8 млн. — УзбСРР, 0,2 млн. — ТатСРР [16, арк. 1, 6].

Українська сторона 10 жовтня висловилася проти запропонованого союзним відомством порядку розподілу коштів між республіками, вважаючи, що «пропозиції НКФ СРСР фактично призводять до того, щоб знижену частку участі 4 союзних республік, де місцевий бюджет послаблений, компенсувати виключно за рахунок УСРР» [16, арк. 11].

Несправедливість такого підходу українська сторона обґрунтовувала тим, що в числі її 41 округ 17 також були дефіцитними. Тож Харків просив союзний уряд пристати на інший варіант розподілу суми внесків між республіками, за яким частка України могла би бути зменшена принаймні до 7,2 млн. руб. Незважаючи на категоричні заперечення з боку постпредства і те, що союзний Держплан визнав слушність українських аргументів [16, арк. 12], ЦВК і РНК СРСР 2 листопада 1927 р. затвердили постановою суми внесків з місцевих бюджетів без жодного урахування української позиції [16, арк. 33].

На виконання цієї постанови УСРР до кінця липня 1928 р. перерахувала до Держхлібфонду 5999750 руб. — 67,4% усіх призначених для неї виплат. Проте 26 липня 1928 р. український уряд звернувся до РНК СРСР з проханням звільнити республіку від внесення решти 2900250 руб., зважаючи на ті ускладнення, що виникли у зв'язку з недородом. Крім того, за інформацією української сторони, інші республіки у виконанні своїх зобов'язань по внесках суттєво відставали від України. Як приклад наводилася РСФРР, місцеві бюджети якої до літа 1928 р. із призначених 28,6 млн. руб. перерахували до державної казни лише 3 млн. руб. — 10,5% належної суми [16, арк. 33, 43, 45].

РПО СРСР розглянула українське клопотання лише 7 вересня 1928 р., проте борг республіці не списала: з подання союзного фінансового відомства УСРР зобов'язали вже до 1 жовтня 1928 р. перевести до Державного хлібного фонду 1125 тис. руб., решту виплат їй дозволили перенести на перший квартал 1928/29 р. [16, арк. 48]. Харків, посилаючись на масову загибель в Україні озимини і яровини, втрати місцевого бюджету республіки щонайменше на 5 млн. руб., а також на майже повне виконання нею своїх зобов'язань щодо внесків до фонду, опротестувало це рішення в РНК СРСР [16, арк. 47; 31, арк. 3]. Своєю чергою союзний уряд, відмінивши 28 вересня 1928 р. вищезазначену постанову РПО, усе-одно не списав борг Україні, а лише запропонував їй перенести не частину, а усі належні виплати на перший квартал 1928/29 р. [16, арк. 51].

Здавалося б дві постанови найвищих органів союзної влади мали поставити крапку у суперечках довкола українського боргу по хлібному фонду, однак цього не сталося, бо українці пішли, так би мовити, «по

другому колу», й підготували свіже клопотання до союзної РНК на ту саму тему. Власне, такі настирливі дії республіканської влади можна було зрозуміти: восени, а особливо з початком зими 1929 р. продовольча ситуація в УСРР з дня у день лише погіршувалася, обіцяна допомога від союзної влади практично не надходила, тож республіка була змушена воювати за будь-які, навіть позірні ресурси для саморяттування.

27 листопада 1928 р. НКФ СРСР представив союзному урядові довідку, з якої випливало, що до 1 жовтня УСРР вже перерахувала до державного хлібного фонду 6283500 руб., решта її заборгованості, що була перенесена на 1928/29 р., складала 2616500 руб. Борги по виплатах мали й інші союзні республіки, тож союзне фінансове відомство пропонувало встановити кінцевим терміном їх погашення 1 квітня 1929 р. Разом із тим, зважаючи на ситуацію з недородом в Україні, НКФ пропонував зменшити її борг на суму платежів, які належало б стягнути до хлібного фонду з 9 недорідних округ [31, арк. 22].

3 січня 1929 р. ПК РНК СРСР підготувала відповідну постанову, однак вже 5 січня 1929 р. Українське постпредство в Москві спрямувало до РПО СРСР черговий протест на це рішення, як і раніше наполягаючи на повному погашенні боргу України. Повідомляючи про 8 мільйонні втрати місцевого бюджету УСРР, постпредство відверто попереджало, що «будь-яке подальше вилучення коштів <...> на утворення державного хлібного фонду у враженій стихійним лихом Україні може створити для місцевого бюджету катастрофічне становище» [31, арк. 12].

І після цих емоційних попереджень домагання українців не були задоволені. 8 січня 1929 р. РНК СРСР видала постанову, за якою борг України по внесках до державного хлібного фонду було зменшено на 1300 тис. руб., решту суми у 1316500 руб. їй належало все ж перерахувати до союзної казни [31, арк. 13 – 14].

Аж ось на початку лютого, у доповнення до вищезазначеної постанови, РНК СРСР нарешті вирішила «звільнити УСРР від внесення 1316500 рублів на фінансування державного хлібного фонду, дозволивши Україні використати ці кошти на продовольчу допомогу дітям недорідних районів УСРР» [31, арк. 20]. Як видно з документу, питання про «реструктуризацію» українського боргу на засідання союзного уряду внесла сама українська сторона, хоча й за попереднім погодженням з головою союзного Урядкому В. В. Шмідтом. Ясно, однак, що розв'язане у такий спосіб проблемне питання було для України лише вимушеним компромісом, від якого вона, безперечно, програвала. Добившись нарешті дозволу не сплачувати борг по внесках на хлібний фонд, республіка по суті виявилася винною «сама собі», а точніше — власним голодуючим дітям, додаткові кошти на підтримку яких від Москви тепер не доводилося чекати, і годування яких лягало додатковим тягарем на і без того знесилені недородом українські місцеві бюджети.

Здається рішення союзної влади про виділення українським дітям 1316 тис. руб. «вбивало» одразу не двох, а трьох зайців, адже крім «закриття справи» з боргами українських місцевих бюджетів та з клопотанням РНК

УСРР про додаткові кошти дітям, автоматично «знімалося» ще й клопотання про Всесоюзну лотерею для збирання коштів на потреби дітей недорідних районів України.

Ще 4 серпня 1928 р. від УЧХ до Урядкому надійшла пропозиція звернутися до союзного уряду за дозволом на організацію такої лотереї [54, арк. 1]. За вказівкою ВУЦВК 21 серпня 1928 р. Червоний хрест представив проект випуску лотереї, реалізація якої мала б дати 2,5 млн. руб. 16 листопада, після того як «удосконаленим» планом допомоги визначилися вельми обмежені можливості для підтримки дітей, голова ВУЦВК надіслав доповідну в президію ЦВК СРСР, домагаючись провести всесоюзну лотерею [33, арк. 2 – 4]. Доповідна дійшла до адресата вчасно, однак з відповіддю на неї союзна влада явно не поспішала. 16 січня 1929 р. секретаріат президії ВУЦВК звернувся до українського постпредства в Москві з проханням повідомити, в якому ж стані перебуває подання трьохмісячної давнини [33, арк. 8]. На документі збереглася датована 18 січня 1929 р. резолюція працівника постпредства, з якої випливало, що подання 3 січня 1929 р. нарешті надійшло на розгляд РНК СРСР, проте рішення по цій справі ще не прийнято [33, арк. 9].

Натомість 5 лютого 1929 р. НКФ СРСР спрямував заступникові голови РНК СРСР Я. Е. Рудзутаку висновок на пропозицію української сторони, в якому містилася рекомендація утриматися від проведення лотереї, задовольнивши УСРР стягненням 1,3 млн. руб. з її місцевих бюджетів та діставши ще 1 млн. руб. з фонду при ЦВК СРСР ім. Леніна [231]. Рішення по місцевих бюджетах за кілька днів до цього вже було схвалене, а ось від фонду імені пролетарського вождя кошти на допомогу голодуючим дітям, судячи за фінансовою звітністю Урядкому, так і не надійшли [61, арк. 19].

А проте, виділення з союзного, республіканського чи місцевих бюджетів тих чи інших сум на реалізацію плану допомоги потерпілим від недороду само по собі ще не вирішувало справи, оскільки підтримку голодуючим могли забезпечити не стрімко знецінювані радянські гроші, а лише реальні продовольство, фураж, насіння тощо. Усього цього в самій УСРР з початком 1928/29 р. не вистачало. Поправити ситуацію можна було за рахунок завезення до неї достатньої кількості хліба, а фактично — повернення українським селянам принаймні частини вилучених у них протягом 1927/28 р. страхових запасів. Однак союзне керівництво на це не пішло.

Якщо взимку-навесні 1928 р. республіканська влада засипала Москву клопотаннями про зниження хлібозаготівельних планів та припинення вивозу хліба з України, то взимку-навесні 1929 р. темами звернень переважно були неможливість виконання скорочених планів забезпечення харчами населення, скарги на невиконання погоджених обсягів і строків поставок «союзної допомоги», клопотання про збільшення «ввізних нарядів» до України. Характерну доповідну 7 лютого 1929 р. було надіслано до РПО СРСР від УЕН за підписом її голови В. Я. Чубаря. Інформуючи про вкрай напружений стан із продовольчим, фуражним забезпеченням республіки, наполягаючи на

ввезенні до неї достатньої кількості необхідних ресурсів з інших регіонів Союзу, голова Економічної наради водночас звертав увагу на дивну за умов недороду «компенсаційну практику» союзної влади, за якої ввезення на українську територію збіжжя («союзної допомоги») обов'язково супроводжувалося одночасним вивезенням з неї зерно-хлібів і фуражу на внутрішньосоюзні ринки і почасти на експорт. «Якщо порівняти фактичне вивезення і ввезення за півріччя, — зазначалося у доповідній, — то виявиться, що вивезення з України перевищує завезення на 0,95 млн. пуд.» [93, арк. 151].

Зауважимо, що центральний уряд попередньо погодився завезти 1928/29 року в Україну з інших союзних республік, передовсім з Росії, 22,3 млн. пуд. пшениці і жита, проте навесні 1929 р. переглянув це рішення під приводом того, що, мовляв, українське населення самотужки «гузовим транспортом і мішечництвом ввезло з Криму, Північного Кавказу та ін. районів за приблизними розрахунками близько 5,0 млн. пуд.» [27, арк. 46]. У підсумку до республіки було завезено 12722 тис. пуд. пшениці і жита, а з урахуванням інших продовольчих культур — 13686 тис. пуд. Одночасно в рахунок компенсації з України до союзних республік було вивезено 10008 тис. пуд. різних зерно-хлібів. Докладніше цю ситуацію ілюструє таблиця 4.29 . [36, арк. 105; 6, арк. 6].

Таблиця 4.29.

Відділ регулювання хлібофуражного ринку НКТ УСРР про ввезення в УСРР і вивезення з неї зерно-хлібів у 1928/29 р. (тис. пуд.)

	Завезено в УСРР з союзних республік	Вивезено з УСРР до союзних республік
жито (зерно), житнє борошно	899	400
пшениця (зерно), пшеничне борошно	11.823	3.599
ячмінь, борошно яшне	18	1.069
кукурудза, кукурудзяне борошно	2	74
овес		2.916
бобові	144 (горох)	589
мак		16
манка	6	59

гречана крупа		274
ячмінна крупа		75
пшоно		283
гречка		5
просо		16
інші крупи		264
соняшник (олія)	674	98
соняшник (лузговий)		112
висівки	96	112
інші	24	47
разом	13686	10008

За звітною інформацією НКТ УСРР, протягом 1928/29 р. на продовольчу підтримку населення недорідних районів та біднішого селянства інших округ України загалом було витрачено 5 млн. пуд. хліба, половину якого забезпечили 10% відрахування з мірчука [10, арк. 2]. Насіннева допомога селянству під час осінньої і весняної посівних кампаній склала дещо більше 30 млн. пуд. [10, арк. 2]: 5,5 млн. пуд. з них було ввезено з союзних республік, в основному з Росії, решту ж, тобто абсолютну більшість забезпечили примусові «мобілізації» місцевих ресурсів. На фураж худобі пішло 9384 тис. пуд., на потреби української промисловості — 2526 тис. пуд. Централізовані поставки хліба городянам у 1928/29 р. склали 34654 тис. пуд. і були вдвічі меншими за попередній рік [36, арк. 104 – 105 зв.]. Певна кількість збіжжя традиційно була витрачена на поставки частинам УВО. Отже, державні витрати зерно-хлібів в Україні у 1928/29 р. склали дещо більше 81,5 млн. пуд. При цьому частка союзної допомоги у цих витратах, із врахуванням практики компенсаційного вивозу, становила 3,7% (за українськими звітними даними) або 11,5% (за союзними даними). Таким чином, майже весь тягар у задоволенні українських потреб під час голодного 1928/29 р. винесла на своїх плечах сама республіка, зокрема її селянство, перманентно силуване до поставок хліба державі декларативно відміненими, а на практиці відновленими та ще й «удосконаленими» надзвичайними методами заготівлі хліба.

Те, що з охопленої недородом і голодом республіки продовжувалося вивезення збіжжя, нехай навіть у порівняно незначних розмірах, не могло не призводити до іще більшої дезорганізації хлібного ринку й загострення кризової ситуації. З іншого боку, усе ж надана УСРР союзною владою

продовольча допомога, незважаючи на її обмежений розмір, була доречною й безперечно відіграла свою позитивну роль. Це стосувалося передовсім забезпечення хлібом низки українських міст — Харкова, Києва, Дніпропетровська, Одеси, до яких, між іншим, з різних регіонів СРСР, передовсім з Росії було завезено ще й певну кількість іншого продовольства — рибу, олію, м'ясо [328, арк. 98 – 104].

4.3. Оцінка ефективності дій Урядової комісії з надання допомоги потерпілим, прояви й наслідки голоду 1928/29 р.

Хоча українська Урядова комісія з надання допомоги потерпілим існувала з другої декади липня 1928 р., офіційного статусу вона набула лише з виданням 13 листопада ВУЦВК і РНК УСРР відповідної постанови [599; 77, арк. 68]. Чотирьохмісячне затягування з оповіщенням початку діяльності комісії напевно пов'язувалося з бюрократичною тяганиною довкола плану допомоги: перебуваючи у стані невизначеності, повністю залежна від союзного фінансування, українська влада не наважувалася публічно брати на себе будь-які зобов'язання по відношенню до потерпілих без видимих гарантій їх виконання.

Відповідно до постанови Центральна урядова комісія організувалася в Харкові, особовий склад її затверджувався урядом, її технічне обслуговування забезпечувалося апаратом наркомату земельних справ. Комісії належало:

1. Скласти оперативний і фінансовий план заходів державної допомоги з подальшим їх внесенням на затвердження українського уряду або УЕН;
2. Давати завдання і доручення усім без винятку державним, кооперативним і громадським установам та організаціям у справах боротьби з недородом;
3. Вимагати від усіх установ та організацій надавати потрібні комісії відомості й звіти про кошти, витрачені на заходи боротьби з наслідками недороду;
4. Переглядати за протестами установ та організацій республіканського або загальносоюзного значення постанови урядових комісії при РНК АМСРР та при ОВК.

Усі постанови Урядкому, видані в контексті перелічених трьох останніх завдань, вважалися обов'язковими для виконання. Відповідно у АМСРР, по округах, а у разі потреби і по районах створювалися місцеві комісії, обслуговування яких доручалося наркоматові земельних справ АМСРР або апаратам виконавчих комітетів; до складу місцевих комісій належало увійти представникам РНК АМСРР, ОВК, а також окружних земельного відділу, комітету незаможних селян, союзу сільськогосподарської кооперації та колгоспної секції.

Як зазначалося вище, спочатку головою Центральної урядової комісії був призначений заступник наркома земельних справ К. Я. Федотов, надалі його заступив нарком О. Г. Шліхтер. Відповідно обов'язки заступника голови комісії по черзі виконували Федотов і В. Качинський, відповідальним секретарем був О. Сніжко. Персональний склад Урядкому не був сталим, натомість комплектувався він представниками низки ключових відомств та установ – наркоматів земельних справ, торгівлі, фінансів, робітничо-селянської інспекції, Держбанку, Укрсельбанку, «Сільськогосподаря», Вукоопспілки, ЦСУ, Центральної комісії «Допомоги дітям». На засідання комісії час від часу запрошувалися представники окружних виконавчих комітетів. Справжнім «порушником спокою» виступав Український червоний хрест, організації якого безпосередньо опікувалися налагодженням допомоги на місцях. УЧХ постійно будоражив комісію своїми скаргами, вимогами і клопотаннями, домагаючись додаткових дій для полегшення стану голодуючих.

Офіційно заходи допомоги потерпілим мали проводитися протягом десяти місяців, у період з 1 жовтня 1928 р. до 1 серпня 1929 р. Оскільки остаточну версію плану державної допомоги український уряд затвердив лише 6 листопада 1928 р., а відповідні вказівки на місця щодо його виконання надійшли іще пізніше, то розгортання системи допоміжних заходів у багатьох місцях почалося з виразним запізненням.

Усі передбачені планом заходи допомоги умовно об'єднувалися у три групи. До першої відносилися продовольче забезпечення дітей і дорослого населення, а також певні медичні заходи. Ці види допомоги складали так звані «безповоротні витрати» держави, оскільки до казни вони не поверталися. Втім, насправді суто благодійною (зовсім безкоштовною) могла вважатися лише продовольча допомога дітям. Щодо дорослих, то вони свою пайку хліба мали діставати за виконані громадські роботи – риття каналів, осушення болот, спорудження доріг тощо.

Друга група допоміжних заходів – так звані «поворотні витрати» передбачали видачу селянам потерпілих округ кредитів на купівлю насіння і найм тяглової сили для проведення озимої і ярової посівних кампаній, а також на годування худоби.

Третю групу складали фінансові пільги – знижки по ЄСГП, пролонгація виплат по державному страхуванню, кредитах по лінії сільськогосподарської кооперації тощо.

Архівні документи вказують на те, що з одного боку – задіяні у реалізації програми допомоги представники державних інституцій і громадських організацій демонстрували відданість благодійній справі і досягали на цій ниві очевидних успіхів, проте з іншого боку – їх діяльність проходила у непростих умовах і була позначена численними ускладненнями – затримкою з надходженням коштів, часто недостатньою координованістю дій відомств та установ, перебоями у поставках фуражу і продовольства, зловживаннями при розподілі допомоги на місцях тощо. І хоча факт створення Урядової комісії та проведені під її орудою заходи безперечно

відіграли свою позитивну роль у послабленні кризової ситуації в Україні, усе ж перебільшувати заслуг комісії, так само як і всієї державної допомоги потерпілим не варто.

Розглянемо передусім ситуацію з продовольчою допомогою населенню. Власне, пайок, що його Урядком призначив дорослим і дітям, навряд чи можна було називати «годуванням людей», скоріше ішлося про мінімальну підтримку, підгодовування потерпілих, яке, можливо, й дозволяло людині не померти від голоду, проте саме по собі аж ніяк не гарантувало повноцінного фізіологічного існування організму.

Справді, якщо навіть орієнтуватися на опубліковані в тогочасній радянській пресі рекомендовані «їстівні норми», до організму працюючої на важкій роботі людини, а саме до таких і відносилися хлібороби, щодня мало б надходити від 3,5 до 5 тис. калорій. Приблизний денний раціон такого працівника мав би включати 1200 гр. хліба, 600 гр. картоплі, по 200 гр. м'яса, фруктів і т. ін. Конкретизацію приблизного денного раціону дорослої людини з розподілом на види роботи (середньої важкості, важка), як це собі уявляли радянські спеціалісти досліджуваного періоду, ілюструє таблиця 4.30. [479, с. 24]. Зауважимо, що приблизно такі самі калорійні норми (від 3362 до 5 тис.) – визначаються, з посиланням на праці відомих російських і західних спеціалістів, як нормальні для дорослого чоловічого організму при важкій роботі П. Сорокіним [1064, с. 12 – 13].

Між тим, призначена як державна допомога денна порція харчів дорослій людині обмежувалася 400 гр. борошна і 200 гр. картоплі [61, арк. 7]. Не дивно, що такий «стандартний пайок» чесні медики, як от санітарний наглядач за громадським харчуванням на Одещині доктор Вуліхман, оцінювали як незадовільний «з точки зору наявності достатньої кількості вітамінів, співвідношення засвоєваних білків, жирів, вуглеводів, можливості різноманітності меню», і як достатній за калорійністю лише в разі ставлення до цього пайка як до «додаткового харчування при недоїданні» [81, арк. 146].

Таблиця 4.30.

Приблизний денний раціон дорослої людини (у гр.)

	Доросла людина, середня робота	Доросла людина, важка робота
хліб сірий або чорний	800	1200
крупа	50	120
картопля	400	600
капуста	400	600
морква і біле коріння	30	40

цибуля	30	40
сало або масло	60	100
м'ясо	200	200
фрукти (вишні, яблука)	200	200
молоко	200	200
Яйце	50	50
цукор	40	40

Те саме було і з дитячим пайком. Хоча він вигідно відрізнявся від пайку для дорослих, усе ж його склад був неймовірно бідним. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 4.31. [64, арк. 73 зв]. Насправді широко рекламований радянською пресою щоденний «гарячий пайок» дитині складався з миски борщу або супу й склянки чаю: сумнівно, щоби такого роду пайок сам по собі був здатний не тільки задовольнити потреби дитини в їжі, але навіть вгамувати в ній відчуття голоду. Показово, що з метою більшого охоплення допомогою дітей Урядкому врешті довелося відмінити своє рішення видавати у складі пайка додаткові 100 гр. [61, арк. 8]. Утім, достеменно навіть не вдалося встановити точну кількість виданих дитям пайків, натомість було визнано, що відсутність системи догляду за їх розподілом зумовила численні порушення, у тому числі й споживання дитячої їжі дорослими.

Таблиця 4.31.

Склад пайка для дітей, вагітних жінок і матерів із немовлятами в недорідних районах УСРР на 1928/29 р. (у гр.)

Назва продуктів	Денний раціон	Раціон на місяць
Хліб	300,0	9.000,0
Крупа	38,0	1.140,0
Олія	20,0	600,0
Картопля	72,0/ 84,0	2.160,0/2.520,0
Городина	15,0/16,0	450,0/480,0
Цибуля	8,4	252,0
Сіль	8,4	252,0

Борошно на «затирку»	4,2	126,0
Цукор	10,0	300,0
Додаток хліба	100,0	3.000,0

Як свідчать звітні матеріали Урядкому, навіть суттєво нижчі від реальних потреб планові обсяги поставок продовольства до недорідних округ врешті не було виконано. Зокрема, борошна для дорослих було завезено 84,7% планових передбачень, для дітей – 88,2%, відповідно картоплі лише 53,2% і 51,3% [61, арк. 4, 8 – 9].

Проблемою часто була і низька якість продуктів. Значна частина відправленої в недорідні райони картоплі була гнилою, а отже непридатною для вживання, траплялися неприємності і з іншими продуктами: то надходило борошно, змішане з глиною, то олія в цистерні від гасу [51, арк. 13]. Тож і не дивно, що спецоргани періодично повідомляли про скарги селян на те, що їх самих, і їхніх дітей «годують як свиней», що «годують селян помиями, а потім кажуть, що надають допомогу» [134, арк. 52 – 61; 135, арк. 224 – 232].

Зазвичай цілком прийнятна в умовах стихійного лиха державна політика організації громадських робіт, за умов радянського повсякдення також нерідко набувала викривленого вигляду. Сплановані державою обсяги громадських робіт відпочатку були завищені. Натомість знесилені голодуванням селяни не палали ентузіазмом працювати на важких роботах за мізерну пайку чи за гроші, купити на які хліб часто було неможливо. «Куркулі» взагалі залучалися до праці задурно, в порядку так званої «гужової повинності» [395. – Відділ перший. – № 7. – Ст. 63]. Усе це разом визначало ставлення людей до громадських робіт як до «рабської праці», а також впливало на якість їх виконання.

В підсумку плани громадських робіт по низці позицій не було виконано. Детельно цю ситуацію ілюструє таблиця 4.32. [61, арк. 15]. Та провина за це лежала не на селянах, а на самій владі, котра не спромоглася ані спланувати належним чином такі роботи, ані забезпечити умови для їх виконання.

Таблиця 4.32.

Виконання громадських робіт селянами недорідних округ України у 1928/29 р.

Види робіт	Виконані роботи	Виконання плану (у %)
зрошення	1186 га	61
осушення, обвалування	5096 га	146

закріплення пісків	1357 га	197
лісові захисні смуги	1455 га	57
лісові розсадники	172 га	106
закріплення ярів	84 шт.	61
влаштування і ремонт ставків	160 завершено, 212 «у роботі»	75
шляхові роботи	284 км	53

В більшості недорідних округ громадські роботи почалися не восени 1928 р., а лише у квітні–травні 1929 р.; проводилися вони часто без жодної технічної документації і без контролю з боку фахівців, брак яких не вдалося надолужити навіть після масової «мобілізації» на такі роботи студентів технічних спеціальностей. Часто не вистачало або й зовсім не було потрібних для виконання тих чи інших робіт будівельних матеріалів — наприклад цементу, відсутність якого призводила до спорудження доріг і ставків тривалістю життя «до першої повені». Внаслідок низької якості посадкового матеріалу та весняних заморозків подекуди марною виявилася й робота селян по висадженню лісових захисних смуг і розсадників: зокрема у Миколаївській окрузі загинуло близько 90% саджанців. А з початку липня 1929 р. селяни вже мусили повернутися до праці на землі — збирати врожай, а потім сіяти озимі, тож відволікання їх ще й на громадські відробітки не могло дати задовільних результатів.

Неадекватність визначених обсягів допомоги, запізнення з її надходженням, перманентне невиконання планових поставок хліба на фоні його загальної нестачі, особливо у бідняцьких господарствах, позначалися голодуванням, опуханням і смертністю людей від голоду. Найгострішою, як можна судити за спеціальними донесеннями ОГПУ, ситуація була в квітні і травні 1929 р. [684. – Т. 2. с. 880 – 881; 683, с. 196 – 197; 246 – 247], коли належні селянству їстівні запаси вичерпалися. В цей час спецоргани інформували вище партійне керівництво УСРР про масове голодування людей, а також про виразну невідповідність між реальними потребами в їжі та обсягами призначеної або виданої державної допомоги. Наприклад, у травні в Мало-Висковському районі на Зінов'євщині без хліба залишилося 753 господарства – 2938 осіб. У Оріхівському районі Запорізької округи голодуючим видали 2200 пуд. хліба, в той час як мінімальна потреба в ньому становила 5 тис. пуд. На Кременчуччині, у Песковській сільраді Бригадирівського району через відсутність хліба голодувало 70 родин, у с. Манжелес Великокринківського району – 150 родин, при цьому офіційно допомога видавалася лише 62 родинам. У с. Подорожньому

Новогеоргієвського району голодувало 300 родин, на Одещині у с. Августовка Одеського району на 268 господарств було видано лише 30 пайків. Водночас на Херсонщині у с. Висунське голодувало 40% мешканців, у с. Пришиб – 50%, Любомирці – 30%, Червоний Став – 75% і т. ін.[134, арк. 54 – 62; 135, арк. 224 – 232]

Позбавлені страхових запасів у ході надзвичайних заходів, а також достатньої підтримки з боку держави, голодуючі намагалися самі себе рятувати. Стратегії виживання були різними: хтось назавжди виїжджав із села або й за межі республіки, хтось намагався добути продовольство у сусідніх «хлібних районах», хтось розраховував на підтримку своїх заможніших сусідів. Здебільшого, однак, в умовах недорідного 1928/29 р. сільське населення України було змушене «проїдати» власні господарства й суттєво знизило стандарти харчування. У всякому разі головний їстівний продукт на столі селянина українських недорідних територій – хліб, у 1928/29 р. був часто сурогатним, спеченим із житнього, ячмінного, кукурудзяного і пшеничного борошна в різному відсотковому відношенні і різних комбінаціях. Траплялося, коли у хід ішли й розтерті качани кукурудзи, макуха, стеблі татарського проса, дерть і навіть лобода. Проведені професором М. В. Доничем дослідження 28 взірців борошна і 44 проб хліба, які з початку 1929 р. надходили до Дніпропетровського санітарно-бактеріологічного інституту з Мелітопольської, Криворізької і Дніпропетровської округ, виявили в сурогатному хлібі і підвищену кислотність, і вміст сторонніх речовин, і знижену засвоюваність білкових речовин, і багато чого іншого з того, що дозволило професорові висновувати: «Населенню недорідних округ доводиться харчуватися хлібом, котрий може справити шкідливий вплив на здоров'я споживачів» [81, арк. 118].

Слід відзначити, що попри існування жорсткої інформаційної цензури, окремі візуальні свідчення недороду і голоду у досліджуваній період все ж потрапляли на шпальта преси. Подекуди в пресі з'являлися неплановочі фотографії полів із селянами, які намагалися рятувати озимину або стривожені загибеллю врожаю, друкувалися й своєрідні карикатури, фотографії, які доводили виснаження худоби, нарешті в окремих виданнях, зокрема журналі «Фото для всіх» публікувалися фотографії виснажених від голоду людей [245; 293; 404; 466; 552; 553; 573; 699], котрі, втім, не представлялися як жертви голоду.

Наявна демографічна статистика вказує на те, що голод 1928/29 р. позначився і на стані народжуваності, і на показниках смертності, не кажучи вже про здоров'я людей, яким довелося голодувати.

Обраховуючи середні показники народжуваності і смертності в УСРР за шестирічний період з 1924 р. до 1929 р. із подальшим обчисленням різниці між цими даними і, відповідно, показниками смертності і народжуваності в Україні за 1929 рік, можна зробити припущення, що прямі втрати населення республіки від голоду 1928/29 р. склали щонайменше 23 тис. осіб., а непрямі втрати, пов'язані з недородом і голодом – близько 80 тис. осіб. Детальніше статистична інформація щодо річної кількості народжених і

померлих за статтю, зареєстрованих протягом 1924 – 1929 рр. представлена у таблиці 4.33. [961, с. 40].

Таблиця 4.33.

Річна кількість народжених і померлих за статтю,
зареєстрованих протягом 1924–1929 рр.

Роки	Народження			Смертність			Природний приріст		
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
1924	601,6	561,3	1162,9	252,1	232,9	485,0	349,5	328,4	677,9
1925	618,3	578,5	1196,8	277,9	253,9	531,8	340,4	324,6	665,0
1926	623,2	584,7	1207,9	273,8	244,9	518,7	349,4	339,8	689,3
1927	611,2	573,2	1184,4	276,0	246,6	522,6	335,2	326,6	661,7
1928	589,9	549,4	1139,3	264,3	231,4	495,7	325,6	318,0	643,6
1929	559,8	521,2	1081,0	286,0	252,7	538,7	273,8	268,5	542,3

Взагалі кажучи, в порівнянні з попередніми роками темпи природного приросту населення України уповільнилися саме 1929 року: зокрема, в найбільш постраждалому від недороду регіоні – в Степу природний приріст населення іще 1926 року складав 28,3 на 1 тис., а у 1929 р. цей показник впав до 18,5 [9, арк. 2; 807, с. 102 – 106].

Встановлені для 1928 і 1929 рр. головні причини смерті в УСРР також мали свої виразні особливості в порівнянні з минулими роками. Від черевного тифу у 1927 р., наприклад, у республіці померло 4575 осіб, у 1929 р. – 5235, водночас смертність, пов'язана із захворюванням на грип, збільшилася відповідно з 3915 до 6562, від кору – з 9025 до 12960, від туберкульозу – з 5444 до 6567 [9, арк. 2; 102].

Важливо мати на увазі те, що графа «помер від голоду» у радянській статистиці, попри її наявність у Міжнародній класифікації причин смертності, була відсутньою, хоча у документації НКОЗ і зведеннях ГПУ цього періоду траплялися повідомлення про факти голодної смерті людей. Водночас майже третина зареєстрованих у 1928–1929 рр. смертей була віднесена до графи «причини погано зазначені або зовсім не зазначені», відтак можна припустити, що вагома частина статистичної інформації про смерть людей від голодування і різних супутніх хвороб залишилася навмисно чи не навмисно прихованою.

Натомість більше, ніж очевидно стало різке зростання протягом 1928–1929 рр. випадків захворювання людей на різноманітні інфекційні хвороби – черевний тиф, кір, кашлюк, грип тощо. Детальніше цю ситуацію

ілюструє таблиця 4.34. [9, арк. 6].

Таблиця 4.34.

Поширення деяких інфекційних хвороб в Україні
(за матеріалами статбюро НКОЗ, 1926 – 1929 рр.)

	1925	1926	1927	1928	1929
черевний тиф	34965	25132	36710	31077	53296
кір	63254	82485	62848	107590	120569
скарлатина	59735	114065	110733	76869	96724
кашлюк	71255	91395	63885	75237	87034
грип	437734	834895	636990	1032644	1002829
менингит (опониця)	795	930	950	1803	3059

Лише один приклад: якщо після пережитого недороду і голоду 1924/25 р. первісних хворих на черевний тиф по всій Україні було зафіксовано 34965, то в 1926 р. кількість таких хворих знизилася до 25132 осіб, натомість у 1929 р. вона збільшилася вдвічі, сягнувши 53296 осіб [9, арк. 6].

Про те, що вибухи інфекційних хвороб і важкі ускладнення після них особливо вражали недорідні райони і що це було прямо пов'язано з погіршенням санітарно-епідеміологічного стану, послабленням організму людей унаслідок поганого харчування й недоїдання, повідомлялося в доповідних НКОЗ до Урядкому та до РНК УСРР [57, арк. 15; 80, арк. 8 – 9]. Серед іншого, медики звертали увагу на більш тяжке, ніж зазвичай, протікання на недорідних територіях так званих традиційних захворювань – наприклад грипу, який у 1928/29 р. не лише набув масового характеру, але також часто супроводжувався важкими ускладненнями, зокрема ураженням нервової системи людей (захворюваннями на менингіт тощо) [57, арк. 15].

Влітку 1929 р. по селах Первомайської округи через вживання в їжу недоброякісної кукурудзи спалахнула епідемія пелагри (важкого захворювання, що супроводжується дерматитом, діареєю і деменцією, тобто стійким порушенням когнітивних функцій в результаті органічного урадження мозку. Професор Одеського санітарно-бактеріологічного інституту Л. А. Черкес, обстеживши на початку липня 515 мешканців трьох сіл цієї округи, діагностував пелагру 184 особам і ще 120 – під питанням. У пояснювальній записці причиною пошесті лікар визнав якісне голодування

селян, водночас він відзначав «сильне кількісне голодування переважної частини населення» та повідомляв про побачені ним вельми небезпечні для життя і здоров'я людей способи рятування від голоду – як от використання не за призначенням виділеного для боротьби з бабаками отруєного зерна (його селяни відмивали і на свій страх і ризик споживали) [57, арк. 3 – 4]. Інформуючи український уряд про спалах епідемії в Первомайській окрузі, НКОЗ у доповідній від 12 липня 1929 р. пропонував завезти на уражену пелагрою територію достатньої кількості борошна, м'яса, молочних продуктів тощо [57, арк. 2]. Ці рекомендації, однак, як і наполегливі клопотання відомства охорони здоров'я належним чином профінансувати заходи боротьби з епідеміями, здебільшого залишилися не виконаними.

Принагідно відзначимо, що за попередніми розрахунками НКОЗ УСРР на попередження і ліквідацію епідемій у зв'язку з недородом 1928/29 р. з державного бюджету належало б виділити 1342 тис. руб. [57, арк. 33], натомість за звітом Урядкому на ці потреби пішло лише 150 тис. руб., та й ті було взято з фондів самого НКОЗ. Не дивно, що протягом усього офіційно визначеного періоду дії «державного плану допомоги» Урядкому ніяк не вдавалося задовольнити клопотання керівництва низки ОВК про фінансування в них тих чи інших епідеміологічних заходів. Відхилялися навіть прохання УЧХ і ЦК ДД допомогти лікуванню виснажених голодом і хворобами селянських дітей. Так, 30 січня 1929 р. ЦК ДД, стурбована тим, що у недорідних округах республіки «спостерігається (за даними Червоного Хреста) дуже велика кількість дітей, які від недоїдання тяжко хворіють на туберкульоз, цингу, кашлюк та інші види дитячих важких хвороб», попросила Урядком винайти 180 тис. руб. для організації санаторно-курортного лікування 2 тис. виснажених дітей [62, арк. 90]. Після місяця роздумів Комісія через відсутність коштів вирішила тимчасово залишити це питання відкритим [7, арк. 10–11]. Деяко пізніше округам було запропоновано спосіб проведення оздоровчої кампанії за рахунок місцевих коштів, що їх належало якось викроїти, скоротивши з 400 до 300 гр. щоденний хлібний пайок голодучим дітям, а також збільшивши на 15 коп. вартість самого пайка [64, арк. 71 зв.]. Влітку до санаторія Одеської філії Червоного Хреста усе ж було відправлено 1 тис. дітей Одеської, Херсонської, Миколаївської округ та АМСРР, на реабілітацію яких пішло 60 тис. руб.[] Зрозуміло, що цього було недостатньо, проте і місце санаторного лікування дітей, зважаючи на існуючу мережу союзних курортів, було обрано невдало, адже навесні–влітку 1929 р. Одещина усе ще залишалася небезпечною у контексті поширення епідемій. Показово, що 12 червня 1929 р. Урядком, посилаючись на відсутність коштів, у черговий раз відхилив клопотання Одеського ОВК виділити окрузі 36143 руб. для ліквідації загрози поширення в ній епідемії тифу [63, арк. 2, 6].

На відміну від продовольчої підтримки голодуючого населення збереженню виробничих потужностей села у контексті реалізації державної програми ліквідації наслідків недороду влада намагалася приділяти належну увагу. Між тим, і на цій ділянці втримати ситуацію значною мірою не

вдалося.

Зокрема, попри вжиті зусилля не вдалося запобігти величезним втратам у тваринництві. За оприлюдненими у радянській пресі даними, в недорідних округах республіки влітку 1928 р. нараховувалося 5058686 голів худоби [363]. За «удосконаленим планом» допомоги від 6 листопада 1928 р. фуражна допомога мала видаватися лише для 430 тис. голів робочої худоби (коней, волів і корів), належних бідняцьким господарствам, причому це забезпечення гарантувало тільки 40% загальних потреб худоби бідняків. З огляду на недорід і обмежені фуражні ресурси українські планувальні організації наперед спрогнозували скорочення стада у Степу: крупної рогатої худоби – на 160 тис. голів, овець – на 300 тис., свиней – на 600 тис. і т. ін. [442, с. 79]. Між тим, лише з весни до осені 1928 р. кількість худоби у селянських господарствах степових округ зменшилася на 24%, а по всій Україні – на 18% [93, арк. 151]. Дані весняного перепису 1929 р. представили вражаючу картину зменшення в селянських господарствах худоби не на сотні тисячі, а на мільйонів голів. Детальніше цю ситуацію ілюструє таблиця 4.35. [67, арк. 8].

Таблиця 4.35.

Зміни в скотарстві по селянських господарствах УСРР
(весна 1929 р., у порівнянні з попереднім роком)

	робочих коней	великої рогатої худоби	у тому числі корів	овець	свиней
всі категорії селянських господарств:					
%	+2,5	- 11,6	- 2,9	- 13,5	- 40,0
тис. голів	+ 103,8	- 995,9	- 114,2	- 1040,8	- 2318,0
індивідуальні господарства:					
%	+1,6	- 11,6	- 3,1	- 13,9	- 40,2
тис. голів	+ 66,0	- 1004,0	- 124,0	- 1068,0	- 2.312,0

Важливою причиною таких значних втрат стала відсутність фуражу. Як видно зі звітних матеріалів Урядкому, більш-менш регулярно завезення

кормів до недорідних округ (у тому числі з Сибіру та Уралу) почалося лише з березня 1929 р. До цього часу кормова ситуація в цих округах залишалася катастрофічною. Втім, через весняну повідь вкрай потрібний для збереження худоби вантаж до багатьох селянських господарств надійшов навіть не у березні, а в квітні. При цьому частина фуражу через скупчення й зберігання на залізничних станціях у неналежних умовах попсувалася (попріла), тож для годівлі худоби так і не була використана [69, арк. 14].

Брак тяглової сили, гостра нестача посівного матеріалу творили той несприятливий фон, на тлі якого восени 1928 р. в Україні проводилася озима посівна кампанія. Держава позичково виділила селянству недорідних округ 14207 тис. пуд. насіння [32, арк. 2]. Між тим, за даними кореспондентської анкети ЦСУ УСРР, на кожні 100 десятин засіяної у Степу озимини державна допомога забезпечила засів 22 дес. (10,4 дес. по всій Україні), іще 18,6 дес. (по всій Україні 8,4 дес.) було засіяно за рахунок контрактації, решту ж мушили віднайти самі селяни – із запасів минулих років і нового врожаю, купівлі, позичення у сусідів тощо [101, арк. 25 зв.]. Та усі ці джерела в умовах недороду не були такими певними, як зазвичай. До того ж навесні 1929 р., як вже зазначалося, унаслідок несприятливих природно-кліматичних умов озимі культури знову значною мірою повимерзали.

Насамкінець зупинимося на особливостях надання державою податкових та деяких інших фінансових пільг в умовах недорідного 1928/29 сільськогосподарського року.

Розгортання взимку 1927/28 р. надзвичайних заходів в аграрній сфері супроводжувалося різким збільшенням податкового тягара на селян. Крім Єдиного сільськогосподарського податку (ЄСП), нарахування якого УСРР 1927/28 р., у порівнянні з попереднім роком, було збільшено на 30,2% [325, с. 12, 14], хлібороби були примушені ще й до низки додаткових виплат (самообкладання, нав'язування господарям, з урахуванням спущених «згори» контрольних цифр, облігацій позики зміцнення сільського господарства, дотермінового стягнення з селян різного роду належних платежів – з держстрахування, по сільськогосподарських позичках тощо).

В умовах недорідного 1928/29 р. податкове навантаження на бідніші селянські господарства, охоплені програмою державної допомоги, було суттєво полегшено, а то і зовсім знято. Зокрема, видана селянству недорідних округ знижка по сплаті Єдиного сільськогосподарського податку склала майже 19752200 руб. [348, с. 30]. Більше, ніж на 15 млн. руб. (із загальної суми заборгованості у 24104 тис. руб.) планувалося пролонгувати потерпілим селянам виплати по системі сільськогосподарського кредиту [89, арк. 126]. Фінансові кампанії на кшталт самообкладання чи поширення позик, які так дошкуляли селянам, також здебільшого минули недорідні райони.

Попри це, ситуація з фінансовими пільгами для селян не була однозначною. Полегшивши податковий тягар для найбідніших, влада не лише цілком і повністю перебрала його на плечі заможніших сусідів бідноти, але ще й посилила цей тягар, представляючи такі дії як «класову політику» і «боротьбу з куркулем». Насправді така політика не мала нічого спільного з

ідеєю «соціальної справедливості», натомість виступала засобом пограбування тієї частини села, яка, хоча і мала певний запас господарської міцності, усе ж в умовах недороду так само несла значні збитки й потребувала на підтримку з боку держави.

Відтак, проголосивши у 1928/29 р. звільнення від сплати ЄСГП 35% усіх селянських господарств УСРР (в реальності було звільнено навіть 36,5%), радянська влада не тільки нічого не втратила (цю пільгу сповна «оплатила» частина селян за рахунок дотермінового внесення податку й запровадження оподаткування в індивідуальному порядку), але й навіть, умовно кажучи, дещо заробила. Якщо 1927/28 року внески республіки по сплаті ЄСГП склали 92378841 руб.[325, с. 14], то у недорідному 1928/29 р. – 107847 тис. руб. (112, 3% від нарахованої суми) [348, с. 9 – 10]. При цьому на 1927/28 р. загальна сума нарахованого ЄСГП склала 94892200 руб., а сума пільг і знижок – 11927700 руб., натомість у 1928/29 р. було нараховано 136934300 руб., при сумі пільг і знижок – 41364000 руб. До сплати згідно з попередніми планами мало б надійти 96570300 руб. [348, с. 30].

Те саме було й по недорідних округах: у 1927/28 р. ці округи внесли по сплаті ЄСГП 28178500 руб.; натомість у 1928/29 р., діставши як допомогу знижку на 16796200 руб. для бідноти, ці округи одночасно дістали й суттєво збільшені, в порівнянні з попереднім роком, нарахування по ЄСГП, які склали 42510900 руб.[89, с. 127] Зрозуміло, що сплатити цей податок належало тій частині селянства недорідних районів, котра або за формальними ознаками або просто через нестачу коштів залишалася в умовах недороду поза програмою державної допомоги.

Своєрідним змаганням («хто кого перехитрує») між владою і селянством була позначена ситуація з страховими виплатами в 1928/29 р. З одного боку, частина селян, не маючи змоги годувати худобу, йшла на те, аби нищити її, бо страхові виплати за здохлу тварину були вищими, ніж базарні ціни на живу (наприклад, вартість коней у недорідних округах республіки знизилась з 200 до 15 – 20 руб.). З іншого боку, зіткнувшись з проблемою значних виплат по страхових зобов'язаннях, влада йшла на всілякі хитрощі, аби знизити чи взагалі уникнути цих виплат. Навесні 1929 р., коли на значній частині посівних площ озимина знову загинула, український уряд вирішив кардинально скоротити виплати селянам, затвердивши цілий перелік «офіційних підстав», які давали можливість це робити. Питання про порядок виплати селянству страхових внесків за загиблу озимину спеціально розглядався на спільному засіданні УЕН та РНК УСРР 18 травня. Врешті вирішили з сум, що їх Держстрах мусить виплачувати селянству, вираховувати аванси, видані по контрактації, заборгованість по позиках системи сільськогосподарського кредиту, суми, видані селянству в якості допомоги на пересів загиблої озимини тощо[28, арк . 241].

Висновки до розділу

Союзно-республіканська взаємодія з розробки планів державної допомоги потерпілій від недороду Україні відбувалася за виразного домінування союзної влади й по суті визначалася сталінською групою у керівництві ВКП(б), котра прагнула прискорити «будь що» військово-промислому модернізацію країни.

Опрацьований українською стороною перший варіант плану допомоги узгоджувався з цією стратегією, адже в його основу покладалися не реальні потреби, а ресурсні можливості, визначені міркуваннями політичної доцільності. Критерії, що їх було обрано для віднесення одних чи не віднесення інших районів до категорії потерпілих, були недосконалими з точки зору статистичних методик і політично вмотивованими, відтак окреслена територія українського недороду від початку була виразно меншою від тієї, що її належало б оголосити такою. Особливістю плану державної допомоги потерпілій Україні було й те, що переважну більшість передбачених у контексті надання допомоги продовольчих і фуражних ресурсів передбачалося винайти на території самої ураженої недородом республіки. Попри скромні вимоги Харкова, перший варіант плану допомоги був скорочений Москвою вдвічі, зокрема й стосовно обсягів продовольчої допомоги голодуючим. Переглянутий далі кілька разів у бік зменшення, остаточний варіант плану був представлений як «удосконалений», хоча насправді він мав би визначатися як «скорочений».

Державне регулювання розподілу хлібних ресурсів в умовах недорідного 1928/29 р. визначалося прагненням союзної влади вийти з продовольчої кризи в країні за рахунок економії й перерозподілу явно недостатніх внутрішніх ресурсів. Саме в цьому контексті слід розглядати відмову Москви від багаторазово пропонованої на Заході допомоги, максимальне обмеження імпорту хліба в СРСР, запровадження з початку 1929 р. (по деяких округах УСРР уже 1928 року) карткової системи розподілу продуктів і, врешті, по суті нав'язану керівництву УСРР стратегію виживання республіки в умовах недороду й голоду здебільшого за рахунок власних ресурсів.

Не заперечуючи позитивної ролі самого факту створення Урядової комісії для надання допомоги потерпілим і проведених нею заходів, надання союзної допомоги УСРР, зокрема шляхом завезення певної кількості збіжжя з території РСФРР, усе ж не варто також перебільшувати їх значення. Критичний аналіз плану допомоги, як і практики його реалізації ясно вказують на те, що рятування потерпілих в умовах українського голоду 1928–1929 рр. визначалося не стільки наявністю державної допомоги, скільки міцністю самих селянських господарств. Власне, сама по собі державна допомога, зважаючи на її скромний обсяг, бідний склад продовольчого пайка, не повне виконання планових поставок харчів не могла вважатися повноцінною допомогою, а являла собою лише своєрідний додаток до наявного у селян харчування. Зважаючи на те, що маломіцні господарства,

котрі переважно й страждали в умовах недороду і голоду, не мали достатніх запасів, призначена державна допомога виявилася недостатньою для того, аби подолати кризу в ураженій недородом Україні. Сплеск характерних захворювань, масове голодування і поширення на цьому ґрунті смертності людей, а також руйнівні процеси в сільському господарстві – падіння значної частини худоби, скорочення посівної площі та зміна її структури, на фоні загальної дезорганізації українського хлібного ринку стали виразним підтвердженням цього.

РОЗДІЛ V НЕВРОЖАЙ І ПРИЧИНИ ГОЛОДУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЛАДИ ТА НАРОДНІЙ ДУМЦІ

5.1. Конструювання владою картини «перевернутої реальності» засобами пропаганди та агітації

Амартія Сен спостеріг, що у демократичних державах вільна преса створює додаткові сприятливі можливості для запобігання голодного лиха [

1176]. Натомість у державах, керованих недемократичними, в тому числі комуністичними режимами, які мають неосяжний контроль над засобами масової інформації та маніпулюють ними, ситуація може загострюватися й через приховування або применшення масштабів голоду з міркувань «політичної доцільности». Аналіз інформаційної ситуації в СРСР і зокрема в радянській Україні у 1928 – 1929 роках, цілком підтверджуючи цю загальну схему, дає змогу виокремити також деякі притаманні їй особливі моменти.

Зазначимо передусім, що з огляду на всеосяжний контроль єдиної правлячої партії над інформаційним простором, відсутність легальних опозиційних партій та опозиційних засобів масової інформації про свободу слова в СРСР у класичному розумінні цього поняття взагалі говорити не доводиться. Проте за часів НЕПу відбулася деяка лібералізація суспільного життя, і в публічних виступах представників влади, а також і на шпальтах періодичних видань, критична інформація була присутня на непорівнянно вищому рівні, аніж пізніше, після того, як на зламі 1927 – 1928 рр. на владному Олімпі одноосібно утвердився Сталін. Від цього часу офіційний публічний простір поволі став набувати вигляду «перевернутої реальности»: влада свідомо конструює прямо протилежні до дійсності ідеалізовані картини «загальних успіхів», «зростання» промисловости і сільського господарства країни та безумовної лояльности сповненого ентузіазму населення на тлі визнання «окремих», «загалом незначних», «уповні подоланих» труднощів – за висловом самого Й. В. Сталіна, «труднощів піднесення, труднощів зростання» [702, с. 220 – 236].

Як саме утверджувався принцип «перевернутої реальности», виразно ілюструє ситуація довкола українського недороду та голоду 1928 р. Офіційні трактування становища виразно коливалися між замовчуванням або применшенням розмірів лиха до відвертих маніпуляцій, у контексті яких голод, наприклад, перетворювався на «загострення продовольчого забезпечення», спричинене «спекулянтами та панікерами» в містах і «куркулями» по селах, а недорід, який спочатку подавали майже як «буденне явище», ставав «найвагомішою причиною» ускладнень «на господарському фронті», ще одним аргументом для агітації за колективізацію сільського господарства.

Одночасно з розгортанням надзвичайних заходів в аграрній сфері розпочався й тиск на засоби масової інформації. Їм закидали висвітлення поточних господарських кампаній у «панічних нотах», хоча насправді це була тільки безневинна констатація очевидних негараздів. 24 грудня 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) спеціально обговорило проблему публікацій, «які дезорганізують ринок», і доручило А. І. Мікоянові цим зайнятися [722. – Т. 1, с. 111 – 113]. Невдовзі з'явилися перші «жертви» серед «газетярів-панікерів»: 11 січня 1928 р. відповідальний секретар редакції газети «Труд» Л. Недачин дістав догану від оргбюро ЦК за передовицю, написану «в деяких частинах у зовсім неприпустимому панічному тоні» [722. – Т. 1, с. 778].

Наприкінці квітня ЦК ВКП(б) провів у Москві нараду з питань посилення хлібозаготівлі. Саме тоді стало відомо, що в Україні і деяких

районах Північного Кавказу загинуло від 30% до 70% озимини. Цю інформацію на нараді озвучив В. М. Молотов, зауваживши, як само собою зрозуміле, що в пресі про це повідомляти не можна [772. – Т. 1, с. 238]. В річищі цієї та подібних негласних настанов діяла й українська влада. Щоправда, зовсім заперечувати існування проблеми з засівами в Україні було неможливо, тож можновладці, спілкуючись із громадськістю, прагнули дозувати негативну інформацію і свідомо применшували масштаби стихійного лиха. Наприклад, Г. І. Петровський, виступаючи наприкінці квітня 1928 р. у Харкові перед робселькорами, на пряме запитання до нього: «Чи можливий голод унаслідок того, що в деяких округах не зійшли озимі хліба?», — впевнено відповів: ні. В Україні, мовляв, загинула лише мізерна частина засівів, і ширити чутки про голод можуть «лише куркулі, непмани та взагалі контрреволюціонери» [577]. Обнадійливу інформацію від всеукраїнського старости вмістила газета «Пролетарий». Вагома частина її читачів була пов'язана з селом, і зрозуміло, що їх непокоїли вістки від рідних про втрату озимини.

4 травня 1928 р. «правилами публікації в пресі відомостей про сільськогосподарські кампанії 1928/29 р.» зайнялася й РПО СРСР. Вона видала постанову, за якою рішення про те, чи друкувати інформацію про стан засівів та врожайність, у масштабах СРСР покладалося на союзний наркомат торгівлі, а в межах республік — на республіканські НКТ. Надалі ця важлива статистична інформація могла з'явитися на столі редактора газети тільки після її візування представником союзного або республіканського наркомторгів. Це, зрозуміло, створювало можливості для маніпуляцій. Утім, наміри дозувати інформацію з урожайної статистики виказували й інші положення постанови, зокрема про дозвіл центральній та місцевій пресі оприлюднювати відомості про стан засівів по округах лише у вигляді кореспонденцій із місць і тільки «за наявності сприятливих видів на врожай». Постановою також заборонялося оголошувати в пресі відомості про масову загибель засівів – понад 20% площі [23, арк. 23 зв].

Влітку, попри те, що масштаби українського недороду вже були очевидні, й у таємному діловому листуванні українське керівництво інформувало Москву про голод, який уже змушував людей уживати в їжу сурогати [26, арк. 3], публічна позиція союзної і, відповідно, республіканської влади залишалася незмінною. Дезінформуючи суспільство, влада всіляко применшувала українські втрати й переносила акцент у публічній риторичі на нібито суттєво вищий, ніж у попередні роки, врожай у межах усього СРСР.

Характерною в цьому відношенні була доповідь А. І. Мікояна «Політика хлібозаготівель у зв'язку із загальним господарським положенням» на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б), котру він розпочав не з нагальних проблем хлібної кризи, а з предовгих розповідей про «здорові», «кращі, ніж це було у минулому році», «значно сприятливіші» показники різних галузей народного господарства, ба навіть більше – про фактичне піднесення сільського господарства [410. – Т. 2, с. 180]. У

резолуції пленуму на доповідь наркома не тільки наголошено «сприятливі очікування врожаю», але й поставлено завдання «обов'язково створити державний хлібний (продовольчий і насінневий) резерв» [410. – Т. 2, с. 180].

Одразу після пленуму в «Правді» з'явилося інтерв'ю із заступником голови ЦСУ СРСР В. В. Шмідтом, доповнене оптимістичною статистикою щодо очікуваного врожаю. «Склад урожаю на 1 липня, – було сказано там, – уже не може надалі зазнати суттєвих змін, тож урожай, загалом помітно вищий від середнього, можна вже вважати забезпеченим» [410. – Т. 2, с. 591]. Про те саме сповістила і «Крестьянская газета», доповнюючи офіційну статистику відповіддю редакції на запитання селян Акуловки Пушкінської волости Московської округи: мовляв, новий урожай не тільки покриває загибель озимини на Україні, але й буде більшим, ніж торік.

Аналогічні за духом матеріали друкувала українська преса. 17 липня газета «Вісті ВУЦВК», наприклад, подала розлогий текст промови Г. І. Петровського на засіданні президії ЦКНС, де він детально розповідав про кризу сільського господарства в Західній Європі, проте лише побіжно згадував про «недоврожай минулого року та загибель озимини цього року», про те, що «суховій псує хліб» у деяких районах півдня (Миколаївська, Херсонська, Одеська округи). Зумовлені природно-кліматичними умовами катаклізма голова ВУЦВК намагався подати як ординарне явище. «Те, що ми переживаємо нині, було і перед війною, – заявив він. – Чи мало було випадків періодичного неврожаю по різних районах старої Росії? Були випадки голодної смерті бідняків міст і села». Основний же наголос у доповіді Г. І. Петровський робив на тому, що «по Союзу загалом, урожай буде гарний, на 450 міл. пудів більше проти торішнього». Цю тезу всеукраїнського старости, як найвагомішу, поряд із деякими іншими (на кшталт обіцянок скасувати надзвичайні заходи, збільшити ціни на хліб, надати допомогу селу) газета для привернення уваги читачів навіть позначила жирним шрифтом [614].

Також намагалось заспокоїти громадськість розраховане на якнайширшу селянську аудиторію «Радянське село». У випуску з популярним роз'ясненням змісту свіжої резолюції пленуму ЦК ВКП(б) про нові хлібозаготівлі та політику партії на селі, газета також лише побіжно згадувала про «загибель засівів на півдні України й на Північному Кавказі», протиставляючи цій тривожній інформації два виразних агітаційних малюнки: на одному турботливі руки держави засипали селянство всілякою допомогою, на другому «куркуль» у вигляді жирного горобця цвірінкав «куркульську пісеньку»: «Скасування НЕПу! Голод! Гоолод!» [458]. Оптимістичні думки вочевидь мала навіювати читачеві й обкладинка липневого випуску популярного в Україні ілюстрованого журналу «Глобус». На ній редакція розмістила світлину із трьома зосереджено-вдоволеного вигляду чиновниками на зрілому пшеничному полі. Підбадьорливо звучала і назва світлини — «Хліб буде!» [574].

Зважаючи на те, що саме в липні в Україні виявилася масова загибель не тільки озимини, але також і значної частини пересіяної селянами яровини, проведення 23–25 липня у Харкові Всесоюзної наради робітників дослідних

станцій на тему «вивчення причин загибелі озимих засівів» так само виглядало способом відволікти увагу громадськості від реального, вкрай сумного стану справ. Відкриваючи нараду, голова сільськогосподарської секції Держплану СРСР М. М. Вольф повідомив про загибель 5 млн. десятин озимини, не забувши водночас «урівноважити» цю інформацію звісткою про успішний пересів, а головне – про гарний урожай в інших регіонах Союзу. «Ми маємо кращий врожай за середній, а через те у нас буде на декілька сотень мільйонів зернової продукції більше навіть, ніж торік», – запевнив він [402].

Вольф, донедавна голова українського ЦСУ, не акцентував уваги на тому, що практично всі втрати озимини у 1928 році припали на Україну. Щоправда про це повідомив інший учасник наради –представник республіканського ЦСУ Г. М. Вербицький.

А проте ця специфічна інформація до широкої публіки не дійшла, хоча репортаж про всесоюзну нараду «Вісті ВУЦВК» друкували у двох випусках. Переповідаючи виступ Вербицького, газета навіювала читачеві думку про загибель озимини як буденне явище, притаманне і капіталістичним країнам. Повідомлялося про середні протягом 1922 – 1928 рр. українські втрати озимини – 14,2%, про те, що США втратили за цей самий період 14,6%, а в несприятливому 1928 р. – 25,1%. Однак про те, що в самій Україні 1928 року загинуло понад половини всієї засіяної озимини, газета мовчала. Вельми показовим був і заголовок репортажу: на чільному місці в ньому стояла фраза «Зміцнення озимого клину» [402].

А з 10 вересня 1928 р. по всій Україні стартувало «Свято врожаю», яке розтягнулося на цілі півтора місяця. Заздалегідь НКО та Наркомзем розіслали на місця детальні інструкції про влаштування по селах численних розважальних заходів — від дитячих ранків, масових гулянь і концертів артистів – до проведення зборів, селянських екскурсій у комуні й демонстрації пересувних виставок [347]. Відверта абсурдність ідеї празникувати врожай під час неврожаю організаторів вочевидь не бентежила. Навпаки, ситуацію з недородом було використано для посиленої агітації селян за об'єднання у колективи – мовляв, саме це й допоможе протистояти негативним «сюрпризам» з боку природи.

Наміри Й. В. Сталіна та його оточення посилювати далі тиск на засоби масової інформації, примушуючи їх діяти виключно у контексті «перевернутої реальності», засвідчила Всесоюзна нарада редакторів газет, проведена 22–29 вересня у Москві. 73 редакторів провідних газет країни разом із десятком керівників місцевих агітпропів уважно слухали настанови високого партійного керівництва – про що саме і як саме слід писати газетам. Чіткий сигнал про те, що тема неврожаю та господарських ускладнень не є актуальною, подав редакторам В. М. Молотов, повідомивши, що «після тимчасового загострення в першій половині року» країна переживає помітний навіть на Заході позитивний перелом, і що у радянській пресі бракує «доброї інформації з марксистським стрижнем, з більшовицьким чуттям до мас» [603]. Інший наближений до Сталіна партійний чиновник, О.

М. Ярославський, пішов іще далі, практично у неприхованій формі закликавши газетярів не зациклюватися на усіяких «негативах», а вишукувати «позитив». Посилаючись на «один американський документ», Ярославський розповів про іноземного оглядача, котрий, мовляв, зауважив провину самої радянської влади, що за кордоном існує думка, ніби вона от-от упаде. «Вона так змальовує все погане у себе, що здається незрозумілим, як вона ще тримається», – переповідав чиновник слова оглядача. Відповідно і Ярославський однією з хиб радянської преси оголосив надмірну увагу до всіяких вад і натомість майже повну відсутність (!) у пресі «добрих прикладів». «Негативні факти нашої діяльності в нашій пресі випирають так густо, що, здається, нічого іншого немає, крім цих негативних фактів <...>. Насправді у нас є дуже багато прикладів гарного, що їх ми не вміємо висвітлити і розказати», – заявив нарком РСІ, наголосивши небезпеку такої ситуації через загрозу негативного впливу на молодих робітників і селян, «які вступають до життя ще не зміцнілі» і які «не так загартовані, як старіші робітники»[640]. Партійна настанова утворити «апарат преси, наповнений гарною більшовицькою кров'ю» [563], яку озвучив на нараді керівник Відділу агітації, пропаганди і преси ЦК ВКП(б) С. Б. Інгулов, не залишала сумнівів у тому, що «нагорі» готові не тільки пильнувати «ідейне обличчя» преси, але й застосувати оргвисновки щодо «ідейно незрілих» журналістських кадрів.

Однак у той самий час, коли сталінське оточення наставляло редакторів газет, «Правда» опублікувала статтю М. І. Бухарина «Замітки економіста. На початок нового господарського року» [262] із завуальованою, проте досить прозорою критикою Й. В. Сталіна. Поява цієї публікації в центральному партійному друкованому органі виказувала те, що перешкоди до панування сталінської групи в інформаційному просторі творили не тільки , а можливо й не стільки «несвідомі редактори» та схильні до «паніки» журналісти, скільки усе ще наділені владою опоненти з високого партійного керівництва.

Будучи редактором головної партійної газети, Бухарин упродовж наступних місяців іще кілька разів використовував її трибуну для непрямой критики освяченого Сталіним політичного курсу, зокрема й нав'язуваної ним інформаційної політики приховування «негативів». Так, 2 грудня 1927 р. «Правда» надрукувала його доповідь на IV Всесоюзній нараді робселькорів, де спеціально було порушено тему меж припустимого для нерозголошення в пресі. «Наша преса повинна, по-перше, якомога правильніше інформувати про стан речей, – казав Бухарин. – Ми, зрозуміло, не можемо розповідати “всім, всім, всім” про деякі речі, не можемо тому, що це завдасть шкоди пролетаріатові. Ми не можемо нічого друкувати, наприклад, про наші військові таємниці <...>. Але ми повинні правильно інформувати про наявне становище, бо, якщо ми щось замовчуємо або недостатньо сміливо інформуємо, то це, кінець-кінцем, позначається у гірший бік на нашій спільній справі. Уявіть, що ми стали би приховувати ускладнення, котрі у нас є і котрі ще будуть. У перебігу цих ускладнень нас справедливо запитали би:

звідки все це звалилося, чому ж ви про це мовчали?»[714]. Також у «Правді» 24 січня 1929 р. було опубліковано доповідь М. І. Бухарина «Політичний заповіт Леніна», виголошену з нагоди п'ятих роковин смерти вождя [263]. Вона також містила прозорі натяки на Сталінове недотримання ленінського заповіту. Однак ця публікація фактично стала лебединою піснею Бухарина. Дальші його виступи на шпальтах центральної партійної газети сталінська група унеможливила.

Не маючи що відповісти опонентам з-поміж «правих» присутньо, Сталін і його оточення, вперто дотримуючись обраної інформаційної стратегії на мінімізацію «негативів» і гіперболізацію «позитивів», робили все, аби відвертого обговорення провалів у господарській політиці та персональної відповідальності за це ніколи не відбулося, навіть у вузькому колі високопоставлених партійців. Цій меті було підпорядковано цілий арсенал технологічних прийомів.

В діло йшли і маніпулювання спеціально дібраними «позитивними» статистичними даними, і багатогодинні суперечки в політбюро для «правильного розставлення акцентів» у проектах резолюцій, і висування двох, а то і трьох доповідачів з основного питання на пленуми ЦК ВКП(б), аби «врівноважити» опонентів, і чіпляння опозиціонерам ярликів як нібито нападників на партію, панікерів і захисників куркульства, не кажучи вже про всілякі інтриги та кадрові ротації по всій партійній вертикалі, залякування репресіями не тільки за належність до опозиції, а навіть і за «примирливе ставлення» до неї.

Нездатність «правих» сконсолідувати сили й протистояти добре зорганізованим і позбавленим зайвих сантиментів суперникам виразно проявилася під час листопадового 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б), коли відчайдушним спробам опозиціонерів обговорити наявні в країні проблеми сталінська більшість протиставила безпредметну дискусію. Після того, як квітневий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) постановив, що погляди «правих» суперечать генеральній лінії партії, шлях до одноосібного правління Й. В. Сталіна, а отже, й повного контролю над інформаційним простором, було розчищено.

Внутрішньопартійна боротьба за виразного домінування сталінської групи у керівництві ВКП(б), чітко налаштованої шукати «позитиви», не концентручись на «негативах», визначили контекст офіційних потрактувань господарської ситуації в країні після збирання врожаю 1928 року.

Це виразно проявилася, зокрема, під час обговорення 12 жовтня 1928 р. в РПО СРСР хлібофуражного балансу. Його було зведено по всій країні з плюсом 3,6 млн. пудів, а по пшениці і житу – з мінусом у 47,6млн. пудів. Відповідний баланс по Україні був від'ємний, зокрема по двох головних культурах, пшениці і житу – 21,9 млн. пудів (їх збір порівняно з попереднім роком знизився вдвічі, з 705,4 млн. пудів до 349,9 млн.) [27, арк. 44 – 45]. Хоча за балансом ситуація виглядала непростою, В. П. Мілютин подавав її прикрашено, а щодо України просто фантастично – настільки, що 18 жовтня 1928 р. В. Я. Чубар, як уже зазначалося вище, мусив спростовувати

статистичні показники союзного відомства в листі, адресованому як РНК і РПО СРСР, так і союзним НКТ і Держпланові [34, арк. 3 – 4].

Політичне підґрунтя такого хлібофуражного балансу країни, як і оцінок стану врожаю 1928 року, було очевидним: складений під пильним оком і за участі сталінської групи документ мав запевнити, що становище в СРСР справді має певні труднощі, проте вони цілком подоланні, а головне – не потребують ані імпорту істотної кількості хліба, ані гальмування високих темпів промислової індустріалізації.

Саме такі ідеї проголошувала опублікована 18 жовтня у «Правді» стаття В. Мілютіна про результати врожаю [492]. Маніпулюючи цифрами, голова ЦСУ СРСР вимальовував ірреальну картину: загиблі в Україні та на Північному Кавказі понад 5 млн. га засівів ставали «знову пересіяними й обробленими», засівна площа – більшою не лише від торішньої, але й за останні чотири-п'ять років, новий урожай – більшим (на 70 млн. пудів) від минулорічного або принаймні таким самим, хлібофуражний баланс країни – бездефіцитним, а селянська реакція на поточну господарську політику партії – вочевидь позитивною. Позитивом віяло й від прогнозів головного статистика країни про те, що витрати зерна на насіння в поточному році зростатимуть через невідворотне розширення засівних площ, витрати зерна на годування худоби будуть стабільними, а запаси хліба у селянських господарствах деяких регіонів (Сибір, Поволжя, Казахстан) навіть зростуть. На цьому тлі побіжна і не конкретна інформація про істотне зниження жита і пшениці в структурі врожаю, про переміщення врожаю з виробничих у споживчі райони і навіть теза про потребу ретельно зважувати плани хлібопостачання вже не виглядали як «дуже погана новина». А накреслені наприкінці статті В. П. Мілютіна завдання збільшити врожайність, вкладаючи додаткові кошти в село, збільшуючи постачання добрив і сільськогосподарських машин, підтримуючи не лише колгоспи, а й індивідуальні господарства не залишали сумнівів у тому, що влада цілковито «тримає» ситуацію в країні і нема жодних підстав непокоїтися.

Такі загалом оптимістичні оцінки ситуації з хлібом, доповнені репресіями проти «панікерів» і погрозами прихильникам «правих», об'єктивно унеможливили обговорення неврожаю та продовольчих ускладнень в Україні. Тема голоду опинилася під неоголошеним табу. Взагалі голод, не кажучи вже про смертність від голоду, стали розглядати як явище, непридатне радянській дійсності. Виняток робили хіба що для голоду 1921 – 1922 р., часті згадки про який у 1928 – 1929 рр., окрім того, що мали сприяти утвердженню «позитивного погляду» на сучасність, відігравали певну мобілізаційну роль у проведенні поточних господарських кампаній.

Які саме наслідки могло спричинити «несанкціоноване» порушення теми голоду і як влада використовувала тему попереднього голоду, 1921–1922 р., для досягнення певних політичних цілей, можна побачити на прикладі п'єси відомого драматурга Миколи Куліша «97», в умовах українського голоду 1928 – 1929 р. дозволеної й навіть популяризованої, та

«Листів із Степової України» початківця-літераторки Докії Гуменної – твору хоча й опублікованого, однак потім ущент розгромленого.

Очевидець голоду 1921 – 1922 рр. Микола Куліш іще 1923 – 1924 року написав драму «Голод». Щоправда, вже тоді влада змусила драматурга дати творові іншу назву і дещо переробити зміст, зберігши життя голові сільради, додавши образ продкомісара, який привозить 97 пудів хліба голодуючим селянам та заарештувавши місцевих «куркулів», які приховували хліб і всіляко шкодили громаді. Навіть і ці виразні ідеологічні правки не знищили авторського задуму: збереглася трагічна і реалістична картина, сповнена жахів голоду, людських страждань, божевілля і людоїдства, ідейного фанатизму, протиборства черствості і душевної теплоти. Прем'єра п'єси відбулася наприкінці 1924 р. на сцені столичного театру імені Івана Франка, побувала вона й на гастролях у Москві. У 1928 – 1929 рр. ця п'єса йшла не тільки на професійній театральній сцені, але й у сільських клубах. 27 лютого 1929 р. у с. Березова Лука Роменської округи, повідомила газета «Радянське село», виставу «97», «де було показано, до чого голод доводив людей і як куркулі знущалися з незаможників», грали в сельбуді для учасників мітингу за постачання хліба державі, а наступного дня з села до найближчої станції під прапорами вирушила «червона валка» у складі 300 підвід – 3 тис. пудів заготовленого у селян хліба [430].

Зовсім інакше склалося з «Листами із Степової України» Докії Гуменної. Влітку 1928 р. молода авторка побувала у відрядженні на Запоріжжі й спробувала написати, як пізніше згадувала, «не діловий звіт, не грайливий “шпичка в ніс” стиль із потугами на дотепність, не агітпропну рожево окулярну сахарину», а правдиву розповідь про те, «що бачила, як бачила». Її нариси надрукував у двох числах літературний журнал «Плуг» [358; 359]. Однак літераторка наступила владі аж на два «болючих мозолі», бо одночасно порушила тему русифікаторської політики в Україні, яку тут було персоніфіковано відомим російським письменником Ф. Гладковим, і тему насунання голоду. Талановито змальоване в малюнку селянського села з «облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами», згадки про занепад і руйнацію селянських господарств, про привид голоду і баб'ячі бунти (на запитання героїні малюнку до місцевої молодички: «Як тут у вас з хлібом?» та відповідала: «Та як. Оце вчора баби хотіли бити председателя в нашому селі, так утік вікном») справили ефект вибуху бомби. Молоду письменницю один за одним заходилися шельмувати і партійні літератори, і партійні бонзи. Зокрема, 9 лютого газети «Известия» опублікувала в'їдливу статтю Г. Рикліна «Витявки тітки Хіврі» з критикою письменниці [627], згадав про неї і генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор у своєму виступі на XIV окружній партійній конференції Київщини [584]. Після цього літературна кар'єра Докії Гуменної на роки увійшла в глухий стопор. «Не знала я, що торкнулась забороненої теми про голод», – признавалася на схилі років вже відома письменниця-емігрантка [357, с. 35].

Замовчуючи український голод, радянська преса невтомно експлуатувала тему голоду в «капіталістичному світі». Нескінченні газетно-

журнальні публікації з описом жахливих картин недороду і голоду як у далеких капіталістичних країнах із їхніми колоніями, так і в сусідніх з СРСР Естонії, Польщі, Чехословаччині та Румунії стали виразною особливістю радянської інформаційної політики 1928–1929 рр. Майже обов'язковим було використання у заголовках такого штибу публікацій слова «голод». Характерними у цьому відношенні були, зокрема, публікація В. Дембо «Голод у Бессарабії» [343] та замітка «Румунський уряд нічим не допомагає голодуючим Бессарабії» [636], надруковані газетою «Червона армія», стаття «Естонії загрожує голод» у газеті «Вісті ВУЦВК» [382], Тома Бела «Голодний похід» [720] у газеті «Правда», І. Суворова «Під батоном бояр. Голодна й зруйнована Бессарабія» [711] у газеті «Червоний степ» та ін. Нерідкими були й виразні фотографії виснажених голодом людей: в одному випадку це була сумна селянська родина з Верховини – жертва «колонізаторської політики чеської буржуазії» [313], в іншому – п'ятирічна індіанська дівчинка зі спухлим від голоду животом (насправді – жертва голоду 1921–1922 рр. у самій радянській країні) [819], у третьому – індуський робітник – «живий скелет – громадянин Британської імперії» [811] тощо.

Описувані страждання людей у чужих країнах не були вигадкою, однак акценти, що їх проставляли, розповідаючи про нещастя, як і обов'язкове супроводження таких публікацій дописами про піклування радянської влади потребами потерпілих ясно вказували, що йшлося не так про інформування про світові події, як про використання їх задля виразної пропаганди «позитиву» в самому Радянському Союзі на тлі замовчування наявних проблем. Звісно появу в пресі публікацій про «голод за кордоном» санкціонували «згори». Один лише приклад на підтвердження цього: 5 жовтня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У на закритому засіданні доручило П. П. Любченкові та Й. Е. Якірові зорганізувати висвітлення у пресі становища бессарабських селян, що склалося через недорід, зіставивши мізерну допомогу румунського уряду з допомогою, яку надало потерпілим керівництво УСРР [116, арк. 304].

Зауважмо, що широко пропаговану як у публічних виступах чиновників різного рангу, так і в українській пресі державну допомогу потерпілим від недороду від самого початку виразно гіперболізували й незмінно оцінювали як «чималу», «вагому», істотно більшу від державної допомоги потерпілим не лише у 1921 – 1922, але й також у недорідних 1924 – 1925 роках. Ідеї пропагування значної державної допомоги потерпілим були підпорядковані в цей час численні фотографії та агітаційні малюнки у популярних журналах та газетах [346; 536; 630]. Однак перенаголошування теми державної допомоги творило деяку логічну суперечність: декларуючи чималі обсяги державної допомоги, преса водночас невтомно закликала українських селян здавати державі хліб, аби нагодувати міста і потерпілі від неврожаю села. Цю нелогічність іще більше посилювала популяризація союзної допомоги потерпілій Україні – цій темі радянська пропаганда надавала особливого значення.

Цікаво, що зміст однієї з перших постанов РНК СРСР про допомогу Україні (від 4 вересня 1928 р.) в республіканській пресі оприлюднили випадково. 6 вересня українське постпредство в Москві спрямувало до Харкова витяг із цієї постанови [48, арк. 53 – 54], а вже наступного дня звідти ж надійшло термінове застереження про нерозголошення [48, арк. 55]. Українська сторона, судячи з усього, просто не встигла оперативно відреагувати на заборону, і 9 вересня «Вісті ВУЦВК» розголосили практично всі подробиці постанови [769]. На документі від постпредства збереглася резолюція українського чиновника, адресована т. Озірському (можливо, представникові НКТ О. Озірському): «А Ви зазначили, що оголошувати можна і майже усе оголошено» [48, арк. 55]. Мотивація, за якої, здавалося б вигідна для влади інформація про підтримку союзним урядом українців, раптом мала стати секретом, могла бути тільки одна: небажання розголошувати вельми скромні обсяги цієї допомоги. Втім, політичні акценти «Вістей» у повідомленні про союзню допомогу, так само як надалі це робили й інші пресові видання, а також і українські можновладці у своїх публічних виступах, завжди розставлялися «правильно». Союзну допомогу республіці представляли як «своєчасну», «оперативну», «значну» і навіть як «визначальну» для рятування потерпілих українців, а головне – як реальний доказ переваг перебування України в складі СРСР.

Апогеєм у цій риториці були виступи учасників XI Всеукраїнського з'їзду рад, проведення якого припало на пік голоду, травень 1929 р. Делегати один за одним таврували ворогів за поширювані плітки про колоніальний статус України, про її експлуатацію Москвою, декларували відданість населення радянській владі, запевняли у палкому бажанні УСРР бути в складі Радянського Союзу та дякували союзній владі за рятування в умовах недороду. «Ми зустріли таку величезну підтримку від радянського уряду, на яку (зараз можна одверто сказати) ми самі не розраховували», – відзначив, зокрема, у своєму виступі на з'їзді представник Одеської округи О. Л. Триліський, якому, до речі, безпосередньо й дорікав Г. І. Петровський за приховування від А. І. Мікояна картин страждання та голоду. «Треба тут, товариші, одверто сказати, що якби ми не одержали цієї величезної допомоги, якби ми не одержали її в такому розмірі, і, головне, якби ми її не одержали своєчасно, очевидно ми б не справилися, не спромоглися упоратися з тим стихійним лихом, що його зазнало наше сільське господарство», – вторив йому інший делегат, представник Запорізької округи, яку, між іншим, на тлі інших недорідних округ від початку обділили допомогою. «Нам довелося одержувати допомогу від Союзу, і це ще раз доводить, що Союз пролетарських республік дбає однаково про всі радянські республіки. Це ще раз доводить, що Союз пролетарських республік, республік, що складають єдину державу, дбає про зберігання, про піднесення господарства так, як жодна буржуазна країна не дбає» [555, с. 66 – 72, 82 – 85, 87 – 90, 99 – 102, 116 – 163, 693 – 696; 395. – Відділ перший. – № 13. – Артк. 97], – заявив нарешті і сам Влас Чубар, численні доповідні і неопублічні виступи якого на союзних пленумах протягом 1928–1929 р. якраз засвідчували протилежне.

Оптимістичні оцінки стану справ у країні, декларування значних обсягів державної допомоги потерпілим звісно контрастували з реаліями повсякденного життя – колосальними чергами городян за хлібом та іншим продовольством, і голодом у селі. Зрозуміло, що все це потребувало від влади якихось зрозумілих пояснень, і їх було представлено «масам» у вигляді цілої галереї «ворогів».

Винуватців дорожнечі або відсутності продовольства знайшлося чимало. Крім недбалих працівників організацій хлібопечення і торгівлі, які регулярно випікали хліб поганої якості та ще й у недостатній кількості, проблеми створювали всілякі «спекулянти», а також і численні «панікери». Цим останнім було присвячено цілку серію уїдливих карикатур в сатиричних журналах і на шпальтах газет. В них «панікери» виставлялися такими, що знічев'я витанцьовують обивательський чарльстон «Сухарики» у довжелезних чергах (карикатура Л. К. «Балет у житті» в «Червоному перці») [473], поширюють різні дурні плітки (карикатура «Жахливі чутки», «Крокодил») [304], або скуповують хліб у неймовірній кількості (карикатура Ю. Ганфа «Ти чого стільки хліба накупила?», «Крокодил») [306].

Однак головним ворогом було проголошено заможного селянина – «куркуля», зловмисна діяльність якого виглядала майже безмежною. «Куркулі» свідомо зривали господарські кампанії держави, приховували хліб і спекулювали ним, перешкоджаючи тим самим розгортанню державної допомоги. Ба більше, всілякими хитромудрими способами вони намагалися ще й самі користати з цієї допомоги [267; 301; 351; 400; 403; 440; 456; 459; 486; 490; 564; 772; 776]. Через власних «агентів» у сільських радах та комнезамах підступні «куркулі» то домагалися свого залучення до громадських робіт, то примудрялися випросити для себе видане державою насіння, то прилаштовували у харчові пункти власних дітей, постійно відтісняючи нужденну бідноту. Подекуди «куркулі» ще й удавали з себе благодійників, роздаючи «з провокаційною метою» бідноті хліб.

«Куркуль» у 1928–1929 рр. став справжньою «притчею во язицех». Звинувачення «куркуля», заклики примусити його віддати хліб робітникам і потерпілим від недороду селянам, заклики розправитися з ним стали обов'язковим атрибутом публічних виступів партійно-радянських лідерів на численних з'їздах, пленумах, зборах, нарадах і мітингах. Те саме стосувалося і преси, радіо, літератури, театру і кіна.

Намагаючися викликати почуття злоби і ненависти до «класового ворога», радянська пропаганда діяла засобами впливу на емоційно-чуттєву сферу людини. Особливо це стосувалося численних карикатур, де «куркулі» зображувалися у вигляді тварин, наділялися неприязною зовнішністю і ганебними психологічними рисами. Час від часу «куркулі» поставали то у вигляді свині, то у вигляді злого собаки, який не віддає пайків бідняцьким дітям. Однак і у людському образі вони були так само відразливі: зазвичай гладкі, по-панськи одягнуті, з украй неприємним обличчям дядки сиділи на мішках хліба або ховалися за ними, споювали бідноту горілкою або ж стріляли в активістів з обрізів тощо. Збірний пропагандистський образ цього

страшного ворога постає з вірша «Атакуймо куркуля» у червневому 1929 р. числі газети «Червона армія» [243; додаток 3]:

Ось він, вовк, глитай неситий.
 Ворог наш, куркуль лихий!
 Хто хижак несамовитий,
 Хто хова зерном набиті
 По коморах лантухи?
 Хто в держави відбирає
 Хліб, потрібний нам усім?
 Хто, неначе хижа згряя,
 По кутках глухих чигає
 Із обрізом у руці?
 На п'янку, бридку отруту
 Хліб хто зводить, так і знай?
 Радий хто, коли в нас скрута?
 Ще й брехнею баламутить
 Хто селян? – Все він, глитай!
 Нумо, всі із ним до бою!
 Всі завзято на нього,
 Як один, підем війною,
 Щоби дужою рукою
 Знищить ворога свого!

Вірш доповнював виразний малюнок, на якому огрядний «куркуль» із обрізом у руках чаївся за барикадою з мішків із хлібом. Читацький висновок міг бути тільки один: «куркуль» – ворог і його належить знищити «дужою рукою».

Особливістю конструйованого радянською пропагандою образу «куркуля» було також і те, що його подавали як такий собі центр тяжіння всього лихого та ворожого. Не дарма карикатури часто зображали «куркуля» в своєрідному «політичному альянсі» [1099, с. 54] з «попами та рабинами», «спекулянтами», «правими опозиціонерами», «підкуркульниками» та здискредитованими представниками місцевої влади [345; 474; 522; 539; 588; 635; 645; 705; 745; 791; 808]. Водночас у численних виступах можновладців на пленумах, нарадах і з'їздах, в політичній карикатурі постійно лунала теза про ідейний зв'язок «куркуля» із зовнішніми ворогами, які наполегливо намагалися впливати на «куркуля», використовувати його в антирадянських підступах. «Зовнішніх ворогів» радянська пропаганда засобами агітації та пропаганди всіляко висміювала, демонструючи їх «нікчемність» [270; 570], разом із тим саме «зовнішні» вороги вкупі з «внутрішніми» проголошували головними винуватцями труднощів, що їх переживала країна в умовах недороду і голоду, і саме їхніми зловмисними намірами сталінське керівництво мотивувало свою відмову прийняти від Заходу допомогу для рятування потерпілих.

Іще в серпні 1928 р. за прямою вказівкою союзної влади політбюро ЦК КП(б)У відмовилося від підтримки, яку пропонувало для українських німців-

колоністів повноважне представництво Німеччини. Далі Москва відмовилася від досить щедрої, судячи з визнання самого Й. В. Сталіна та А. І. Мікояна, пропозиції кредитувати СРСР хлібом на один мільйон доларів [410. – Т. 4, с. 494]. Цікаво, що 29 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорювало на закритому засіданні запит ЦК ВКП(б), чи не надходило з України клопотання про допомогу до відомого благодійника (якраз кількома днями раніше газета «Вісті ВУВК» видрукувала лист Ф. Нансена з подякою за медаль, вручену від Українського Червоного Хреста за участь у ліквідації наслідків голоду 1921–1922 рр. [528; 591]). Українське партійне керівництво запевнило ЦК, що від УЧХ витоку інформації не було, однак відзначило при цьому бажаність отримання такої допомоги за умови не проведення за кордоном «спеціальної кампанії» та розподілу харчових продуктів самими організаціями УЧХ [116, арк. 266]. Москва, однак, не згодилася з цим і відмовилася від усіх Нансенових пропозицій, зокрема і щодо ввезення до СРСР хліба в кредит [410. – Т. 4, с. 494]. Мотивацію таких дій влади відверто прояснив на квітневому 1929 р. пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) сам Сталін, охрестивши зарубіжні пропозиції про допомогу вигадкою і зловмисною «провокацією» з боку «розвідників капіталістичного світу», націленими на підрив міжнародного іміджу робітничо-селянської країни. Відмовляючись «отримати уявний хліб в уявний кредит», зауважив генсек, керівництво країни переслідувало дві мети – «з одного боку – обійтися без імпорту хліба і зберегти валюту для ввезення обладнання, з іншого боку – показати всім нашим ворогам, що ми стоїмо міцно і не маємо наміру піддаватися провокації» [703, с. 1 – 107; 410. – Т. 4, с. 494]. На перший погляд видається, що така позиція Й. Сталіна може інтерпретуватися як своєрідне «підкупання» про державну безпеку. Насправді, однак, відмова від пропонованої ззовні продовольчої допомоги, так само як і описана в цьому розділі ціла система утаємнення та цензурування інформації про голод були нічим іншим, як складовими голодотворної політики влади, адже, як слушно зауважує Т. Горяєва, охоронні для держави функції цензурою можливі лише за умов максимального дотримання прав і свобод людини [863, с. 8]. Однак вочевидь, що саме це останнє, власне кажучи, в процесі формування й затвердження картини «перевернутої реальності» сталінською владою й ігнорувалося.

У контексті розгляду наукової проблеми конструювання «образу ворога» в досліджуваній період звернемо особливу увагу саме на політичну карикатуру. Російська дослідниця С. Артемова виокремлює дві базові функції політичної карикатури – сатиричну та емотивну: а) *сатирична* – виявляється у здатності творити сатиричні ефекти шляхом розвінчання, висміювання значущих для представників певної культури об'єктів і явищ; б) *емотивна* – у здатності посилювати ці ефекти, породжуючи відповідні емоції, котрі передаються або через мовні одиниці (відповідні тексти), або шляхом зображення певних емоційних станів (жестів, елементів міміки, рухів тіла), які відображають універсальні емоції (гнів, радість або страх) [829].

І сатирична, і емотивна функції політичної карикатури входять у поле таких визначальних функцій політичного дискурсу як інтерпретації та

орієнтації. Виходячи з теорії П'єра Бурдьє про подвійне структурування, наші уявлення про соціальний світ обумовлюються конкретним соціоісторичним контекстом, проте водночас самі уявлення так само здатні конструювати певну соціальну реальність, відтворюючи або видозмінюючи певні практики і моделі поведінки.

Відповідно досліджуючи радянську політичну карикатуру, слід мати на увазі, що вона – з одного боку відбивала цілком конкретну соціополітичну реальність. Але з другого боку – конструюючи ворожі образи «куркуля», «церковника» та «петлюрівця», накидала суспільству цілком певні смислові коди, а отже не тільки творила специфічне психологічне тло, але й безпосередньо торувала шлях до подальшого розгортання масових репресій, зокрема і фізичного нищення носіїв «ворожих» владі світоглядних традицій.

Важливий методологічний підхід до кращого осмислення специфіки формування радянською пропагандою і, зокрема, політичною карикатурою «образу ворога» пропонує Жак Семелен у своїй праці «Очищувати і знищувати» («Purify and destroy»(2007)). Він запроваджує поняття «уявної ненависті» (*imaginaire*), за допомогою якої пропагандою конструюється боротьба між «своїми» і «чужими». Ідеологія репресій і масових убивств, згідно з Семеленом, постійно обертається довкола таких трьох понять, як «ідентичність», «очищення» та «безпека». При цьому «ідентичність» представляється передусім як потреба і спосіб ідентифікації «своїх» і «чужих» – тих, хто є «чистим» (*pure*) і тих, від кого конче треба «очиститись» (*impure*). Відповідно «очищення» необхідне для звільнення суспільства від потенційно небезпечних елементів. Ідеологія «очищення» пропонує методи досягнення бажаної «чистоти», головними з яких є або перевиховання, або фізичне. Нарешті «безпека» – це той ідеальний образ реальності, котрий має «гарантувати» суспільству повноцінне життя – «безпеку».

Аналіз виявлених в ході дисертаційного дослідження численних політичних карикатур дозволяє висновувати, що образ «куркуля» у радянській пропаганді у досліджуваній період нерідко наділявся й певними ознаками української національної ідентичності, символічний код якої вписувався у синонімічний ряд: «куркуль» – «петлюрівщина» – «маріонетковий уряд УНР» – «західні капіталісти та імперіалісти».

Ідентифікація образів «куркуля», «попа» і «петлюрівця» як «ворогів», «чужих» у політичній карикатурі зокрема забезпечувалась шляхом: а) демонстрації прикладів їх ворожої діяльності; б) наділення їх непринадними фізичними та психологічними рисами, часто із протиставленням «чужим» – «своїм»; в) як вже зазначалося вище, дегуманізацією їх образів, зображенні їх у вигляді хижих птахів, тварин, різних шкідників тощо [345; 451; 453; 455; 457; 460; 635; 646; 668; 727; 743; 751 – 752; 771; додаток 3]. «Фігура “куркуля”, – справедливо відзначає з цього приводу у своєму дослідженні Лінн Віола, – один із найбільш майстерно створених класових стереотипів у сприйнятті селянства: її демонізація довела до краю процес знелюднення обліку селянства» [850, с. 48 – 49].

Пропаговані політичною карикатурою методи «очищення» переважно зводились до: а) закликів бути непорушними у боротьбі з «ворогом», не мати жодного жалю до нього; б) жорсткої критики усіх, хто не був готовий до цього, натомість демонструючи «м'якотілість»; в) поряд із цим подекуди відверто пропагувалися й конкретні заходи «фізичного очищення» від «ворогів». Водночас система «безпеки» у політичній карикатурі поставала у контексті агітації за колективізацію сільського господарства, за атеїстичний світогляд і за УСРР у складі Радянського Союзу [254; 255; 300; 385; 538; 540; 542; 572; 588; 695; додаток 3]. Зрозуміло, що в такому житті не залишалося місця ані для «куркулів», ані для «попів», ані для «петлюрівців».

Загалом же аналіз політичної карикатури досліджуваного періоду ясно вказує на те, що радянська пропагандистська машина готувала психологічне тло для розгортання масового терору, причому у приціл потрапляли «вороги» не лише за класовою, але й за національною ознаками.

5.2. Причини продовольчої кризи у містах та голоду на селі в оцінках населення

Попри добрячий розмах, агітаційно-пропагандистські акції влади не давали бажаного ефекту. Вони не годні були затулити очевидне: дедалі важчі реалії повсякденного життя. В численних листах до можновладців і до редакцій газет пересічні громадяни дивувалися необізнаності «верхів» із ситуацією на місцях і нерідко сварили пресу, називаючи її «брехливою» та «дурною». Такі листи, подекуди зведені в таємні інформаційні бюлетені, так само як і перлюстрація червоноармійської кореспонденції, відомості, зібрані таємними інформаторами для політичних структур і спецорганів, разом зі щоденниками та спогадами очевидців дають нам можливість почути голоси простих людей, дізнатися про їхні справжні думки та почуття, їхнє ставлення до тих чи тих подій, зокрема і щодо причин неврожаю та голоду 1928 р.

Стомлені багатолітніми війнами та революціями, руйнаціями та розоренням, прості люди – і городяни, і селяни – прагнули того, чого прагне будь-яка людина у будь-які часи: нормального, людського життя для себе та своєї родини – і то не колись і не дець, не у світлому комуністичному майбутті, а вже тепер. Тому палкі заклики більшовицьких вождів «наздогнати і перегнати» капіталістичні країни, широко закроена кампанія популяризації «будов соціалізму» – нових промислових гігантів на кшталт Дніпробуду надихали хіба що недосвідчену міську молодь і тих переконаних ідеалістів, котрі з таким самим натхненням пропагували переселення найближчим часом усіх селян з традиційних хат-мазанок у багатоповерхові будинки. Звичайних людей хвилювали земні проблеми: робітників – постійне зростання норм виробітку і зниження розцінок праці, службовців – низькі зарплати на тлі дефіциту й дорожнечі, селян – непропорційно високі ціни на одяг, реманент, а головне – важкий податковий тягар, що примушував

говорити про ставлення робітничо-селянської до селян як до «гаманців-самотрясів» чи «советських дійних корів» [82, арк. 28; 684. – Т. 2, с. 661]. Розгортання взимку 1928 р. надзвичайних заходів додало ще й примусове вилучення вирощеного хліба, доповнене примусовими фінансовими кампаніями (поширення позик, самообкладання), описами та продажем з торгів особистого майна.

Атмосфера сваволі, що стрімко поглинала село, навіювала господарям невеселі думки – і про скасування НЕПу та повернення воєнного комунізму, і про еміграцію, і про пекло на землі. «Чи не відправитися до Мавзолея, до Леніна і сказати: “Дивись, до чого ти довів”», — невесело жартували 1928 року євреї-кустарі, реагуючи на наслідки здійснюваних владою «антикризових заходів» [229, арк. 31].

А 58-річний український селянин Я. Лів із Кривого Озера у Первомайській окрузі, сподіваючися пробитися крізь гори газетного «позитиву», відправив до «Радянського села» три листи, проте жодного з них так і не опублікували. Зате четвертий лист наполегливого хлібороба, також не оприлюднений, потрапив до таємного бюлетеня. Автор добачив схожість радянського сьогодення із селянськими бідами у Шевченковому «Сні»: «Душе моя, убогая, чого марно плачеш? Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш? Хіба ти не чуєш людського плачу... Латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають, а от там удову за самообкладання розпинають. А онде під тином опухла дитина голодная, мре, а мати звільнення із БУПРу жде. І от ми тепер бачимо, що все те збулося, що Шевченко писав. І як він знав наперед, що радянська влада буде тягнути подушки, рядна, кожухи, свити, столи, скрині і все, що під руку попало» [82, арк. 28].

З початком весни 1928 р., як тільки стало зрозуміло, що засіяна восени озимина не зійшла на величезних площах, у настроях населення України почало виразно відчуватися тривожне очікування неврожаю та повторення голоду 1921 р. Власне, нервувати селян змушували не так природна стихія, як проведена перед тим безоглядна викачка хліба, що залишала їх без рятувних страхових запасів. У дореволюційні часи в успішних господарів такі запаси могли сягати й двох річних урожаїв. Ситуацію загострювало те, що попри масштабну загибель засівів і офіційні заяви про скасування надзвичайних заходів уповноважені партійці різних рангів не припиняли атакувати село, вимагаючи вести хлібозаготівлі за принципом «будь-що». «Ось хліб забрали, сукіни діти, – висловив своє роздратування такою практикою один із агрономів містечка Хорол на Лубенщині, – а тепер дощу немає, озимі загинули, буде голод, тоді й дізнаються, як забирати хліб, і дізнаються, що таке руський селянин» [125, арк. 49 – 55].

Наприкінці весни-влітку 1928 року тривожні чутки про можливий голод переросли у загальне хвилювання, а подекуди й у паніку, зумовлену перебоями постачань хліба у міста, його раптовим зникненням із сільських базарів та голодом біднішого селянства південних степових округ. Голод ставав реальністю, однак містяни, здавалося, якийсь час іще не могли в це повірити. «Куди подівся хліб?», «Чому немає хліба?» – раз по раз запитували

робітники представників влади на регулярних мітингах і зборах. Тим часом селяни, намагаючись купити хліб – головний харчовий продукт у тогочасному раціоні, хвилями сунули в міста, де простоювали годинами біля кооперативів і пекарень у довжелезних чергах. Усім хліба не вистачало, тиснява і бійки у чергах нерідко переростали у голодні демонстрації. Люди були налаштовані войовничо. Сотні їх – переважно жінок – рушали з черг до сільрад і райвиконкомів, ремствуючи: «Податки забрали, хліб викачали, а тепер і за гроші не даєте, з голоду здихаємо, досить знущатися над нами» [683. – Т. 6, с. 226].

По селах напівголодні люди пробували чинити організований опір вивезенню хліба. З 11 квітня 1928 р. групами приходили до сільради по хліб селянки Воронцівки Качкарівського району, що на Херсонщині. Коли 23 квітня вони побачили, що заготовлене збіжжя готуються вивезти з села, почалися заворушення. Натовп із 300 осіб припинив вантажні роботи, після чого примусив сільраду щодня передавати до місцевої пекарні 30 пудів борошна, щоб люди могли купувати хліб. Власне, протягом п'яти діб владу в селі було спаралізовано: охороняючи збіжжя, селяни на ніч виставляли біля амбару охорону, якій у разі чого належало бити на сполох; самих же представників влади кілька селян регулярно супроводжували до поштово-телеграфної контори, контролюючи зміст їхніх телефонних розмов. Найактивніших учасників цієї пригоди пізніше заарештували [683. – Т. 6, с. 241].

Іноді сутички виникали просто на залізничних станціях, де збіжжя зберігали перед відправкою. Драматичну картину можна було спостерігати 7 травня 1928 р. на ст. Пришиб у Михайлівському районі на Мелітопольщині. Тут близько 120 жінок і 60–70 чоловіків не давали вантажити борошно для робітників Молочанського заводу, вимагаючи роздати його голодним селянам. На станцію саме прибув потяг із червоноармійцями, і натовп жінок кинувся до нього з воляннями: «Дорогі синочки, дивіться, ми голодуємо, ось що з нами зробили». Спецоргани заарештували шість ініціаторів цієї «волинки» із заможних селян, однак констатували, що у виступі активністю відзначилися й дружини незаможників та члени КНС [125, арк. 89 – 90].

Подекуди голодні селяни намагалися шукати захист у робітників, а часом разом із ними брали участь у маніфестаціях. 7 червня 1928 р. у Херсоні, наприклад, делегація з десяти селян – мешканців п'яти сіл – прийшла на завод ім. Г. Петровського «просити захисту у робітників за селян перед радянською владою». Адміністрації вдалося умовити селян звернутися до ОВК; пізніше ГПУ заарештувало ініціаторів «провокації» [116, арк. 339]. А от у Миколаєві, п'ять днів по тому, уникнути ексцесів не вдалося. 12 червня в місті почалися масові заворушення, поштовах яким дали селяни з навколишніх сіл, які прибули на завод ім. Марті скаржитися на відсутність хліба. Розчулені робітники намагалися за свої гроші купувати для голодних хліб у місцевих торговок. Врешті пів тисячі людей – селян, до яких приєдналися і робітники, вийшли на вулиці. Голодні люди рушили до окрвиконкому з вимогою до влади: «Дайте хліб!». Події відлунили і в армії,

коли 14 червня близько 100 мешканців с. Тернівки прорвалися до розташованого поблизу Миколаєва табору червоноармійців 43-го стрілецького полку і почали жалітися на своє гірке життя. «Як нам не було погано за царя, – казали вони, – але ж такого становища з хлібом на селі ніколи не було». Деякі селяни, побачивши у помийних відрах табору залишки хліба та їжі, стали жадібно їх поїдати. Приголомшені цим червоноармійці говорили між собою: «До чого ж радянська влада довела селянство, забрала в нього хліб, і тепер селяни помирають від голоду... Те, що коїться в Миколаєві, – робиться скрізь»; «Почалося голодування, дійшло до страйків і демонстрацій»; «Невдовзі має розпочатися повсюдне повстання. Миколаїв – це тільки початок. Нас направлять на придушення, але ми не підемо» [116, арк. 337 – 338; 131, арк. 61; 219, арк. 714 – 716].

Протягом квітня-червня 1928 р. хвиля розпачливих листів, зокрема й про голодування села, захлснула військові частини, розташовані на українських теренах. Прикметно, що відповідальність за голод дописувачі одностайно покладали на владу, яка й не думала припиняти конфіскації хліба. «У нас тепер на селі жорстокий голод. Якщо тобі шкода рідних <...>, то зніми шапку перед політруками і командирами, і подякуй радянській владі за викачку хліба і за те, що народ у нас тепер ходить, як собаки, біля кооперативу з пустими мішками, просить допомогти їм хоча б фунтом борошна», – писали рідні до бійця 99-ї стрілецької дивізії. «У нас тепер майже голодівка <...>. Ходять по хатах, і роблять реквізіцію хліба», – йшлося в листі до бійця 100-ї стрілецької дивізії [214, арк. 207 – 209]. Листи від рідних, зазвичай гостро негативні за своїм політичним звучанням, сколихнули червоноармійську масу. Спочатку селянська, а згодом, мірою скорочення продовольчого забезпечення міст і зростання виробничих навантажень на підприємствах, також і робітнича частина червоноармійців під час політзанять, на зборах, а найчастіше у розмовах поміж собою обурювалася чинним становищем і цілком ясно виявляла антирадянські настрої та наміри з початком війни повернути зброю проти радянської влади. У травні 1928 р. Особливий відділ УВО відзначав такі розмови серед селян-червоноармійців: «У разі війни – ліси будуть переповнені бандитами» (80-та сд), «Нехай тільки спалахне війна, всі ці організації розлетяться і селянство піде боротися за свої права» (44-та сд), «У випадку війни повернемо багнети проти тих, хто дере шкуру з селян» (51-ша сд), «Як тільки спалахне війна, ми кинемо гвинтівки й розбіжимося по домівках» (рота зв'язку 17-го ск) тощо [219, арк. 538].

Те, що причиною українського голоду 1928 р. були не так заморозки чи посуха, як сталінські надзвичайні заходи і спричинена ними дестабілізація хлібного ринку, вочевидь усвідомлювала й влада. Принаймні, непублічні розмови на цю тему вела «права опозиція». Восени 1928 р. в Україні з коротким візитом перебував О. І. Риков. Як годиться, у публічних виступах та інтерв'ю голова союзного РНК демонстрував оптимізм, запевняючи, що наслідки недороду в Україні обов'язково будуть подолані з допомогою всього СРСР. «Кажучи про недорід на Україні, – переказувала зміст виступу

голови союзного РНК газета «Комуніст», – товариш Риков визнав, що недорід на Україні вдарює по всьому Союзу, одначе висловив тверду впевненість, що нам пощастить забезпечити харчами потерпілі райони та обсіяти селянські землі. Бо на допомогу бідності мобілізовані ресурси всього СРСР» [632]. Майже напевно, однак, у довірливих розмовах із потенційними однодумцями майбутній лідер «правих» висловлював інше бачення причин кризи в Україні. Значно пізніше, вже у березні 1938 р. під час Бухаринсько-троцькістського процесу, звинувачений в антирадянській діяльності колишній нарком торгівлі УСРР М. О. Чернов розповів про свою зустріч із Риковим восени 1928 р. у Криму. «У 1928 році, – заявив він, – на Україні був недорід, і я пояснював цей недорід не тими кліматичними умовами, котрі лежали в основі цього недороду – була дуже погана зима і погана весна тоді на Україні, котра згубила засів, – а вважав, що цей недорід є не випадкове, а органічне явище, спричинене застосуванням надзвичайних заходів у хлібозаготівлях, оскільки ці надзвичайні заходи, на мою думку, призвели до знищення у селянства, й у середняка в тому числі, зацікавлености у розвитку свого господарства, у догляді за засівами, у кращому обробітку землі і так далі <...>. На зустрічі я інформував Рикова про становище в українському селі, про той недорід, котрий на Україні є, про те розорення, котре в українському селі спостерігається. Риков особливо цікавився допущеними перегинами, що мали місце в окремих випадках у хлібозаготівельній роботі, і я ці випадки Рикову розповідав. Далі, пам'ятаю, Риков на мою інформацію і на виклад окремих випадків перегинів мені сказав: «Ви гадаєте, що це окремі випадки головоотяпства хлібозаготівельного апарату? Ви невірно розумієте. Це результат політики ЦК партії, котра веде село і сільське господарство до розорення». Колишній нарком торгівлі згадав і про те, що висловлені ним погляди на причини недороду 1928 р. в Україні поділялися «відомими людьми», в числі яких він називав голову «Укрхліба» Я. Г. Гольдіна, представника «Сільського господаря» Васильєва, В. П. Затонського, В. І. Порайка, Г. Ф. Гринька. Показово, що сам О. І. Риков, присутній у залі в ролі звинуваченого на процесі, проти цієї частини показів колишнього українського наркома торгівлі не заперечував, а навіть додав: «Для мене у той період було неочікуваним, що в особі Чернова я знайшов готового прибічника»[1200].

Звісно, до такого специфічного виду джерел, як матеріали сталінських судових процесів, варто ставитися з обережністю, проте, здається, немає підстав сумніватися, що Риков і Чернов восени 1928 року справді могли зустрічатися, як і в тому, що частина українських політиків не могла не усвідомлювати прямого зв'язку між сталінським економічним курсом і катастрофічною ситуацією в українському селі й цілком могла бути психологічно налаштованою підтримати противників сталінської групи в ЦК ВКП(б). Безперечно однастайности в умовах недороду і голоду 1928–1929 р. не було в середній, а надто нижній управлінській ланках, зокрема серед голів сільрад, сміливі виступи яких проти згубних рішень «верхів», утім, здебільшого спричиняли усунення з посад, а часто й арешти.

Від початку серпня 1928 р., коли в Україні почалося збирання врожаю, негативна політична активність населення дещо поменшала. Проте ненадовго, бо з початком осені вона знову почала невпинно зростати, набуваючи щораз більшої гостроти. Невдоволення помітної частини суспільства, зокрема, викликала карткова система. Кричущу несправедливість новації під назвою «хлібні картки» щодо селян відзначив у щоденнику Сергій Єфремов, зауваживши, що з селянами «особливо гарно виходить: хліб у них забрали, а тепер позбавляють і останнього способу добувати хліб, купуючи у того ж міста, що їх ограбувало» [383, с. 741]. Втім, і ті городяни, яким пощастило дістати забірні книжки, особливих підстав для оптимізму не мали. Це стосувалося навіть робітників із хлібною нормою у 800 г, адже низькі норми видачі хліба для членів їхніх родин майже напевно гарантували проїдання пайка всією родиною. «Якщо моя родина голодуватиме, то мені доведеться від себе відірвати частину і віддати їй. Мені тоді буде недостатньо норми хліба. А раз так, то я на заводі не дам тієї продуктивності, що від мене вимагатимуть», – заявив у перші дні березня 1929 р. робітник шахти № 17 Катеринінського РУ на зборах, що їх скликала адміністрація після того, як 83 шахтарі відмовилися працювати через постійні продовольчі ускладнення [134, арк. 18 – 19]. Становище більшості населення, так званих «другорядних споживачів», взагалі було непевним, адже в умовах спровокованого владою безперестанного хлібного дефіциту ці люди мушили самі про себе дбати, купуючи хліб у приватних пекарнях і на базарах, де і ціни були високі, й перебої з постачанням регулярні. Навесні 1929 р. черги по хліб біля пекарень налічували вже не сотні, а тисячі розлючених людей, яких час від часу доводилося розганяти кінною міліцією.

Що гіршою ставала ситуація з хлібом всередині країни, то завзятіше преса писала про тяжке життя й голодування робітників і селян у капіталістичному світі. Це неабияк дратувало людей, особливо селян, що виливали свої почуття у злих листах до редакцій газет і безпосередньо більшовицьким правителям. «Ви бачите чуже під лісом, а своє під носом не бачите. Ви наповнюєте газети дурістю і дурите народ одинадцять років. Ви думаєте, що селянство таке вже дурне, що нічого і не тямить. Розуміє воно все», – відгукувався на статтю у «Радянському селі» про бессарабський голод селянин Мокрокалігирського району Шевченківської округи [122, арк. 34]. «Коли читаєш якусь газету, а найбільше “Радянське село”, як то влада в капіталістичних державах гнітить селянство, аж волосся до гори лізе <...> – іронічно писав до газети на цю ж таки тему селянин М. Гайда з с. Синівки Роменської округи. – У нас зовсім уже не те. Ви тільки подивіться: жоден з ораторів, яких буває по 15 на день, і не заїкнеться сказати, щоб селяни їли тільки раз на день. У нас їж, хоч лопни, аби було що, хоч і нема чого, а їж. Хлібозаготівлями викачали хліб до хунта, аж пищать з голоду, а їж. От би і бессарабців так нагодували, як нас. Хоч і не хоч, а їж, та не кажи, що СРСР і влада в ньому погані. А на закуску пригостили б облігаціями – хоча й нема за що, а бери, бо запишемо в контрреволюціонери» [122, арк. 35 – 36]. «Я передплатник газети “Радянське село”, читаю цю, так звану, нашу селянську

газету і бачу, що там пишуть про становище буржуазних держав, а нашому селянинові не краще від радянської влади, як там від буржуазної живеться <...>. Нам, селянам, закрили очі і кажуть, що “це ваша влада” і ми мусимо терпіти ці всі знущання і вимагання <...>. Тільки в Харкові нема голоду, бо там верховна влада, а то скрізь голод і нема що кому казати», – написав у листі до Г. І. Петровського взимку 1929 р. іще один селянин, мешканець Уманщини, який, утім, свідомо не назвав свого ім'я через побоювання бути «названим контрреволюціонером і притягнутим» [122, арк. 4].

Тема продовольчих труднощів і голоду була чи не найголовнішою на селі під час кампанії перевиборів рад, яка тривала в Україні протягом жовтня 1928 р. – лютого 1929 р. Інформаційний відділ ОГПУ у січневому огляді спеціально відзначив, що в українських округах на перевиборчих зборах «основні питання порядку денного відсувалися, і обговорювалися майже винятково питання продускладень» [683. – Т. 7, с. 50]. У Куркулакській сільраді Мелітопольської округи, наприклад, під час обговорення «наказу» сільраді голова КНС Василенко і бідняк Чичет звернулися до зборів із такими словами: «Ви бачите, що ми голодуємо, пухнемо з голоду. Треба прямо сказати, що далі ми терпіти не можемо» [13, арк. 7]. А у с.

Старошведському Херсонської округи селяни взагалі відмовлялися голосувати за «наказ», мотивуючи це бажанням емігрувати. Врешті голосуванням «за» – 146 виборців, «проти» – 15, іще 66 утрималися, до наказу було внесено настанову сільраді «не забувати про наявний еміграційний настрій населення» [12, арк. 21]. Питання селян про хліб у найрізноманітніших інтерпретаціях фіксувала й Центральна виборча комісія України. Серед інших селянських запитань як характерні зазначено, зокрема, такі: «Чому це так, що врожайність збільшилася, а хліба немає?» (Конотопська округа), «Куди відправляється картопля?» (Глухівська округа), «Чому радвлада не дає зростати сільському господарству і як тільки господарство піднімається – його розорюють податками й воно знову бідніше?» (Конотопська округа), «Чому не хватає в нас хліба?» (Уманська округа), «Чому зерно вивозять з сіл, а не залишають на селі?» (Глухівська округа), «Куди так багато треба хліба?» (Білоцерківська округа), «Де дівається хліб, що його заготовляють?» (Чернігівська округа) [12, арк. 7 – 10].

Українська виборча комісія у звітній документації відзначила також специфічні «провокаційні дії» «куркулів» і помічене під час перевиборів неоднозначне ставлення до них частини бідноти. «Куркульські провокації» у так званих урожайних округах проявлялися у закликах заможних до бідноти «бути розумнішими», не віддавати хліб державі, а дбати про страхові запаси, «бо доведеться голодувати», а в недорідних округах – у жорсткій критиці неефективних дій радянської влади з надання допомоги потерпілим і намаганнях «послабити ефект урядових заходів» за рахунок розгортання власної благодійної діяльності: роздачі біднякам хліба, картоплі та сала, насіння і тяглової сили – зовсім безкоштовно або в кредит під низькі відсотки тощо[.]. Не дивно, що під час перевиборів частина бідняцтва протестувала проти пропагованого владою поділу села на «куркулів» і «бідняків», а

особливо проти вилучення та вивезення з села «куркульського хліба». Показовим було і те, що таку свою позицію біднота часто обґрунтовувала згадками про голодування навесні-влітку 1928 р., коли хліб держава вилучила, а належної допомоги так і не надала. «У нас куркулів немає. Коли будемо душити глитаїв – з голоду помремо», – кричала біднота на зборах в одному з сіл Харківської округи. «Коли заможні здадуть хліб на зсиппункти, то звідтіль ми його вже не одержимо», «Коли буде потреба, я зможу заробити у куркуля пару пудів хліба, та ось минулою весною, коли викачали хліб в колонії, ми від держустанов крім обіцянок нічого не одержали», – говорили на зборах бідняки Маріупольської округи [11, арк. 7, 10, 13; 13, арк. 4 зв].

Взагалі кажучи, попервах нав'язлива агітаційна кампанія проти «куркуля» не мала виразної підтримки на селі й викликала радше роздратування. Це було зрозуміло, адже здебільшого радянські «куркулі» тяжко працювали на землі, мали повагу від односельців і до того ж традиційно правили за своєрідний приклад для наслідування. Зрозуміло, хтось із бідняків, бачачи успіх сусіда, міг і заздрити, і нарікати на свою гірку долю, однак мав при цьому природну для селянина мрію і собі колись захазяйнувати. Так само природною була в селі й неповага до нероб, ледарів і п'яниць, бідність яких не викликала співчуття й авторитету яким не додавало заохочуване владою просування по кар'єрних сходах у КНС, комсомолі та сільрадах. Справжнє ставлення хліборобів до «куркулів» і «бідняків» виразно відбивала народна приказка, яку записав Сергій Єфремов: «Селяни кажуть: кулак у нас той, хто, лягаючи спати, кладе під голову кулака, о 3-ій годині схоплюється й біжить на поле працювати. Середняк – у його сакви спереду і ззаду, сам посередині, на поле виходить о 5 годині. А незаможник той, хто о 9 год. з цигаркою в зубах та портфелем під пахвою повагом простує до сільради» [383, с. 736 – 737].

Однак мірою загострення продовольчих ускладнень і насування голоду у взаєминах заможної та біднішої частини селянства щораз більше назривала нетерпимість і ворожість. Виконавши і багаторазово перевиконавши свої зобов'язання перед державою у здачі хліба, сплативши надвисокі податки – і за себе, і за біднішого сусіда, нарешті, так само зазнавши збитків через неврожай, селяни з міцнішими господарствами зовсім не хотіли віддавати задарма всі свої запаси хліба, тож вишукували різні способи його приховати: передавали хліб на збереження лояльній бідноті, змішували його з половою, а то і закопували в ямах. Захищаючи «своє», «зароблене потом і кров'ю», заможно-середняцька частина села була готова й на радикальні дії: селяни зустрічали представників влади на своєму подвір'ї з сокирами, косами і вилами в руках, били активістів, підпалювали їхні оселі й навіть убивали.

Тим часом біднота, яка перша відчула на собі лещата голоду, природно шукала можливості дістати хліба. Тож масована антикуркульська пропаганда й заклики забирати хліб у «куркулів» зрештою досягали мети. Взимку-навесні 1929 р. у зведеннях спецорганів почастишали повідомлення про вимоги голодної бідноти «розправитися з куркулями», «забрати у них силою хліб», а також і про різні силові ексцеси в селі, свідками, а то й

безпосередніми учасниками яких нерідко ставали представники сільської влади та відряджені на село уповноважені партійці. 3 лютого 1929 р. у с. Фрунзівці Великокриківського району Кременчуцької округи на загальних зборах, що відбувалися у шкільному приміщенні, «куркулям» Сухину та Михайлику в ультимативній формі було наказано продати хліб державі, а коли вони відмовилися, розлючені бідняки та червоні партизани поперекидали шкільні парти і заходилися бити заможних палицями й кулаками та плювати їм в обличчя. Вранці «куркулі» хліб здали [134, арк. 38 – 43]. А в с. Лівобережній Кишенці Кишеньківського району на Кременчуччині протягом 10–15 квітня 1929 р. раптом загорілися оселі п'яти заможних господарів, при цьому спецоргани зафіксували такі характерні розмови серед бідноти: «Це, щоб вони не брали по 6 руб. за пуд борошна і по рублю за пуд соломи», «Інакше немає виходу, якщо не продає за дешевою ціною – пали його!» [134, арк. 50].

Преса всіляко шельмувала «куркульський терор» і натомість вихваляла різні методи силового тиску бідноти на заможних, називаючи це «класовою боротьбою» та «проявом класової свідомості». Видається, однак, що скоєні в стані афекту кримінальні дії спантелечених перманентним грабунком заможних селян, як і напівголодних або й голодних бідняків проти утримувачів хліба, навряд чи були виявом «класових почуттів», а радше дев'янтної поведінки, безпосередньо провокованої владою і, звісно, ситуацією з голодом.

Голод похитнув моральні засади частини суспільства. Руйнувалася традиційна система добродійної допомоги нужденним. У селі побільшало доносів, частина бідняцтва добровільно брала участь в обшуках приватних осель і господарських приміщень односельців, привласнювала їхнє майно, виставлене на продаж. Численні зловживання, а попросту кажучи, злочини, супроводжували й розподіл продовольчих пайків – навіть призначених дітям. Випадки «несправедливого» складання списків і банального розкрадання продовольства, коли дитячі пайки проїдали дорослі, або коли пайки записували на «мертві душі», ретельно описувала преса, особливо окружна. Газети не шкодували епітетів для такого роду винуватців, але водночас мовчали про те, що державних пайків від самого початку було надто мало і саме дефіцит провокував усілякі зловживання з розподілом.

Іще одним помітним явищем в умовах недороду і голоду стало зростання проявів ксенофобських та антисемітських настроїв. Стереотипні уявлення про «жидівсько-кацапську владу», «кацапів» і «жидів» — визискувачів хліба та призвідців голоду, притаманні якійсь частині українського населення, час від часу виливалися у цілком конкретні дії. Взимку 1929 р. в с. Понятівці на Одещині під впливом розмов на кшталт «Що ми будемо годувати єврейських дітей, коли наші голодують», зі списків на отримання пайків викреслили єврейських дітей [241]. У Покровському районі Запорізької округи бандитський напад на єврейську переселенську колонію призвів до психічного струсу й смерті людей; у квітні 1929 р. погромників було засуджено до розстрілу [1065]. З другого боку, серед єврейства,

особливо містечкового, загроза голоду підживлювала ще свіжі жахливі спогади про погроми 1919 р. й сприяла появі «хворобливих шовіністичних настроїв, атмосфери відчуженості і ворожості до навколишнього населення» [229, арк. 30].

Навесні-влітку 1929 р. голодні настрої в Україні досягли апогею. Селянські листи до червоноармійців переповнюють описи руйнації та голоду та повідомлення про те, що конфіскації хліба тривають. «Життя дуже тяжке настало, – сказано в листі, надісланому до Чугуївських таборів. – Їсти людям немає чого. Чимало людей ходить пухлих від голоду, а зараз у селі ходять та грабують, забирають хліб до хунта» [136, арк. 104 – 108]. «Іване, ти кажеш, що вас добре там харчують, то, мабуть, нашим хлібом, який вижимають з селян нашого села і району. Це не хлібозаготівля, а справжній грабунок... Прямо не живеш, а одживаєш», – написано в іншому листі, адресованому червоноармійцеві, який перебував на терзборах у Черкасах [136, арк. 95 зв].

Як і попереднього року, дописувачі були одностайні в оцінках причин недороду і голоду. «У нас голод тому, що здали весь хліб», «Якщо іще продовжиться існування радянської влади, то нас усіх не стане, усім доведеться померти», «Якщо у нас кожного роду неврожай, то в цьому сама влада винувата. Вона намагається останнє забрати, тисне селянина і не дає розвиватися його господарству», – такі характерні розмови фіксувало ГПУ в середовищі середняків на Херсонщині [134, арк. 60]. Подібними були настрої і в інших округах.

Як і раніше, по селах раз у раз спалахували бунти: люди вимагали хліба або перешкоджали його вивезенню. І це відбувалося однаково і в офіційно визнаних недорідними, і в так званих урожайних округах. Наприклад, 20 квітня 1929 р. у с. Манжелія Великокринківського району близько 300 жінок, розлючених перебоями з постачанням хліба голодним, вимагали розподілити підготовлені до вивозу 9 тис. пудів зерна, погрожуючи рознести сільраду. Натовп розійшовся лише після того, як за розпорядженням представника РВК хліб було видано [134, арк. 50, 52]. А 25 квітня почалися заворушення в с. Хухри Охтирського району Харківської округи. Тут гостро потребували допомоги 350 бідняцьких родин, яких вигадлива сільрада вирішила задовольнити сурогатним борошном, виготовленим із відходів збіжжя, зібраних біля трієрів після очистки засівного матеріалу. У проханні селянок додати до борошна хоча б трохи зерна сільрада відмовила, хоча запаси його на зсіпному пункті були. Дізнавшись про те, що це збіжжя готують до вивезення в Охтирку, 350 жінок вдалися до організованого опору цьому, волаючи: «Не дамо вивозити хліб, самі сидимо голодні» [684. – Т. 2, с. 883 – 884].

Масове невдоволення виявляли люди і через нестачу та погану якість пайків, що їх видавали як державну допомогу. У с. Кам'яний Брід Первомайської округи ГПУ зафіксувало такі розмови: «Навіщо в газетах писати, що десь там за кордоном голодує багато тисяч. Тих вони бачать, а нас тут скільки голодує, а їм і не видно. Прийдеш до сільради – посилають до РВК, підеш до РВК – посилають до сільради. Ось тобі і вся допомога» [134,

арк. 54 – 60]. Те, що влада не реагувала на благання про допомогу, як і те, що по селах тривали конфіскації хліба, навіювало людям думки про те, що голод комуністична влада організує навмисно, аби знищити селян фізично. В лютому 1929 р. на загальних зборах у с. Єремівці Кременчуцької округи член КНС заявив таке: «У влади, мабуть, така політика, щоб у всіх забрати хліб, пообіцяти хліб бідності, бідноту обдурити, щоб усі загинули» [136, арк. 59]. В березні 1929 р. у с. Могильному Хащуватського району Первомайської округи, де голодувало близько 60% бідноти, спецоргани фіксували такі розмови: «У газетах пишуть і кажуть про допомогу бідності, насправді ж хочуть всіх заморити голодом» [134, арк. 56].

Хоча негативну політичну активність антикомуністичного та антирадянського спрямування було помітно по всіх регіонах СРСР, де відчувалися продовольчі труднощі, виразною її особливістю в Україні стало найтісніше переплітання соціальних і національних мотивів. Поважна частина українського суспільства оцінювала соціальні катаклізми, що супроводжували більшовицьке правління, зокрема і голод 1928–1929 р., через призму національних почуттів та національних інтересів. І це вочевидь непокоїло владу.

Вже у березні 1928 р. лідер республіканської партійної організації Л. М. Каганович мусив визнати, що в Україні розгортання надзвичайних заходів спричинило «посилення шовінізму», і то «не тільки зверху, але й знизу» [225, арк. 13]. «Ми, – казав він у виступі на пленумі ЦК КП(б)У, – маємо балачки про те, що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві й мерзенні відповіді, нині гостро ставить куркуль» [225, арк. 13]. Цю ж тему 16 липня 1928 р. порушив на зборах активу Харківської парторганізації новопризначений генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор. «На Україні дехто шепоче, – відзначив він, – що, мовляв, хліб вивозять до Москви. Безперечно, це плітки контрреволюційного, петлюрівського походження. Ясно, що наші вороги і по цій лінії б'ють» [585]].

Зроблені на найвищому рівні публічні визнання факту зростання національних настроїв в Україні були вельми показовими і, як можна судити за архівними матеріалами, загалом адекватно відбивали тогочасні реалії. Справді, такі «незручні» для влади питання, як-от «куди подівся зібраний в Україні хліб?», «як сталося, що житниця залишилася без хліба?», «чому хліборобна республіка голодує?», не тільки жваво обговорювалися в різних верствах населення, але й тісно пов'язували в суспільній свідомості руйнацію селянських господарств і голод в Україні з її перебуванням у складі СРСР, повною залежністю республіки від союзного центру (Москви). На цьому тлі природно поставало питання про невідповідність для України перебування у складі СРСР і про бажаний для неї статус самостійної держави. Водночас невдоволення колоніальним сьогоденням України розворушувало історичну пам'ять, повертало суспільну думку до державотворчого досвіду доби революції та громадянської війни. Згадки про Центральну Раду і Директорію,

їх вождів – передовсім Симона Петлюру, постать якого стала символічним уособленням ідеї самостійної української держави, а також позитивні оцінки Української народної республіки та спроби пояснити сучасні труднощі її поразкою постійно присутні в донесеннях інформаційного відділу ЦК КП(б) У й у зведеннях ГПУ в контексті наголошування зростання в республіці «петлюрівщини» та «яскраво шовіністичних настроїв».

Характерні з цього погляду розмови спецоргани фіксували, зокрема, у частинах УВО вже в лютому-березні 1928 р. Обурюючись хлібними реквізиціями і фінансовим тиском на батьків, червоноармійці-селяни прямо казали: «Краще було б, якби Україна відокремилася від Росії. Нам би краще жилося, а то хліб давай Росії, а вона продає за кордон. Ось і виходить, що Україна як та дійна корова» [214, арк. 174 зв], «Селянству було б краще, якби Україна була самостійною. Тоді ми самі керували би своєю країною і народом», «СРСР тому й агітує за Радянський Союз, що боїться залишитися без українського хліба» [219, арк. 387]. Водночас червоноармійці в розмовах між собою відзначали, що «Центральна Рада не ображала б селянство так, як це робить радянська влада», та виступали на захист Петлюри, якого політруки намагалися дискредитувати, представляючи його «бандитом», «погромником», «зрадником інтересів України» тощо. «Влада Петлюри дійсно боролася за інтереси України, а тепер усі розпорядження йдуть з Росії, котра живе за рахунок України» [219, арк. 405], – гомоніли селяни. – «Петлюра не встиг себе проявити, і невідомо, яким би він був, якщо б залишився при владі» [215, арк. 2]; «Був би Петлюра, то в Україні всього було б досталь» [219, арк. 540].

Мірою загострення продовольчої ситуації та насування голоду національні почуття в масі населення України дедалі загострювалися і поширювалися не тільки в селі, але й у містах серед інтелігенції, серед частини робітництва, не кажучи вже про тісно пов'язані з селом територіальні частини РСЧА. У травні 1928 р. на підприємствах Одеської округи серед робітників можна було почути: «Уряд вивозить хліб за кордон, а ми голодуємо», «Москва їсть білий хліб, котрий вивозить з України» [127, арк. 17]. За інформацією секретаря Полтавського ОПК, влітку 1928 р. під час зборів 1200 залізничників, лунали «самостійницькі, куркульські настрої» на кшталт: «Полтавщина – це центр хліба на Україні, а ви вивезли все у Москву, Ленінград, і там їдять білий хліб, а у нас нема і чорного» [127, арк. 88 – 90]. Подекуди така активність і відвертість коштувала надмірно балакучим втрати роботи, навчання або, як мінімум, проробки в ГПУ. 6 липня 1928 р., наприклад, особіст Сиваков допитав у 153-му стрілецькому полку студента першого курсу хіміко-фармацевтичного факультету одного з одеського вишів Марка Летичевського, який, перебуваючи у складі студбату в таборах, гаряче дискутував зі своїми товаришами на «заборонені теми». «За моїм переконанням, відхід України від Союзу в самостійну одиницю і для політичного зміцнення над пролетаріатом Польщі, є бажанням селянської маси, адже в умовах Союзу українські селяни не гарантовані за приналежність їм врожаю... – казав студент. – Конституція СРСР наголошує,

що кожний союзник має право вийти з Союзу за своїм бажанням. Це право, як і багато інших, неправдоподібне. Наприклад, настрої селянських мас за вихід із Союзу, причому будь-яке тлумачення конституції Союзу не по-московськи, переслідується силою московської зброї» [117, арк. 93].

Окремо слід зупинитися на такому явищі, як поширення поразницьких настроїв у масі українського суспільства. Однак, для того, аби оцінити рівень впливів ситуації з розгортанням надзвичайних заходів в аграрній сфері, недородом і голодом 1928 – 1929 рр. на зростання таких настроїв, слід коротко з'ясувати специфіку настроїв різних верств українського населення в питанні про можливість війни під час «воєнної тривоги» 1927 р. – масованої пропагандистської кампанії влади про наближення війни.

Іще 18 січня 1927 р. Сергій Єфремов записав у своєму щоденнику: «З комуністичних кругів знов пішли чутки про війну на весну – з коаліцією держав, напереді мають іти Польща та Румунія. Настрій серед комуністів, кажуть, панічний. Вони починають думати вже про те, як “організувати за себе громадську думку», що скаже і як поставиться українська інтелігенція, чи можна якось підняти на маси селянські, щоб вони прийняли війну... Тільки в паніці можуть цікавитися громадською думкою саме ті, хто тую думку зруйнував до решти. Буде, мабуть, зловісна мовчанка, поки події самі не визначать дальших наслідків. І, певне, спочуття до себе не знайдуть теперішні самодержці» [383, с. 455 – 456]. Протягом січня науковець іще кілька разів звертався до воєнної теми, оповівши почуті ним хоча і жартівливі, однак доволі показові запевняння трипільських селян у разі оголошення війни «охоче піти на мобілізацію» для того, щоб «дістати» собі шинелі, бо ж, мовляв, «дядьки страшенно обносилися», а також враження від стихійно розгорнутої дискусії про війну пасажирів трамваю, які вголос скаржилися на жебрацькі умови життя, красномовно погрожуючи владі у разі чого «навоювати» [383, с. 456, 472]. Підмічені оком політика й талановитого письменника характерні замальовки радянських буднів досить точно відбивали психологічний стан спільноти, в якому домінували настрої розчарування з приводу нереалізованих сподівань на краще життя після революції та роздратування матеріальними скрутами повсякденного буття [991, с. 37]. Власне, поява в офіційній пресі тривожних мотивів на тему “війни навесні” попервах були сприйняті українським суспільством з великою долею скептицизму, адже подібного роду розмови виникали практично щороку з моменту затвердження в Україні радянської влади. Схоже, цей скепсис поділяв і сам С. Єфремов. У всякому разі 28 січня він записав у щоденнику: «Ніхто алярму про війну не вірить... Пояснюють цей крик тим, що справи фінансові і взагалі економіки стоять надто зле, і щоб знайти законну причину до самообмеження – вигадали небезпеку» [383, с. 456].

Певне підвищення градусу політичної температури в суспільстві намітилося в лютому 1927 р. під впливом інформації про активізацію воєнних дій у Китаї, що входив у сферу революційно-стратегічних інтересів СРСР. Публічні заяви М. Бухарина і К. Ворошилова на XV Московській губернській партконференції про потребу посиленого готування до війни,

підкріплені цілком реальними діями – розгортанням кампанії переобліку військовозобов’язаних стали розвіювати вдаваний спокій, породжуючи панічні настрої у суспільстві. Першою ознакою цього стало зростання попиту населення на предмети «стратегічного призначення» – борошно, сіль, цукор, гас [683. – Т. 5, с. 147]. Почалися коливання на грошовому ринку: побоюючись можливого знецінення радянських паперових грошей підприємницькі наставлені верстви населення почали їх посилено “скидати”, намагаючись натомість заpastися золотом. На початку березня у м. Кунево Шепетівської округи за царську золоту п’ятірку скупники пропонували 8 радянських рублів, у м. Славута – 13 рублів. [684. – Т. 2, с. 516]. Військовий переоблік також посилював тривожні настрої, стимулювавши, зокрема, поширення чуток про наміри влади закликати у найближчий час добровольців на «китайський фронт». Не виявляли прагнення покинути свої господарства та відправитися на війну й широкі селянські маси. 26 лютого 1927 р. заступник головного редактора «Крестьянской газеты» С. Урицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну «Зведення селянських листів про війну», в якому висноував: «Селяни воювати не бажають. За війну немає жодного листа. Вони рекомендують всіляко уникати війни. Пропонують йти на поступки» [684, с. 181 – 182].

Калейдоскоп резонансних подій, що відбулися на міжнародній арені у квітні-червні 1927 р. – поразка революції у Китаї та приход до влади недружнього по відношенню до більшовиків Чан кай ші, скандал довкола тругу у приміщенні радянської торговельної делегації в Лондоні, а пізніше розрив Англією дипломатичних відносин з СРСР, убивство в Польщі повноважного представника СРСР П. Войкова на тлі організованих радянською владою багатолюдних демонстрацій протесту та нагнітання пресою істерії війни всерйоз сколихнули суспільство. Відчуття реальності воєнної загрози охопило усі без винятку прошарки населення, більш рельєфно висвітливши їхнє ставлення до існуючої системи влади.

Традиційно найбільшу стриманість у цьому відношенні все ж виявляла інтелігенція. Добре навчені перманентним політичним терором викладачі навчальних закладів, службовці установ і підприємств як правило не відважувалися на привселюдну демонстрацію щирих почуттів, вдаючись до показної демонстрації лояльності, слухняно беручи участь в організовуваних владою демонстраціях і мітингах, справно голосуючи за казенні резолюції протесту тощо. Утім, пильне око НКВС не обминуло суттєве пожвавлення з посиленням напруги на міжнародній арені антирадянських, націоналістичних настроїв серед української інтелігенції Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст – переважно активістів державотворчих змагань, у минулому членів не комуністичних партій. Розцінюючи розрив дипломатичних відносин з британцями як вповні реальний крок до війни проти Радянського Союзу, українські діячі у вузькому колі надійних, на їхню думку, людей ділилися потаємними мріями про те, що майбутня війна покладе край пануванню більшовиків на українських землях. «Україні тепер більше, ніж колись потрібно слідкувати за політичною ситуацією, щоб використати в

національних цілях усі можливості. – Говорили вони між собою. – Потрібно збирати свої сили, придивлятися і прислуховуватися до того, що робиться. За кордоном робота іде повним ходом. Положення наших гнобителів (більшовиків) тривке більше, ніж будь-коли до цього часу» [226, арк. 266 – 267]. Принагідно відзначимо, що переконань опозиційно наставленій інтелігенції у можливості падіння радянської влади подекуди додавали самі партійні функціонери. Наприкінці березня поет Павло Тичина розповів Сергію Єфремову про панічні настрої комуністів в українській столиці, які у зв'язку з чутками про неминучу війну «говорили не про оборону, а про те, як би утікати, серйозно обмірковували усякі плани утікання» [383, с. 480].

Більшу відвертість у публічному висловленні своїх думок демонстрували робітники, хоча вповні реальні перспективи раптового поповнення лав безробітних або й арешту так само і у них поступово виховували звичку «тримати язика за зубами». Аналізуючи настрої робітництва різних промислових груп, ОДПУ відзначало в цілому «здорове реагування» на міжнародні події, посилаючись на активну участь робітників у мітингах і зібраннях, демонстрацію ними обурення «нахабними витівками імперіалістів» та невдоволення з приводу «пасивності радянської влади» [683 . – Т. 5, с. 362]. З іншого боку, для спецорганів не залишилися непоміченими випадки негативної політичної активності робітників, зокрема на заводі ім. Петровського у Дніпропетровську було зафіксовано такі характерні розмови серед робітників: «Розрив з Англією – добра справа, можливо почнеться війна. Ось тоді й доведеться порахуватися з комуністами» [116 а, арк. 113].

Однак такі випадки все ж були поодинокими, натомість у значній більшості негативні реагування робітників на ті чи інші міжнародні події тісно пов'язувалися з протестами економічного характеру – наріканнями на низький рівень заробітної плати, відсутність житла і т. ін. Подекуди такі небажані ексцеси виникали прямо під час скликаних для обговорення важливих міжнародних подій мітингів чи зборів. Наприкінці березня в одному з цехів заводу ім. Лібкнехта у Дніпропетровську під час мітингу, присвяченого китайським подіям, частина робітників відмовилася голосувати по наперед заготовленій резолюції. «Нам принесли надруковану резолюцію, а ось краще б вони не писали її, а спитали у нас тут, ми і сказали б свою резолюцію», «Треба спершу своїх нових буржуїв перебити, а потім братися за інших», – [116 а, арк. 60]. Характерний випадок стався також на шахті № 21 Чистяківського заводууправління. Тут на початку квітня проводилися відкриті партійні збори, де було зроблено доповідь про міжнародну політику СРСР і події в Китаї. Наповнена ідеологічними штампами розповідь партійця про безробіття й неймовірні страждання пролетарів за кордоном та щасливе життя робітників за радянської влади так розлютила шахтарів, що вони зчинили галас. Взявши слово, робітник Горбачов прямо заявив, що китайські робітники просто не знають, яку вони матимуть свободу після революції, що вони не уявляють собі жахливих матеріальних умов життя робітництва в СРСР. Його підтримав робітник Киричук, додавши: «Усе, про що говорив доповідач – вигадка. Якщо б у нас був американський чи англійський капітал

, робітникам було б значно краще, ніж при радянській владі». Спроби головуючого навести порядок виявилися безрезультатними: у залі зчинився шум, звідусіль сипалися звинувачувальні репліки шахтарів про краще життя робітників у капіталістичних країнах, про замовчування факту безробіття в самому СРСР, про зростання заробітної плати при радянській владі лише на словах і т. ін. [116 а, арк. 52 – 53].

Взагалі кажучи, хоча на мітингах та зборах як водиться лунали палкі промови активістів із запевняннями про готовність пролетаріату йти до бою та схвалювалися відповідні резолюції, пануючими серед робітництва залишалися мирні настрої. Наполягаючи на потребі «збереження миру будь що», робітники не приховували побоювання за долю рідних і близьких, ділилися сумними спогадами про нещастя воєнного лихоліття. Подекуди щирі хвилювання виплескували на поверхню невдоволення провокаційною політикою комуністів на міжнародній арені. Обмірковуючи обставини поліцейського наскоку на радянське торговельне представництво у Лондоні, робітники «Північного» рудника Щербиновського рудоуправління Артемівської округи і з роздратуванням говорили між собою: «Нема чого лізти, куди не треба. Вони проводять агітацію, а нам треба буде свої голови покласти. Сиділи б тихо і нікого не чіпали» [116 а, арк. 138].

Реальні ускладнення міжнародної напруги довкола Радянського Союзу не на жарт схвилювали і селянські маси. ОДПУ, значно посиливши в цей період рівень спостереження за цим умовно-лояльним, «дрібнобуржуазним прошарком» радянського суспільства, констатувало, що тема війни у загальній масі «політичних проявів на селі» стала посідати помітне місце, демонструючи тенденцію до зростання. Традиційною ознакою інформаційної ситуації на селі залишалося поширення хоча і фантастичних, проте доволі специфічним за своїм політичним наповненням чуток. Зокрема, офіційні звістки про поразку революції у Китаї миттєво замінили попереднє мусування теми про мобілізацію українців «на китайський фронт» розмовами про приплив колосальної кількості китайців, що їх, начебто, радянський уряд має намір використовувати, як у роки громадянської війни, «на внутрішньому фронті». Посилення паніки призвело також до подальшого зростання у різних округах України купівельної лихоманки. Сіль, чай, сірники, мануфактура миттєво «зміталися» з прилавків кооперативних магазинів [684. – Т. 2, с. 558 – 559]. Натомість бажаючих продавати хліб поменшало.

Передчуття наближення війни виявило у політичних настроях села існування двох непримиренних «активів» – комуністично-радянського та антирадянського. Перших репрезентувала найбільш дієва частина батраків і бідняцтва – значною мірою партійці і комсомольці, задіяних на посадах сільрад, комітетів незаможних селян тощо. Відчуваючи на собі реальні переваги радянської влади, цей прошарок селянства демонстрував щире відданість їй, і ускладнення на міжнародній арені розглядав як вповні конкретний доказ спроб «капіталістів» реставрувати «старі порядки» і виявляв готовність воювати за радянську владу. Щоправда навряд чи такого

роду ініціативи зумовлювалися лише патріотичними почуттями, адже підвищений потяг до міста, до армії й цілком прагматичні спроби використати будь-яку зручну ситуацію для кардинальної зміни свого соціального статусу відзначалися серед селянської молоді і раніше, за цілком мирних умов.

Погіршення міжнародної обстановки довкола Радянського Союзу значно посилювало політичну активність частини невдоволеного радянською владою заможного селянства, що становило у цей час кістяк антирадянського активу. Це стосувалося, перш за все, постраждалих при проведенні державної політики землевпорядкування. Невдоволення активно демонстрували невдоволені екс по. Проте виразно і політично спрямування Обмірковуючи перспективи можливої війни та поразки комуністів такі селяни не приховували своїх надій на повернення експропрійованої у них землі. «Ти не оселяйся ґрунтовно на моїй землі, хату будуй на колесах, бо скоро війна, радвлада рухне і тоді земля знову моя буде», – в'їдливо радив своєму сусідові один із селян хут.Копанка Ізюмської округи [684. – Т. 2, с. 558 – 559; 116 б, арк. 46].

Ще однією особливістю негативних політичних проявів в українському селі стало зростання настроїв очікування війни, тісно пов'язаних з можливістю відновлення самостійності України. «Якщо буде війна, Україна доб'ється самостійності» (Уманська округа), «Скоро має бути війна, в результаті якої створиться самостійна Україна. У теперішній час ніякого рівноправ'я немає. На Україні – влада кацапів і жидів» (Шепетівська округа), – такі розмови фіксувалися спецорганами як серед заможних селян, так і частини сільської інтелігенції [683. – Т. 5. с., 428]. Крім того, у ряді округ з'явилися листівки «українсько-шовіністичного змісту», що засвідчувало прагнення антирадянського активу поширити вплив на широкі селянські маси. Вночі з 30 червня на 1 липня у с. Мартинівка і Нар'євка Таганчаського району Черкаської округи було виявлено листівку-звернення «до всіх селян і робітників України». « Ми звертаємося зі своєю відозвою до вас, – ішлося в ній, – щоб ви були готові до війни за визволення українського народу з того гніту комуністів, жидів та кацапів і поляків. Геть дармоїдів. Геть дурисвітів. Хай живе вільний український народ» [224, арк. 62]. Націоналістичну активність «поразницького толку» стали також проявляти в цей німці, поляки, кримські татари та ін.

І все ж настрої основної маси українського села в цей період визначалися не стільки симпатіями чи антипатіями по відношенню до існуючої системи влади, скільки острахом нової війни. У різних районах, серед різних верств селянства практично не вщухали розмови про нещастя минулих воєн – загибель та каліцтво людей, голод, холод, руйнацію господарств. Ці згадки відсували на другий план приховане незадоволення селянство владою «диктатури пролетаріату», висуваючи на передній план надії на уникнення нової війни за будь-яких умов. Прагнучи уникнути війни середняцькі та й бідняцькі прошарки нерідко навіть демонстрували свою готовність змиритися з помірним посиленням податкового тиску з боку

держави. «Війна знову розорить селянство... – говорили між собою мешканці с. Висунки Березниговатського району. – Краще понести економічні жертви, аби не було війни. Нехай замість зниження цін, радвлада набавить іще па 5 копійок на аршин ситцю, аби лише не воювати». «Війна тепер не потрібна, – вторили їм селяни Половецького району Білоцерківської округи, – ми згодні, щоби збільшили податки на 2-5 рублів, аби було тихо» [16 б, арк. 180 – 181].

Популярність ідеї збереження миру в радянській Україні виразно проявилася восени 1927 р. у ході чергового призову до Червоної армії. За спостереженнями Особливих відділів не лише робітнича, але й селянська молодь, яка в основному майже зовсім не розбиралася у політиці і не цікавилася нею [219, арк. 128], з невідомою увагою прислуховувалася до повідомлень про міжнародні події й жваво на них реагувала. Багато розмов спричинила розпропагована у радянській пресі під час Женевської конференції згадувана вище мирна ініціатива СРСР. Не обізнані у тонкощах дипломатичної гри новобранці запитували у політпрацівників: «Чи не можна нам покласти початок дійсному роззброєнню і якось попередити війну?». Великі надії на роззброєння покладали бійці із заможних селян, котрі прагнули якомога скоріше повернутися до ведення господарства. «А раптом приймуть наші пропозиції, – замріяно говорили вони, – почнеться загальне роззброєння, тоді нас відпустять по домівках...» [214, арк. 66]. Натомість розмови про реальну загрозу війни спричиняли неабияке хвилювання, незмінно породжуючи спогади про недавні воєнні роки й категоричні заяви: «Воювати ми, селяни, не бажаємо. Досить у свій час навоювалися. Селянство зросло, йому потрібно організуватися для того, щоб займатися такими питаннями як війна» [214, арк. 66]. Побоюваннями втягування Радянського Союзу у війну були просякнуті й розмови про позицію радянського керівництва стосовно триваючого у цей час польсько-литовського конфлікту. «Чому радянська влада втручається у цю справу, коли можна залишитися осторонь?» – з неприхованим роздратуванням запитували новобранці. Деякі з них, переважно заможні селяни, вповні серйозно просили політпрацівників допомогти обрахувати: скільки конкретно може коштувати їхнім односельцям відкупитися від війни? [219, арк. 130]. Не надихала новобранців і уявна перспектива військової підтримки революційного Китаю. «Комуністам не варто взагалі втручатися у китайську справу», – таким переважно був лейтмотив розмов з цього приводу [219, арк. 130].

З початком розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері ситуація із ставленням селянства до можливої війни кардинально змінилась. Недорід і голод 1928 – 1929 рр. іще більше посилили ці настрої, котрі врешті запанували в головах значної частини селян, перетворились на своєрідну *idea fix*.

Різке зростання поразницьких, забарвлених у націоналістичні кольори настроїв у середовищі селян, спеціальні органи ОГПУ почали фіксувати, як зазначалося вище, вже взимку 1928 р. «Через два місяці на Україну прийдуть поляки, і тоді настане кінець хлібозаготівлям» [127, арк. 115]; «У нас немає хліба тому, що влада його вивозить до Москви, а вивозить тому, що знає:

невдовзі вона залишиться без України. Ну нічого, приходять строк їм п'яти намазувати», – такі розмови серед селянства відзначалися спецорганами влітку 1928 р. [134, арк. 61] Як характерне оцінювалося у зведеннях також виказування сподівань на відновлення української самостійності в разі війни Польщі проти СРСР. У липні 1928 р. один із сількорів Іванівського району Волинської округи розповів у листі до «Крестьянской газеты», як місцеві «куркулі», проходячи повз церкви, скидають шапки і моляться за Левицького — «щоб скоріше прийшов на Україну» [211, арк. 81]. На початку серпня по селах Шепетівської округи активно ходили чутки про готовність поляків добровільно оголосити Україну самостійною [210, арк. 18]. Тоді ж у м. Любарі Бердичівської округи поширився поголос, що Варшава найближчим часом скличе важливе засідання Сейму, після чого, мовляв, більшовики без бою мають покинути українську територію, Україну буде проголошено самостійною державою на чолі з президентом Д. Левицьким, а командувачем її збройних сил стане отаман С. Петлюра, якого насправді не забито [234, арк. 111]. У Лубенській окрузі селяни, за повідомленням ОПК, демонстративно запитували уповноважених із питань хлібозаготівель: «А чи скоро Україна воюватиме з Росією?». Загалом же влітку-восени 1928 р. агітацію «петлюрівського гатунку», пов'язану з чутками про війну, відзначено у Бердичівській, Білоцерківській, Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Лубенській, Маріупольській, Мелітопольській, Могилівській, Полтавській, Херсонській та Шепетівській округах [130, арк. 96; 210, арк. 18].

Про війну поляків проти СРСР і «бажання Польщі звільнити українців від більшовицького ярма» жваво говорили в українських селах також і взимку-навесні 1929 р. [136, арк. 32 зв, 79]. Міцніли й націоналістичні, в антиросійські тони забарвлені настрої, які почасти охопили й радянський актив. Наприклад, у с. Суханах Богодухівського району на Харківщині серед незаможників було чути розмови про те, що «Україна голодує, а Москва забезпечена білим хлібом». Комсомольці с. Василиці Черкаського району під час лекції про міжнародне становище СРСР зчинили галас: «Навіщо нам говорять про загрозу з-за кордону, коли нас Москва душить?». А водночас вони запитували: «Чому така різниця: Росія не хліборобна, а має кіло хліба по 17 коп., а Україна – фунт (1 фунт = 0, 4095 кг. – Л.Г.) по 10 коп.?» [136, арк. 6]. У с. Водяному Берестівського району на Маріупольщині один із місцевих активістів, член партії, заявив селянам: «Україна — колонія Росії, з котрої вона бере хліб і податки. Українців душать і не дають їм пощади» [136, арк. 11]. Настрої позапартійної, передусім заможно-середняцької частини села, були ще радикальніші. «Доки ми будемо під владою Росії? – у запалі питав один із заможних селян с. Тарасівки Куп'янської округи. – Нам треба відокремитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас маса багатств, і все забирає Москва» [136, арк. 25]. «Все, що у нас забирають, кацапи вивозять, а ми, українці, голодні й босі. Так довго не буде, усе перевернеться, – з обуренням говорили між собою середняки з с. Бубнової Слобідка на Черкащині; «Очищають нашу Україну від хліба і вивозять його в Росію, – вторили їм середняки з с. Ксендзівки на Уманщині. – Росія обдурює Україну:

забирає хліб, цукор, а мануфактуру нам не дає, і до того ж морить голодом» [136, арк. 26].

Свідченням усвідомлення залежності України від союзного центру стало й зростання настроїв розчарування та роздратування українськими можновладцями, зокрема Григорієм Петровським. Попри те, що на ім'я голови ВУЦВК йшов безперервний потік листів від тих, хто сподівався «знайти правду і захист» від несправедливих утисків місцевої влади, його несамотійність і залежність від центру для багатьох була очевидною. «Петровський – ставленик Москви, що Москва захоче, те він і зробить», – говорили селяни між собою й додавали, маючи на увазі розподіл між центром і республікою вирощеного на українській землі хліба: «Петровському дістається шкуринка, а Калініну – м'якушка» [219, арк. 96, 221 зв.]. Сумнівний авторитет «українського вождя» в масі селянського населення демонстрував і характерний селянський анекдот, записаний у щоденнику Єфремова: «Читає дядько газету – помалу і трудно: “На Дніпрельстані одбулось вітання представника влади, Всеукраїнського старости т. Г. І. Петровського. Стрінули його інтернаціональним гімном...” “Отаке, – додає од себе, – яка Влада, таке й вітання”» [383, с. 682 – 683].

Звісно, недорід і голод 1928–1929 р. боляче вдарили не лише по українцях, але й по греках, євреях, німцях, поляках тощо. Проте, на відміну від українських селян, більшість яких можливі зміни у своєму становищі пов'язували з майбутньою війною та переминою влади у самій Україні, представники національних меншин – наприклад німці, об'єднані, як сказано у зведеннях спецорганів, у «єдиний націонал-клерикальний фронт» [118, арк. 52 зв], воліли еміграції. «Німці у Росії – пасинки, треба їхати до Америки», «Краще бути в Америці добрим, ніж у Росії поганим господарем, котрого нарікають куркулем», – такі розмови точилися серед колоністів [118, арк. 77]. Антирадянські настрої були й у середовищі євреїв – дрібних ремісників, кустарів і торгівців. «От влада, від якої нікому життя немає. До цього часу нас тиснули, а тепер і селян за горлянку взяли. Краще сидіти у смузі осілости й їсти білий хліб, ніж за смугою гризти каміння», «Відкрийте нам кордони, жодного іншого виходу ми для себе не бачимо», – можна було почути серед них [117, арк. 91]. Негативну політичну активність помітно було й у середовищі поляків, передусім прикордонних округ. Вони й раніше трималися замкнено, нишком висловлюючи жаль із приводу «історичної несправедливості» – свого перебування у складі УСРР. А тепер, потерпаючи від тиску на село, недороду і голоду, поляки подекуди відверто висловлювали своє прагнення «бути у Польщі». Військові маневри у Волинській окрузі, проведені влітку 1928 р., мешканці навколишніх сіл сприйняли як провіщення війни. За спостереженнями ГПУ, «майже у кожному селі польського району помічалася зловтіха з приводу майбутньої зміни влади»: завершення маневрів, що так і не переросли у війну, дещо охолодили пристрасті, але все одно настрої поляків залишилися вичікувальними [118, арк. 87]. Антирадянську налаштованість поважної частини польського населення показала також і розгорнута навесні-влітку

1929 р. кампанія висування делегатів на з'їзд зарубіжних поляків, що мав відбутись у Польщі. У Волинській окрузі, повідомлялося у надісланому до ЦК КП(б)У 29 липня 1929 р. спеціальному зведенні ГПУ УСРР, поляки заявляли, що «польський кордон має бути до Києва», наполягали, щоб обрані від них делегати «уповноважили польського президента на відторгнення України й Білорусії та приєднання їх до польської держави», пропонували «вислати місцевих поляків з України, а звідти українців до СРСР»; у Кам'янецькій – висловлювали надії на те, що Польща «піде війною проти радянської влади»; у Київській – обговорювали перспективи приєднання України до Польщі й також вимагали, щоб делегати «їхали прямо до Варшави і там розповіли, як нас душить радянська влада, та просили взяти нас під польське опікування»; в Уманській – твердили: «Радянська влада нас переслідуює. Нашою батьківщиною може бути тільки Польща, а не Радянський Союз» [135, арк. 38 – 44].

5.3. Поведінкові стратегії населення та репресивно-каральні дії влади з метою приборкання негативної політичної активності

Утверджуючи принцип «перевернутої реальності», сталінська група всіляко запевняла, що абсолютна більшість населення беззастережно підтримує «генеральну лінію партії», а протистоїть солідарним діям влади та «здорової частини» суспільства тільки жалюгідна купка незгідних – опозиціонерів, непманів, «куркулів» тощо. Вперте і демонстративне заперечування очевидного – масштабного сплеску негативних політичних настроїв на селі після запровадження надзвичайних заходів – було виразною прикметою Сталінової полеміки з майбутніми «правими» влітку 1928 р. про наслідки такої політики та про рецидиви надзвичайних заходів, попри офіційні декларації щодо їх скасування. Відповідаючи М. І. Фрумкінові, який 15 червня 1928 р. у листі до політбюро ЦК ВКП(б) застеріг проти тенденції «заплющувати очі на те, що село, за винятком невеликої частини бідноти, налаштоване проти нас, що ці настрої починають уже переливатися у робітничі та міські центри» [722. – Т. 1, с. 290 – 294], Й. В. Сталін 20 червня у листі до політбюро звинуватив опонента у перебільшеннях, втраті рівноваги, впаданні у паніку [702, с. 113 – 123]. Коли на липневому 1928 р. пленумі ЦК О. І. Риков зажадав реагувати на сплеск у суспільстві негативних настроїв і припинити таврувати як панікерів усіх, хто намагається обговорити цю проблему [410. – Т. 2, с. 257], Сталін відповів, що невдоволена лише деяка частина селянства, і вкотре звинуватив опонентів у паніці, не гідній більшовиків [722. – Т. 1, с. 319 – 331; 702, с. 155 – 185; 410. – Т. 2, с. 309, 353 – 369, 626, 634 – 635]. У той час як Риков на загальноміських зборах московського партактиву 13 липня 1928 р. говорив про масове невдоволення бідняцько-середняцьких мас, про політичну небезпеку недооцінок цього і про загрозу змички робітників і селян [714], Сталін того ж

таки дня на загальноміських зборах лєнінградського партактиву запевняв, що більшість села лояльна до влади, глузував на тему «змички і розмички» та вкотре звинувачував опонентів у глупстві, достойному панікерів [560].

Пересічні люди партійними дискусіями загалом переймалися мало, а проте кричуща невідповідність між дійсністю і заявами партійних вождів і преси багатьох дивувала й обурювала. Найвідчайдушніші писали листи-спростування до влади та до редакцій, і часто не анонімно, вказуючи власні імена й адреси. «Фрумкін правий, коли він писав, що “село, за винятком невеликої частини бідноти, налаштоване проти нас”», – звертався до «Крестьянской газеты» селянин І. Петренко з Демидівського району на Одещині. Він спеціально наголосив, що таку думку висловлюють не «куркулі», а «рядові селяни, котрі все своє життя, не покладаючи рук працювали на землі» [232, арк. 144]. «Хіба компартія хоче слухати правду, як вона їй в очі коле. Як то чоловік може казати на крейду чорна, а на вугілля біле. Ясно, ні, а т. Сталін каже», – писав на цю саму тему до «Радянського села» Іван Таракалюк з Андріївського району на Маріупольщині, додаючи, що пише «не як контрреволюціонер, а як проста і чиста душа» [133, арк. 1 – 8].

Подібні листи громадян до влади, інші приватні документи, доповнені інформацією з таємних зведень політичних органів та спецслужб і статистикою від силових структур, переконливо заперечують сформовані від часів сталінізму й десятиліттями культивовані радянською пропагандою уявлення про монолітність радянського суспільства, і натомість оприявнюють не лише існування, а й масовий характер і різноманітність форм народної незгоди.

Звісно, виокремлювати антагоністичні «радянський» та «антирадянський» суспільні «активи» можна лише умовно, адже до свідомих політичних дій хоч на підтримку влади, хоч на чинення політичного опору зазвичай вдається лише мала частина суспільства; більшість його залишається пасивною або, за певних обставин, тяжіє до того чи того полюса, і чітко окреслити її поведінку як вияв лояльності чи, навпаки, потенційної нелояльності або й доказ повсякденного опору, подекуди буває важко.

Сучасні дослідники пропонують різні класифікації форм опору владі, розглядаючи його як своєрідну піраміду, в основі якої лежить «неконформізм», а вище – «відмова співробітничати», «протест» і, нарешті, «опір» (Детлев Пекерт), або як своєрідну вертикаль «девіантної поведінки» – «соціального протесту» – «політичного опору» (Гергард Бот); доводять існування такого феномену як повсякденний опір (Джеймс Скотт) тощо. Очевидно, класифікації потребують і форми підтримки сталінської влади, яка могла набувати вигляду конформізму, вимушеної співучасті і свідомої, політично вмотивованої підтримки.

Якими ж могли бути радянський і антирадянський «активи» в УСРР у кризових 1927/28 – 1928/29 рр. і наскільки виразним у цей час було коливання більшості українського населення між цими двома полюсами?

Ознакою належності до політично свідомої частини радянського суспільства вочевидь можна вважати членство в КП(б)У, комсомолі, входження до комітетів незаможних селян, спілок безвірників, деяких інших подібних організацій, які не тільки якнайтісніше взаємодіяли з владою, але й, власне кажучи, репрезентували її.

Опублікована в радянській пресі статистика засвідчує, що в УСРР 1928–1929 років ця активна частина в кількісному вимірі була невелика, а в селі її присутність взагалі була умовна. Українських комуністів (разом із кандидатами) було тоді 200 тис. осіб, серед них власне «селян від плугу» лише 21614 – 9,4% усіх партійців, і це в той час, коли переважну більшість майже 30-мільйонного населення України складали саме селяни. Комсомольців у республіці було близько 400 тис. [626]. Найчисельнішими були комітети незаможних селян, до яких входило 1150 тис. осіб, але й ці організації охоплювали лише 25% бідноти [74]. Отож загалом політично вмотивована частина радянського суспільства – актив, на який передовсім могла розраховувати більшовицька влада, міг складати трохи більше як 5% населення, і це без урахування того, що та сама особа могла одночасно перебувати в усіх перелічених організаціях.

Особливості функціонування радянської системи не дають змоги так просто визначити, наскільки щирим і свідомим був вибір усіх цих людей. Немає сумніву, що саме до цих суспільних категорій належало найбільше тих, хто вірив у справедливість радянського ладу та в ідеали комунізму; та водночас не можна заперечити і те, що для багатьох належність до комуністичних організацій була пристосуванням до повсякденних реалій, а партійний чи комсомольський квиток – не так ознакою належності до борців за комуністичне майбуття, як запорукою порівняно благополучного сьогодення. У цьому контексті не можна не погодитись з міркуваннями Д. Кіпа і А. Литвина щодо обмеження «конформістського тиску» навіть на молодь порівняно «вузьким сегментом амбіційних майбутніх номенклатурників» [198, с. 20].

Попри те, що саме партійно-комсомольський актив був щільно залучений у реалізацію всіх проголошених сталінським керівництвом господарських кампаній, усе ж розгортання системи надзвичайних заходів засвідчило неготовність і небажання його помітної частини брати участь у цьому. Ба більше, принципова незгода з курсом на визискування села зумовила ситуативну належність частини партійно-комсомольського активу до тих, хто в той чи той спосіб чинив опір владі. Це стосувалося навіть належних до владних структур партійців: порівняно рідко – окружної та районної управлінської ланок, доволі часто – нижньої, передусім сільської.

Справжній скандал розгорівся довкола Запорізького ОПК, бюро якого 28 серпня 1928 р. ухвалило постанову з відмовою виконувати накинутий згори нереальний заготівельний план на тій підставі, що він «не залишає округі жодного пуду на внутрішнє постачання» [125, арк. 95]. Крамольну постанову швидко скасували: в неординарну ситуацію втрутився особисто А. І. Мікоян, а також і політбюро ЦК КП(б)У, яке 11 вересня засудило її

публічно в газеті «Комуніст» [125, арк. 95]. Те саме робили наприкінці місяця партійні збори, що їх спеціально скликали на підприємствах та в установах Запоріжжя. Проте конфлікт ще якийсь час не згасав: бюро не погоджувалося розцінити свою постанову як прояв «правого ухилу», а більшість рядових партійців, попри те, що на зборах лунали заклики розстріляти секретаря ОПК М. Ікса (справжнє ім'я Михайло Самойлов) як контрреволюціонера, у розмовах між собою фактично його виправдовувала, нарікаючи на несприятливий «політико-моральний стан робітників» через економічні труднощі, недорід в окрузі тощо [125, арк. 92 – 94]. 1 жовтня газета «Комуніст» опублікувала чергову статтю, тепер уже зі звинуваченням Запорізького ОПК «у замазуванні правоопортуністичного характеру своєї помилки» [125, арк. 95], ще через тиждень, 8 жовтня, партійна газета «Червоне Запоріжжя» надрукувала постанову бюро ОПК із «правильною оцінкою» попереднього рішення та передовицю з тавруванням «помилки правого ухилу» [125, арк. 97]. На цей час самого М. Ікса вже було усунуто з посади і невдовзі відряджено спершу для проходження «політичного карантину» до Кузнецької округи Сибірського краю, а потім на Далекий Схід, аж поки в листопаді 1937 р. його не дістала репресивна сталінська машина. Зауважмо, що попри суттєві втрати від недороду, лише один із районів Запорізької округи (і то не одразу) було внесено до переліку тих, кому належало надавати державну допомогу. І хоча прямий зв'язок між цією обставиною та серпневим бунтом бюро ОПК документально не доведено, відкидати можливу наявність такого зв'язку теж не можна, хоча б з огляду на існування документально зафіксованої політики неформальних зв'язків і неформальних домовленостей, що дозволяло керівникам округ, які демонстрували безоглядну лояльність і мали особисті зв'язки у «центрі», подекуди виборювати певні «преференції».

Якщо історія з секретарем Запорізького ОПК була радше винятком із правил, то незгода рядових комуністів, навпаки, була досить поширеною. Їхній настрій після першої хвилі надзвичайних заходів виразно відбився в анонімній записці, поданій Л. М. Кагановичеві на зборах активу харківської організації КП(б)У 17 квітня 1928 р. «Чому так “безбожно” забирали все у селян під час самообкладання?» – запитував учасник зборів і додавав: «Через таку політику багато селян розорились і нині голодують» [226, арк. 75, 90, 122]. Зрозуміло, що особливо поширеними були протестні настрої в середовищі сільських комуністів, та й взагалі у сільській владі. За інформацією ОГПУ на початку лютого 1929 р. «ліквідаторські настрої» у середовищі заготівельного і радянського апаратів, розмови про те, що «у селян хліба немає», зафіксовано в Дніпропетровській, Зінов'ївській, Маріупольській, Старобільській, Лубенській, Полтавській, Сумській, Уманській, Черкаській округах. Зокрема, у с. Всесвятському Дніпропетровської округи голова сільради партієць Єременин на вимоги уповноваженого РВК посилити заготівлю хліба прямо заявив: «Хліба брати немає з кого. Обдирати селян я не буду. Як бажаєте, то знімайте мене з роботи» [136, арк. 34 – 37]. Те, що в цей час подібні настрої були відчутними,

засвідчила й Всеукраїнська партійна нарада з роботи на селі. На ній зазначалося, що сільські партійні осередки «недостатньо виконують завдання організації <...> класових сил на селі, завдання зміцнення спілки бідноти з середняком та наступу на глителя», і що причинами цього є, зокрема, «незадовільний соціальний склад сільських осередків», їх засміченість «чужим партії елементом», «розкладання» і незадовільний політичний вишкіл [136, арк. 34 – 37].

Неоднозначне ставлення до господарських кампаній влади демонстрували й комнезами. Хоча кількість незаможників у республіці з року в рік стрімко зростала, очевидним було також і те, що до КНС вступає багато хто з середняків і навіть заможних селян, аби користуватися вигодами від перебування в цих організаціях. Тож і не дивно, що в умовах надзвичайних заходів, недороду та голоду помітна частина українських комнезамів не квапилася надати владі підтримку, яку вона очікувала. Вже на початку лютого 1928 р. ЦК КП(б)У надіслав до всіх окружних партійних комітетів директиву впритул зайнятися організаціями КНС через надто високий відсоток у них середняків (в низці округ до 40–50%), присутність «куркульських елементів», а також і те, що під час хлібозаготівель та фінансових кампаній вони «часто виявлялися далеко не на висоті». На те, що «у багатьох місцях комнезами не проводили досить витриманої класової лінії», нарікав у листопаді 1928 р. на V пленумі ЦКНС Григорій Петровський [74] – голова ВУЦВК та за сумісництвом – керівник незаможників України.

З іншого боку, саме бідняцька частина комітетів незаможних селян, подекуди уражена психологією воєнного комунізму й невдоволена попередньою «непівською» політикою «потурання середнякові та куркулеві», а частіше – втомлена перманентним бідунням і націлена на різке підвищення свого соціального статусу склала кістяк радянського активу, руками якого реалізувалася політика надзвичайних заходів на селі. Документально зафіксовані численні випадки насильства представників комнезамів і членів сільрад над своїми односельцями (нездавачам хліба навіщували пудові ящики на шию, примушували їх годинами стояти «струнко», зачиняли їх у холодних приміщеннях, жорстоко били і навіть катували, погрожуючи зброєю, заганняючи голки під нігті чи обіцяючи відрізати статеві органи тощо), навряд чи зумовлювалися «класовою боротьбою», а радше людською жорстокістю, навіть у крайніх її виявах – садизмом, провокованому й культивованому владою всездозволеністю. Характерна вказівка пролунала у грудні 1928 р. з вуст Григорія Петровського на зустрічі з головами ОВК – делегатами IV сесії ВУЦВК X скликання. Відзначаючи в своїй промові «деякий початковий стан громадянської війни», нарікаючи на переростання сільського кримінального бандитизму у політичний і вказуючи на пряму загрозу цього для влади в разі війни, голова ВУЦВК запропонував розгорнути на селі «громадський терор», додавши при цьому: «Заходи потрібні рішучі. Боятися не треба, а діяти так, як ми робили це в дні революції» [1, арк. 130 – 131, 149 – 159].

Монополія компартії на владу й ідеологію унеможлиблювала легальну політичну діяльність незгідних із більшовицькою владою в СРСР і, зокрема, в радянській Україні. Тому неможливо точно з'ясувати, скільки було в УСРР активу, свідомо налаштованого на опір більшовицькій системі правління, хоча зрозуміло, що незгідних було багато.

Варто згадати, що радянська влада взагалі не була вибором більшості українського населення, а «українське питання» в роки революції та громадянської війни примусило понервувати архітекторів світової революції. Крім постанови національних урядів, які, змінюючи один одного, демонстрували послідовність у прагненнях відірватися від Росії та побудувати українську державність, «проблему» творило й переважно селянське за своїм складом населення. Попри брак чіткості у політичних орієнтирах, симпатії більшості його були явно не на боці комуністичної влади. Урядові Леніна довелося не тільки піти на творення «альтернативних націоналістичним» українських радянських урядів і декларативно визнати українські «національні права», але й удатися до прямого завоювання стратегічно важливої та багатой на ресурси української території. Виведені зі спецхову матеріали серпневого 1920 р. перепису Червоної армії засвідчують, що більшовицьку владу в Україні врешті встановили війська, укомплектовані здебільшого бійцями, змобілізованими із внутрішніх губерній РСФРР. За даними цього перепису, станом на серпень 1920 р. у Харківській та Київській військових округах і польових частинах Червоної армії, дислокованих на території України, українців було 130914 осіб, великоросів – 995882, тим часом як в Україні військові мобілізації було зірвано. «Війська українських губерній, – відзначено в аналітичній частині матеріалів перепису, – характеризувалися наявністю в них вельми малого числа місцевих уродженців і були укомплектовані уродженцями внутрішніх районів РСФРР» [220, арк. 16, 25; 221, арк. 42 – 43].

Хоча УСРР увійшла до складу Союзу радянських республік, антирадянські збройні загони діяли тут до середини 1920-х рр. Стосунки між владою та селянством, що встановилися з проголошенням НЕПу, визначалися селянською формулою «призвичаїлися, можна якось жити, господарювати».

Постійною проблемою для більшовицької влади залишався «український сепаратизм», притаманний частині інтелігенції, «культивованій» Українською автокефальною церквою та стрімко поширюваний серед студентської молоді, а головне – на селі. Викорінити українські націоналістичні настрої, які незмінно характеризувалися як прояви «петлюрівщини» та «українського шовінізму», ніяк не вдавалося. «“Український націоналізм”, – слушно зауважує А. Авторханов, – був подібний до тієї міфічної гідри, у котрої на місці відрублених голів виростили нові» [826, 41]. До того ж здійснювана більшовиками політика українізації, попри специфічне ідеологічне наповнення, об'єктивно пришвидшувала процес національного самоусвідомлення серед українців і сприяла посиленню націоналістичних настроїв, що не могло не викликати

«сильного занепокоєння влади» [955, с. 44]. Власне, як і очевидна для багатьох декларативність гасел про рівноправний союз радянських республік та право на відокремлення. Вельми дратівливим чинником для більшовиків стала також і українська політична еміграція (передусім розташований на терені не дружньої сусідки Польщі Державний Центр УНР), речники якої оголосили радянський лад в Україні нелегітимним і реально діяли проти нього, розгортаючи відповідну інформаційну кампанію на Заході, а на теренах самої УСРР налагоджуючи й підтримуючи нелегальні зв'язки, ведучи розвідувальну та агітаційну діяльність тощо.

Радянська влада не приховувала свого ставлення до істотної частини населення як до «чужих» і потенційно нелояльних. Своєрідним офіційним маркером цього стало позбавлення людей виборчих прав. «Позбавленцями» переважно ставали колишні активні учасники боротьби з радянською владою, непмани, «куркулі» та інші «нетрудові елементи». Під час виборчої кампанії 1928/29 р. таких в УСРР набралось 869111 осіб – близько 6% загального числа виборців [138, арк. 33]. Наймасовішим, однак, в Україні вважали «церковний актив», до якого зараховували всіх, хто формально належав до котроїсь релігійної громади. За інформацією НКВС станом на 1 січня 1928 р. в Україні діяло 10367 церковних громад, які охоплювали 7156017 осіб, а також 1074 сектантських громад із 86525 вірянами – отже, «церковний актив» республіки теоретично обраховувався у 7242542 особи [38, арк. 2 – 3]. Релігію офіційно не забороняли, проте проти неї перманентно велися агресивна пропаганда і агітація [305; 489; 598; 778; 780 – 781]. Атеїстична політика радянської влади робила небажаним і небезпечним, особливо для молоді, відверте позиціонування себе вірянном. Належність до релігійних громад могла означати, що людина свідомо опирається владі, перебуває у певній опозиції до неї. Втім, «безбожна влада» не була спроможна заборонити релігію негайно, тому здебільшого оголошувала впертих вірян «відсталими» і «темними», покладаючи сподівання на їхню соціальну пасивність і зосереджуючись переважно на переслідуванні їхніх пастирів. «На погляд атеїстичного режиму, – слушно зауважує Хіроакі Куромія, – релігійні групи були в кращому випадку подразником, в гіршому – відкритими ворогами. Хай там як, владі не були потрібні їхні послуги» [933, с. 206].

Високі податки, низька платня, загалом низький матеріальний рівень життя основної маси людей на тлі відсутності реальних прав і свобод, гоніння на релігію – все це протягом 1920-х рр. не могло не спричинити соціальної напруги та протестних настроїв в українському суспільстві. Підживлювана недородом, дестабілізацією хлібного ринку та голодом 1928–1929 р. негативна активність в Україні, зокрема й у найактивніших її проявах, стрімко зростала, особливо на селі. Це доводила й статистика, яку регулярно готували силові органи – ОГПУ та міліція.

На листопадовому 1928 р. пленумі ЦК КП(б)У В. А. Балицький повідомив, що за період з 1 квітня до 1 жовтня 1928 р. ГПУ УСРР зафіксувало 150 масових виступів селян проти радянської влади, виявило

150 назв летючок контрреволюційного змісту [108, арк. 35 – 44, 47, 52, 63 – 64, 71 – 88, 94 – 113]. Навіть і ці неповні дані порівняно з попередніми роками виявляли тенденцію, яка не могла не тривожити владу. За перше півріччя 1927/28 р. на селі було зареєстровано 186 терористичних актів проти представників радянської влади, у другому півріччі – 352; за перше півріччя 1928/29 р. – 454, а за друге – 812. Отже, всього за рік кількість терористичних актів по селах України більше ніж подвоїлася: з 538 у 1927/28 р. до 1266 у 1928/29 р. Детальніше ситуацію з розподілом терористичних актів за найголовнішими їх видами ілюструє таблиця 5.36. [39, арк. 29 зв – 30].

Таблиця 5.36.

Найголовніші види терактів по селах УСРР (1927/28 – 1928/29 рр.)

види терактів	1927/28	1928/29
вбивство представників радянської влади	153	165
поранення представників радянської влади	70	147
замахи на вбивство представників радянської влади	103	268
підпали майна	127	517
підпали сільських установ	75	138

Починаючи від лютого 1928 р., загальна кількість скоєних злочинів в Україні з місяця в місяць зростала. Міліція пов'язувала це з «пожвавленням елементів, ворожих радянській владі, через проведення кампаній на селі», «недородом у низці округ», а також із «масовим дотерміновим звільненням з БУПРів» [8, арк. 35]. Показовим було те, що різко побільшало саме тих злочинів, що визначалися як здійснені «проти ладу управління»: 1926/27 р. таких було 10,9% від загальної кількості, 1927/28 р. – 20,6% (від 155096) [39, арк. 30 зв], 1928/29 р. – 20,4% (від 170308) [39, арк. 30 зв].

15 листопада 1928 р. В. А. Балицький виступив зі спеціальною доповіддю на нараді ГПУ, де обговорювали проблему боротьби з бандитизмом. Спецоргани мусили визнати «помітне зростання проявів

бандитизму», «посилену діяльність куркульства і петлюрівщини», нарешті, «переростання кримінальщини у політичний бандитизм». Найбільше ураженими бандитизмом округами названо Коростенську, Могилівську, Кам'янецьку, Тульчинську, Уманську, Шевченківську, Зінов'ївську, Київську, Конотопську, Глухівську, Чернігівську, Полтавську та Лубенську [119, арк. 45 – 47].

Певне уявлення про розмах бандитизму в Україні у 1927/28–1928/29 р. можна скласти й на підставі звіту Адміністративного управління НКВС УСРР [39, арк. 1]. Із нього видно, що 1927/28 року злочинів, кваліфікованих як «бандитизм», у республіці було зафіксовано 2849, а наступного року – вже 3218 (зростання на 12,9%) [39, арк. 28, 33 зв]. Крім двох десятків «організованих банд», проблем додавали ще й так звані «грабіжницькі зграї», яких 1928/29 року вдалося зліквідувати 149 з числом учасників 1613 [39, арк. 29 – 29 зв]. Організовані банди та грабіжницькі зграї нападали на залізничні станції та потяги, вчиняли наскоки на держустанови, грабували кооперативи і навіть вдавалися до диверсій. І хоча силові структури офіційно завжди трактували такі дії як суто бандитські, непублічно вони визнавали, що частина кримінальних злочинів мала виразне політичне забарвлення. Прямий зв'язок між відмовою від НЕПу й відродженням політики на кшталт «воєнного комунізму» та зростанням сільського бандитизму справедливо наголошує у своєму дослідженні Ніколя Верт [849, с. 131 – 132].

Поширена в Україні за часів громадянської війни практика організації повстанських загонів на чолі з отаманами з початком сталінської «революції згори», схоже, почала відроджуватися. Доведена до краю безупинним тиском з боку влади, не в змозі захистити свої права легальними способами, принципово незгідна з системою комуністичного правління частина селян була готова знову взятися за зброю, осівши по лісах або причаївшись по самих селах під виглядом мирних мешканців. Однак і радянська влада до цього часу вже накопичила певний досвід боротьби з «політичним бандитизмом», виробивши цілу систему засобів для його виявлення, розкладання та ліквідації. Тому знищення селянських повстанських загонів часто відбувалося або на стадії їх формування, або, після з'ясування всього кола учасників, безпосередньо перед початком активних дій.

У середині травня 1928 р. у Вороновецькому районі на Вінничині, наприклад, завдяки агентурній роботі чекістам вдалося виявити один із таких загонів. Увійти до нього зголосилося три десятки селян — мешканців Воловодівки, Войтовців, Плоскої Дубини, Арсентьєвських хуторів, Ганщини. На чолі став колишній петлюрівський старшина Кіндрат Саваринський [1002, с. 196–197]. Селяни намірялися почати з визволення заарештованих і наскоку на районні партійні та радянські установи, далі залучити на свій бік невдоволене радянською владою населення, зокрема і червоноармійців територіальних частин, а після того – якщо вдасться, «розкачати» повстання до всеукраїнського рівня, а якщо ні – прорватися до Румунії. Готуючись до повстання під гаслами відновлення УНР, селяни запаслися п'ятьма топографічними мапами і навіть підготували відозву від імені «Союзу

визволення України», яка закликала: «Хто не бажає загинути від голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відпрацьовувати кріпосне право – до зброї!». Проте 11 червня 1928 р., коли повстанці в призначеному місці почали збиратися для виступу, ГПУ їх заарештувало. 11 і 19 червня В. А. Балицький особисто доповів обставини цієї справи Л. М. Кагановичеві, завдяки чому ми знаємо імена 23 повстанців. Серед них були Кіндрат Саваринський, Єфим Комар, Клим Довбня, К. Натовський, Сидор Назаренко, Іван Кугай, Петро Зозуля, Петро Раденький, Ананій Хмеляр, Тимофій Гусак, Сазон Іщенко, Потап Пукас, Сильвестр Проворенко, Ілля Данилюк, Чарната, Олександр Карпенко, Каленій Семикрас, Григорій Швидкий, Лука Довбня, Єрїней Мартиновський, Артем Семикрас, Василь Довбня, Антон Довбня [129, арк. 228 – 231].

На перший погляд відчайдушно-безперспективний, насправді план вінницьких повстанців мав свою логіку, принаймні в тій частині, що стосувалася розрахунків на можливе масове приєднання до них невдоволених владою. З одного боку, це випливало з досвіду громадянської війни, коли малочисельні загони під впливом обставин враз перетворювалися на повстанські армії. З другого боку, такі розрахунки повстанців явно ґрунтувалися на добрій обізнаності з настроями села. Підтверджує це, зокрема, і нині доступна дослідникам звітна інформація політвідділів, зокрема статистика особливих відділів УВО за результатами перлюстрації червоноармійської кореспонденції. За визнанням начальника політвідділу 15-ї Сиваської дивізії, в березні 1928 р. бійці щодня отримували близько 1500 листів і стільки ж відправляли додому; зміст чималого відсотку дописів із села характеризувано як антирадянські летючки [129, арк. 51]. Серед 15782 листів, перевічених особистами в частинах УВО в березні-квітні того ж року, негативними за змістом було визнано 7238; у травні з 6519 листів негативну інформацію містили 3184 [219, арк. 543 – 544]. Аналіз травневої кореспонденції перемінників взагалі демонстрував критичну ситуацію, адже з 3749 перевічених листів позитивними були лише 71, негативними – 3678, при цьому 414 з них було сконфісковано, бо вони містили прямий заклик до повстання [219, арк. 661].

Не приховувала свого невдоволення діями влади та виявляла готовність активно виступати проти неї насамперед заможна частина селянства – «куркулі». Однак не тільки. Мабуть, не випадково в цей час у публічних виступах партійно-радянських чиновників та у пресі з'явилися численні нарікання на так званих «підкуркульників». До цієї дивної категорії стали зараховувати селян, які за походженням хоч і були «класово своїми», проте демонстрували «класово чужі» настрої. Щодо «середняків», то їхні настрої зазвичай тяжіли до «куркульських» – тим більше, що сама влада на практиці часто-густо не проводила різниці між «куркулем» і «середняком».

Як уже зазначалося, негативні політичні настрої селян нерідко були забарвлені в «націоналістичні кольори». За доступними документами неможливо точно встановити, наскільки масовими вони могли бути. Водночас впадає в око те, що й самі представники партійних та радянських

органів, автори звітів Інформаційного відділу ЦК КП(б)У та численних зведень ГПУ часто-густо характеризували «націоналістичні настрої» чи агітацію «петлюрівського штибу» як «помітні», «не рідкі», такі, що проявляються «в першу чергу», «широко поширені» тощо. Ось кілька прикладів на підтвердження цього.

24 січня 1928 р. заступник начальника Особливого відділу ОГПУ Я. Ольський, доповідаючи в ЦК ВКП(б) про посилення селянських настроїв в армії, стосовно військовослужбовців України спеціально зауважив «яскраво націоналістичний ухил цих настроїв, де висувається доволі різко питання про те, що злигодні, яких зазнає Україна, залежать від “гноблення Москви”» [722. – Т. 1, с. 170 – 171].

25 жовтня 1928 р. Інформаційний відділ ЦК КП(б)У у звіті про ситуацію на місцях зауважив поширення антирадянської агітації у Київській, Дніпропетровській, Шепетівській, Маріупольській, Полтавській, Мелітопольській, Херсонській, Могилівській, Білоцерківській, Вінницькій, Лубенській, Бердичівській округах. При цьому зазначалося, що «в агітації куркулів у першу чергу відбивається вплив української контрреволюції петлюрівського штибу, діяльність якої помітно пожвавилася за останні часи». Повідомлялося й про заклики до відокремлення України від Москви, ширення чуток про похід на Україну Левицького, який буде президентом тощо [130, арк. 95].

1 листопада 1928 р. на нараді в ЦК КП(б)У уповноважений у справах хлібозаготівель Чайка, щойно повернувшись із Шепетівської округи, переповів почуті там розмови, «що хліб увесь іде в Москву, що Україну перетворили на московську колонію», додавши при цьому: «Про широке поширення цієї петлюрівської агітації говорить цілий ряд товаришів, ці розмови носять доволі широкий характер» [111, арк. 25 – 63; 121, арк. 8 – 46].

17 листопада 1928 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор на пленумі ЦК ВКП(б) спеціально наголосив зростання в УСРР антирадянської активності, забарвленої в націоналістичні кольори. «Петлюрівщина в нас, – заявив він, – дуже посилила свою роботу, поляки цьому допомагають, гроші дають, та й наш куркуль налаштований дуже активно. Змичку, консолідацію внутрішніх контрреволюційних сил із зовнішніми у нас на Україні можна побачити найнаочніше» [410. – Т. 3, с. 118].

17 січня 1929 р. голова ГПУ В. А. Балицький, доповідаючи в ЦК КП(б)У про політичну ситуацію в республіці, зауважив антирадянські виступи заможної частини середняків, які помітно почастишали і нерідко містять шовіністичну і поразницьку агітацію [136, арк. 26].

Приклади подібних висловлювань представників влади на тему масовості «націоналістичних» настроїв по селах України можна наводити і далі, однак варто також замислитись і над самим контекстом таких настроїв, адже вони, власне кажучи, можуть розглядатися як свідчення того, що наприкінці 1920-х рр. помітна частина українського селянства вже не була «простим етнографічним матеріалом», а бачила себе певною національною спільнотою й демонструвала прагнення до самоорганізації.

Те, що національна самосвідомість у середовищі селянства ставала дедалі масовішою, втішено констатувала й частина політично активної української інтелігенції, яка формально визнавала радянську владу, проте залишалася вірною ідеї самостійної України. В підготовленій улітку 1928 р. доповідній ГПУ УСРР «Про поживлення української контрреволюції» наведено слова колишнього полковника Кобзи – одного з лідерів нелегальної Хліборобської організації: «У мене кожного дня бувають селяни, всі вони, і середняки, і незаможники, і куркулі, цілком свідомі в національному відношенні. Наша робота дарма не пропала <...>. Наші ідеї увібрало в себе селянство» [226, арк. 255 – 256].

Показово, що з цією тезою полковника Кобзи практично погодився і сам Балицький, від імені якого зазначена вище доповідна була доправлена вищому політичному керівництву України. «Треба визнати, – писав голова ГПУ УСРР, – що ці піонери українського націоналістичного руху – з цього погляду <...> до певної міри праві» [226, арк. 256].

В доповідній голова ГПУ наводив цілий перелік виявлених у різних округах республіки нелегальних українських націоналістичних груп і організацій, зокрема есерівської в буряковій кооперації (провідник – колишній український есер Д. Головка), харківської Хліборобської (на чолі з колишнім полковником Кобзою, у складі кількох професорів та колишнього генерала, члена Центральної Ради), «шовіністичної групи правих громадських діячів» у Полтаві (на чолі з Щепотьєвим), «групи» професора Д. І. Яворницького в Дніпропетровську тощо. Проголошуючи міську «шовіністичну інтелігенцію» «організатором, керівником та ідеологом руху», В. А. Балицький водночас повідомляв про «висування нового антирадянського активу за рахунок безпосередньо селянських елементів і, особливо, останнім часом, за рахунок молоді» [226, арк. 263 – 264].

Важливими були й висновки, що їх робив голова ГПУ, звертаючи увагу на: 1) «значне поживлення» у «таборі української контрреволюції»; 2) «дрібнобуржуазну куркульську ідеологію» більшості виявлених «контрреволюційних українських груп»; 3) прагнення «куркульства самостійно, за допомогою колишніх учасників контрреволюційного руху, а також під керівництвом нового активу» до консолідації; 4) переорієнтацію ідеологів «української контрреволюції» на «безкровну» боротьбу проти радянської влади, ведення ними «систематичної роботи» в напрямку «захоплення» радянського і кооперативного апаратів, просування своїх людей у культурні, громадські та інші організації, особливо пов'язані з селом; 5) вже досягнення частиною «правих елементів української громадськості» ситуації, за якої «вона може і веде серед селян (куркулів, почасти середняків) агітацію і пропаганду своїх ідей». «Попри те, що українські контрреволюційні елементи в цілому не мають іще за собою скількись значних селянських мас, – підсумовував Балицький, – саме проникнення організаторів і агітаторів контрреволюції на село і можливість працювати там становить велику небезпеку, оскільки робить село реальним місцем змички антирадянських елементів міста з частиною зактивованого куркульства» [

226, арк. 294 – 295].

Зауважимо, що тема українського націоналістичного підпілля в УСРР досі залишається перспективною для вивчення – головне через недоступність усього комплексу необхідних архівних документів радянських спецслужб. Зрозуміло, що до націоналістичних «груп» і «організацій» чекісти засилали агентів, і то могли бути досить авторитетні люди. Проте хоч би як там було, вже самий факт тяжіння політично вмотивованих особистостей до такого роду «груп» та «організацій», наявність у частини з них чітко виписаних програм свідчили про те, що спроби організаційного оформлення свідомого антирадянського активу в радянській Україні не припинялися. Не викликає сумнівів і те, що з початком сталінської «революції згори» діяльність «активу» почала зростати, причому нові кадри активу перманентно рекрутувало й село, політичні настрої вагової частини якого були не на користь влади і в протестах якого поряд із соціальними виразно проглядалися й національні мотиви.

Чи не єдиним засобом, здатним приборкати спрямовану проти комуністичної влади політичну активність, та й узагалі зреалізувати новий курс – «другу редакцію воєнного комунізму», був державний терор. Він проявлявся у перманентному, зокрема й фізичному насильстві щодо всіх незгідних – байдуже, «класово чужих» чи «класово своїх», партійців чи позапартійних, пересічних громадян чи владців, командирів чи червоноармійців РСЧА.

Від початку 1928 р., в умовах розгортання надзвичайних заходів, в Україні було розігнано 30% виконкомів, знято з посад близько 40% голів і секретарів сільських рад. «Ми в цьому році буквально ліквідували радянську владу», – коментував ці разючі цифри на червневому 1928 р. пленумі ЦК КП(б)У секретар ВУЦВК С. Н. Власенко [106, арк. 119]. Витиснення «небажаних елементів» із низових органів влади, передусім сільських, далі тривало під час кампанії перевиборів, строки якої, до речі, зі стандартним поясненням «за клопотанням мас», було зсунуто майже на рік. Не припинився тиск і після виборів, хоча відбулися вони за сценарієм і під повним контролем влади. Якщо основним гаслом виборів було «не допустити куркулів до сільрад», то після їх проведення головним завданням стало домогтися перевиборів у тих радах, до яких «пролізли куркульські елементи».

Масового характеру набула й «чистка» комітетів незаможних селян. Як повідомила газета «Комуніст», уже до листопада 1928 р. у тридцяти округах республіки було перевірено склад 5160 КНС (47% їх загальної кількості), і при цьому було виключено з незаможницьких організацій 100340 осіб [534]. А водночас із «чисткою» комнезамів, відвертою та широко рекламованою, РСІ практично потай перевірила 30 тис. працівників 639 установ і організацій України. Результатом цієї кампанії, завершеної до весни 1929 р., стало звільнення з роботи 3426 осіб – трохи більше як 10% усіх перевірених [112, арк. 176].

Не минула «чистка» і партійні осередки. Взимку-навесні 1928 р. по всій країні, крім відвертих і прихованих прихильників розгромленої опозиції

(троцькістів), своїх квитків позбулися ще тисячі партійців – «класово чужих і розбещених», як сказав про них А. І. Мікоян [410. – Т. 1, с. 56]. Офіційні причини виключення з партії були різні (пияцтво, зловживання владою, пасивність, зв'язок із «ворожими» елементами), але справжньою метою кампанії було досягти повної лояльності партійців, зокрема їхньої беззастережної готовності виконати будь-яку директивну вказівку. Хто відмовлявся або навіть просто виявляв нерішучість, не мав шансів залишитися в партії. Як повідомив навесні 1929 р. представник ЦКК КП(б)У Ф. І. Зайцев, у Кам'янській парторганізації, наприклад, у перебігу «дострокової чистки» було вичищено 30,5% перевірених партійців, в Кобеляцькій – 22,6%, у Зінківській – 18% [318]. Після «дострокової» чистки партії було призначено нову, тепер уже «генеральну», яка, зокрема, мала на меті вигнати з партії прихильників розгромленої «правої опозиції».

Вочевидь прагнучи запобігти зростанню в Україні активних форм опору владі, передовсім повстанських дій, ГПУ спільно з міліцією у серпні 1928 р. провели широкомасштабну операцію вилучення на селі «кримінального соцнебезпечного елемента». Було «знято» 1200 осіб, протягом усього 1927/28 р. – 2381, а у 1928/29 р. – іще 4980 осіб [39, арк. 34]. На початку березня 1928 року ГПУ провела «широку операцію зі зняття українського антирадянського активу», заарештувавши понад 400 осіб. Проте зупинятися на цьому спецоргани не збиралися. «Операція безперечно стримає на деякий час зростання української контрреволюції, – писав у доповідній В. А. Балицький, – проте абсолютно ясно, що повністю зліквідувати його вона не в змозі, і нашому апаратові доводиться загострювати увагу на питаннях наполегливої та неослабної боротьби з українською контрреволюцією, яка відродилася і зростає» [226, арк. 294]. Восени 1928 р. на нараді ГПУ вже йшлося про потребу тіснішого пов'язання боротьби проти «куркульського тероризму» з боротьбою проти «української контрреволюції». Це означало, що селянське питання в Україні радянська влада розглядала і як питання національне. Особливе зосередження уваги органів держбезпеки у 1928–1929 рр. на загрозі саме з боку «української контрреволюції» відзначають і сучасні дослідники радянської репресивної політики.

Нарешті на 1928–1929 рр. припадають також спробі влади реалізувати таємний проект утворення так званих комуністичних загонів та розгром «білорусько-толмачевського» угруповання в РСЧА. У цих діях проглядалися намагання сталінської влади – з одного боку, забезпечити потенційно нелояльний тил в Україні у разі війни, виокремивши абсолютно лояльних по відношенню до влади комуністів, відповідно надавши їм певну військову підготовку. З іншого боку, розгорнувши репресії проти білорусько-толмачевського угруповання, сталінська влада намагалася продемонструвати усім потенційно нелояльним елементам в армії свою рішучість у викоріненні «ворожих елементів».

Зауважимо, що іще в серпні 1926 р. Штаб РСЧА підготував ґрунтовну «Доповідь про оборону СРСР», в якій, крім суто військових, містилися

характеристики морально-психологічного стану армії, а також прогнози щодо готовності суспільства боронити радянську владу у разі можливої війни¹. Військові аналітики загострювали увагу на визначальній ролі настроїв селянства як найчисельнішої верстви населення й підкреслювали, що ці останні значною мірою залежатимуть «від конкретних умов (до моменту війни) економічного внутрішнього становища СРСР» [218, арк. 67]. Запровадження з початку 1928 р. надзвичайних заходів в аграрній сфері, що являли собою другу редакцію «воєнного комунізму», і, відповідно, колосальний сплеск негативних політичних настроїв у масі селянства зробили для влади очевидною перспективу постання чисельної п'ятої колони у радянському тилу. Це, у свою чергу, примусило сталінське військово-політичне керівництво впритул зайнятися проблемою вироблення системи превентивних заходів, спрямованих на запобігання або мінімізацію негативного розвитку подій у найкритичніший для влади момент. Першорядну роль у цьому відношенні мали відіграти органи ОДПУ, які з початком сталінської «революції згори» стали нарощувати зусилля у напрямі «чистки» тилу від потенційно нелояльних елементів. Поряд із цим певні надії покладалися на спеціально підготовлені комуністичні загони, цілком таємний проект організації яких зародився у тиші кремлівських кабінетів і став впроваджуватися у життя під прикриттям Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСОавіахіму) з літа 1928 р.

22 серпня 1928 р. на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора надійшла директива ЦК ВКП(б) під грифом «Цілком таємно. Зберігати на правах шифру. Підлягає поверненню», що містила вказівку негайно приступити до розгортання у республіці мережі комуністичних загонів³. Масштабність і серйозність проекту засвідчували категоричні вказівки на цілком таємний його характер, а також доданий до директиви пакет документів: детально розроблене «Положення про комуністичні загони (на військовий час)» [218, арк. 71 – 79] та штатні розклади управління дивізії, стрілецького полку, окремого стрілецького взводу, окремої стрілецької роти, окремого стрілецького батальйону, окремого кавалерійського ескадрону, що мали у сукупності скласти той чи інший комуністичний загін.

Відповідно до «Положення» основним призначенням комуністичних загонів проголошувалося «військове навчання і бойове згуртування місцевих партійних організацій для постійної готовності сприяти організації військово-хімічної оборони у крупних промислових, адміністративних і залізничних центрах, а також для надання у крайніх випадках допомоги частинам і місцевим органам радянської влади у придушенні антирадянських виступів, у боротьбі з бандитизмом, масовим дезертируванням і диверсійною діяльністю противника». Безпосередньо формуванням загонів мали займатися окружні партійні комітети, проте самі загони планувалося створювати лише у масштабі великого міста або району. До складу загону згідно з «Положенням» належало зараховувати в обов'язковому порядку усіх членів і кандидатів ВКП(б), що не перебували у лавах Червоної армії і не мали виразних фізичних вад, почасти комсомольців і навіть окремих

позапартійних, ясна річ з числа абсолютно надійних елементів. Кадр начскладу загону мав призначатися партійним комітетом з числа професійних військових за узгодженням з військовим командуванням – окружним військовим комісаріатом або ж командуванням полку, дивізії, корпусу, що дислокувалися у районі комплектування комуністичного загону. Військове командування також мало опікуватися постачанням загонів зброєю та вогнеприпасами. А ось навчання особового складу передбачалося здійснювати через відповідні структури ТСОавіахіму: у мирний час за 32 годинною програмою лише з ненавченими, у військовий – шляхом проведення короткотермінових тактичних зборів із новачками та навченими та додатково по тій же 32 годинній програмі з ненавченими. Мобілізаційний план комуністичного загону розглядався як складова мобілізаційного плану того чи іншого окружного партійного комітету, тож в основу його мали бути покладені загальні вказівки «Тимчасового наставляння по мобілізаційній підготовці партійних організацій». Поряд із цим у «Положенні» спеціально оговорювалася можливість передбачення у мобілізаційному плані «спеціальних політичних заходів», розроблених парткомітетами сумісно з ОДПУ.

Вже 5 вересня 1928 р. ЦК КП(б)У направив усім секретарям окружних партійних комітетів республіки, а також Молдавському ОПК директиву № 042106/т, запропонувавши їм прийняти вищезазначену директиву ЦК ВКП(б) для керівництва і негайного виконання (відомості щодо плану розгортання загонів окружні партійні комітети мали представити не пізніше 15 жовтня поточного року) [218, арк. 13]. Українське партійне керівництво так само робило особливий наголос на потребі дотримання повної таємності при формуванні загонів. Власно кажучи, відомості про належність до складу віртуальних комуністичних загонів належало приховувати навіть від їх бійців та командирів. «При складанні іменних списків, – зазначалося у документі, – не припускати розголошення [інформації] про підготовку до створення загонів. Ніхто з намічених [до складу загону] до моменту зборів для виконання оперативних завдань не має бути обізнаним [про свою належність до загону]» [218, арк. 15]. Збереженню таємниці мала сприяти й заборона проведення у мирний час будь-яких спеціальних медичних обстежень бійців комуністичних загонів, а також система їхньої підготовки у складі військово-хімічних команд ТСОавіахіму, дійсне призначення яких мало бути відомим лише членам мобілізаційної трійки окружного партійного комітету і начальнику окружного відділу ДПУ. «Офіційна мета створення військово-хімічних команд, – зазначалося у директиві ЦК КП(б)У, – підготовка повітряно-хімічної оборони тилу, вироблення інструкторів для низових військово-хімічних гуртків і створення взірцевих команд. Фактична ж мета створення цих команд полягає у тому, щоб мати навчену частину людей, на яких можна було б покласти військову охорону міста.., виконання завдань військової розвідки, прикриття мобілізації, боротьбу з дезертирством, і які були б здатні чинити опір контрреволюційним повстанням і бандитизму» [218, арк. 16].

Принагідно відзначимо, що для тренування бійців майбутніх комуністичних загонів у складі окружних підрозділів ТСОавіахіму мали створюватися не лише військово-хімічні, але й снайперські гуртки. Фактична мета цих останніх, як свідчить один із підготовчих документів, цілком і повністю співпадала з метою організацією військово-хімічних команд, офіційно ж метою їхнього створення проголошувалося «культування стрілецького спорту, готування з числа снайперів інструкторів для низових військово-стрілецьких гуртків і команд Тсоавіахіму». Через короткий час до Харкова стали надходити перші повідомлення від секретарів окружних партійних комітетів (ОПК) про організацію загонів, а також про внесення у зв'язку з новими Про один таємний проект сталінського керівництва кінця 1920-х рр. 475 вимогами доповнень до існуючих політико-мобілізаційних планів. Зокрема, секретар Бердичівського ОПК 2 жовтня 1928 р. звітував до ЦК КП(б)У про рішення мобілізаційної трійки приступити до формування у Бердичеві окремого батальйону у складі двох стрілецьких рот по три стрілецькі взводи у кожному, взводу управління, а також санітарної і господарської частини (загалом 335 осіб, у тому числі 49 командирів, 288 бійців). Водночас у Казатині планувалося створити окрему стрілецьку роту у складі трьох стрілецьких, одного кулеметного взводів, взводу управління (загалом 187 осіб, у тому числі 23 командири, 164 бійці) [218, арк. 94]. Детальний план «охорони революційної законності і внутрішнього порядку в місті та окрузі при мобілізації та у військовий час» був представлений у Харків Одеським ОПК. Згідно з ним, у разі воєнної небезпеки до повного відмобілізування військ ДПУ і міліції зведені у комуністичні загони партійці, комсомольці та абсолютно лояльні радянській владі позапартійні, крім охорони важливих об'єктів, мали залучатися й до операцій по вилученню «спеціально-небезпечного кримінального» і «соціально-небезпечного політичного» елементів, жорсткий нагляд за якими здійснювався у мирний час міліцією та ДПУ. У відповідності з вказівками вищого партійного керівництва ОПК також передбачав ряд запобіжних заходів проти ведення «контрреволюційної друкованої та усної агітації», розраховуючи головним чином на комсомольців-підлітків. Зокрема, з отриманням телеграми про мобілізацію ОПК планував направити у розпорядження районних відділень міліції по 25 комсомольців непризовного віку, кожен з яких мав взяти «на обслуговування» певну частину Одеси (один-два квартали). Крім спостереження за вивішуванням об'яв таким комсомольцям належало на вулицях, збірних пунктах та в інших публічних містах «прислухатися до тих розмов, котрі вестимуться у групах людей» [218, арк. 115]. Здобута у таких спосіб інформація з одного боку мала слугувати джерелом вивчення спецорганами настроїв населення міста, а з іншого – сприяти проведенню оперативних заходів по вилученню осіб, вороже наставлених до радянської влади.

Станом на 5 грудня 1928 р. матеріали про організацію комуністичних загонів надійшли у Харків з 25 окружних партійних комітетів; п'ять

секретарів ОПК спромоглися представити також міркування відносно корекцій політико-мобілізаційних планів [218, арк. 167].

Мережа запланованих до розгортання в округах республіки комуністичних загонів виявилася доволі значною, що було й зрозумілим, зважаючи на вимогу «Положення» про зарахування до складу загонів «усіх без виключення комуністів». Так, у Коростенській окрузі мало бути сформовано шість окремих стрілецьких взводів (ст. та м. Коростень, Овруч, Олевськ, Малин, с. Городниця), Кременчуцькій – одну стрілецьку роту (Кременчук), два стрілецькі взводи (Крюків, Олександрія), Луганській – окрему стрілецьку роту (Луганськ), кавалерійський ескадрон (Лозово Павловськ), п'ять стрілецьких взводів (Алчевськ, Сорокіно, Ровенецьк, Дмитрієвськ), Білоцерківській – окрему стрілецьку роту (Біла Церква), п'ять окремих стрілецьких взводів (Фастов, Тараща, Сквіра, Богуслав, Володарка), Шевченківській – одну стрілецьку роту (Черкаси), три стрілецькі взводи (Сміла, Золотоноша, Корсунь), Київській – стрілецький полк (Київ), Одеській – стрілецький полк (Одеса), стрілецькі взводи (у Березівці та всіх районних центрах округи), у Харкові – стрілецький полк, кавалерійський ескадрон, автобронедивізіон, самокатний взвод, п'ять окремих стрілецьких рот, стрілецький взводі т.ін. Загалом по республіці згідно з попередніми розрахунками планувалося розгорнути близько 20 стрілецьких полків (середня чисельність особового складу кожного з них 1600 осіб), щонайменше 70 окремих стрілецьких рот (середня чисельність кожної – 180 осіб), 150 окремих стрілецьких взводів (середня чисельність кожного – 60 осіб) та ін. [218, арк. 243]. Усі ці військові одиниці належало звести у 328 комуністичних загонів, на озброєння яким командування УВО мало передати 29544 гвинтівки, 692 станкових, 923 ручних кулеметів, 16204 револьвери, 60 шабель. Загальна чисельність особового складу загонів обраховувалася у 55642 осіб (начсклад – 7468, рядові бійці – 48181 осіб) – приблизно половину з тих 127937 партійців і кандидатів у члени ВКП (104167 чоловіків, 23770 жінок), котрі за даними мобілізаційної трійки ЦК КП(б)У могли залишитися у тилу після оголошення мобілізації [218, арк. 245].

Утім, перші результати проведеної в округах роботи по реалізації проекту утворення комуністичних загонів судячи по всьому не задовольнили партійне керівництво. Це засвідчувала, зокрема, директива ЦК КП(б)У № 042136/т від 13 грудня 1928 р. [218, арк. 314]. Нарікання Харкова викликала насамперед нереальність планів окружних партійних комітетів: хтось пропонував утворювати в районах танкові загони, хтось, маючи на обліку в окрузі лише 250 кавалеристів і 50 придатних для служби коней, планував розгорнути цілий кавалерійський полк, а хтось – команду самокатників із 100 осіб, маючи в районі лише 5 велосипедів. Основна претензія ЦК Про один таємний проект сталінського керівництва кінця 1920-х рр. КП(б)У зводилася, однак, до порушення вказівок відносно строгої таємності проведення робіт по організації загонів.

«Конспірація, – наголошувалося в директиві, – не на належній висоті. У деяких округах товариші, призначені в якості командирів взводів,

дізналися про це. Про те, що триває розгортання комуністичних загонів поінформоване значно більше коло людей, чим це вимагала директива ЦК за № 042106/т. У зв'язку з цим у деяких округах помічаються розмови про те, що створюються загони червоних фашистів і т. ін.» [218, арк. 317]. Для виправлення існуючих недоліків та коригування подальшого плану дій 22 грудня 1928 р. ЦК КП(б)У провів спеціальну нараду військових інструкторів округів. Затверджений на засіданні ЦК КП(б)У 18 січня 1929 р. висновок наради про те, що «дислокування загонів у більшості округ складено без врахування політико-економічного стану району», а також чітка вказівка ЦК ВКП(б) секретарям ЦК нацкомпартій, крайкомів, обкомів і губкомів (циркуляр № 11250/с від 15 березня 1929 р.) у подальшому планувати створення комуністичних загонів у найтіснішому контакті з реввійськрадами, політуправліннями військових округ та органами ОДПУ, керуючись при цьому «політичним станом відповідних районів і оперативними вимогами» [218, арк. 321] вказувало на те, що сталінське керівництво, продовжуючи силовий тиск на село, реалістично оцінювало свою потенційну слабкість у тилу з початком війни, боялося цього і, виходячи з формули «ліпше менше та ліпше», прагнуло мати у своєму розпорядженні не аморфну масу людей з партійним квитком у кишені, а дієву частину рядової партійної маси.

Навесні 1929 р. згідно з директивами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У у ряді округ республіки було проведено пробні екстрені збори бійців комуністичних загонів. Зокрема, на початку березня у Кам'янець-Подільській окрузі ОКП здійснив персональний виклик 126 комуністів, начебто для надсилання їх для приборкання повстання у Криму. За інформацією секретаря ОПК Ікса, на збірний пункт не з'явилося більше третини викликаних: 40 осіб просто не вдалося розшукати через зміну місця проживання, п'ять – відверто проігнорували розпорядження парткомітету. За місцем призначення зібралося 81 комуністів, у тому числі 50 осіб – раніше призначеного у повідомленні строку. Поряд із цим 10 з прибулих комуністів подали керівництву заяви про свою удавану хворобу, іще двоє відмовилися їхати за призначенням, виявивши готовність здати картку кандидата у члени ВКП(б). Були й такі, хто намагався уникнути небажаної поїздки, посилаючись на термінову роботу, потребу догляду за хворою дружиною тощо [218, арк. 344]. Більш вдалими були збори в Артемівську, де по тривозі проти ночі 7 травня 1929 р. на збірний пункт з'явилося 803 комуніста. Однак і в цьому пролетарському районі були відзначені спроби частини комуністів під різними приводами уникнути призову, і відсоток неявки (128 осіб, 13%) виявився помітним²⁸. Такі неоднозначні результати пробних мобілізацій очевидно переконали вище партійне керівництво у потребі відмовитися від попередніх масштабних планів зарахування до комуністичних загонів усіх без винятку комуністів. На початку літа 1929 р. питання про потребу скорочення кількості комуністичних загонів та розбиття цих останніх на першочергові та другочергові було винесене на засідання мобілізаційної трійки ЦК КП(б)У [218, арк. 367]. 21 червня 1929 р. ПУ Української військової округи представив до Організаційно-інструкторського

відділу ЦК КП(б)У більш скромний проект розгортання комуністичних загонів у 41 окрузі УСРР, запропонувавши обмежитися формуванням 35 стрілецьких рот, 17 стрілецьких взводів, 7 стрілецьких батальйонів, трьох взводів самокатників, особовий склад яких мав становити 10485 осіб, у тому числі 1411 командирів, 9074 бійців [218, арк. 368].

Отже, таємний проект сталінського керівництва розгортання на терені УСРР широкої мережі комуністичних загонів в умовах недороду і голоду 1928 – 1929 рр. фактично став гальмуватися, і основною причиною цього стало виявлення нелояльності сталінському режиму значних мас населення республіки, у тому числі й з боку рядових комуністів.

Що стосується «білорусько-толмачевського угруповання» то початок оформленню опозиційної групи в РСЧА поклала частина слухачів ВПАТ 15–16 березня 1928 р., ухваливши на зборах резолюцію з гостро-критичними оцінками стану Червоної армії, зокрема зауваживши серйозне погіршення «у зв'язку з труднощами господарського будівництва» політичних настроїв червоноармійців [216, арк. 1]. Нестандартність резолюції полягала у тому, що вона не вписувалася у негласно встановлене ПУ РСЧА правило: критикувати вище керівництво можна лише з благословення самого керівництва і лише у межах ним же дозволеного. Крім того, тон резолюції ВПАТ дисонував із нав'язуваною сталінським керівництвом практикою обов'язкової констатації в документах благополучного стану справ в армії.

Раптова «хвороба» частини вищого політичного складу РСЧА стала набувати ознак «епідемії», коли позицію ВПАТ підтримала частина вищого політскладу Білоруської військової округи.

У травні 1928 р. ПУ БВО надіслало до ПУ РСЧА «Інформаційний бюлетень» про стан військ округи, в якому так само була проігнорована загальноприйнята при підготовці такого роду документів формула щодо «високого морально-політичного стану військ» та «негативні політичні настрої з боку окремих військовослужбовців». «В останні місяці у настроях червоноармійців, – зазначалося в бюлетені, – одне з важливіших місць посідали селянські настрої, пов'язані з заходами партії і радянської влади на селі. Настрої села, викликані хлібозаготівлями, самообкладанням та ін. – головним чином, негативні настрої» [216, арк. 413].

23 травня 1928 р. учасники наради вищого політичного складу БВО, обговоривши доповідь «Підсумки зимової роботи і завдання на літній період», ухвалили резолюцію, яка не лише солідаризувалася з вище зазначеною резолюцією ВПАТ, але й конкретизувала деякі її положення. Перший пункт білоруської резолюції відзначав «політичне розшарування червоноармійської маси внаслідок загострення класової боротьби на селі» й також зауважував масовий характер негативних настроїв у казармі, їх «очевидний вплив на навчання, політичний стан і боєздатність частин». Учасники наради закликали вжити заходів для оздоровлення атмосфери в армії й протестували проти заборони на ознайомлення політапарату з резолюцією ВПАТ, як це вже було зроблено в Українській військовій окрузі [216, арк. 49].

Негайно наказом ПУ РСЧА резолюція БВО була відмінена [216, арк. 58]. Відповідно за розпорядженням командування низки округ обидві «крамольні резолюції» були негласно заборонені для читання та обговорення. Однак, незважаючи на такі перестороги, зміст документів став відомим, принаймні вузькому колу вищих армійських політпрацівників. Серед них були й ті, чії настрої були вповні співзвучні білорусько-толмачовським. Як з'ясувалося, деякі з політпрацівників УВО, поділяючи занепокоєння колег, розпочали активне листування з Мінськом [216, арк. 29].

25–27 червня 1928 р. у Москві було проведено розширене засідання РВР СРСР і представників реввійськкрас військових округ, під час якого обговорювалися проблеми формування нової «внутріармійської опозиції» та морально-політичного стану РСЧА [212, арк. 14]. На засіданні виступив А. С. Бубнов із двохгодинною доповіддю, яка не стенографувалася і не протоколювалася [212, арк. 9].

Із співповіддю виступив представник ОГПУ Г. Г. Ягода, котрий зосередився на встановленому чекістами прямому зв'язку між погіршенням політичного клімату в країні та активізацією діяльності «еміграційної контрреволюції, що робить ставку на підготовку виступу на терені СРСР під час війни» [212, арк. 10]. Особливу активність, за інформацією доповідача, виявляв еміграційний уряд УНР на чолі з Д. Левицьким, котрий працював у тісному зв'язку із 2-м відділом польського Генерального штабу. Голова ОГПУ зазначив потребу посиленого виявлення «петлюрівців» у Червоній армії – передусім у територіальних з'єднаннях [212, арк. 10]. «Кажучи про терчастини, – зауважив він, – треба відзначити, що наразі абсолютно очевидно, що так звані “селянські настрої”, особливо у кавалерійських терчастинах і національних, зокрема в українізованих, значно сильніше і більш різко проявилися, ніж у кадрових частинах» [212, арк. 13].

Затверджена учасниками наради постанова РВР СРСР «Про політико-моральний стан Червоної армії» засвідчувала готовність сталінського керівництва і далі дотримуватися принципу «перевернутої реальності», долаючи очевидну кризу в армії виключно силовим шляхом – за рахунок приборкання «панічних настроїв» командно-політичного складу й вилучення з частин політично неблагонадійних, «соціально-чужих елементів». «Необхідно із всією рішучістю підкреслити, що загальний політико-моральний стан Червоної армії продовжує залишатися здоровим і політично міцним, – зазначалося в документі. – Одночасно з цим має бути відзначено розширення негативних явищ у області політико-морального стану армії. Взяті самі по собі ці явища в жодному разі не являють собою якусь серйозну небезпеку для політичної міцності та боєздатності Червоної армії» [212, арк. 54].

Для покращення «політичного забезпечення комплектування армії, а також підбору і виховання кадрів молодшого начскладу» пропонувалося розпочати «вилучення з армії класово-чужих і соціально-небезпечних елементів (дітей попів, колишніх жандармів, поліцейських) з тим, аби не допускати їх подальшого просочування в армію», комплектувати

територіальну кінноту, територіальні стрілецькі частини в районах, «де міцні куркульські елементи», із забезпеченням «переважного впливу батрацько-бідняцького ядра». При цьому мали бути встановлені такі соціальні квоти при комплектуванні полкових шкіл: робітництво – 30%, батрацько-бідняцькі прошарки – близько 50% при обов'язковому збільшенні кількості партійців і комсомольців. Допомогти цьому мало й розширення практики комплектування полкових шкіл за екстериторіальним принципом [212, арк. 76. Окремий пункт постанови стосувався учасників «білорусько-толмачовського угруповання», виступ яких проголошувався «політично шкідливим» [212, арк. 94].

Визначена резолюцією стратегія «оздоровлення» особового складу РСЧА почала негайно реалізовуватися. З'явилися цілком таємні директиви наркомвоєнмора К. Є. Ворошилова № 6548/сс «Про посилення класового відбору при проведенні призову в армію» та РВР СРСР № 0656521/с від 16 липня 1928 р. «Про вилучення з армії соціально чужих елементів» [213, арк. 6]. Вперше за 11 років радянська влада почала позбавляти права тримати зброю в руках молодих людей, які, хоч і були за своїм соціальним походженням начебто «свої», однак у той чи той спосіб виказували нелояльність. Їх стали зараховувати до так званих «позавійськовиків». Фільтрацією новобранців у ході осіннього призову 1928 р. займалися призовні комісії, до складу яких уперше було введено представників місцевих органів ОГПУ. Члени комісії уважно вивчали досє призовників, перевіряючи наявність на них «компромату», що його заздалегідь мали надсилати адмінвідділи виконкомів, судові, слідчі і, звісно, спецоргани [213, арк. 6]. В Україні під час призову, який проводився у період з 21 вересня до 31 жовтня 1928 р., до «тилового ополчення» зарахували 8759 юнаків (у 1927 р. – 7426). Водночас тих молодих людей, чий моральний облік та політична благонадійність були визнані недостатніми для здобуття червоноармійського статусу, набралось на цілу територіальну дивізію – 11 тис. осіб (3,5% загальної кількості призовників) [213, арк. 40].

Видаляти «соціально чужі елементи» заходилися і з чинного кадрового складу. За неповними даними Воєнної прокуратури Верховного суду СРСР станом на 15 січня 1929 р. з частин і з'єднань РСЧА було вилучено 4029 «соціально-чужих елементів», у тому числі з УВО – 1039 – в основному червоноармійців (97,5%), з селян (91,3%), більшість – саме за політичними мотивами (82,4%) [722. – Т. 1, с. 518 – 525].

Іще одним засобом радикального поліпшення «соціального обличчя» та політичної благонадійності дислокованих на терені України військ стало різке збільшення поповнення кадрових з'єднань УВО призовниками з інших регіонів Союзу РСР. Загалом у ході осіннього 1928 р. призову в кадрові частини і з'єднання УВО прибули 20967 червоноармійців з поза меж України. Основна маса – з Приволзької (9193 осіб), Московської (7740 осіб), Ленінградської (1609 осіб) округ. Відповідно 17421 новобранців – уроженців України були відправлені поза межі республіки: 5337 осіб до Кавказької Червоної армії, 3221 – Середньо-Азійської, 3125 – Ленінградської, 2660 –

Білоруської, 2270 — Північно-Кавказької, 498 – Московської, 300 – Сибірської та ін. військових округ [218, арк. 48].

І в попередні роки комплектування кадрових частин РСЧА проводилося на екстериторіальній основі. Однак робилося це переважно за рахунок внутріокругових ресурсів. Щодо міжокругових перевезень, то така витратна у фінансовому відношенні практика здебільшого використовувалася для комплектації спеціальних частин, військ ОГПУ та Морського флоту. УВО – найбільша в СРСР військова округа, не мала дефіциту людських ресурсів не тільки для поповнення кадрових, стрілецьких та кавалерійських, але й спеціальних з'єднань. Тож різке розширення екстериторіального принципу комплектування особового складу частин і з'єднань УВО вмотивовувалося переважно військово-політичними чинниками – прагненням влади посилити «благонадійним елементом» війська, розташовані у вкрай важливому в стратегічному відношенні та водночас неспокійному регіоні, як Україна.

Практика ротації військових кадрів у політичних цілях була відома ще з часів Російської імперії. Тепер же, під прикриттям тези про «доцільність з військової точки зору» вона усе ширше застосовувалася і в СРСР. З одного боку – це дозволяло відправляти у «політичний карантин» значні маси потенційно нелояльних молодих людей. Відірвані від рідного ґрунту, у незвичній новій обстановці вони значною мірою позбавлялися можливості створювати неприємності для влади. З іншого боку – це забезпечувало постійну присутність у неспокійних регіонах інонаціональних військових контингентів, для яких болючі проблеми місцевого населення об'єктивно були чужі, і яких зручніше було використовувати для проведення силових операцій. Перекидання в Україну значної кількості поповнення з інших військових округ мало, за розрахунками радянського військово-політичного керівництва, крім усього іншого суттєво підвищити частку «апріорі благонадійних» соціальних прошарків – пролетарів, батрацтва та бідняцтва. Почасті вжиті у цьому напрямі заходи дали результати: порівняно з призовниками 1905 року народження відсоток робітництва у складі поповнення 1906 року народження (41899 осіб) збільшився з 18,8% до 23,7%. Логічним стало також виразне зменшення у складі військ етнічних українців (з 69,9% до 51,7%) та, відповідно, зростання відсотку етнічних росіян (з 20,6% до 34,2%) [217, арк. 8; 213, арк. 16]. Іще більш виразні зміни відбулися у національному складі нового поповнення кадрових частин і з'єднань УВО, де росіяни склали 35,9%, українці – 51,15%, євреї – 5,51%, поляки – 1,5%, татари – 0,9% [213, арк. 68]. Що стосується власне селянської частини поповнення 1906 року народження, то тут зміни були непомітними: складаючи переважну більшість новобранців (71,8%), червоноармійці-селяни ділилися приблизно наполовину: батраки та бідняцтво становили відповідно 6,6% та 46,3%, середняки та заможні – 42,6% та 4,5% [217, арк. 8].

З кінця жовтня 1928 р., через чотири місяці після ухвали червеної постанови РВР СРСР, почала розгортатися й кампанія шельмування учасників «білорусько-толмачовського угруповання». Її особливістю стало те

, що в центрі уваги опинилися зовсім не ті проблеми, до яких намагалися повернути увагу опозиціонери. Головний акцент офіційних звинувачень «внутріармійської опозиції» було перенесено на критику начебто виявленого нею повного нерозуміння важливості переведу армії на принцип єдиноначалля. Натомість за межі публічного дискутування були винесені порушені резолюціями ВПАТ і БВО питання про прямий зв'язок між новим аграрним курсом і погіршенням морально-психологічного стану військ, про масовість негативних політичних проявів та їхній вплив на боєздатність РСЧА.

23 жовтня 1928 р. відбулися збори партійного активу Московської залоги. З доповіддю «Чергові завдання армійських парторганізацій» виступив начальник ПУ РСЧА А. С. Бубнов. Він зауважив «чотири ухили від правильної партійної лінії», в тому числі – «перебільшення хиб, піддавання паніці, недооцінка сил та витривалості політично-морального стану Червоної армії»[259].

Тижнем пізніше, 30 жовтня 1928 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про політико-моральний стан Червоної армії», яка повідомляла про «тертя серед командно-політичного складу» й пропонувала «посилити роботу з виховання Червоної армії, її командного і червоноармійського складу у дусі беззавітної відданості Радянській владі» [448, арк. 248 – 249]. Ця постанова стала сигналом для розгортання на місцях кампанії цькування «внутріармійської опозиції».

Протягом грудня 1928 – у січні 1929 р. по всіх військових округах пройшли спочатку дивізійні, а потім і окружні конференції, учасники яких таврували опозицію попри те, що для більшості рядових партійців інформація про «внутріармійську опозицію» в РСЧА стала новиною, та й зміст виданих нею «антипартійних документів, які завдали значної шкоди армії», був невідомий.

18–23 грудня 1928 р. у Харкові була проведена окружна партконференція УВО. В ній узяв участь А. С. Бубнов. Цілковитою прогнозованою стала одноголосно схвалена резолюція, де «зі всією рішучістю» засуджувалися рішення ВПАТ і БВО «як антипартійні документи, що принесли значну шкоду армії», висловлювалася повна підтримка партійній лінії, окресленій постановою ЦК ВКП(б) від 30 жовтня 1928 р. [216, арк. 293].

Формально підвела ризику під кампанією засудження «внутріармійської опозиції» постанова ЦК ВКП(б) «Про командний і політичний склад РСЧА» від 25 лютого 1929 р. «Коливання і політичні помилки частини вищого політскладу, що мали місце у минулому році і знайшли своє найбільш яскраве відбиття в резолюції частини вищого політскладу БВО і в резолюції ВПАТу, – зазначалося в ній, – у теперішній час рішуче засуджені не тільки всіма армійськими партійними організаціями і військовими конференціями, що тільки завершилися, але і майже всіма політпрацівниками, які брали ту чи іншу участь у внутріармійській опозиції 1928 р. Цим іще раз повною мірою доводиться, що Червона армія має в теперішній час вповні партійно

витримані й ідеологічно міцні кадри політскладу» [448, с. 253 – 257].

Завважимо, що до виходу постанови більшість учасників опозиції справді встигла публічно визнати свої «помилки». Однак це не врятувало їх від покарання. За належність до «внутріармійської опозиції» до відповідальності було притягнуто 73 особи, у тому числі 14 – з Української військової округи. Абсолютну більшість серед цих останніх (13 осіб) склали політпрацівники, двоє мали дореволюційний партійний стаж, а інші 11 вели його з періоду громадянської війни 1917 – 1920 рр. Практично всі опозиціонери (12 осіб) з того самого часу служили у Червоній армії [216, арк. 309].

Занепокоєність сталінського керівництва можливістю «визрівання» армійської опозиції в Україні зумовила також і те, що за півроку в УВО було змінено трьох начальників політуправління. Коли у грудні 1928 р. на партконференції МВО К. Є. Ворошилова попросили прояснити цю ситуацію, він ухильно послався на «деякі тактичні помилки при проведенні правильної по суті політичної лінії» відкликаного влітку з України Л. С. Дегтярьова, та «недостатньо чітке, ясне проведення лінії ПУР і РВР з основних питань військового будівництва» його наступника О. П. Гричманова [224, арк. 215 – 216]. Показово, що відповыдаючи на питання одного з учасників VIII-ї партконференції МВО, К. Є. Ворошилов так охарактеризував «білорусько-толмачевське угруповання»: «Ми мали справу з людьми, котрі перестали вірити в силу Червоної армії як знаряддя диктатури пролетаріату... Люди договорилися до того, що, начебто, ми в армії вже маємо політичне розшарування червоноармійської маси, причому це політичне розшарування набуло таких розмахів, що ми з вами не в змозі з ним уже боротися тими засобами, котрі до цього часу були у нашому розпорядженні» [224, арк. 202].

Те, що по суті безневинні спроби армійських комуністів високого рангу поставити на обговорення животрепетні проблеми морально-політичного стану армії були рішуче припинені ЦК ВКП(б), не залишало сумнівів відносно готовності сталінського керівництва репресивними способами боротися навіть із найменшими проявами нелояльності. Розправа «групи Ворошилова» з «політпрацівниками-панікерами» на тлі розгортання кампанії активного вилучення з армії «соціально-чужих елементів» і потенційно нелояльних до влади «трудоих елементів» виказували наміри влади і далі долати наростаючу кризу в Червоній армії засобами терору і репресій. Державний терор ставав також найважливішим знаряддям приборкання негативної політичної активності у всьому радянському суспільстві, зокрема в Україні.

Висновки до розділу

З утвердженням протягом 1928–1929 рр. позицій сталінської групи у керівництві ВКП(б) офіційний публічний простір поступово став набувати вигляду «перевернутої реальності»: влада цілком свідомо конструювала протилежні до дійсності ідеалізовані картини «загальних успіхів» та безумовної лояльності населення на тлі визнання «загалом незначних» та «уповні подоланих» труднощів. Певний опір цьому чинила «права опозиція» у ВКП(б), її програш сталінській групі й подальша ліквідація означали затвердження безальтернативності в змісті офіційного пропагандистського дискурсу. Відповідно в умовах недороду і українського голоду 1928–1929 рр. мобілізація громадськості на допомогу потерпілим не стала домінантною темою радянського публічного простору. Натомість його тло творили виразна мінімізація масштабів українського недороду 1928 р., приховування факту загибелі в Україні значної частини озимих посівів навесні 1929 р., очевидна гіперболізація наданої республіці допомоги, приховування фактів масового голодування людей, не кажучи вже про смертність від голоду, широка експлуатація теми «куркуля як головного винуватця негараздів», дегуманізація його образу. За відсутності свободи слова та монополії на владу й ідеологію Комуністичної партії, радянські засоби масової інформації по суті виступали засобом владних маніпуляцій для приховування або мінімізації масштабів голодного лиха. Попри це, політична цензура іще на набула всеосяжного характеру, відтак на шпальтах деяких періодичних видань, зокрема офіційних, тема голоду була присутньою, хоча й поданою переважно Езоповою мовою.

Аналіз численних документів свідчить про те, що попри значні пропагандистські зусилля влади, серед українського населення, передусім його селянської частини, були поширені переконання, що причиною українського голоду 1928 р. став не недорід, а конфіскаційна політика радянської влади, передусім впровадження системи надзвичайних заходів, завдяки яким селяни залишилися без страхових запасів. Показово, що аналогічні висновки стосовно причин голоду неопублічно і публічно робило й чимало представників різних рівнів влади, що доводить існування у владному середовищі опозиційних настроїв, переважно пов'язаних із переконанням у помилковості дій Сталіна та його оточення.

Попри те, що наявні документи не дозволяють чітко визначити кількісні параметри радянського і антирадянського активів в Україні, усе ж можна зробити припущення, що співвідношення між ними було не на користь останнього. Доступні нині дослідникам документи ОГПУ, зведення політичних органів РСЧА, статистична інформація НКВС, інших силових органів дають підстави говорити про різкий сплеск протягом 1928–1929 рр. негативної політичної активності в українському селі, характерною особливістю якої було поєднання соціальних і національних мотивів. При цьому не можна не звернути уваги на поширення серед різних категорій населення УСРР настроїв, що їх можна кваліфікувати як антирадянські, самостійницькі та антиколоніальні. Ці останні зумовлювалися очевидним несприйняттям поважною частиною суспільства радянської системи

правління, ефемерності прав України у складі СРСР і виразним невдоволенням силовими впливами союзної влади на периферію. Основним засобом приборкання владою негативної політичної активності стали репресивно-каральні методи, котрі в УСРР від початку розгортання сталінської «революції згори» мали одночасно як соціальне, так і національне спрямування.

ВИСНОВКИ

Вивчені архівні документи і матеріали, опубліковані джерела, спеціальна література засвідчують, що в історії Закарпаття друга половина 1940-х – перша половина 1960-х рр. були винятково важливим періодом, в рамках якого відбулися істотні етнокультурні трансформації. Однак ця проблема у зарубіжній та вітчизняній історіографії не знайшла достатнього висвітлення. Окремі аспекти соціально-політичного й духовно-культурного життя національних меншин краю, міжетнічних стосунків в Закарпатті розкриті у працях радянських і сучасних учених. Однак, незважаючи на накопичений досвід у дослідженні даної проблематики, комплексне вивчення етнокультурного розвитку Закарпатського регіону упродовж перших двох десятиліть його перебування у складі СРСР/УРСР досі не проводилося. Існуючі наукові праці унеможлиблюють всебічну реконструкцію цілісної картини виникнення одного з кризових періодів радянської історії – голоду 1928–1929 рр.

Джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною для всебічного й цілісного вивчення обраної для дослідження теми. Вона побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел, до яких належать документи і матеріали із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Закарпатської області, а також опубліковані матеріали й збірники документів. У процесі роботи над темою дисертації було вперше виявлено і залучено до наукового обігу значний обсяг архівних документів і матеріалів. Це дозволило: а) реконструювати на новій методологічній базі весь комплекс подій і явищ, які відбулися в Закарпатті після входження до складу СРСР/УРСР; б) максимально персоніфікувати суспільно-політичне, культурно-освітнє й літературне життя краю 1945–1964 рр.; в) з'ясувати індивідуальні позиції представників місцевої інтелігенції, лідерів окремих конфесій, а також урядовців-чиновників; г) істотно доповнити/уточнити біографічні дані ієрархів, духовенства, представників релігійного активу конфесій краю, чиновництва центрального й обласного апарату Ради у справах релігійних культів; д) ґрунтовно проаналізувати нормативно-правову базу й підзаконні акти, на яких ґрунтувалися взаємини радянської адміністрації з неправославними конфесіями краю.

УСРР посідала важливе місце у союзному народногосподарському комплексі, зокрема як один із провідних хлібних регіонів країни. При цьому

протягом 1920-х рр. поступально зростала її роль у постачанні хліба саме на внутрішньосоюзні ринки, передусім до промислових районів РСФРР, залежність яких від українського хліба зумовлювалася, зокрема, швидкими темпами зростання міст у поєднанні з недостатніми темпами розвитку російського зернового господарства, слабким шляховим сполученням між виробниками хліба в російській глибинці та центральними споживчими районами.

Роль експортера та «хлібного кошика СРСР» насправді давалася Україні з напругою, і причина цього крилася у загальній слабкості українського зернового господарства. Поділяючи і підтверджуючи вже висловлену в науковій літературі тезу про післяреволюційні радикальні соціальні зміни як одну з причин відсталості українського зернового господарства, слід доповнити її тезою про руйнівні впливи на зернове господарство республіки й перманентних недородів, спричинених поєднанням несприятливих природно-кліматичних умов і специфічної господарської політики радянської влади.

Незважаючи на перманентний тиск з боку більшовицької влади, до середини 1920-х рр. залишався простір для функціонування радянської статистики як науки, яка не лише сканувала складні суспільні процеси, а й пропонувала владі необхідну в практичному плані, різнопланову статистичну інформацію. Тож опрацьовані в цей період сільськогосподарськими статистиками дані з оцінками стану українського аграрного виробництва, попри методологічні вади, відзначалися вірогідністю.

В середині 1920-х рр., не в умовах «воєнної загрози», а під час виразної стабілізації на міжнародній арені, більшовицький уряд рішуче заходився готуватися до майбутньої війни. Розпочинаючи форсовану промислову індустріалізацію країни, він покладався головне на внутрішні ресурси, головне на зuboжіле, змучене багатолітніми війнами населення. І найбільший тягар лягав на селянство, оскільки хліб був чи не головним джерелом надходження потрібної модернізаторам валюти.

Розгортання військово-промислової модернізації країни співпало у часі з низкою неврожаїв. Вони охопили регіони, що були головними в СРСР виробниками хліба, зокрема й Україну.

Влітку 1927 року український уряд оголосив потерпілими від природної стихії близько 80 тис. господарств шести округ степової смуги. Восени 1928 р. недорідними офіційно визнано вже 76 районів десяти степових округ і АМСРР, себто територію з населенням понад 3 млн. осіб і 651298 селянськими господарствами. Нарешті, взимку-навесні 1929 р. жорстокі морози та різкі перепади температури повітря знищили третину всієї озимини — більше, ніж її загинуло в недорідному 1922 році.

Хоча недороди 1927–1929 рр. справді були важким випробованням, головною причиною українського голоду 1928 — 1929 рр. стали не природні катаклізми, а урядова політика творення голоду. Її вочевидь слід уважати *mens rea* і за Маркусовою кваліфікацією зарахувати до другого ступеня[.]. Встановивши як незаперечний пріоритет форсовану військово-промислову

модернізацію країни, більшовицька влада не відмовилася від своїх амбітних планів навіть під час важких недородів і виразного дефіциту продовольства в країні, не вжила достатніх заходів, аби відвернути гуманітарне лихо, і навіть навпаки — спричинила своїми безрозсудними діями голод. Старанно ховаючи від «ворожого капіталістичного оточення» секрет Полішинеля — вкрай складне становище в країні, сталінське керівництво під час загострення продовольчої кризи не пригальмувало темпи надзвичайно витратного за своєю суттю промислового ривка країни, відкинуло численні пропозиції ззовні завести до СРСР достатню кількість хліба (навіть і в кредит), не припинило експорт харчів (м'яса, масла, цукру тощо), потрібних у самій країні, зробивши врешті ставку на так званий «раціональний» внутрішній перерозподіл продуктів — перерозподіл, який хіба що був здатний порятувати від голоду якусь одну частину населення, прирікаючи на голодування іншу.

Як зауважує Амартія Сен, ключовим моментом для розуміння причини виникнення голоду є наявність або відсутність економічного правосилля. Формула ця є справедливою і логічною: будь-яка людина та її родина повинні мати реальні права та свободу дій, аби дістати у власність адекватну кількість продовольства — вирощеного самостійно (якщо йдеться про селян) або ж придбаного. Розгорнута в другій половині 1927/28 року та продовжена в 1928/29 році, попри декларації про відміну, система надзвичайних (екстраординарних) заходів позбавляла селян економічного правосилля. Нескінченні, необґрунтовано завищені та ще й перманентно «удосконалювані» у бік збільшення плани обов'язкових постачань хліба державі, розгорнуті спецорганами масові репресії на хлібофуражному, м'ясному тощо ринках, судове переслідування як «спекулянтів» (за ст. 127 КК УСРР) селян, котрі воліли самостійно розпоряджатися вирощеним хлібом при одночасному проведенні на селі численних фінансових кампаній (стягнення ЄСГП, заборго-ваностей у різних платежах, кампаній самооподаткування, поширення облігацій позики) — усе це перетворювало державні хлібо-заготівлі на силову конфіскацію хліба, справедливо відроджуючи в пам'яті селян часи «воєнного комунізму».

Селянина не тільки позбавляли змоги вільно розпоряджатися лишками вирощеної продукції, але також і володіти тією вкрай необхідною її частиною, яка традиційно під час неврожаїв убезпечувала його від голоду (страхових запасів). Попри декларації та конкретні дії радянської влади з перекладання основного тягаря повинностей на заможну частину села, на практиці держава тією чи іншою мірою вчиняла тиск на все селянство. За таких умов шанс вижити в умовах недороду визначався не так ефемерною допомогою з боку держави, як ступенем міцності самого селянського господарства. Тому і не дивно, що жертвами голоду насамперед і переважно ставала саме бідніша частина села.

Принцип економічного правосилля застосовний і для оцінки ситуації, яка складалася в досліджуваній період у взаєминах між союзним центром і Україною. Одна з головних житниць держави, формально рівноправна

республіка із власним урядом і певними правами, через зернову кризу 1927/28 р. опинилася в драматичній ситуації неможливості розпоряджатися власними хлібними ресурсами тією мірою, якою це було потрібно, щоб запобігти голодові серед власних селян. Підпорядковані партійній дисципліні, позбавлені змоги діяти самостійно українські керівники, попри їхні численні спроби протестувати, не були спроможні обстоювати республіканські інтереси й у кінцевому підсумку приймали «до безумовного виконання» всі директивні вказівки союзної влади, керуючись міркуваннями політичної доцільності і власної безпеки. Отож у контексті визначеної союзним урядом стратегії «вилучити якомога більшу кількість хліба на Україні» республіка виступила у 1927/28 р. в непосильній ролі експортера і «донора», поставивши за кордон щонайменше 20 млн. пудів, а на потреби внутрішньосоюзних ринків — 127,7 млн. пудів збіжжя, тобто загалом 147,7 млн. пудів — фактично річну норму хліба для годування щонайменше 10 млн. осіб (якщо орієнтуватися на визначену ЦСУ істивну норму 1927/28 р. 13 пудів зернохлібів на особу в рік).

До послаблення, а то й позбавлення економічного правосилля УСРР вели також інші рішучі кроки центрального уряду в напрямі максимальної концентрації «у союзному кулаку» хлібної справи. Серед них були, зокрема, і поглинання потужнішого республіканського акціонерного товариства «Укрхліб» із подальшим утворенням «Союзхліба» за ігнорування протестів і клопотань республіки урахувати також її інтереси, і директивне призначення союзного НКТ СРСР єдиним розпорядником державних хлібних ресурсів, і жорстке припинення спроб української сторони при розробці плану першої п'ятирічки стати на шлях деверсифікації сільськогосподарського виробництва республіки, звуживши її зернову галузь на користь пріоритетного розвитку тваринництва та інтенсивних культур.

Формальною підставою для вивезення хліба з України проголошувалися статистичні розрахунки хлібофуражних балансів, які завжди показували, що республіка накопичила чи не найбільші в СРСР страхові запаси хліба. Науковці вже вповні довели недосконалість тогочасних методик урожайної статистики, як і негативні наслідки втручання політики у самий процес вироблення статистичної інформації. Є також підстави говорити про виразні незгоди між союзним і республіканським статистичними відомствами у питаннях визначення низки параметрів хлібофуражного балансу республіки на тлі поступового ствердження такої взаємодії на вертикалі «центр — республіка», за якої самостійні зусилля українських статистичних органів поволи сходили нанівець.

Особливо виразно це проявилось у складанні хлібофуражного балансу УСРР на недорідний 1928/29 рік. Попервах обчислений українським статистичним відомством (станом на 1 серпня, за нормами витрат 1927/28 р.) варіант хлібофуражного балансу республіки виявив колосальний дефіцит жита і пшениці — 193581500 пудів. Зрештою у затвердженому з подання ЦСУ СРСР балансі дефіцит республіки у двох головних культурах (із нарахуванням міфічних селянських запасів хліба та суттєвим урізанням норм

його витрат) було визначено в обсязі 21,9 млн. пудів. Опротестувати ці недостовірні балансові показники, попри наполегливі спроби, українському керівництву так і не вдалося, тож планові розрахунки щодо України на 1928/29 р. спиралися на неймовірно применшене дефіцитне сальдо республіки. Це, безперечно, не могло не вплинути вкрай негативно на хлібний ринок УСРР загалом і на голодуюче населення зокрема.

Проведений аналіз документів дозволяє висновувати, що влада в умовах продовольчої кризи 1927–1929 рр. не ставила за спеціальну мету влаштувати в Україні голод. Це доводить також і створення в республіці Урядової комісії для подолання наслідків недороду. Діяльність комісії відіграла позитивну роль у підтримці потерпілих. Водночас немає підстав ані ідеалізувати, ані тим більше гіперболізувати обсяги державної допомоги селянству недорідних районів. На реалізації планів допомоги, кілька разів переглянутих, щоразу у бік зменшення, так само позначилася притаманна більшовицькій владі стратегія встановлення пріоритетів не на користь гуманітарного чинника. Вельми скромні від початку обсяги державної допомоги визначалися не так реальними потребами потерпілих чи обмеженими ресурсами країни, як настановою не порушити декларованих союзним керівництвом грандіозних планів промислової модернізації країни. Серед інших передбачених планами державної допомоги дій пріоритетними визнавалися ті, що були спрямовані на підтримку виробничих потужностей села. А от питання продовольчої допомоги голодуючим розв'язували фактично за залишковим принципом. Власне, і державну підтримку потерпілим повноцінною продовольчою допомогою можна назвати лише умовно. Миска борщу або супу без м'яса, склянка чаю і 300 г хліба на день — таким був виділений робітничо-селянською державою пайок для голодуючої дитини; пайок для дорослої людини був іще скромнішим: 400 г борошна і 200 г картоплі, значна частина якої до голодуючих так і не дійшла. А тим часом нескінченними потоками йшли з України на експорт такі зовсім не зайві для неї продукти, як яйця і коров'яче масло, сир і бринза, бекон і м'ясо, цукор, мед, горіхи, кондитерські вироби, макарони тощо.

За уважного вивчення архівних джерел неоднозначною виглядає й союзна допомога голодуючій Україні. Центральний уряд розпочав із того, що у скромних клопотаннях української сторони вдвічі скоротив найважливіші позиції. Далі він суттєво «підрізав» обсяги допомоги у ході бюджетного процесу, так і не виконав повністю узятих на себе зобов'язань щодо постачань до республіки продовольства і фуражу, а ще бюрократично зволікав із додатковим фінансуванням із союзного бюджету заходів допомоги, або навіть удавався до «залагодження» цього питання за рахунок українських ресурсів. Завезені в УСРР протягом року переважно з РСФРР 13, 6 млн. пудів збіжжя, хоч і пом'якшили ситуацію на продовольчому ринку республіки, все-таки були краплею в морі на тлі реальних потреб України. Ці постачання навіть мінімальною мірою не компенсували втрат, що їх зазнала вже почасти недорідна республіка 1927/28 року через вивезення з неї істотної частини селянських страхових запасів. Непринадною виглядає й оскаржувана

в листуванні голови РНК УСРР В. Я. Чубаря «компенсаційна практика», відповідно до якої ввезення 1928/29 р. зернохлібів із союзних республік на територію ураженої голодом України супроводжувалося прихованим вивезенням у зворотному напрямку майже такої самої кількості українського збіжжя (за даними НКТ УСРР — трохи більше як 10 млн. пудів). Тут порушено класичну формулу рятування від голоду, що її вивів Пітирим Сорокін: на постраждалих територіях групи, які «споживають» продовольство, конче мають бути і такими, що його ввозять.

У демократичних державах мобілізацією громадськості на допомогу потерпілим займаються мас-медії. Натомість у Радянському Союзі, за відсутності свободи слова та монополії на владу й ідеологію Комуністичної партії, засоби масової інформації перетворилися на засіб владних маніпуляцій для приховування або мінімізації масштабів голодного лиха. Характерними моментами, що визначали сутність державної інформаційної політики під час українського голоду 1928/29 р. були:

- поступове затвердження і врешті панування принципу «перевернутої реальності» у висвітленні економічної ситуації загалом в СРСР і, зокрема, в Україні, конкретно – в українському селі: конструювання союзною та республіканською владою цілком невідповідних реаліям ідеалізованих картин «загальних успіхів», «зростання» сільського господарства на тлі визнання «окремих», «загалом незначних», «уповні подоланих» труднощів – за висловом Сталіна, «труднощів піднесення, труднощів зростання»;

- приховування й виразна мінімізація масштабів українського недороду 1928 року на тлі очевидної гіперболізації наданої постраждалим державної допомоги, публічне оцінювання її як «цілком достатньої», «чималої», такої, що «суттєво перебільшує державну допомогу голодуючим у 1921–1922 рр.»;

- приховування й категоричне заперечування фактів голодування, опухання та смерті від голоду сільського населення УСРР водночас із активним педалюванням теми голоду на заселених переважно українцями землях у складі Польщі, Чехословаччині, Румунії, а також і в далеких «капіталістичних державах» – Великій Британії, США тощо;

- засудження та переслідування тих, хто поширював «чутки» про загрозу голоду або голодування людей. У публічній сфері влада характеризувала такі розмови як «куркульські», «антирадянські» та «контрреволюційні», у непублічній застосовувала проти найактивнішої частини носіїв таких настроїв репресії.

Український голод 1928/29 р. обернувся поширенням епідемій, різким сплеском характерних захворювань, втратою фізичного здоров'я та масовою смертністю. За неповними статистичними даними, підвищена смертність в УСРР могла перевищувати кілька десятків тисяч осіб. 23 тис. осіб, непрямі втрати— досягти близько 80 тис. осіб. Попри вжиті заходи, величезних втрат зазнало й тваринництво республіки, негативні тенденції проявилися в змінах структури посівної площі. Український хлібний ринок було дезорганізовано, і тепер йому був потрібен час, аби стабілізуватися.

Голод загострив міжетнічну напруженість, зокрема посилив антисемітські настрої у частині українського населення. З іншого боку, недороди і голод спричинили сплеск негативної політичної активності українського суспільства, особливо села, лояльність якого до радянської влади й за НЕПу була умовною. Головну причину голоду 1928–1929 рр. поважна частина селянства, зокрема й бідноти, вбачала не в недороді, а у проведеному державою силовому викачуванні страхових запасів хліба з села. Водночас специфічною особливістю антирадянської активності в Україні стало тісне переплітання антирадянських і «українських шовіністичних» настроїв у поєднанні з очікуванням війни як чинника, що наблизить падіння радянської влади. Вочевидь належить зберігати обережність і не приписувати українським селянським масам високу національну свідомість. Однак немає підстав і вважати їх простим «етнографічним матеріалом». Настрої, що їх масово виявляло українське селянство в умовах недороду і голоду, ясно вказували на прагнення обстоювати інтереси національної спільноти у відносинах з державною владою. Звертає на себе увагу й антиколоніальний дискурс у настроях частини українського суспільства.

Партійно-радянське керівництво уважно відстежувало динаміку негативних політичних настроїв в Україні. Особливого значення воно надавало проявам «українського шовінізму», нерідко трактуючи їх як визначальні для антирадянської активності, спричиненої «господарськими кампаніями» на селі й «продовольчими ускладненнями». Заходи влади, спрямовані на локалізацію такої активності та запобігання їй, можна умовно поділити на агітаційно-пропагандистські та репресивно-каральні. Поглиблення економічної кризи й дальше погіршення політичних настроїв в українському селі надавали силовим діям особливого значення. А позаяк радянська влада в Україні від початку розглядала селянську активність у поєднанні з національною, то відповідно й каральні дії скеровувала на придушення обох.

Проведене дослідження дозволяє зробити обґрунтований висновок про радянську голодотворну політику як головну причину українського голоду 1928–1929 рр. В основі реалізації цієї політики лежали ідеї, ключові для теорії марксизму і практики комунізму – заперечення приватної власності (тотожне позбавленню селян економічного правосилля), класової боротьби як рушійної сили прогресу (розвинуте у теорію «неминучого загострення класової боротьби в умовах побудови соціалізму»), войовничого атеїзму та пролетарського інтернаціоналізму як антитези «буржуазного» національного патріотизму та ін. Водночас уведений цим дослідженням до наукового обігу значний емпіричний матеріал дозволяє висновувати, що в українських реаліях доби сталінської «революції згори» спільний для усіх регіонів СРСР тиск як наслідок проведення «комуністичного експерименту» доповнювався й посилювався такою системою залежності на вертикалі «центр – периферія», котру не можна розглядати інакше, ніж через призму імперського дискурсу.

У сучасному науковому світі не досягнуто консенсусу в питанні, чи мав рацію Михайло Волобуєв, оголошуючи Україну «колонією європейського

типу». Водночас наукові дискусії довкола ідеї про можливу тісну кореляцію між високими втратами від голоду в Україні (як і в деяких інших «національних окраїнах») та колоніальною політикою радянського Центру іще практично й не розпочиналися. Попри це, усе більше дослідників пропонують розглядати радянську Україну як «особливий тип колонії»[967; 947 – 948], а СРСР як «особливий тип імперії», котра всередині «цементувалася тоталітарним режимом». Імперські інтенції «на антинаціональному ґрунті» (Р. Шпорлюк) безперечно не можуть визначатися як єдина причина голоду 1928–1929 рр. і, *ex post facto*, голодомору 1932–1933 рр., натомість повинні розглядатися в одному ряду з іншими дискурсами – тоталітаризму, комунізму, геноциду тощо. Разом із тим представлений у цьому дослідженні аналіз численних архівних документів доводить, що вочевидь саме через призму імперського дискурсу й можна пояснити ті суттєві розбіжності між загальносоюзною і українською ситуаціями, котрі склалися в умовах недородів і голоду 1927/28 і 1928/29 рр.

Проведене дисертаційне дослідження історії взаємин влади і українського суспільства в умовах недородів і голоду 1928 – 1929 рр. доводить згубність спроб досягнення суспільного прогресу за допомогою державного насилля і пріоритетів з гуманітарного на інші, політично вмотивовані рішення. Досвід засвідчує, що державне планування економічної і соціальної політики повинні базуватися на світоглядній тезі про неможливість ціною людського життя.

Відповідно на основі проведеного дослідження можна сформулювати деякі практичні рекомендації для вдосконалення державної (історичної політики) та визначити окремі перспективні напрями для подальшого вивчення дослідженої нами проблематики.

Державна політика пам'яті щодо оцінок Голодомору потребує на серйозні зміни. Зокрема, необхідно покласти край курованим державою заходам, котрі нагадують кампанійшину у радянському стилі. Це саме стосується і роботи вітчизняних масс-медіа, котрі раз на рік у листопаді висвітлюють трагічній події голодомору, а потім ця тема зовсім зникає з публічного простору. Тема голодотворної політики радянського уряду (взагалі голодотворної політики) повинна бути постійно присутньою в українському публічному просторі, держава повинна максимально сприяти громадським організаціям і пресі у цьому, уникаючи, однак зайвого патерналізму.

До громадськості має бути доведена правда і про голод 1928 – 1929 рр., і про інші голодні катастрофи радянської доби. Однак існує нагальна потреба розведення невдало і політично хибно об'єднаних під назвою «голодомор» голодних катастроф 1921 – 1923 рр., 1946 – 1947 рр. і Голодомору 1932 – 1933 рр., котрий був унікальним явищем. Безперечно, що всі приклади голодотворної політики урядів мають бути вписані у ширший історичний контекст, необхідно також порушувати питання про ці трагедії у контексті проблеми боротьби за людські права, боротьби з бідністю.

Значні перспективи існують і в контексті вдосконалення академічних дослідів з проблематики голоду. Зокрема, до числа пріоритетних мають бути віднесені питання економічного блоку, системне вивчення якого іще не проводилося. Вочевидь варто продовжити ретельне вивчення умов, структури хлібофуражних балансів України та СРСР часів колективізації, структуру, характер експортної політики влади, внутрісоюзний хлібообіг.

Поза всяких сумнівів, тему колективізації і Голодомору необхідно вивчати крізь призму і у контексті геноцидного, колоніального і тоталітарного дискурсів. Водночас існує нагальна проблема у роботах, які б вивчали феномен голоду у широкому теоретичному контексті.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України (ЦДАВО України):

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів (ВУЦВК).

Оп. 4.

1. Спр. 9. Протоколи і стенограми засідань бюро комуністичної фракції IV сесії ВУЦВКу X скликання. Протокол і стенограма засідань наради голів окрвиконкомів про політичний стан на селі, проведення шляхового будівництва і хлібозаготівельної кампанії в Україні, 25 листопада 1928 р. – 25 січня 1929 р., 200 арк.
2. Спр. 72. Доповідь ЦСУ УРСР про стан посівів і види на врожай на 15 липня 1928 р.; листування з Раднаркомом УСРР, Комісією по земельному облаштуванню працюючих євреїв, про надання допомоги населенню, яке потерпіло від недороду, з уповноваженим ЦКК КП(б)У, НК РСІ УРСР по Ніжинській окрузі про зловживання на Носівській цукроварні, з Одеським і Харківським окрвиконкомами і окружними комітетами партії про розгляд скарги інвалідів м. Одеси на незаконні вчинки завідуючого Одеським відділом соціального забезпечення, з організацією комуністичних фракцій при сільрадах стосовно нагороді за їх роботу, 17 січня 1928 р. – 15 жовтня 1928 р., 171 арк.
3. Спр. 283. Проект постанови ЦВК і Раднаркому СРСР про врегулювання взаємовідносин між заводоуправліннями і селищними радами фабрично-заводського і рудничного типу ; стенограми доповідей на засіданнях Президії ВУЦВКу, Наркомзему УСРР про підсумки весняної і підготовку до осінньої посівної кампаній, стан

урожаю 1928 року; листування з ЦВК СРСР, Постійним представництвом УСРР при Уряді СРСР, Раднаркомом УСРР, наркоматами і окрвиконкомами про виконання рішень ЦВК СРСР, ВУЦВКу і Раднаркому УСРР, 18 січня 1928 р. – 13 квітня 1929 р., 185 арк.

4. Спр. 296. Витяги з протоколів засідань ЦВК СРСР Президії ВУЦВКу і Раднаркому УСРР, Економнаради УСРР, Луганського, Полтавського і Уманського окрвиконкомів щодо проведення хлібозаготівельної і хлібопостачальної кампаній у 1928/29 р. Обіжники ВУЦВКу та листування з ЦВК СРСР, Раднаркомом УСРР, Наркомторгом і окрвиконкомами УСРР про хід хлібозаготівельної кампанії, 20 січня 1928 р. – 17 травня 1929 р., 159 арк.
5. Спр. 346. Витяги з протоколів засідань Президії ВУЦВКу і Раднаркому УСРР; протоколи засідань, доповідь Урядової комісії з надання допомоги недорідним районам при Раднаркомі УСРР щодо надання допомоги недорідним степовим округам у 1928 р., 26 вересня 1928 р. – 31 жовтня 1928 р., 25 арк.

Оп. 5.

6. Спр. 36. Протоколи засідань Президії та Секретаріату ВУЦВКу. Копії, 2 січня 1929 р. – 5 листопада 1929 р., 141 арк.
7. Спр. 99. Протоколи засідань Урядової комісії по боротьбі з недородом, 19 січня 1929 р. – 17 травня 1929 р., 14 арк.
8. Спр. 114. Доповідь Наркомату внутрішніх справ УСРР про стан та діяльність робітничо-селянської міліції УСРР у 1927/28 р., 31 січня 1929 р., 53 арк.
9. Спр. 176. Загальні попередні підсумки природного руху населення УСРР у 1926 – 1929 рр., 1929 р., 5 арк.
10. Спр. 472. Доповідна записка організаційно-інструкторського відділу про підсумки хлібозаготівельної кампанії 1928/29 р. на Україні, 1929 р., 14 арк.

11. Спр. 1015. Центральна виборча комісія по виборах до Рад. Інформаційні відомості про загострення класової боротьби на селі під час виборчої кампанії 1928/29 р., 5 лютого 1929 р. – 15 березня 1929 р., 44 арк.
12. Спр. 1016. Центральна виборча комісія по виборах до Рад. Інформаційні зведення Центральної виборчої комісії по виборах до Рад про настрої бідняків і середняків під час виборчої кампанії 1928/29 р. та огляд запитань під час проведення звітних зборів на селі, 22 лютого 1929 р. – 4 березня 1929 р., 42 арк.
13. Спр. 1044. Центральна виборча комісія по виборах до Рад. Огляд класової боротьби на селі під час звітно-перевиборчої кампанії Рад 1928/29 р. на Україні, 4 березня 1929 р., 12 арк.

**Фонд 3. Постійне представництво УСРР при уряді СРСР
(Постпредство УСРР при уряді СРСР).**

Оп. 1.

14. Спр. 5038. Документи про плани хлібозаготівлі в кампанію 1927/28 р. на Україні : доповідна записка, листування, 17 серпня 1927 р. – 1 вересня 1927 р., 167 арк.
15. Спр. 5083. Документи про хлібозаготівлі у 1927/28 р. : витяги з протоколів, листування, таблиці, 30 вересня 1927 р. – 31 серпня 1928 р., 122 арк.
16. Спр. 5111. Документи про створення державного хлібного фонду СРСР : постанови, протоколи, пояснювальна записка, висновки, довідки, листування, 7 жовтня 1927 р. – 20 жовтня 1928 р., 54 арк.
17. Спр. 5227. Документи про експорт і реалізацію предметів старовини і мистецтва : проект постанови, витяги з протоколів, доповідні записки, висновки, листування, 8 грудня 1927 р. – 8 жовтня 1928 р., 29 арк.

18. Спр. 5429. Матеріали до експортно-імпортного плану СРСР на 1928/29 р. : проект постанови, плани, доповідні записки, листування, 12 травня 1928 р. – 1 квітня 1929 р., 61 арк.
19. Спр. 5430. Матеріали до плану хлібозаготівлі в СРСР на 1928/29 р. : постанови, витяги з протоколів, доповідні, листування, таблиці, 19 жовтня 1928 р. – 31 грудня 1929 р., 89 арк.
20. Спр. 5556. Документи про врегулювання внутрішнього споживання експортних товарів та збільшення експортних ресурсів СРСР : проекти постанов, протоколи, витяги з протоколів, проект інструкції, доповідні записки, висновки, листування, 20 січня 1928 р. – 24 квітня 1928 р., 201 арк.
21. Спр. 5703. Документи про весняну посівну кампанію 1928/29 р. на Україні : проекти постанов, протоколи, витяги з протоколів, довідки, звіти, листування, таблиці, 26 березня 1928 р. – 21 листопада 1928 р., 218 арк.
22. Спр. 5768. Документи про збільшення експорту в плані торговельно-експортного і капітального будівництва, контрольні цифри експортного плану на 1928/29 р. по союзних республіках та з інших питань : проекти постанов, протоколи, доповідні записки, довідки, листування, 25 квітня 1928 р. – 29 травня 1928 р., 180 арк.
23. Спр. 5781. Документи про правила публікації в пресі відомостей про хід сільськогосподарської кампанії 1928/29 р. : витяги з протоколу, листування, 4 травня 1928 р. – 11 червня 1928 р., 5 арк.
24. Спр. 5819. Документи про збільшення експортного обігу СРСР : проекти постанов, протоколи, довідки, листування, 22 травня 1928 р. – 25 грудня 1929 р., 239 арк.
25. Спр. 5820. Документи про проведення озимої посівної кампанії 1928/29 р. у РСФРР і УСРР : проекти постанов, витяги з протоколів, доповідні записки, листування, 23 травня 1928 р. – 10 серпня 1928 р., 201 арк.

26. Спр. 5925. Документи про надання продовольчої допомоги сільській бідності недорідних районів України : проект постанови, протокол, витяги з протоколу, доповідна записка, листування, 13 липня 1928 р. – 12 вересня 1928 р., 21 арк.
27. Спр. 5941. Документи про хлібофуражний баланс, плани хлібозаготівель у 1928/29 р. на Україні ; контрольні цифри розвитку народного господарства УСРР на 1928/29 р. : проекти постанов, протокол, витяги з протоколів, проекти резолюцій, плани, доповідна записка, довідка, листування, таблиці, 18 липня 1928 р. – 22 листопада 1929 р., 96 арк.
28. Спр. 5968. Документи про надання допомоги округам України, потерпілим від недороду 1928 р. : проекти постанов, протоколи, витяги з протоколів, проект положення, доповідні записки, листування, таблиця, 2 серпня 1928 р. – 29 липня 1929 р., 247 арк.
29. Спр. 6019. Документи про надання допомоги округам України, потерпілим від недороду 1928 р. : проекти постанов, протоколи, доповідь, доповідні записки, листування, таблиці, карти, серпень 1928 р., 191 арк.
30. Спр. 6041. Документи про встановлення системи фінансування експорту СРСР у 1928/29 р., збільшення експорту УСРР у 1927/28 і 1928/29 рр. : постанови, витяги з протоколів, доповіді, звіти, доповідні записки, довідки, листування, 14 вересня 1928 р. – 19 листопада 1929 р., 116 арк.
31. Спр. 6079. Документи про звільнення округ УСРР, потерпілих від недороду від зобов'язань з виділення коштів на збільшення капіталів сільськогосподарської кредитної кооперації та утворення спеціальних капіталів житлового будівництва : проект постанови, витяги з протоколів, доповідна записка, довідка, листування, 29 вересня 1928 р. – 11 лютого 1929 р., 29 арк.

32. Спр. 6102. Документи про підсумки озимої посівної кампанії 1928 р. в СРСР : проект постанови, витяг з протоколу, довідка, листування, таблиці, 11 жовтня 1928 р. – 6 березня 1929 р., 10 арк.
33. Спр. 6216. Листування з ЦВК СРСР про проведення виконкомом Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця Всесоюдної лотереї на користь дітей недорідних округ України, 19 листопада 1928 р. – 27 лютого 1929 р., 10 арк.
34. Спр. 6229. Листування з РНК СРСР, РПО СРСР про завезення 22 млн пудів жита, пшениці і промтоварів в Україну, 18 жовтня 1928 р. – 20 листопада 1928 р., 10 арк.
35. Спр. 6267. Листування з Наркомфіном УСРР про авансове вилучення в рахунок бюджету УСРР прибутків Укрхлібу за 1926/27 і 1927/28 роки, 20 серпня 1928 р. – 8 жовтня 1928 р., 12 арк.
36. Спр. 6433. Відомості відділу регулювання хлібофуражного ринку Наркомторгу УСРР про централізовану заготівлю і забезпечення зерном УСРР у 1928/29 р., 25 квітня 1929 р. – 30 вересня 1929 р., 195 арк.
37. Спр. 6526. Документи про проведення весняної посівної кампанії в Україні у 1929 р. : витяг з протоколу, довідки, листування, таблиці, 10 травня 1929 р. – 28 липня 1929 р., 186 арк.

Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР).

Оп. 3.

38. Спр. 1064. Інспектор у справах культів. Відомості про кількість релігійних громад, монастирів, членів громад, монахів і монахинь на території УСРР у 1925/26 – 1927/28 рр., 1928 р., 38 арк.
39. Спр. 1591. Адміністративне управління. Доповідь про діяльність адміністративних органів Наркомату внутрішніх справ УСРР у 1928/29 р., 1929 р., 63 арк.

40. Спр. 1573. Загальна канцелярія. Протоколи засідань Раднаркому УСРР (копії), 5 січня 1929 р. – 23 грудня 1929 р., 185 арк.

Фонд 27. Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

41. Спр. 282. Відділ рільництва. Постанови Раднаркому УСРР та матеріали Урядової комісії з надання допомоги недорідним районам, 23 липня 1928 р. – 4 жовтня 1928 р., 281 арк.
42. Спр. 315. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про надання допомоги недорідним районам Запорізької округи, 4 жовтня 1928 р. – 22 січня 1929 рр., 94 арк.
43. Спр. 520. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : протоколи Народи при Наркомземі УСРР у справах допомоги недорідним округам, 16 липня 1928 р. – 10 жовтня 1929 р., 98 арк.
44. Спр. 521. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про надання допомоги недорідним районам, 24 серпня 1928 р. – 12 вересня 1929 р., 117 арк.
45. Спр. 522. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : проект постанови Раднаркому УСРР, інші матеріали про фінансування дитячого харчування в недорідних районах, 1928 р., 211 арк.
46. Спр. 523. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : протоколи, постанови центральних організацій, інші матеріали про надання допомоги населенню недорідних районів, 29 серпня 1928 р. – 29 червня 1929 р., 93 арк.
47. Спр. 524. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : постанови, протоколи центральних організацій, 24 липня 1928 р. – 13 грудня 1928 р., 71 арк.

48. Спр. 525. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : постанови, витяги з протоколів центральних організацій, 21 липня 1928 р. – 27 липня 1929 р., 58 арк.
49. Спр. 529. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про надання допомоги недорідним районам, 14 жовтня 1928 р. – 18 вересня 1929 р., 54 арк.
50. Спр. 530. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : протоколи комісії по наданню допомоги недорідним районам, інші матеріали по ліквідації наслідків недороду в АМ СРР, 27 серпня 1928 р. – 27 грудня 1928 р., 159 арк.
51. Спр. 531. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : протоколи засідань комісії по наданню допомоги недорідним районам, матеріали про фінансування недорідних районів, 11 серпня 1928 р. – 17 травня 1929 р., 203 арк.
52. Спр. 534. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : протоколи Урядової комісії, інші матеріали з питань надання допомоги недорідним районам, 1 вересня 1928 р. – 22 грудня 1928 р., 202 арк.
53. Спр. 535. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : протоколи Раднаркому УСРР, матеріали про надання допомоги недорідним районам, 13 жовтня 1928 р. – 28 березня 1929 р., 144 арк.
54. Спр. 537. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : протоколи центральних організацій, матеріали про надсилку продуктів для дітей недорідних районів, 13 серпня 1928 р. – 24 грудня 1928 р., 165 арк.
55. Спр. 546. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : протоколи комісії Раднаркому УСРР по наданню допомоги населенню округів, потерпілих від недороду, 25 серпня 1928 р. – 28 вересня 1928 р., 100 арк.

56. Спр. 549. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали з питань визначення недорідних районів Уманської округи, 25 вересня 1928 р. – 2 січня 1929 р., 6 арк.
57. Спр. 553. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про надання медичної та ветеринарної допомоги в недорідних районах, 15 жовтня 1928 р. – 22 липня 1929 р., 60 арк.
58. Спр. 954. Відділ переселення. Матеріали про організацію допомоги населенню недорідних районів, 6 березня 1928 р. – 12 грудня 1928 р., 357 арк.
- Оп. 10.**
59. Спр. 14. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про видачу кредитів, постачання фуражу недорідним районам, 5 січня 1929 р. – 2 липня 1929 р., 64 арк.
60. Спр. 15. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про допомогу недорідним районам, 1 березня 1929 р., 11 арк.
61. Спр. 49. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про діяльність Урядової комісії, 15 серпня 1928 р. – 1 лютого 1930 р., 57 арк.
62. Спр. 52. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про організацію дитячого харчування в недорідних районах України, 8 січня 1929 р. – 29 вересня 1929 р., 118 арк.
63. Спр. 53. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про відпуск кредитів, забезпечення харчовими продуктами населення недорідних районів Одеської округи, 27 грудня 1928 р. – 15 червня 1929 р., 54 арк.
64. Спр. 58. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : звітні доповіді, відомості про допомогу недорідним округам України, 25 жовтня 1929 р. – 5 грудня 1929 р., 100 арк.

65. Спр. 65. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про фінансування недорідних районів, 10 січня 1929 р. – 22 травня 1929 р., 265 арк.
66. Спр. 71. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : матеріали про стан харчування дітей у недорідних районах України, 28 лютого 1929 р. – 9 березня 1929 р., 11 арк.
67. Спр. 144. Сільськогосподарський відділ. Доповідь ЦК КП(б)У про стан озимих посівів в Україні у 1929 р., 9 травня 1929 р. – 30 квітня 1930 р., 20 арк.
68. Спр. 156. Попереднє обрахування худоби та засівів в Україні у 1929 р. (за даними весняного вибіркового перепису сільського господарства), 1929 р., 32 арк.
69. Спр. 531. Урядова комісія з надання допомоги недорідним районам : протоколи засідань комісії, серпень 1928 р. – травень 1929 р., 156 арк.

Ф. 30. Народний комісаріат фінансів УСРР (Наркомфін УСРР, НКФ УСРР).

Оп. 1.

70. Спр. 2731. Протоколи засідання Колегії НКФ УСРР (оригінали та копії), 19 грудня 1927 р. – 15 грудня 1928 р., 185 арк.
71. Спр. 2750. Матеріали про організацію допомоги неврожайним окргам України : постанови, протоколи, доповіді, пояснювальні записки, плани, кошториси, 18 липня 1928 р. – 17 листопада 1928 р., 259 арк.

Ф. 34. Вища рада народного господарства УРСР (ВРНГ УРСР).

Оп. 12.

72. Спр. 19. Протоколи засідань та матеріали до них, 12 грудня 1928 р. – 3 січня 1930 р., 267 арк.

Оп. 13.

73. Спр. 918. Протоколи засідань Раднаркому УСРР (копії), 15 січня 1929 р. – 28 грудня 1929 р. 185 арк.

Ф. 257. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян (ВЦКНС).

Оп. 1.

74. Спр. 684. Стенограма V-го пленуму ВЦКНС п'ятого скликання (22 – 25 листопада 1928 р.), 22 листопада 1928 р. – 25 листопада 1928 р., 307 арк.

75. Спр. 715. Статистичні відомості про хлібозаготівлю у 1927/28 р. по округах, травень 1928 р. – вересень 1928 р., 32 арк.

Ф. 337. Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УРСР (Держплан УРСР).

Оп. 1.

76. Спр. 5762. Хлібофуражні баланси на 1925/26 р. – 1928/29 р. та матеріали до них, 1929 р., 654 арк.

77. Спр. 6384. Президія. Протоколи засідань Раднаркому УРСР, 5 січня 1928 р. – 29 грудня 1928 р., 249 арк.

78. Спр. 6414. Президія. Протоколи засідань Української економічної наради, 3 січня 1928 р. – 27 грудня 1928 р., 225 арк.

79. Спр. 6975. Сільськогосподарська секція. Наукова праця співробітника Української метеорологічної та гідрологічної служби Полтавського відділу Укрмету М. М. Самбікіна «Недороды на Украине, их районы, частота и размеры» та матеріали до неї, серпень 1928 р., 82 арк.

Ф. 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР (НКОЗ УСРР).

Оп. 3.

80. Спр. 9. Матеріали про надання допомоги округам, потерпілим від недороду в 1928/29 р., листопад 1928 р. – 4 березня 1929 р., 24 арк.

81. Спр. 465. Протоколи засідань, доповіді учасників з'їздів і нарад з питань харчування, 28 січня 1929 р. – 28 вересня 1929 р., 241 арк.

Ф. 388. Видавництво газети «Колгоспне село». Сількорівський відділ.

Оп. 2.

82. Спр. 20. Розробка селянських листів за січень – березень 1928 р., 1928 р., 103 арк.

Ф. 423. Народний комісаріат торгівлі УСРР (Наркомторг УСРР).

Оп. 4.

83. Спр. 340. Документи про забезпечення недорідних округ та робітничих центрів України хлібом : протоколи, плани, замовлення, листування, 14 вересня 1927 р. – 7 травня 1929 р., 321 арк.

84. Спр. 341. Документи про забезпечення населення хлібом : постанова, циркуляри, виписки з протоколу, відомості, листування, 29 липня 1927 р. – 21 жовтня 1929 р., 489 арк.

85. Спр. 342. Листування з окрвиконкомами, окрторгвідділами України про забезпечення населення республіки хлібом та іншими харчовими продуктами, 8 жовтня 1927 р. – 5 жовтня 1929 р., 543 арк.

86. Спр. 410. Матеріали по експорту м'ясопродуктів, 1928 р. – 1929 р., 374 арк.

Оп. 5.

87. Спр. 15. Протоколи Колегії Наркомату торгівлі УСРР, 1927/28 р., 403 арк.

88. Спр. 165. Постанови РНК УСРР і УЕН та матеріали до них, 1 листопада 1928 р. – 27 грудня 1928 р., 433 арк.

89. Спр. 286. Документи про організацію та стан допомоги населенню недорідних районів України : постанови, циркуляри, виписки з протоколів, довідки, пояснювальні записки, листування, 3 жовтня 1928 р. – 17 листопада 1928 р., 325 арк.
90. Спр. 410. Документи про затвердження хлібофуражного балансу на 1928/29 рр. та надання Промбанком довготермінових кредитів на державне та кооперативне будівництво в УСРР : протоколи, плани, звіти, відомості, пояснювальні записки, довідки, листування, 3 жовтня 1928 р. – 8 серпня 1929 р., 459 арк.
91. Спр. 572. Постанови та протоколи засідань Колегії Наркомату торгівлі УСРР і матеріали до них, 17 травня 1929 р. – 27 липня 1929 р., 713 арк.
92. Спр. 791. Відомості хлібофуражного відділу Наркомторгу УСРР про заготівлю та постачання хліба і фуражу в Україні, 1 липня 1929 р. – 30 вересня 1929 р., 458 арк.
93. Спр. 798. Документи про стан забезпечення населення України хлібопродуктами : постанови, циркуляри, протоколи, доповідні записки, відомості, довідки, листування, 19 лютого 1929 р. – 2 липня 1929 р., 532 арк.

Ф. 539. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР (НК РСІ УРСР).

Оп. 6.

94. Спр. 7. Постанови і протоколи засідання Української Економічної Народи, 6 грудня 1927 р. – 29 листопада 1928 р., 109 арк.
95. Спр. 44. Протоколи засідання ВУЦВК і спільних засідань ВУЦВК і РНК УСРР, 26 грудня 1927 р. – 1 серпня 1928 р., 196 арк.

Ф. 582. Центральне статистичне управління УРСР (ЦСУ УРСР).

Оп. 1.

96. Спр. 563. Протоколи засідань раднаркому УСРР, комісії ЦСУ УСРР з обрахування сільськогосподарського балансу УСРР за 1924 р., операційний план ЦСУ УСРР на 1924/25 р. і місячні звіти губстатбюро про роботу за березень – травень 1924 р., 23 лютого 1924 р. – 14 листопада 1924 р., 242 арк.
97. Спр. 788. Протоколи засідань комісії з визначення недорідних районів при раднаркомі УСРР і матеріали до них, 11 вересня 1925 р. – 17 серпня 1925 р., 53 арк.
98. Спр. 802. Стенограма першого Всеукраїнського з'їзду статистиків, 16 – 23 листопада 1925 р., 431 арк.
99. Спр. 2557. Протоколи засідань Раднаркому УСРР і матеріали до них, 6 січня 1927 р. – 5 грудня 1927 р., 355 арк.
100. Спр. 2567. Протоколи Української Економічної наради, 2 січня 1927 р. – 27 грудня 1929 р., 226 арк.
101. Спр. 3723. Матеріали про стан сільського господарства та про підсумки осінньої посівної кампанії 1928 р. та основних змінах у селянських господарствах 1928 року в порівнянні з 1926 і 1927 рр. 1928 р. – 1929 р., 217 арк.
102. Спр. 4552. Протоколи засідань Української Економічної наради і матеріали до них, 4 січня 1927 р. – 28 грудня 1927 р., 305 арк.
103. Спр. 4592. Матеріали про розміри та причини загибелі озимих посівів у 1929 р. : доповідь, протокол, балансові відомості, 1929 р., 40 арк.
104. Спр. 4662. Хлібофуражний баланс, баланс продукції тваринництва, технічних культур України за 1928/29 р. у співставленні з 1925/26 р. і матеріали до них; організаційний план суцільного сільрадівського обліку селянських господарств, колгоспів і радгоспів на 1930 р., 1929 р., 453 арк.

Ф. 778. Український хлібозаготівельний і борошномельний трест (Укрхліб).

Оп. 1.

105. Спр. 280. Протоколи засідань Правління «Укрхліба», 1927 – 1928 рр., 460 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України):**

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України, 1917-1991 рр.

Оп. 1. Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України, 1917–1971 рр.

106. Спр. 293. Стенограма пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, 25–28 червня 1928 р., 231 арк.

107. Спр. 305. Стенограма пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, 1–5 листопада 1928 р., частина 1, 318 арк.

108. Спр. 306. Стенограма пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, 1–5 листопада 1928 р., частина 2, 318 арк.

109. Спр. 307. Стенографічний звіт пленуму ЦК КП(б)У. Типографський варіант, 1 – 5 листопада 1928 р., 60 арк.

110. Спр. 308. Матеріали до пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, 1–5 листопада 1928 р., 158 арк.

111. Спр. 309. Матеріали до пленуму ЦК КП(б)У. Стенографічний запис повідомлень уповноважених ЦК КП(б)У з хлібозаготівель на нараді 1 листопада 1928 р. ; цифровий матеріал про недорід,

хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства, 1 – 5 листопада 1928 р., 63 арк.

112. Спр. 312. Стенограма Другої Всеукраїнської конференції Комуністичної партії (більшовиків) України, 9 – 14 квітня 1929 р., 288 арк.

Оп. 6. Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них, 1919–1967 рр.

113. Спр. 122. Протоколи №№ 1 – 35 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1927 р., 62 арк.
114. Спр. 142. Протоколи №№ 6 – 32 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 5 січня 1928 р. – 26 травня 1928 р., 111 арк.
115. Спр. 143. Протоколи №№ 33 – 61 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1 червня 1928 р. – 7 грудня 1928 р., 107 арк.

Оп. 16.

116. Спр. 6. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У 1928 р., 152 арк.
- 116 а. Спр. 2523. Спецповідомлення ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У про настрої робітників, січень – жовтень 1927 р., 360 арк.\
- 116 б. Спр. 2524. Спецповідомлення ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У про настрої робітників і селян, травень – листопад 1927 р., 378 арк.

Оп. 20. Загальний відділ.

117. 117. Спр. 2642. Постанова ЦК КП(б)У, інформаційні зведення Організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У, доповідні записки, витяги з протоколів засідань бюро райкому КП(б)У, переписка з радянськими і партійними органами, ДПУ УСРР з питань розкуркулення та виселення куркульських родин в інші райони країни, 18 січня 1928 р. – 19 грудня 1929 р., 368 арк.
118. Спр. 2688. Зведення інформаційного сектора Оргінстра ЦК КП(б)У, політлисти секретарів райкомів КП(б)У, бюлетені РАТАУ при РНК УСРР про куркульські й антирадянські виступи проти

- колективізації, хлібозаготівель, терористичні акти та бандитські прояви проти місцевих радянських органів, 1928 р., 327 арк.
119. Спр. 2751. Доповідні записки, листи, інформаційні огляди, довідки, зведення партійних, радянських, адміністративних органів про політичних стан і класову боротьбу на селі, терор і бандитизм куркульства. Циркулярний лист ЦК КП(б)У, переписка з партійними і радянськими органами про виселення колишніх поміщиків і великих землевласників, січень – листопад 1929 р., 145 арк.
120. Спр. 2756. Директивні листи ЦК КП(б)У, витяги з протоколів засідань бюро окружкомів партії, доповідні записки, інформації, інструкції, положення радянських і фінансових органів про проведення кампанії самообкладання селянських господарств і використання отриманих коштів для культурних потреб населення. Стенограма виступу селян Васильківського району Дніпропетровської округи по доповіді Г. І. Петровського в цьому селі, 2 січня 1928 р. – 8 грудня 1928 р., 127 арк.
121. Спр. 2769. Довідка голови РНК УСРР В. Я. Чубаря про Наряду представників України та інших республік з питань хлібозаготівельної кампанії, що відбулася в ЦК ВКП(б). Стенограма наради в ЦК КП(б)У уповноважених у справі хлібозаготівель, 30 квітня 1928 р. – 1 листопада 1928 р., 46 арк.
122. Спр. 2700. Зведення ДПУ про політичні настрої робітників і селян України, 27 січня 1928 – 29 грудня 1928 р., 215 арк.
123. Спр. 2770. Доповідні записки, інформаційні повідомлення про політичних стан і класову боротьбу на селі, листопад 1927 – грудень 1928 р., 422 арк.
124. Спр. 2771. Листування відділів ЦК КП(б)У з окружними партійними організаціями у справі хлібозаготівель та інших господарських кампаній на селі, 1927 – 1929 рр., 432 арк.

125. Спр. 2772. Доповідні записки уповноважених ЦК у справах хлібозаготівель про хід господарських кампаній на селі, 1928 – 1929 рр., 319 арк.
126. Спр. 2774. Доповідні записки, листи, інформаційні огляди, довідки, зведення партійних, радянських, адміністративних органів про політичних стан і класову боротьбу на селі, 1929 р., 249 арк.
127. Спр. 2775. Доповідні записки секретарів ЦК КП(б)У про стан хлібозаготівель в округах, березень 1928 р. – грудень 1929 р., 318 арк.
128. Спр. 2776. Доповідь і про хлібозаготівельні кампанії, доповідні записки ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан хлібозаготівель в Україні, 16 січня 1928 р. – 5 жовтня 1929 р., 368 арк.
129. Спр. 2810. Директивні листи ЦК КП(б)У про проведення колективізації, хлібозаготівельні кампанії в Україні, лютий – грудень 1929 р., 427 арк.
130. Спр. 2824. Спр. 2824. Огляди №№ 9, 16, 17, 20, 23, 27, 28 Інформаційного відділу ЦК КП(б)У про політичний настрій робітників, селян і червоноармійців, 1928 – 1929 рр., 377 арк.
131. Спр. 2844. Інформаційні бюлетені НК РСІ, 1927 – 1929 рр., 357 арк.
132. Спр. 2880. Спецповідомлення ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У про настрої робітників і селян, січень – листопад 1928 р., 357 арк.
133. Спр. 2928. Інформаційні бюлетені газети «Радянське село», складені за листами селян до редакції, про їх ставлення до сільськогосподарських податків, боротьбу з куркульством та інші питання, 278 арк.
134. Спр. 2987. Спецповідомлення ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У про терористичні акти на селі, настрої робітників і селян, закриття церков, аварії на підприємствах та інші питання, 342 арк.
135. Спр. 2988. Копії листів уповноважених ЦК КП(б)У, обкомів партії, направлені для ознайомлення членам і кандидатам у члени

- Політбюро ЦК КП(б)У, про виконання планів хлібозаготівель, «засміченість апарату млинів злочинно-чужими елементами», 377 арк.
136. Спр. 2989. Спецзведення ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У про недоліки, що мали місце під час проведення хлібозаготівельної кампанії, 286 арк.
137. Спр. 3013. Огляди Інформаційного відділу ЦК КП(б)У про хід весняної посівної кампанії, стан хлібозаготівель, організацію машинно-тракторних станцій, проведення господарських заходів на селі, 325 арк.
138. Спр. 3018. Інформаційні матеріали ДПУ, 1928 – 1931 рр., 162 арк.
- Оп. 24.**
139. Спр. 3774. Записки, доповідні, інформаційні листи ЦК КПУ до ЦК КПРС, 1984 р., 378 арк.
140. Спр. 4255. Записки, доповідні, інформаційні листи ЦК КПУ до ЦК КПРС, квітень – грудень 1984 р., 218 арк.
141. Спр. 4935. Копії листів за підписом першого секретаря ЦК КПУ до ЦК КПРС, записки, доповідні, інформаційні листи ЦК КПУ до ЦК КПРС, 1984 р., 369 арк.
- Оп. 25.**
142. Спр. 2859. Записки, доповідні, інформаційні листи, телеграми ЦК КПУ до ЦК КПРС, відділів ЦК КПУ, 6 травня 1983 – 29 серпня 1985 рр., 317 арк.
143. Спр. 2719. Записки, доповідні, інформаційні листи відділів ЦК КПУ, 1984 – 1987 рр., 287 арк.
144. Спр. 3114. Записки, довідки, інформаційні листи ЦК КПУ до ЦК КПРС про морально-політичний стан у республіці, доповідні записки відділів ЦК КПУ, січень 1984 р. – січень 1986 р., 213 арк.
145. Спр. 3372. Записки, довідки, інформаційні листи відділу пропаганди ЦК КПРС, відділів ЦК КПУ, січень 1988 р. 429 арк.

**Центральний державний архів кінофотофонодокументів України
(ЦДАКФФД України):**

Фонд кіножурналу «Кінотиждень», 1927 – 1929 рр.

146. Арх. № 1360. – 1928. – № 7/50. – 138 м.
147. Арх. № 1361. – 1928. – [б. н.]. – 182 м.
148. Арх. № 1362. – 1928. – № 39/82. – 185 м.
149. Арх. № 1364. – 1928. – № 14/57. – 192 м.
150. Арх. № 1365. – 1927. – № 15/58. – 92 м.
151. Арх. № 1367. – 1928. – № 19/62. – 177 м.
152. Арх. № 1368. – 1928. – № 20/63. – 214 м.
153. Арх. № 1369. – 1928. – № 21/64. – 165 м.
154. Арх. № 1372. – 1928. – № 30/73. – 115 м.
155. Арх. № 1373. – 1928. – № 32/75. – 120 м.
156. Арх. № 1375. – 1928. – № 34/77. – 102 м.
157. Арх. № 1376. – 1928. – № 36/79. – 126 м.
158. Арх. № 1378. – 1928. – № 39/82. – 146 м.
159. Арх. № 1379. – 1928. – [б. н.]. – 131 м.
160. Арх. № 1380. – 1928. – № 44/87. – 171 м.
161. Арх. № 1382. – 1928. – № 49/92. – 186 м.
162. Арх. № 1384. – 1928. – № 51/94. – 156 м.
163. Арх. № 1385. – 1929. – № 2/97. – 143 м.
164. Арх. № 1386. – 1929. – № 5/100. – 177 м.
165. Арх. № 1387. – 1929. – № 8/103. – 62 м.
166. Арх. № 1388. – 1929. – № 9/104. – 156 м.
167. Арх. № 1390. – 1929. – № 11/106. – 157 м.
168. Арх. № 1391. – 1929. – № 12/107. – 135 м.
169. Арх. № 1392. – 1929. – № 14/109. – 146 м.
170. Арх. № 1393. – 1929. – № 15/110. – 153 м.
171. Арх. № 1394. – 1929. – № 17/112. – 172 м.
172. Арх. № 1395. – 1929. – № 18/113. – 108 м.
173. Арх. № 1396. – 1929. – № 19/114. – 143 м.

174. Аpx. № 1399. – 1929. – № 23/118. – 110 м.
175. Аpx. № 1400. – 1929. – № 24/119. – 105 м.
176. Аpx. № 1402. – 1929. – № 26/121. – 191 м.
177. Аpx. № 1404. – 1929. – № 28/123. – 194 м.
178. Аpx. № 1406. – 1929. – № 30/125. – 149 м.
179. Аpx. № 1407. – 1929. – № 31/126. – 112 м.
180. Аpx. № 1408. – 1929. – № 32/127. – 181 м.
181. Аpx. № 1409. – 1929. – № 33/128. – 193 м.
182. Аpx. № 1413. – 1929. – № 38/133. – 178 м.
183. Аpx. № 1414. – 1929. – № 39/134. – 137 м.
184. Аpx. № 1415. – 1929. – № 40/135. – 167 м.
185. Аpx. № 1417. – 1929. – № 42/137. – 142 м.
186. Аpx. № 1419. – 1929. – № 45/140. – 120 м.
187. Аpx. № 1420. – 1929. – № 46/141. – 141 м.
188. Аpx. № 1421. – 1929. – № 47/142. – 126 м.
189. Аpx. № 1423. – 1929. – № 49/144. – 286 м.
190. Аpx. № 1424. – 1929. – № 50/145. – 223 м.
191. Аpx. № 1425. – 1929. – № 51/146. – 203 м.
192. Аpx. № 1426. – 1929. – № 53/148. – 182 м.
193. Аpx. № 1427. – 1929. – № 54/149. – 263 м.
194. Аpx. № 1428. – 1929. – № 55/150. – 159 м.
195. Аpx. № 1429. – 1929. – № 56/151. – 190 м.
196. Аpx. № 1430. – 1929. – № 60/155. – 157 м.
197. Аpx. № 1432. – 1929. – № 62/157. – 152 м.
198. Аpx. № 1437. – 1929. – № 65/160. – 338 м.
199. Аpx. № 1438. – 1929. – № 67/162. – 67 м.
200. Аpx. № 2597. – 1927. – [б. н.]. – 153 м.
201. Аpx. № 2601. – 1927. – [б. н.]. – 173 м.
202. Аpx. № 2604. – 1929. – [б. н.]. – 121 м.
203. Аpx. № 2606. – 1927. – [б. н.]. – 185 м.

204. Арх. № 3048. – 1928. – 7/102. – 200 м.
205. Арх. № 3049. – 1927. – [б. н.]. – 69 м.
206. Арх. № 3052. – 1928. – [б. н.]. – 180 м.
207. Арх. № 3055. – 1928. – [б. н.]. – 213 м.
208. Арх. № 3057. – 1928. – [б. н.]. – 200 м.
209. Арх. № 3058. – 1929. – [б. н.]. – 82 м.

Державний архів Запорізької області (ДАЗО):

210. **Ф. 1, оп. 1**, спр. 834. Огляди про політичні настрої селянства, жовтень 1928 р., 20 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО):

211. **Ф. 5, оп. 1**, спр. 43. Політичні звіти, листи, зведення від партійних організацій заводів і районів міста і округи, 23 лютого 1928 р. – 28 грудня 1928 р., 115 арк.

Російський державний військовий архів (РДВА)

Ф. 4. Управління справами при НКО, 1928 – 1934 рр.

Оп. 18.

212. Спр. 14. Протоколи червневого засідання РВР СРСР, 25 травня 1928 р. – 27 червня 1928 р., 215 арк.

Ф. 9. Політичне управління Республіки (ПУ РСЧА).

Оп. 3. Політуправління. Секретаріат, 1918 – 1930 рр.

213. Спр. 405. Протоколи. Огляди, зведення та інші документи про стан військ, 1928 р. – 1929 р., 317 арк.

Оп. 28. Загальний відділ.

214. Спр. 58. Донесення ПУ УВО про внутріпартійний стан, про дискусію в Червоній армії, політико-моральний стан військ та про інші питання, 14 жовтня 1927 р. – 12 грудня 1928 р., 257 арк.
215. Спр. 81. Доповідь начальника Інформаційно-статистичного відділу про національно-територіальні формування, 11 квітня 1928 р., 17 арк.
216. Спр. 93. Матеріали внутріпартійної опозиції 1928 р. : резолюції, протоколи, службові записки, заяви, 8 січня 1928 р. – 22 грудня 1928 р., 175 арк.
217. Спр. 134. Донесення ПУ УВО про внутріпартійне становище, політико-моральний стан військ та по інших питаннях, 21 січня 1929 р. – 14 січня 1930 р., 324 арк.

Ф. 25899. Управління Української військової округи (Управління УВО, 1920 – 1934 рр.).

Оп. 1. Реввійськрада округи.

218. Спр. 78. Постанови і протоколи засідань РВР СРСР, 25 липня 1928 р. – 18 грудня 1928 р., 213 арк.

Оп. 2. Управління УВО. Політуправління УВО.

219. Спр. 430. Матеріали про політичний стан військ округи : плани, доповідні записки, політичні донесення, огляди, 1 січня 1930 р. – 29 грудня 1930 р., 345 арк.

Ф. 40442. Організаційне управління Генштабу РСЧА, 4 відділ, 1925 – 1941 рр.

Оп. 3. Законодавчий відділ, 1920 – 1940 рр.

220. Спр. 2. Матеріали перепису Червоної армії, серпень 1920 р., 137 арк.
221. Спр. 3. Матеріали про соціально-політичний склад РСЧА, 1926 р., 36 арк.

**Російський державний архів соціально-політичної історії
(РДАСПІ):**

**Ф. 17. Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
(ЦК КПРС).**

Оп. 3.

222. Спр. 689. Листування, проекти рішень і матеріали до них, протоколи, листування, 1928 – 1929 рр., 319 арк.

Оп. 162. Політбюро ЦК ВКП (б). Особі папки.

223. Спр. 6. Протоколи засідань політбюро ЦК ВКП(б), 1928 – 1929 рр., 165 арк.

**Ф. 74. Персональний фонд Ворошилова Климента Єфремовича
(1881–1969).**

Оп. 2.

224. Спр. 13. Листування, чернеткові записи, 1922 – 1929 рр., 117 арк.

**Ф. 81. Персональний фонд Кагановича Лазаря Мойсєвича (1893–
1991)**

Оп. 3.

225. Спр. 108. Матеріали закритих засідань ЦК КП(б)У, 1928 р., 186 арк.

226. Спр. 127. Доповідна записка ДПУ УСРР про становище в УСРР, 1928 р., 295 арк.

**Ф. 82. Персональний фонд Молотова Вячеслава Михайловича
(1890–1986).**

Оп. 1.

227. Спр. 15. Шифротелеграми, листування, чернеткові записи, 1923 – 1929 рр., 181 арк.

Ф. 84. Персональний фонд Мікояна Анастаса Івановича (1895–1978).

Оп. 2.

228. Спр. 5. Листування, замітки, протоколи, накази, 1927 – 1932 рр., 159 арк.

Ф. 445. Центральне бюро єврейських комуністичних секцій при ЦК ВКП(б) (ЦБ євсекцій при ЦК ВКП(б)).

Оп. 1.

229. Спр. 86. Протоколи засідань, листування з окружними секціями, доповіді, звіти, 1926 – 1930 рр., 374 арк.

Ф. 558, оп. 11. Особистий фонд Й. В. Сталіна.

230. Спр. 36. Шифротелеграми за підписом Й. В. Сталіна, В. М. Молотова, Г. К. Орджонікідзе, О. І. Рикова, С. І. Косіора на адресу членів політбюро ЦК ВКП(б), постпредств і місцевих партійних органів, 2 березня 1928 р. – 29 грудня 1928 р., 121 арк.

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ):

Ф. 5, оп. 3.

231. Спр.127. Протоколи, листування, звіти, матеріали обстежень, проекти постанов, 1927 – 1929 рр., 119 арк.

Ф. 5446. Рада міністрів СРСР, РМ СРСР.

Оп. 1.

232. Спр.1832. Огляд селянських листів до редакції «Крестьянской газеты», 1928 р., 187 арк.

Оп. 17.

233. Спр.144. Матеріали засідання Комісії з вислання з прикордонних районів. Листування про стан врожаю, 1928 – 1929 рр, 178 арк.

234. Спр.1644. Огляд селянських листів, надісланих до «Крестьянской газеты», 3 січня – 24 грудня 1929 р., 122 арк.

Осередок української культури (м. Вінніпег, Канада):

Ф. Колекція спогадів. 1949.

235. Спр. 30. Петро Качура : спомини, 1947, 227 арк.

236. Спр. 43. Дмитро Яцун. Чверть століття : спогади з життя, 1947, 128 арк.

237. Спр. 46. Григорій Сова. Голос правди : спогади, 1927, 148 арк.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ:

238. Акуленко В. П. Природа товарного голода / В. П. Акуленко // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 4 (апрель). — С. 33—53.

239. Альтерман А. Развитие хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Альтерман ; [пер. з рос. І. Ширенка]. — Харків : «Радянський селянин», 1928. — 44 с.

240. Альтерман А. Я. Проблема товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения / А. Я. Альтерман // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 6 (июнь). — С. 101—110 ; № 7 (июль). — С. 114—128.

241. Антирелігійний карнавал у великодню ніч (Київ) : фото // Безвірник. Популярно-науковий антирелігійний двотижневик Всеукраїнської ради спілок безвірників (Харків). — 1929. — № 10. — С. 48.
242. Астров В. На 107 статье к социализму / В. Астров // Правда. Орган Центрального Комитета и Московского Комитета ВКП (б). — 1928. — 19 апреля.
243. Атакуймо куркуля : політична карикатура // Червона армія. Щоденна газета Політичного управління Української військової округи (Харків). — 1929. — 13 червня.
244. Ауерман Л. Я. Итоги первого Всесоюзного съезда по хлебопечению / Л. Я. Ауерман, Г. Д. Канеман // Советское мукомолье и хлебопечение. Ежемесячный журнал по технике и экономике заготовки, хранения и переработки зерна и зерновых продуктов (Москва). — 1929. — № 3 (март). — С. 177—180.
245. А що вони робитимуть навесні? : політична карикатура // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 20 лютого.
246. Бабиченко М. Чому у вас весь товар з душком? : політична карикатура / М. Бабиченко // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1928. — 13 (апрель).
247. Батуров Д. Індустріалізація країни і ресурси / Д. Батуров // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 9—10 (травень). — С. 19—29.
248. Беседа с читателями [рубрика] // Крестьянская газета. Орган Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков). — 1928. — 24 июля.
249. Белянін І. Хлібна кампанія за 9 місяців 1927–28 с.-г. р. / І. Белянін // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № I. — С. 41—50.

250. Белянін І. Капітали торгівлі на Україні / І. Белянін // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № III (VI). — С. 82—95.
251. Біля гамазею : фото // Фото для всіх. Місячник масової фотороботи (Харків). — 1929. — № 11. — С. 333.
252. Біля зсипного пункту : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1928. — № 4. — С. 15.
253. Боголюбский Д. Посевная площадь 1928 года / Д. Боголюбский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 7 (июль). — С. 4—12.
254. Бойкот ворогам хлібозаготівель : політична карикатура // Червоне село. Орган Глухівського окружного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України: окрвиконкому та окрпрофради (Глухів). — 1929. — 16 березня.
255. «Бойкот спекулянтам – злостным несдатчикам хлеба» (с. Петропавлівка, Харківська окр., 1928 р.) : фото // Правда. Орган Центрального Комітету и Московского Комітету ВКП (б). — 1928. — 13 грудня.
256. Большевицское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов [Состав. : А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. — 423 с.
257. Боротьба зі шкідниками. Жінки збирають капшуки гусені : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 15. — С. 18.
258. Братерський привіт робітництву Червоної Москви // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 6 листопада.

259. Будаев П. Хлебопечение, как оно есть / П. Будаев // Советское мукомолье и хлебопечение. Ежемесячный журнал по технике и экономике заготовки, хранения и переработки зерна и зерновых продуктов (Москва). — 1929. — № 5 (май). — С. 307—310.
260. Букштейн Д. Міська сім'я на Україні / Д. Букштейн // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № IV (VII). — С. 107—114.
261. Буторин И. Подготовка к весенней посевной кампании 1929 г. / И. Буторин // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 5 (май). — С. 3—13.
262. Бухарин Н. Заметки экономиста. К началу нового хозяйственного года / Н. Бухарин // Правда. Орган Центрального Комитета и Московского Комитета ВКП (б). — 1928. — 30 вересня.
263. Бухарин Н. Политическое завещание Ленина : доклад на траурном заседании, посвященном пятилетию со дня смерти Ленина / Н. Бухарин // Правда. Орган Центрального Комитета и Московского Комитета ВКП (б). — 1929. — 24 січня.
264. Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма / Н. И. Бухарин. — Москва : Изд-во полит. лит-ры, 1989. — 512 с.
265. Буценко А. Національні меншості України / А. Буценко // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 12 (30 червня). — С. 61—73.
266. Буяновер М. Робітничі бюджети на кінець 1927 року / М. Буяновер // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № I. — С. 29—40.
267. Б. Ф. Бідняки й середняки – оглядайтеся : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двотижневик (Харків). — 1929. — № 3—4.
268. Вантажать мішки з зерном (на хлібозаготівельному пункті, Харківська окр.) : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету

- та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1928. — № 40. — С. 11.
269. Вантажать насіння на сільськогосподарській дослідній станції (Полтавська окр.) : фото // Полтавський селянин. Сільськогосподарський популярно-науковий двохтижневик. Видання Полтавської сільськогосподарської дослідної станції ім. С. К. Луценка (Полтава). — 1929. — № 6 (100), перша сторінка (обкладинка).
270. Варшавське сміття : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1927. — № 4, перша сторінка (обкладинка).
271. Васильев Г. Хлебные перевозки (1922/23–1927/28 и 1913 г.) / Г. Васильев // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 8 (август). — С. 62—74.
272. Васильев Г. Хлебные перевозки в 1928/29 году / Г. Васильев // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 8 (август). — С. 82—88.
273. Введенский В. Я. Задачи перспективного планирования и генеральный план / В. Я. Введенский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 10 (октябрь). — С. 6—24.
274. Введенский В. Я. Наступающий новый год и основные проблемы хозяйственного строительства / В. Я. Введенский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 12 (декабрь). — С. 5—19.
275. Введенский В. Я. Основные задачи пятилетнего плана Украины / В. Я. Введенский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1929. — № 2 (февраль). — С. 3—32.
276. Введенський В. Проблема народно-господарського розвитку України і генеральний план / В. Введенський // Більшовик України.

- Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 24 (31 грудня). — С. 43—52.
277. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 томах. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Ін-т історії України НАН України; упоряд. Джеймс Мейс]. — Київ : Києво-Могилянська акад., 2008.
- Т. 1. — 838 с.
- Т. 2. — 814 с.
- Т. 3. — 781 с.
278. Вербицький Г. Озимий клин на Україні. Характеристичні риси еволюції озимих засівів за відбудовний період / Г. Вербицький // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № I (IV). — С. 19—29.
279. Вербицький Г. Основні зміни в рільництві України в 1929 р. / Г. Вербицький // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № IV (VII). — С. 27—38.
280. Вивезення хліба з Сибіру, Казахстану та Уралу в першому і другому кварталах 1928/1929 р. : діаграма // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СРСР (Москва). — 1929. — № 4. — С. 129.
281. Видача забірних книжок (оформлення забірних книжок у крамниці Церобкоопу) : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 12. — С. 14.
282. Види на врожай. Бесіда з заступником управляючого ЦСУ СРСР О. Ю. Шмідтом // Правда. Орган Центрального Комітету і Московського Комітету ВКП (б). — 1928. — 15 июля.
283. «Виконаймо хлібозаготівлі!» : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 19, перша сторінка (обкладинка).

284. Викрито крупних спекулянтів // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 26 січня.
285. Викрито хлібних спекулянтів // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 12 січня.
286. Выступление тов. Кубяка // Правда. Орган Центрального Комитета и Московского Комитета ВКП (б). — 1928. — 29 листопада.
287. Відвантаження насіння для недорідних районів Миколаївщини : фото // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 24 березня.
288. Від Народного Комісаріяту Юстиції. Розмова з Наркомюстом т. Порайко // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 14 лютого; Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 14 лютого.
289. Від Наркомюсту та Прокуратури Республіки // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 4 травня.
290. Вже їх «прокинулися» // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 26 січня.
291. Внесок коштів у рахунок самообкладання : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1929. — № 2. — С. 20.
292. Волков Е. З. Советский хлебоэкспорт / Е. З. Волков // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 6 (июнь). — С. 69—22.

293. Волков П. Бабуся працює // Фото для всіх. Місячник масової фотороботи (Харків). — 1929. — № 2. — С. 160.
294. Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 2 (30 січня). — С. 46—72 ; № 3 (15 лютого). — С. 42—63.
295. Волобуєв М. Лист до редакції / М. Волобуєв // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 21—22 (листопад). — С. 147—148.
296. Вольф М. М. Сільське господарство України / М. М. Вольф. — Харків : ЦСУ УСРР, 1927. — 91 с.
297. Вони теж готуються... до перевиборів рад : політична карикатура // Червоне село. Орган Глухівського окружного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, окрвиконкому та окрпрофради (Глухів). — 1929. — 15 січня.
298. Воробьев К. Производственная характеристика районов и подрайонов Статплана (Экономические зоны СССР) / К. Воробьев // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 1 (январь). — С. 8—22.
299. Воробьев К. Основные социально-экономические черты крестьянских хозяйств по производственным районам СССР / К. Воробьев // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 4 (апрель). — С. 3—18.
300. «Вростання куркуля в соціалізм» : політична карикатура // Червоне село. Орган Глухівського окружного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, окрвиконкому та окрпрофради (Глухів). — 1929. — 16 березня.
301. Всевидяще око : політична карикатура // Червоний степ. Газета окркому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 29 березня.

302. Всеукраїнський з'їзд Рад. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7–15 травня 1929 року : Стеногр. звіт та постанови. — Харків : Оргінстр ВУЦВК, 1929. — 778 с. : табл.
303. Гайстер А. Сільський комуніст / А. Гайстер, А. Левін // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 5 (15 березня). — С. 35—48.
304. Ганф Ю. Жахливі чутки : політична карикатура / Ю. Ганф // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1928. — № 33, обкладинка.
305. Ганф Ю. Підсумки свят. На утримання служників культу населення СРСР витрачає щорічно по 300 млн рублів, що дорівнює вартості двох Дніпробудів : політична карикатура / Ю. Ганф // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1928. — № 4 (январь).
306. Ганф Ю. Ти чого стільки хліба накупила? : політична карикатура / Ю. Ганф // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 2. — С. 3.
307. Ганф Ю. Що правому сниться, коли йому спиться : політична карикатура // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 13, перша сторінка (обкладинка).
308. Гехтман І. До питання про соціальні коріння українського націоналізму / І. Гехтман // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 2 (31 січня). — С. 82—91.
309. Гірчак Є. Платформа українського націоналізму / Є. Гірчак // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 6 (30 березня). — С. 29—43.
310. Гірчак Є. Партія в боротьбі з правим ухилом (Історична довідка) / Є. Гірчак // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 23 (15 грудня). — С. 9—17.

311. Г. В. Про загибель озимини на Україні / Г. В. // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № III. — С. 40—42.
312. Головніші потоки хлібних вантажів у п'ять крупніших споживчих центрів 1927/1928 і 1928/1929 рр. : діаграми // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 12. — С. 64.
313. Голод на Верховині (Закарпатська Україна) : фото // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1928. — 21 вересня.
314. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. — Київ : Видавництво політичної літератури України, 1990. — 604 с.
315. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. — Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. — 472 с.
316. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Институт Российской истории РАН ; А. К. Соколов (отв. ред.), С. В. Журавлев (сост.). — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. — 328 с.
317. Гольденберг І. Зовнішня торгівля України за минулі три роки і наші завдання / І. Гольденберг // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 17 (15 вересня). — С. 64—76.
318. Гольман Л. «Формаліст» : політична карикатура / Л. Гольман // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двотижневик (Харків). — 1928. — № 21–22.

319. Горбенко О. Бюджет України на 1927—28 рік / О. Горбенко // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 7 (15 квітня). — С. 35—47.
320. Гордиенко Н. Против тракторных колонн / Н. Гордиенко / Н. Гордиенко // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 11 (ноябрь). — С. 97—102.
321. Горелик И. К вопросу о природе баланса народного хозяйства (Народно-хозяйственный и районный баланс) / И. Горелик // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 4 (апрель). — С. 148—157.
322. Городецкий С. Хлебное снабжение Киева до войны и в наше время / С. Городецкий // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 8—9 (август—сентябрь). — С. 129—142.
323. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители, 1923—1991 : Историко-биографический справочник. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 639 с.
324. Государственная статистика УССР (Ее достижения и перспективы). 1921—1925 гг. — Харьков : ЦСУ УССР, 1925. — 187 с.
325. Государственный бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1928—29 бюджетный год. — Харків, 1928.
326. Готування до майбутньої сівби. Перечищають зерно : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 10. — С. 15.
327. Гринько Г. Плановые проблемы украинской экономики / Г. Гринько // Плановое хозяйство. Политико-экономический журнал Госплана СССР (Москва). — 1926. — № 6. — С. 179—193.

328. Грицай П. Довіз залізничними й водними шляхами харчових продуктів до Харків, Києва, Одеси й Дніпропетровського в першому півріччі 1928—29 року / П. Грицай // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № II (V). — С. 98—104.
329. Гузарій І. Озимі засіви 1927—28 року (за даними осіннього анкетного обслідування) / І. Гузарій // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № I. — С. 11—14.
330. Гузарій І. Стан і розвиток технічних культур на Україні / І. Гузарій // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № I (IV). — С. 40—45.
331. Гузарій І. Садівництво та виноградарство на Україні / І. Гузарій // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № IV (VII). — С. 39—45.
332. Гуревич І. АМ СРР на шляху соціалістичного будівництва / І. Гуревич // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 11—12 (червень). — С. 55—94.
333. Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму / З. Гуревич // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 9 (15 травня). — С. 55—69.
334. Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України / М. Б. Гуревич. — Харків : ЦСУ УСРР, 1927. — 149 с., іл. ; табл.
335. Гуревич М. Основні зміни в селянському сільському господарстві 1928 р. / М. Гуревич, Г. Вербицький // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № II. — С. 12—20.
336. Гуревич М. Стан селянського скотарства на Україні в 1929 р. / М. Гуревич // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № III (VI). — С. 19—26.

337. Гуцуляк С. Деякі моменти господарської кон'юнктури України / С. Гуцуляк // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 4 (29 лютого). — С. 23—29.
338. Гуцуляк С. Напередодні нового господарчого року (Кон'юнктура народного господарства України за останні місяці) / С. Гуцуляк // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 17 (15 вересня). — С. 60—71.
339. Гуцуляк С. Економічний розвиток України за останні роки і контрольні цифри на 1928/29 рік / С. Гуцуляк // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 23 (15 грудня). — С. 18—32 ; 1929. — № 1 (15 січня). — С. 64—75.
340. Гуцуляк С. Головніші моменти господарської кон'юнктури поточного року і завдання єдиного господарчого плану на 1929–30 рік / С. Гуцуляк // Господарство України. Щомісячний політико-економічний журнал (Харків). — 1929. — № 5 (травень). — С. 5—16.
341. Дамо хліба робітникам та селянам недорідних районів // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 28 квітня.
342. Делегати Першої всеукраїнської конференції безвірників Г. Вітовський, В. Нестеренко (Харків, 11–13 травня 1928 р.) : фото // Безвірник. Популярно-науковий антирелігійний двотижневик Всеукраїнської ради спілок безвірників (Харків). — 1928. — № 8—9. — С. 98.
343. Дембо В. Голод у Бессарабії / В. Дембо // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1928. — 13 вересня.
344. Демьяненко К. Машинно-тракторные станции и коллективизация крестьянских хозяйств / К. Демьяненко // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 11 (ноябрь). — С. 102—112.

345. Дені В. Сільська парочка. Куркуль і піп : політична карикатура / В. Дені // Безвірник. Популярно-науковий антирелігійний двотижневик Всеукраїнської ради спілок безвірників (Харків). — 1929. — № 2. — С. 56.
346. Державна допомога : агітаційний малюнок // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1928. — 19 липня.
347. 10 вересня починається свято врожаю // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 8 вересня.
348. Державний бюджет Української соціалістичної радянської республіки на 1929–1930 рік. — Харків : Українська філія державного фінансового видавництва Союзу РСР, 1929.
349. Дидусенко І. К вопросу о кредитовании крестьянских хозяйств на Украине / И. Дидусенко // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 12 (декабрь). — С. 134—142.
350. Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1957 годы : Сб. документов. В 4-х т. [Сост. : Малин В. Н., Коробов А. В.]. Т. 1. 1917–1928 гг. — Москва, Госполитиздат, 1957. — 879 с.
351. Добрий тобі «розподіл» : політична карикатура // Червоний степ». Газета окркомуну КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 22 травня.
352. Доброгаев В. Финансовые отношения Союза и союзных республик / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1926. — №5—6 (май—июнь). — С. 45—47.

353. Доброгаев В. Проблемы финансового баланса Украины / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1927. — № 2 (февраль). — С. 83—90.
354. Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 10 (октябрь). — С. 144—150.
355. Доброгаев В. Финансы как проблема перераспределения народного дохода / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1929. — № 1 (январь). — С. 57—71.
356. До зсипного пункту («Ленінські дні», Вінничина, січень 1929 р.) : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 8. — С. 11.
357. Докія Гуменна. Дар Евдотеї : Іспит пам'яті. Кн. 2. Жар і крига / Докія Гуменна; Передм. В. І. Пепи ; післямова С. І. Горошко. — Київ : Дніпро, 2004. — 515 с.
358. Докія Гуменна (1925 р.) : фото // Докія Гуменна. Дар Євдотеї. Іспит пам'яті. — Балтимор—Торонто, 1990. — С. 6.
359. Докія Гуменна. Листи із Степової України (нарис) / Докія Гуменна // Плуг. Спілка Селянських письменників «Плуг» (Харків). — 1928. — № 10 (жовтень). — С. 39–61; № 11 (листопад). — С. 33–49.
360. До ощадної каси : фото // Комунарка України. Орган Центрального відділу робітниць та селянок ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 9, остання сторінка (обкладинка).
361. Допомога недорідним районам // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 26 жовтня.

362. Допомога недорідним районам. Робота урядової комісії в справі допомоги недорідним районам // Комунист. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 6 жовтня.
363. Допомога селянам недорідних районів // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 26 серпня.
364. Допомога уряду УСРР селянству, що потерпіло від загибелі посівів. Урядове повідомлення // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1928. — 9 серпня.
365. Друга позика індустріалізації країни // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1928. — 5 серпня.
366. Друга позика індустріалізації – це тяжкий молот на руку контрреволюції, що простягається шкодити нашим шахтам і нашим заводам : агітаційний малюнок // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1928. — 16 серпня.
367. Дубенецкий Н. Хлебофуражная продукция СССР за 1925 и 1926 гг. / Н. Дубенецкий // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 1 (январь). — С. 20—31.
368. Дубенецкий Н. Хлебофуражный баланс СССР 1925/26 и 1926/27 с.х. годов / Н. Дубенецкий // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 4 (апрель). — С. 23—29.
369. Дубенецкий Н. Продукция зерновых культур СССР в 1927 году / Н. Дубенецкий // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР. — 1928 (Москва). — № 2 (февраль). — С. 16—25.
370. Дубенецкий Н. Состояние животноводства к осени 1927 г. и условия стойлового содержания в 1926/27 г. / Н. Дубенецкий //

- Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 4 (апрель). — С. 16—22.
371. Дубенецкий Н. Состояние животноводства в 1927/28 г. / Н. Дубенецкий // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 10 (октябрь). — С. 5—16.
372. Дубровін В. Коріння правого ухилу в сільських парторганізаціях / В. Дубровін // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 2 (31 січня). — С. 8—19.
373. Дудник А. Основи п'ятирічного плану розвитку народного господарства України / А. Дудник // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 6 (31 березня). — С. 10—23.
374. Експортні перспективи України на німецькому ринкові // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 14 вересня.
375. Епштейн Й. Динаміка сільських цін по районах України в 1924—25—1927—28 рр. / Й. Епштейн // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № II. — С. 85—92.
376. Епштейн Й. Сільськогосподарські та промислові ціни по Україні 1927—28 с. г. року та їх співвідношення / Й. Епштейн // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № III. — С. 73—78.
377. Епштейн Й. Динаміка роздрібних цін на Україні за перше півріччя 1928—29 р. / Й. Епштейн // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № II (V). — С. 82—90.
378. Епштейн Й. Динаміка цін року 1928—29 по Україні / Й. Епштейн // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № IV (VII). — С. 60—74.

379. Ефимов-Малтапар Н. Г. Контуры хозяйственного плана на 1928–29 год (К построению контрольных цифр) / Н. Г. Ефимов-Малтапар // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Москва). — 1928. — № 7 (июль). — С. 20—36.
380. Экспорт — импорт. Вантажать живу худобу на пароплав ; техніка // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1929. — №12. — С. 184—185.
381. Елисеєв К. На порогі п'ятилетки / К. Елисеєв // Крокодил. Сатиричний журнал (Москва). — 1929. — № 22 (червень), перша сторінка (обкладинка).
382. Естонії загрожує голод // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 17 листопада.
383. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов ; [Упоряд. : О. І. Путро та ін. ; Наук. ред. Е. С. Соловей]. — Київ : Газ. «Рада», 1997. — 834 с. : іл., портр. — (Мемуари. Бібліотека газети «Рада»).
384. Жебровський В. Питання господарчої політики партії і права небезпека / В. Жебровський // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 21—22 (листопад). — С. 10—20.
385. Заберемо лишки хліба з-під цієї «цяці» : політична карикатура // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 29 травня.
386. Заздалегідь заготовляють січку, щоби взимку не мерзнути : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1928. — № 22. — С. 20.

387. Зайвини і нестача зернових хлібів в УСРР і Центрально-промисловому районі РСФРР : діаграма // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ ССРСР (Москва). — 1928. — № 8. — С. 69, 73.
388. Зайцев Ф. Про чистку партії / Ф. Зайцев // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 7—8 (квітень). — С. 11—22.
389. Законы и правила по внутренней торговле : сборник действующих на Украине постановлений, инструкций, циркуляров и разъяснений ; Народный комиссариат торговли УССР ; сост. И. И. Жагелев, Я. И. Рапопорт ; ред. С. Н. Ландкоф. — Харьков, 1928. — 136 с.
390. Зальцер С. Пояснив. Чого тільки не буває в нашому хлібові : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двотижневик (Харків). — 1928. — № 14—15 (38—39). — С. 11.
391. За поширення не хлібного експорту // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 14 вересня.
392. За спекуляцію хлібом заарештовано багато приватників : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двотижневик (Харків). — 1928. — № 3 (лютий).
393. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Відділ перший. — Харків : Укрголовліт. Друкарня ВУЦВКу «Червоний друк», 1928 (Офіційне видання Народнього комісаріату юстиції).
394. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Відділ другий. — Харків : Укрголовліт. Друкарня ВУЦВКу «Червоний друк», 1928 (Офіційне видання Народнього комісаріату юстиції).
395. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Відділ перший. — Харків : Укрголовліт. Друга

- друкарня ім. В. Блакитного, 1929 (Видання Народнього комісаріату юстиції).
396. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Відділ другий. — Харків : Укрголовліт. Друга друкарня ім. В. Блакитного, 1929 (Видання Народнього комісаріату юстиції).
397. Збірник чинних постанов НКЮ, інструкцій, обіжників НКЮ й найвищого суду УСРР. 1927–1928 р.р. — Харків : Юридичне видавництво НКЮ УСРР. Вип. 4. — 1930. — 375 с.
398. Зважування хліба (На типовому приймальному пункті хліба) : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1928. — № 5. — С. 77.
399. Звоницкий А. Свёртывание частной торговли / А. Звоницкий // Господарство України. Щомісячний політико-економічний журнал (Харків). — 1929. — № 5 (травень). — С. 32—44.
400. «З державного борошна – сало й ковбаса» : політична карикатура // Селянська правда. Орган Первомайського Окрпаркому, ОкрВКу, ОРОС та Тердиву (Первомайськ). — 1929. — 1 лютого.
401. Зелманович Г. Новий врожай (Ташкент) : фото / Г. Зельманович (Ташкент) // Советское фото. Москва. — 1928. — № 11, перша сторінка (обкладинка).
402. Зміцнення озимого клину. Всесоюзна нарада при Наркомземі України // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 24 липня.
403. «Знають, а мовчать...» : політична карикатура // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1928. — 21 листопада.

404. Знову не вродило (Передрук з журналу «Советское фото» за 1927 р.) : фото // Фото для всіх. Місячник масової фотороботи (Харків). — 1928. — № 4. — С. 41.
405. Зразок забірної книжки на хліб у союзній столиці : фото // Правда. Орган Центрального Комітета і Московського Комітета ВКП (б). — 1929. — 20 лютого.
406. Іванов О. Піднесення врожайності та метеорологія / О. Іванов // Погода й життя. Місячний науково-популярний журнал (Харків). — 1929. — Ч. 3 (березень). — С. 36—38.
407. Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні / Д. Ігнатюк // Безвірник. Популярно-науковий та методичний антирелігійний місячник Всеукраїнської Ради спілок безвірників (Харків). — 1928. — № 3 (березень). — С. 61—80.
408. Імпорт. Закордонна техніка : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1929. — № 12. — С. 185.
409. Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста и советско-государственного работника / Л. М. Каганович. — Москва : Вагриус, 2003. — 669 с.
410. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. — Москва : Междунар. фонд «Демократия», Материк, 2000.
- Т. 1 : Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля. — 495 с.
- Т. 2 : Пленум ЦК ВКП (б). 4–12 июля 1928 г. — 719 с.
- Т. 3 : Пленум ЦК ВКП(б). 16–24 ноября 1928 г. — 663 с.
- Т. 4 : Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 16–23 апреля 1929 г. — 767 с.
411. Калинин М. И. Пути подъема сельского хозяйства и налоговое обложение середняка / М. И. Калинин. — Москва–Ленинград, 1929.

412. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 11 (15 червня). — С. 39—49.
413. Каненгисер М. Уроки хлібозаготовок и ближайшие перспективы / М. Каненгисер // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1929. — № 3 (март). — С. 93—102.
414. Каненгисер М. Товарооборот у п'ятирічній плані розвитку народного господарства України / М. Каненгисер // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 9 (15 травня). — С. 24—39.
415. Капитановский Н. Хлебные цены за три года / Н. Капитановский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 8—9 (август—сентябрь). — С. 143—148.
416. Капитановский Н. О контрактации / Н. Капитановский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1929. — № 2 (февраль). — С. 120—127.
417. Капітановський Н. Проблема м'ясного ринку на Україні / Н. Капітановський // Господарство України. Щомісячний політико-економічний журнал (Харків). — 1929. — № 4 (квітень). — С. 113—119.
418. Карнавал під час «Двотижневика заощаджень» (Харків) : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1929. — № 5. — С. 15.
419. Касьян Й. Місто та село в витратах місцевого бюджету України / Й. Касьян // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харків). — 1928. — № 7 (июль). — С. 168—173.

420. Катаєв О. Грошові остачі в селянському господарстві України / О. Катаєв // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № I. — С. 15—21.
421. Катаєв О. Харчування сільської людности України / О. Катаєв // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № III. — С. 43—48.
422. Качинский В. М. Стихия и сельское хозяйство степных районов / В. М. Качинский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 4 (апрель). — С. 9—16.
423. Качинский В. М. К вопросу о повышении урожайности / В. М. Качинский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 6 (июнь). — С. 23—31.
424. Качинський В. Боротьба з засухою і розселення / В. Качинський, К. Федотов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 15–16 (серпень). — С. 83—94.
425. Качинський В. Будівництво сільського господарства (Контрольні ліміти та директиви на 1929 рік) / В. Качинський // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 21–22 (листопад). — С. 52—63.
426. Качинский В. Задачи весеннего посева / В. Качинский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1929. — № 1 (январь). — С. 5—11.
427. Качинский В. Зерновое хозяйство Украины / В. Качинский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1929. — № 3 (март). — С. 5—12.
428. Качинський В. Перспективи розвитку сільського господарства України (Сільськогосподарська п'ятирічка) / В. Качинський //

- Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 9 (15 травня). — С. 14—24.
429. Н. Завдання ощадної справи на Україні / Н. Кербель // Шлях індустріалізації. Щотижневий журнал Української економічної наради (Харків). — 1929. — № 3. — С. 11—12.
430. Кириленко. Беріть приклад з села Березова-Лука / Кириленко // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 24 березня.
431. Киселев С. Конъюнктура народного хозяйства в четвёртом квартале 1926–27 года / С. Киселев // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 9 (сентябрь). — С. 5—10.
432. Ко всем членам Московской организации ВКП(б) // Правда. Орган Центрального Комитета и Московского Комитета ВКП (б). — 1928. — 19 жовтня.
433. Козаченко М. Надзвичайні температури теперішньої зими / М. Козаченко // Погода й життя. Місячний науково-популярний журнал (Харків). — 1929. — № 4. — С. 68.
434. Козлов М. Соціалістична перебудова / М. Козлов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 3 (15 лютого). — С. 13—28.
435. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935 гг. — Москва : Изд-во АН СССР, 1957. — 575 с.
436. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : 3б. документів і матеріалів / АН України. Ін-т історії України ; Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. — 2-е вид. стер. — Київ : Дніпро, 1993. — 732 с.
437. «Колективна валка хліба» з с. Кулебівки біля будинку, де проводять тираж позики зміцнення сільського господарства (м. Новомосковськ, Дніпропетровська округа) : фото // Селянка України.

- Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1929. — № 5. — С. 16.
438. Коломойцев П. И. Очередные хозяйственные проблемы / П. И. Коломойцев // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 6 (июнь). — С. 15—21.
439. Коло церкви : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1928. — № 8 (травень).
440. Комісія поїдає дитячі пайки : політична карикатура // Червоний степ. Газета окркомуну КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 19 червня.
441. Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. — Т.1 : 1918–1941. — Київ : Політвидав України, 1976. — 1007 с.
442. Контрольные цифры народного хозяйства УССР на 1928–29 год. — Харьков, 1928. — 57 с.
443. Коршунов А. До вивчення диференціації села за матеріалами весняного опиту 1928 р. / А. Коршунов // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № III (VI). — С. 134—139.
444. Корчак-Чепурківський Ю. Природний рух людности УСРР у 1927 році / Ю. Корчак-Чепурківський // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № I. — С. 74—83.
445. Косіор С. виступає з доповіддю на Другій Всеукраїнській партійній конференції, 9 квітня 1929 р. : фото // Комунарка України. Орган Центрального відділу робітниць та селянок ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 15. — С. 5.

446. Косіор С., Петровський Г., Шліхтер О. у президії Всесоюзної наради наркомів земельних справ : фото // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1928. — 28 листопада.
447. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1970. — Москва : Политиздат, 1970. — Т. 4. (1927 – 1931). — 583 с.
448. Краснюк С. Коней змінює трактор (м. Городище, Черкаська окр.) : фото / С. Краснюк // Советское фото (Москва). — 1929. — № 8. — С. 231.
449. Кримінальний кодекс У.С.Р.Р. : в ред. 1927 р., зі змінами до 1-го черв. 1928 р. — 4-е офіц. вид. — Харків : Юрид. вид-во Наркомюсту УСРР, 1928. — 112 с.
450. Крылов В. Огородничество в СССР / В. Крылов // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 5 (май). — С. 14—26.
451. Куркулі на цвинтарі : політична карикатура // Крестьянский журнал. Литературно-художественный и общественно-политический иллюстрированный (Москва). — 1929. — № 17.
452. Куркулі підпалили хату : фото // Радянський селянин Селянський сільсько-господарський двохижневий журнал (Харків). — 1929. — № 6. — С. 6.
453. «Куркулівський перелаз до сільради. Вибити цей шабель до перелазу» : агітаційний малюнок // Селянська правда. Орган Первомайського Окрпаркому, ОкрВКу, ОРОС та Тердиву (Первомайськ). — 1929. — 16 січня.
454. Куркулі — спекулянти перед судом // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1928. — 26 лютого.

455. «Куркулю немає ходу до сільради» : агітаційний малюнок // Наддніпрянська правда. Щоденна робітничо-селянська газета. Орган Херсонського ОК КП(б)У, ОВК, Міськради та ОРПВ (Херсон). — 1929. — 13 січня.
456. «Куркуль, віддай пайки» : політична карикатура // Червоний степ. Газета окркомуні КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1928 (листопад).
457. Куркульська «Згода» : політична карикатура // Селянська правда. Орган Первомайського Окрпаркому, ОкрВКу, ОРОС та Тердиву (Первомайськ). — 1929. — 17 березня.
458. Куркульська пісенька : політична карикатура // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1928. — 19 липня.
459. «Куркульські обідають, а бідняцькі...» : агітаційний малюнок // Червоний степ. Газета окркомуні КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 13 лютого.
460. Куркульські хитрощі : політична карикатура // Червона армія. Щоденна газета Політичного управління Української військової округи (Харків). — 1929. — 28 березня.
461. Кустарный А. Результаты производства контрольных нажинов и обмолотов в 1928 году (Предварительные итоги) / А. Кустарный // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929 (май). — № 5. — С. 117—120.
462. Кушнір О. Про єдиний сільськогосподарський податок на 1927–28 рік / О. Кушнір. — Харків : Радянський селянин, 1927. — 85 с.
463. Латвії загрожує голод // Червона армія. Щоденна газета Політичного управління Української військової округи (Харків). — 1928. — 4 листопада.

464. Лебединський І. Експорт сільськогосподарських продуктів з України / І. Лебединський // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № II (V). — С. 77—81.
465. Лебединський І. Цінування сільськогосподарської продукції в зв'язку з роботами над балансом народного господарства / І. Лебединський, З. Фішкін // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № IV (VII). — С. 116—137.
466. Левадай-Дірксен Е. Злидні : фото / Е. Левадай-Дірксен // Фото для всіх. Місячник масової фотороботи (Харків). — 1929. — № 2. — С. 68.
467. Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні / М. Левенштам // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 8 (30 квітня). — С. 37—53.
468. Левенштам М. Проблема підвищення врожайности на Україні / М. Левенштам // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 2 (31 січня). — С. 65—81.
469. Левенштам М. Підсумки роботи щодо боротьби з посухою в степу / М. Левенштам // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 10 (31 травня). — С. 32—38.
470. Лежнев-Финьковский П. Индустриализация страны и развитие зернового хозяйства / П. Лежнев-Финьковский. — Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1929. — 251 с.
471. Ленінські дні, Вінниччина : Мітинг за участі селян і червоноармійців ; Хлібна валка з нагоди роковин смерті вождя ; По дорозі до зсипного пункту : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 8. — С. 11.

472. Лівшиць Н. До питання про праву небезпеку / Н. Лівшиць // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 23 (15 грудня). — С. 18—32.
473. Л. К. Балет у житті, або обивательський чарльстон «сухарики»: політична карикатура / Л. К. // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1929. — № 3—4. — С. 5.
474. Л. М. П'ятирічка і права опозиція : політична карикатура // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 13.
475. Лосицкий А. Е. Крестьянские хлебные запасы / А. Е. Лосицкий // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 2 (февраль). — С. 29—44.
476. Лосицкий А. Е. Распределение крестьянских хлебных запасов / А. Е. Лосицкий // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 4 (апрель). — С. 12—22.
477. Лосицкий А. Е. Нормы потребления хлебной продукции в СССР / А. Е. Лосицкий // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 8 (август). — С. 13—15.
478. Лосицкий А. Е. Динамика потребления хлебных продуктов в СССР в связи с реконструкцией питания / А. Е. Лосицкий // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 12 (декабрь). — С. 17—25.
479. Л-р Л. К. Скільки треба з'їдати харчів / Л-р Л. К. // Комунарка України. Орган Центрального відділу робітниць та селянок ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 24. — С. 24.
480. Лубны-Герцык Л. Естественное движение населения СССР за 1926 г. / Л. Лубны-Герцык // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 8 (август). — С. 85—90.
481. Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1960 : Справочник [Сост. : А. И. Кокурин, Н. В. Петров ; науч. ред. Р. Г. Пихоя]. — Москва : Междунар. фонд «Демократия», 1997. — 348 с.

482. Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936 : Архив Сталина. Документы высших органов партийной и гос. власти / Фонд А. Н. Яковлева ; [сост. В. Н. Хаустов ; В. П. Наумов ; Н. С. Плотникова]. — Москва : Междунар. фонд «Демократия», 2003. — 912 с.
483. Магидович И. Тяжесть обложения крестьянства / И. Магидович // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 4 (апрель). — С. 78—85.
484. Максимовский. Количественные итоги и качественные достижения работы мельпредприятий акционерного общества «Союзхлеб» за 1927/28 операционный год / Максимовский // Советское мукомолье и хлебопечение. Ежемесячный журнал по технике и экономике заготовки, хранения и переработки зерна и зерновых продуктов (Москва). — 1929. — № 1 (январь). — С. 48—50.
485. Мазлах С. Страхування засівів від неврожаю чи утворення продовольчого та насінньових фондів / С. Мазлах // Господарство України. Щомісячний політико-економічний журнал (Харків). — 1929. — № 6 (червень). — С. 100—104.
486. Маленькі діточки, рочків... під 25» : політична карикатура // Червоний степ. Газета окркому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 7 травня.
487. Мальберг Є. Як не треба ставати обличчям до села : політична карикатура // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1925. — № 17. — С. 400.
488. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. — Киев, 1992. — 114 с.
489. Мельников Д. Різдво культурної революції : агітаційний малюнок // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1928. — № 12. — С. 7.

490. «Мертві душі» на пайках : політична карикатура // Червоний степ. Газета окркому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 16 червня.
491. Микоян А. И. Так было / А. И. Микоян. — Москва : Вагриус, 1999. — 612 с.
492. Милютин В. О результатах урожая / В. Милютин // Правда. Орган Центрального Комитета и Московского Комитета ВКП (б). — 1928. — 18 жовтня.
493. Милявский И. О. Предварительные балансы овощей в 1924/25 и 1925/26 гг. / И. О. Милявский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 4 (апрель). — С. 26—40.
494. Милявский И. О. Балансы специальных культур / И. О. Милявский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 12 (декабрь). — С. 13—34.
495. Милютин В. П. История экономического развития СССР (1917—1927) / В. П. Милютин. — Москва ; Ленинград : Издание ВСНХ, 1928. — 71 с.
496. Минаев С. Основные итоги народно-хозяйственного развития Украины за 1926/27 год / С. Минаев // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 1 (январь). — С. 3—10.
497. Минаев С. Основные хозяйственные итоги 1926—27 г. / С. Минаев // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 2 (февраль). — С. 15—46.
498. Минаев С. К хозяйственным итогам 1927—28 г. / С. Минаев // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 12 (декабрь). — С. 20—36.
499. Минц Л. Безработица среди еврейского населения / Л. Минц // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 7 (июль). — С. 47—60.

500. Михайлевич Н. Вага оподаткування / Н. Михайлевич // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 12 (декабрь). — С. 116—127.
501. Михайловский А. Хлебозаготовительная кампания 1926—27 года / А. Михайловский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 3 (март). — С. 13—20.
502. Михайловский А. Рыночный хлебооборот в 1926—27 году / А. Михайловский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 9 (сентябрь). — С. 62—67.
503. Михайловский А. Хлебозаготовки и хлебооборот за I квартал нового сел.-хоз. года / А. Михайловский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 11 (ноябрь). — С. 63—70.
504. Михайловский А. Внешняя торговля СССР по сравнению с 1913 годом / А. Михайловский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 1 (январь). — С. 74—79.
505. Михайловский А. Видимые хлебные запасы на 1 апреля 1928 г. / А. Михайловский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 4 (апрель). — С. 86—89.
506. Мишкіс В. Чотири роки відбудовного періоду на Україні / В. Мишкіс // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № III. — С. 19—39.
507. Мінаєв С. В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад: 1928—1929 рр. / С. В. Мінаєв ; Центр. стат. управа УСРР. — Харків, 1929. — 73 с.
508. Мінаєв С. Основні риси народного господарства в I півріччі 1927—28 року / С. Мінаєв // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № I. — С. 3—10.
509. Мінаєв С. Кон'юнктура народного господарства України за три квартали 1927—28 року / С. Мінаєв // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № II. — С. 4—11.

510. Мінаєв С. Кон'юнктура народнього господарства України 1927–28 року / С. Мінаєв // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № III. — С. 3—18.
511. Мінаєв С. До основних підсумків поголового перепису населення України / С. Мінаєв // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 15–16 (серпень). — С. 51—82.
512. Мінаєв С. Кон'юнктура народнього господарства України в I кварталі 1928–29 року / С. Мінаєв // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № I (IV). — С. 3—18.
513. Мінаєв С. Народнє господарство України в I півріччі 1928–29 року / С. Мінаєв // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № II (V). — С. 3—12.
514. Мінаєв С. Кон'юнктура народнього господарства України в першому році п'ятирічки / С. Мінаєв // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № IV (VII). — С. 3—15.
515. Мінаєв С. Приватний капітал у народньому господарстві України / С. Мінаєв // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 5 (15 березня). — С. 58—79.
516. Мітинг за участі селян і червоноармійців («Ленінські дні», Вінничина, січень 1929 р.) : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 8. — С. 11.
517. 517. Молотов В. До підсумків листопадового пленуму ЦК ВКП(б): доповідь на Московському партактиві, 30 листопада, 1928 року /
В. Молотов. — Харків : Пролетарій, 1928. — 32 с.

518. Молочанський А. Попи шкодять сільському господарству / А. Молочанський // Безвірник. Популярно-науковий та методичний антирелігійний місячник Всеукраїнської Ради спілок безвірників (Харків). — 1929. — № 5 (березень). — С. 27—28.
519. Моор Д. Дайош другу позику : агітаційний малюнок / Д. Моор // Правда. Орган Центрального Комітета і Московського Комітета ВКП (б). — 1928. — 1 вересня.
520. Моравинський М. Обіг зернових продуктів в селянських господарствах України 1927–28 р. (за матеріалами рахівничих записів) / М. Моравинський // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № III. — С. 49—53.
521. Морозинський М. Зернові запаси сільської людности України року 1927–28 / М. Морозинський // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № II. — С. 28—34.
522. Моор Д. «107 статья : маленькая, но остренькая» : політична карикатура / Д. Моор. — Правда. Орган Центрального Комітета і Московського Комітета ВКП (б). — 1928. — 17 февраля ; Крестьянская газета. Орган Центрального Комітета Коммунистической партии (большевиков). — 1928. — 21 февраля.
523. Мотузко М. «Зовсім нового типу українці».... (До організаційно-ідеологічних та програмових основ українського фашизму) / М. Мотузко // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 7–8 (квітень). — С. 70—79 ; № 9 (15 травня). — С. 70—81.
524. Мулярчук Е. Система с.-х. кредита на Украине / Е. Мулярчук // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 11 (ноябрь). — С. 14—29.
525. М-х С. Сучасний стан і перспективи державного страхування на селі / С. М-х // Господарство України. Щомісячний політико-

- економічний журнал (Харків). — 1929. — № 4 (квітень). — С. 102—113.
526. Мышкис В. С. Баланс народного хозяйства Украины / В. С. Мышкис // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 1 (январь). — С. 47—80 ; № 2 (февраль). — С. 47—82.
527. На дослідній станції визначають якість озимого хліба : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 8. — С. 3.
528. Нансен Фритъф : фото // Вісник Червоного хреста УСРР. Двохтижневий ілюстрований журнал Центрального комітету Червоного хреста України (Харків). — 1928. — № 3—4—5. — С. 41.
529. На Полтавській беконній фабриці. Готують продукцію на експорт : фото // Радянський селянин. Селянський сільсько-господарський двохтижневий журнал (Харків). — 1929. — № 14. — С. 43.
530. На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924—1953 гг.). Справочник / Науч. редактор А. А. Чернобаев. — Москва : Издательство «Новый хронограф», 2008. — 784 с.
531. Нарком торгівлі УСРР І. Вейцер : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 6. — С. 16.
532. Народньо-господарський розвиток України найближчого п'ятиріччя // Шлях індустріалізації. Щотижневий журнал Української економічної наради (Харків). — 1929. — № 5—6. — С. 4—8.
533. Насіння: не їсти, їсти (Радянська преса про негаразди у кампанії надання допомоги потерпілим від недороду) : політична карикатура // Селянська правда. Орган Первомайського Окрпаркому, ОкрВКу, ОРОС та Тердиву (Первомайськ). — 1929. — 27 лютого.

534. На смітничок, куркулику, на смітничок : політична карикатура // Селянська правда. Орган Первомайського Окрпаркому, ОкрВКу, ОРОС та Тердиву (Первомайськ). — 1929. — 3 лютого.
535. На Україні заготовлено 260,2 міл. пудів хліба. Річний план заготівель виконано на 98,2% // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 4 липня.
536. На харчовому пункті Червоного Хреста. Видача безкоштовних обідів дітям постраждалих від недороду районів (південь України, 1929 р.) : фото // Червоний хрест. Двохтижневий ілюстрований журнал Центрального комітету Червоного хреста України (Харків). — 1929. — № 7–8. — С. 15.
537. На червону дошку : агітаційний малюнок // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 16 червня.
538. На чорну дошку : агітаційний малюнок // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 17 березня.
539. «Наші голодують» : політична карикатура // Селянська правда. Орган Первомайського Окрпаркому, ОкрВКу, ОРОС та Тердиву (Первомайськ). — 1929. — 29 березня.
540. Не дамо розперезатися куркулеві : політична карикатура // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 15 березня.
541. «Неорганізовані діти несвідомих батьків» : фото // Червоний хрест. Двохтижневий ілюстрований журнал Центрального комітету Червоного хреста України (Харків). — 1929. — № 2. — С. 6.
542. Нерубенко В. «Пропав замах» : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1929. — № 11.

543. Нифонтов В. Мясной баланс СССР в 1925/26 и 1926/27 годах / В. Нифонтов // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 9 (сентябрь). — С. 10—29.
544. Нуринов А. Чого вимагає хлібний ринок / А. Нуринов // Шлях індустріалізації. Щотижневий журнал Української економічної наради (Харків). — 1929. — № 1. — С. 16—17.
545. Нуринов А. Завдання в справі раціоналізації використання хліба / А. Нуринов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 13 (15 липня). — С. 23—38.
546. Нуринов А. Підсумки хлібозаготівель 1927—28 р. та перспективи хлібозаготівель і хлібообороту УСРР у 1928—29 р. / А. Нуринов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 15—16 (серпень). — С. 11—19.
547. Нуринов А. Підсумки товарообороту 1927—28 року і перспективи на 1928—29 рік по УСРР / А. Нуринов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 19 (15 жовтня). — С. 107—108.
548. Нуринов А. Ринок сільськогосподарської сировини і тваринних продуктів УСРР / А. Нуринов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 10 (31 травня). — С. 32—38.
549. Нуринов О. Хлібозаготівлі і постачання населення в 1928—29 році / О. Нуринов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 11—12 (червень). — С. 50—58.
550. Н. Х. Два світи : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1929. — № 3—4. — С. 4.
551. Облік та зважування зерна (Хлібозаготівельна кампанія на Київщині) : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний

- журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1928. — № 15. — С. 252.
552. Овзер. Селянка плете кошика : фото / Овзер // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1927. — № 11, перша сторінка (обкладинка).
553. Овзер. Сліпий лірник мандрує селами : фото / Овзер // Советское фото. — 1928. — № 4. — С. 184.
554. Одінцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація / О. Одінцов. — Харків : Сільський господар, 1928. — 32 с.
555. Одинцов А. Завдання сільськогосподарської кооперації / А. Одинцов // Господарство України. Щомісячний політико-економічний журнал (Харків). — 1929. — № 6 (червень). — С. 127—136.
556. Онуфрієв В. Масляний кризис и масличные культуры Украины / В. Онуфрієв // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 5 (май). — С. 87—92.
557. Онуфрієв В. Природа хлібу як товару / В. Онуфрієв. — Харків : «Сільський господар», 1928. — 48 с.
558. Онуфрієв В. Контрактація в сільському господарстві на Україні / В. Онуфрієв. — Харків : Сільський господар, 1929. — 126 с.
559. О пятилетнем плане развития народного хозяйства : постановление V съезда Советов СССР. 28 мая 1929 г. // Съезды советов Союза Советских социалистических республик. Сборник документов 1922—1936 гг. — Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1960. — С. 155—161.
560. Організація виручила : агітаційний малюнок // Червоний степ. Газета окркомуну КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1928, листопад.

561. Організовані діти свідомих батьків : фото // Червоний хрест. Двохтижневий ілюстрований журнал Центрального комітету Червоного хреста України (Харків). — 1929. — № 2. — С. 6.
562. Організуйте гарячі сніданки для школярів — дітей наймитів, бідноти й середняцтва : агітаційний малюнок // Червоний Хрест. Двохтижневий ілюстрований журнал Центрального комітету Червоного хреста України (Харків). — 1929. — № 22, перша сторінка (обкладинка).
563. Основні питання радянської партійної преси : доповідь тов. Інгулова на Всесоюзній нараді редакторів // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 28 вересня.
564. «От на що пайка...» : політична карикатура // Червоний степ. Газета окркомуну КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 7 травня.
565. Оформлення забірних книжок у крамниці Цербкоопу. Прикріплення до крамниць ХЦРК (заповнення анкет) // Комунарка України. Орган Центрального відділу робітниць та селянок ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 10. — С. 5.
566. Пам'ять народу : геноцид в Україні голодом 1932–1933 років : Свідчення. У 2 кн. / Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фондація укр. геноциду, Ін-т історії України НАН України ; упоряд. О. Веселова, О. Нікілев ; вступ. ст. О. Веселова ; редкол : В. Смолій (відпов. ред.) та ін.]. — Київ : Калита, 2009.
Кн. 1. — 935 с.
Кн. 2. — 919 с.
567. Пасхавер І. До вивчення темпу зростання врожаїв / І. Пасхавер // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № II (V). — С. 151—153.

568. Перевірка якості яєць : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1927. — № 38, перша сторінка (обкладинка).
569. Перчик Л. Найновіша «теорія» радянської економіки / Л. Перчик // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 6 (30 березня). — С. 51—59.
570. Петрицький А. Андрієві Левицькому і Ко : політична карикатура / А. Петрицький // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1928. — № 13, перша сторінка (обкладинка).
571. Петрицький А. Безпорадне становище : політична карикатура / А. Петрицький // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1929. — № 8, перша сторінка (обкладинка).
572. Петрицький А. «Жук-кузька» : політична карикатура / А. Петрицький // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1927. — № 16, перша сторінка (обкладинка).
573. Петрицький А. Урочисте свято в ХЦРК. Масло привезли!!! : політична карикатура / А. Петрицький // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1929. — № 5—6. — С. 4.
574. Петров. Хліб буде! / Петров // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1928. — № 13 (110), обкладинка.
575. Петров. Селянки в гостях у червоноармійців / Петров // Глобус. — 1929. — № 12, перша сторінка (обкладинка).
576. Петровський Г. І. Доповідь про роботу на селі / Г. І. Петровський // Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—29 листопада 1927 р. : Стенограф. звіт. — Харків, 1928. — С. 388—406.

577. Петровський Г. І. Стан сільського господарства й чергові завдання / Г. Петровський // Радянська Україна. Журнал Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — № 1 (38). — С. 5—21.
578. Перед новым хозяйственным годом // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 8—9 (август-сентябрь). — С. 5—17.
579. Перші підсумки перевиборів сільрад // Большевик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 3 (15 лютого). — С. 3—9.
580. Письма во власть. 1917–1927 : Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / [Ин-т гос. упр. и соц. исслед. Моск. гос. ун-та им. М.В. Ломоносова и др.; Сост. : А. Я. Лившин и др. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. — 663 с.
581. Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. : Сборник документов / Государственная архивная служба РФ ; Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории / Л. Кошелева (сост.). — Москва : Россия молодая, 1995. — 303 с.
582. Підгайський. Небувале вимерзання ґрунту / Підгайський // Погода й життя. Місячний науково-популярний журнал (Харків). — 1929. — № 4. — С. 67.
583. Підсумки квітневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) : Доповідь тов. Сталіна на активі Московської організації 13 квітня 1928 р. // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1928. — 18 квітня.
584. Підсумки листопадового пленуму ЦК ВКП(б) і завдання КП(б)У : доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У т. С. В. Косіора на XIV

- окружній партконференції Київщини // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1929. — 8 січня.
585. Підсумки об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У : доповідь тов. Л. М. Кагановича на загальноміському активі Харківської парторганізації // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1928. — 28 березня.
586. Під час Всесоюзного двотижневика заощаджень : фото // Шлях до здоров'я. — 1929, — № 6 (5 квітня), перша сторінка (обкладинка).
587. Під час XI Всеукраїнського з'їзду рад. Делегатки з'їзду в редакції журналу «Селянка України» (Харків, 1929 р.) : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1929. — № 4. — С. 15.
588. Піп – куркульський грамофон : політична карикатура // Безвірник. Популярно-науковий антирелігійний двотижневик Всеукраїнської ради спілок безвірників (Харків). — 1929. — № 2. — С. 56.
589. Повідомлення ХЦРК про заміну тимчасових забірних карток забірними книжками // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1929. — 17 квітня.
590. Повна міжнародна номенклатура й класифікація хвороб та причин смерті / Центральна статистична управа УСРР ; ред. О. Корчак-Чепурківський. — Харків : Видання ЦСУ УСРР, 1929. — 61 с.
591. Подяка професора Нансена // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1929. — 25 січня.
592. Политбюро ЦК РКП(б) ВКП(б). Повестки дня засідань (1919–1929 гг.). — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — 832 с.

593. Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки», 1923–1939 / Федер. архив. служба России ; Рос. гос. архив соц.-полит. истории и др. ; редкол. : Г. Адибеков и др. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — 398 с.
594. Попов Ф. Борьба з засухой в Степи / Ф. Попов // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 8–9 (август–сентябрь). — С. 148–157.
595. Попов Ф. Проблема посухи в степу УСРР і розселення / Ф. Попов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 12 (30 червня). — С. 50–60.
596. Попов Ф. Проблема аграрної перенаселеності та шляхи розвитку народного господарства УСРР / Ф. Попов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 21–22 (листопад). — С. 64–72 ; № 24 (31 грудня). — С. 64–76.
597. Портрет темряви : Свідчення, документи і матеріали : У 2-х кн. / П. Л. Яшук (авт.-упоряд.) ; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. — Київ : Дивосвіт ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1999.
- Кн. 1. — 705 с.
- Кн. 2. — 611 с.
598. «Посилити антирелігійний фронт!» : політична карикатура // Селянське життя. Селянська газета Запорізького окружкому КП(б)У та Окрвиконкому (Запоріжжя). — 1929. — 15 травня.
599. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про утворення Центральної Урядової комісії при РНК УСРР і місцевих урядових комісій при РНК АМ СРР та окружних виконавчих комітетах у справі ліквідації наслідків недороду на півдні України і допомоги людності, що потерпіла від недороду» // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 19 грудня.

600. Постанова НКОЗ УСРР «Про санітарно-епідемічний стан недорідних округ: Херсонської, Миколаївської та Одеської» (Харків, січень 1929 р.) // Бюлетень народного комісаріату охорони здоров'я УСРР (Харків). — 1929. — 31 січня. — № 3. — Арт. 35.
601. Постанова РНК УСРР за державним бюджетом Української соціалістичної радянської республіки на 1929–30 рік. — Харків, 1930.
602. Постановление СНК УСРР по государственному бюджету Украинской социалистической советской республики на 1928–29 бюджетный год. — Харків, 1929.
603. Поточний момент і преса : доповідь тов. Молотова на Всесоюзній нараді редакторів 22 вересня 1928 року // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 27 вересня.
604. Правління ХЦРК повідомляє (про порядок видачі ХЦРК забірних книжок) // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1929. — 26 березня.
605. Президія Всеукраїнського з'їзду рад (Харків, травень, 1929 р.) : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1929. — № 9. — С. 2.
606. Президія ВУЦВК. Звіт про хлібозаготівлі // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 3 лютого.
607. Президія ВУЦВК. Як відбувається реалізація позики зміцнення селянського господарства // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 13 липня.
608. Прикріплення до крамниць ХЦРК (Оформлення забірних книжок у крамниці Церобкоопу) : фото // Комунарка України. Орган

- Центрального відділу робітниць та селянок ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 10. — С. 5.
609. Причини загибелі озимини на Україні // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 25 липня.
610. Про заходи для підняття врожайности : постанова ЦВК СРСР від 15 грудня 1928 р. // Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. — 1928. — 16 грудня ; Собрание законов и распоряжений. Отдел первый. — 1928. — № 69. — Ст. 643.
611. Прозоровский К. Хлебный рынок и хлебные цены во II квартале 1928/29 с.-х. года / К. Прозоровский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 2 (февраль). — С. 64—74.
612. Прозоровский К. Хлебные цены и хлебный рынок в третьем квартале 1927/28 сельскохозяйственного года / К. Прозоровский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 6 (июнь). — С. 55—61.
613. Про переведення санітарно-харчового догляду за громадським харчуванням : Обіжне розпорядження НКЗУ № 294.10.4 від 25 жовтня 1928 р. // Бюллетень Народного комісаріату охорони здоров'я (Харків). — 1928. — № 21. — Ст. 321.
614. Промова тов. Петровського на засіданні президії ВЦКНС // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 17 липня.
615. Промова тов. Петровського на засіданні Союзної Ради 5-го грудня // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 7 грудня; Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 7 грудня.

616. Пятилетний план развития народного хозяйства : резолюция XVI Всесоюзной конференции ВКП(б), утвержденная пленумом ЦКВ КП(б) 29 апреля 1929 г. // Правда. Орган Центрального Комитета и Московского Комитета ВКП (б). — 1929. — 30 квітня.
617. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — Москва–Ленинград : Гос. изд.-во, 1928. — 1416 с.
618. Раевич Г. Денежный баланс крестьянского хозяйства / Г. Раевич // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР. Москва. — 1927. — № 5 (май). — С. 10—22.
619. Ратманов М. Виключно рідкі морози в Європі / М. Ратманов // Погода й життя. Місячний науково-популярний журнал (Харків). — 1929. — № 2, лютий. — С. 33—34.
620. Репашевський Є. Погода в лютому 1929 р. На Херсонщині / Є. Репашевський // Погода й життя. Місячний науково-популярний журнал (Харків). — 1929. — № 4. — С. 66.
621. Редін М. Паростки соціалізму на селі / М. Редін // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 2 (30 січня). — С. 9—26.
622. Резніков М. Степове господарство України в боротьбі з посухою / М. Резніков // Шлях індустріалізації. Щотижневий журнал Української економічної наради (Харків). — 1929. — № 4. — С. 5—7.
623. Резніков М. До п'ятирічного плану сільського господарства / М. Резніков // Шлях індустріалізації. Щотижневий журнал Української економічної наради (Харків). — 1929. — № 5–6. — С. 32—35.
624. Рейзельман А. Хлібні ціни по Україні 1928–29 с.-г. р. / А. Рейзельман // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № III (VI). — С. 109—114.
625. Рекітар І. Динаміка вкладів та соціальний склад вкладників ощадних кас України / І. Рекітар // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № I. — С. 70—73.

626. Риков О., Томський М., Калінін М. на XV партз'їзді : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1928. — № 1. — С. 2.
627. Рыклин Г. Проказы тети Хиври / Г. Рыклин // Известия. Орган Центрального исполнительного комитета советов рабочих крестьянских и красноармейских депутатов (Москва). — 1929. — 3 лютого.
628. Рыков А. И. Избранные произведения / А. И. Рыков. — Москва : Экономика, 1990. — 495 с.
629. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) / А. Річицький // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 2 (30 січня). — С. 73—93 ; № 3 (15 лютого). — С. 64—84.
630. Робота Червоного Хреста : агітаційний малюнок // Червоний степ. Газета окркому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1928, листопад.
631. Рогозин М. Нужны ли районные конторы Союзхлеба на Украине (К вопросу об организационной структуре Союзхлеба) / М. Рогозин // Советское мукомолье и хлебопечение. Ежемесячный журнал по технике и экономике заготовки, хранения и переработки зерна и зерновых продуктов (Москва). — 1929. — № 5 (май). — С. 30—35.
632. Рожанский И. Страхование от неурожаев / И. Рожанский // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 5 (май). — С. 81—86.
633. Ротов К. Нове у вихованні : політична карикатура / К. Ротов // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1928. — № 39. — С. 7.
634. Ротов К. Взяли у роботу : політична карикатура / К. Ротов // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 2, перша сторінка (обкладинка).

635. Ротов К. Гра в куркульські підголоски : політична карикатура / К. Ротов // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 13.
636. Румунський уряд нічим не допомагає голодуючим Бессарабії // Червона армія. Щоденна газета Політичного управління Української військової округи (Харків). — 1928. — 27 листопада.
637. Рух хлібних вантажів у березні 1928 р. і у березні 1929 р. Завезення у великі центри з розподілом по районах відправки: 15 великих центрів Споживчої смуги, 2 — БСРР, 15 — УСРР, 2 — Північного Кавказу, 4 — Середнього і Нижнього Надволжя, 2 — ЗСФРР, 2 — Узбецької СРР : діаграма // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ ССРСР (Москва). — 1929. — № 4. — С. 151.
638. Рух хлібних вантажів у лютому 1928 р. і у лютому 1929 р. Завезення в крупні центри з розподілом по районах відправки: 15 крупних центрів Споживчої смуги, 2 — БСРР, 15 — УСРР, 2 — Північного Кавказу, 4 — Середнього і Нижнього Поволжя, 2 — ЗСФРР, 2 — Узбецької СРР : діаграми // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ ССРСР (Москва). — 1929. — № 3. — С.152.
639. Рух хлібних вантажів у січні 1928 р. й у січні 1929 р. Завезення у великі центри з розподілом по районах відправки : 15 великих центрів Споживчої смуги, 2 — БСРР, 15 — УСРР, 2 — Північного Кавказу, 4 — Середнього та Нижнього Надволжя, 2 — ЗСФРР, 2 — Узбецької СРР : діаграма // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ ССРСР (Москва). — 1929. — № 2. — С. 152.
640. Самокритика і завдання преси : промова тов. Ярославського на Всесоюзній нараді редакторів // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1928. — 30 вересня.
641. Сандлер А. До розвитку сільськогосподарських промислів серед єврейського містечкового населення / А. Сандлер // Господарство України. Щомісячний політико-економічний журнал (Харків). — 1929.

- № 5 (травень). — С. 124—132 ; 1929. — № 6 (червень). — С. 105—116.
642. С. А. Самоубийства на Украине / С. А. // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 9 (сентябрь). — С. 97—100.
643. Сатуновський Л. Кількість осіб найманої праці по Україні за 1925–26–1928–29 рр. / Л. Сатуновський // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № IV (VII). — С. 53—59.
644. Свято врожаю // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 20 вересня.
645. С. Г. Антисемітське радіо: політична карикатура / С. Г. // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 2. — С. 25.
646. С. Г. Вибори по-куркульськи: політична карикатура / С. Г. // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1928. — № 48. — С. 8 ; Безвірник. Популярно-науковий антирелігійний двотижневик Всеукраїнської ради спілок безвірників (Харків). — 1929. — № 2. — С. 56.
647. Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами : Стат. сведения по сельскому хозяйству СССР за 1927 – 1930 гг. — Москва ; Ленинград : Соцэкгиз, 1932. — 216 с.
648. Сельскохозяйственный налог на Украине в 1928/ 29 гг. — Харьков, 1929. — 34 с.
649. Селяни врожайних округ повинні допомогти недорідним районам. Лист голови ВУЦВК Г. Петровського // Червоне село. — 1928. — № 9 (вересень).
650. Селяни в черзі на прийом до Григорія Петровського (У приймальні голови ВУЦВК Г. Петровського) : фото // Глобус.

- Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1929. — № 1. — С. 10.
651. Селяни знищують ховрахів : фото // Радянський селянин. Селянський сільсько-господарський двохтижневий журнал (Харків). — 1929. — № 9. — С. 14.
652. Селяни купують облігації позики : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1928. — № 18. — С.14.
653. Селяни працюють : фото // Фото для всіх. Місячник масової фотороботи (Харків). — 1928. — № 5. — С. 21.
654. Селянки працюють у полі : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1929. — № 15. — С. 45.
655. Селяни працюють (УСРР, 1929 р.) : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 8. — С. 18.
656. Селяни привезли хліб до кооперативу : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1928. — № 18 (25 вересня), перша сторінка (обкладинка).
657. Селянин оглядає товар у магазині сільськогосподарських машин : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1929. — № 7. — С. 17.
658. Селянин перевіряє схожість насіння (Напередодні весняних польових робіт) : фото // Радянський селянин. Селянський сільськогосподарський двохтижневий журнал (Харків). — 1929. — № 3. — С. 12.

659. Селянка продає молоко : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1925. — № 22. — С. 519.
660. Селянки садять цибулю : фото // Полтавський селянин. Сільськогосподарський популярно-науковий двохтижневик. Видання Полтавської сільськогосподарської дослідної станції ім. С. К. Луценка (Полтава). — 1929. — № 9, перша сторінка (обкладинка).
661. Селянки слухають доповідь про 8 березня (с. Кагарлик, Київська округа) : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1929. — № 5, перша сторінка (обкладинка).
662. Селяни сіють городину : фото // Радянський селянин. Селянський сільськогосподарський двохтижневий журнал (Харків). — 1929. — № 14. — С. 18.
663. Селяни чистять насіння, ремонтують плуги (Напередодні весняно-польових робіт) : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1929. — № 6. — С. 20.
664. Селянин перевіряє стан озимини : фото // Радянський селянин. Селянський сільськогосподарський двохтижневий журнал (Харків). — 1929. — № 8. — С. 18.
665. Селянко, пам'ятай, що ощадкаса – твій вірний товариш : агітаційний малюнок // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1929. — № 7. — С. 22.
666. Семёнов Т. Племенной состав населения СССР (По данным переписи населения 1926 г.) / Т. Семёнов // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 11 (ноябрь). — С. 94—102.

667. Сергеев Г. И. Внешняя торговля СССР в 1926–27 г. / Г. И. Сергеев // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 12 (декабрь). — С. 68—74.
668. Серед білого дня : політична карикатура // Червоний степ. Газета окркому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 22 травня.
669. Сиволап П. С. Местный бюджет Украины в 1927–28 г. / П. С. Сиволап // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 8–9 (август–сентябрь). — С. 30—45.
670. Сігал Б. Приватний капітал в народньому господарстві України / Б. Сігал // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № II. — С. 36—45.
671. Сігал Б. Державні позики на Україні / Б. Сігал // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № III (VI). — С. 70—81.
672. Сігал Б. Третя позика індустріалізації на Україні / Б. Сігал // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № IV (VII). — С. 84—90.
673. Сігов Ф. Вичистили зі служби : політична карикатура / Ф. Сігов // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 13. — С. 4.
674. Сільські діти прилаштовують виборчий плакат на громадському колодязі : фото // Комунарка України. Орган Центрального відділу робітниць та селянок ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 6. — С. 10.
675. Сирота О. Проблема гарнцевого сбора / О. Сирота // Советское мукомолье и хлебопечение. Ежемесячный журнал по технике и экономике заготовки, хранения и переработки зерна и зерновых продуктов (Москва). — 1929. — № 5 (май). — С. 305—307.

676. Скороход К. Зимова чорна буря / К. Скороход // Погода й життя. Місячний науково-популярний журнал (Харків). — 1929. — № 4. — С. 66.
677. Складання мішків з хлібом на приймальному пункті при залізничній станції : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1928. — № 5. — С. 77.
678. Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму / М. Скрипник // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 6 (30 березня). — С. 44—50.
679. Скрипник М. Лист до тов. Лебеда / М. Скрипник // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 9—10 (травень). — С. 9—18.
680. Смірнов К. Дрібне селянське господарство й перспективи колективізації / К. Смірнов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 7 (15 квітня). — С. 55—61.
681. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик. Отдел первый. — Москва : Типография при Управлении Делами СНК СССР и СТО, 1928 (Официальное издание Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Совета Труда и Оборона).
682. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик за 1929 год. Отдел первый. — Москва : Типография при Управлении Делами СНК СССР и СТО, 1929 (Официальное издание Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Совета Труда и Оборона).
683. «Совершенно секретно» : Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). — Т. 7. — Москва, 2004 — 767 с.

684. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД : Документы и материалы : В 4-х тт. — Т. 2. — 1923–1929 / Под. ред. А. Береловича, В. Данилова — Москва : РОССПЭН, 2000. — 1168 с.
685. Советское руководство. Переписка. 1928–1941 / Ин-т гос. упр. и соц. исслед. Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова и др.; Сост. : А. В. Квашонкин и др. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 519 с.
686. Совецання по вопросам урожайной статистики // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 2. — С. 111—113.
687. Соколовський К. Торговельні обіги України 1926–27 року / К. Соколовський // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № II. — С. 79—84.
688. Соколовський К. Торгова мережа України в 1928–29 р. / К. Соколовський // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № III (VI). — С. 96—101.
689. Соловейчик С. Про перспективи піднесення урожайності в найближчому п'ятилітті / С. Соловейчик // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № II. — С. 21—27.
690. Соловейчик С. М. Перспективы повышения урожайности на Украине на ближайшее пятилетие (Разработка проблемы урожая проводилась комиссией Научно-консультационного совета НКЗ в составе Б. Н. Рождественского, П. И. Попова и представителя земплана С. М. Соловейчика на основе материалов, разработанных Областными Опытными станциями) / С. М. Соловейчик // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 7 (июль). — С. 52—70.
691. Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УСРР / В. М. Соловейчик // Хозяйство

- Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 10 (октябрь). — С. 30—47.
692. Соловейчик В. Машинно-тракторные станции и социалистическая реконструкция сельского хозяйства / В. Соловейчик // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1929. — № 1 (январь). — С. 5—11.
693. Солодуб П. Економічне районування й адміністративний поділ України / П. Солодуб. — Харків, 1922. — 234 с.
694. Солодуб П. Політичне значіння районування України / П. Солодуб // Червоний шлях. — 1925. — № 1—2. — С. 71—92.
695. «Спекулянтський колгосп» : політична карикатура // Селянська правда. Орган Первомайського Окрпаркому, ОкрВКу, ОРОС та Тердиву (Первомайськ). — 1929. — 17 березня.
696. Спілкування жінок біля криниці. «Все село про ці балачки знатиме» : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1928. — № 2. — С. 18.
697. Спорудження магістралі (На громадських роботах, 1929 р.) : фото // Радянський селянин. Селянський сільськогосподарський двохтижневий журнал (Харків). — 1929. — № 8. — С. 44.
698. Справочник важнейших деректив по поднятию урожайности / Сост. П. Магницкий ; предисл. М. Лацис. — Москва ; Ленинград : Госуд. изд.-во, 1929. — 239 с.
699. Спроби рятування озимини. Селяни у полі сокирами розбивають кригу (сільськогосподарська артіль «Надія», Зінов'ївська окр.) : фото // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 27 березня.
700. Ставровський Я. До питання про обчислення хлібофуражного балянсу / Я. Ставровський, С. Николський // Вісник статистики

- України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № II (V). — С. 147—150.
701. Сталін Й. В. Твори. Том 7: 1925 / Й. В. Сталін. — Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1948. — 415 с.
702. Сталін Й. В. Твори. Том 11: 1928 — березень 1929 / Й. В. Сталін. — Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. — 379 с.
703. Сталін Й. В. Про правий ухил у ВКП(б) : промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. (стенограма) // Сталін Й. В. Твори. — Т. 12. — С. 1—107.
704. Стан озимини цілком задовільний // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1929. — 31 січня.
705. Старенька з правим ухильцем : політична карикатура // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1928. — № 44 (листопад), перша сторінка (обкладинка).
706. Статистический справочник СССР за 1928 г. / Центральное Статистическое Управление СССР. — Москва : Статистическое издательство ЦСУ СССР, 1929. — 958 с.
707. Столяров В. Самообложение сельского населения Украинской ССР в 1927/28 г. / В. Столяров // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 9 (сентябрь). — С. 67—73.
708. Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева. — Москва : «Терра», 1991. — 271 с.
709. Строгов Н. Магази́нные очереди и меры борьбы с ними / Н. Строганов // Кооперативне будівництво. — 1928. — № 10. — С. 34—36.
710. Струмилин С. Г. Социальные проблемы пятилетки 1928/29—1932/33 / С. Г. Струмилин ; предисл. Г. М. Кржижановский. — [3-е изд., стер.]. — Москва ; Ленинград : Госиздат, 1929. — 64 с.

711. Суворов І. Під батогом бояр. Голодна й зруйнована Бессарабія / І. Суворов // Червоний степ. Газета окркомун КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 6 березня.
712. Сьогодні до Харківa прибуває делегація московських робітників // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 6 листопада.
713. Съезды советов Союза Советских Социалистических Республик. Сборник документов 1922–1936 гг. Том III. — Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1960. — 546 с.
714. Текущий момент и задачи нашей печати : доклад тов. Н. И. Бухарина на IV совещании рабселькоров // Правда. Орган Центрального Комитета и Московского Комитета ВКП (б). — 1928. — 2 грудня.
715. Темкін С. Хвороби робітничого постачання / С. Темкін // Шлях індустріалізації. Щотижневий журнал Української економічної наради (Харків). — 1929. — № 1. — С. 17—19.
716. Терещенко О. Селянин у полі (Полтавщина) : фото / О. Терещенко // Фото для всіх. Місячник масової фотороботи (Харків). — 1928. — № 4. — С. 41.
717. Тительбаум Н. Кредитно-денежная конъюнктура в 1927/28 г. / Н. Тительбаум // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 7 (июль). — С. 61—70.
718. Тительбаум Н. Денежные сбережения в СССР / Н. Тительбаум // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 12 (декабрь). — С. 88—95.
719. Томашевич П. Загальна метеорологія на службі сільського господарства України / П. Томашевич // Погода й життя. Місячний науково-популярний журнал (Харків). — 1929. — Ч. 3 (березень). — С. 39—41.

720. Том Бэлл. Голодный поход / Том Бэлл // Правда. Орган Центрального Комитета и Московского Комитета ВКП (б). — 1929. — 26 лютого.
721. Топіков А. Про забірну книжку : політична карикатура / А. Топіков // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 12. — С. 7.
722. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Том 1. Май 1927 — ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 880 с.
723. Тривають хлібозаготівлі. Селяни з мішками хліба у черзі біля вагів : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1929. — № 7. — С. 102.
724. 33-й голод : Народна книга-меморіал (Упоряд. : Коваленко Л. Б., Маняк В. А.). — Київ : Радянський письменник, 1991. — 584 с.
725. Тун Я. Основные моменты текущего хозяйственного дня и ближайшие задачи / Я. Тун // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 11 (ноябрь). — С. 1—13.
726. Тун Я. На пути социалистического строительства / Я. Тун // Господарство України. Щомісячний політико-економічний журнал (Харків). — 1929. — № 4 (квітень). — С. 93—102.
727. Тягнуть безголосих : політична карикатура // Червоний степ. Газета окркомун КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1929. — 3 квітня.
728. У «Кооптаху» пакують яйця на експорт (м. Золотоноша, Шевченківська округа, кінець 1920-х рр.) // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 8. — С. 10.

729. Україна : Статистичний щорічник : 1929 рік / Центральна статистична управа УСРР. — Харків, 1929. — 399 с.
730. Українці про голод 1932–1933 : Фольклорні записи Василя Сокола / НАН України ; Інститут народознавства. Відділ фольклористики ; С. Павлюк (наук. ред.), В. Сокіл (запис, упорядкув., вступ. ст., дод.). — Львів, 2003. — 231 с.
731. У Найвищому суді УСРР. Спекуляція хлібом і зловмисне підвищення цін // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 3 квітня.
732. У президії Другої Всеукраїнської партійної конференції (квітень 1929 р.) : фото // Комунарка України. Орган Центрального відділу робітниць та селянок ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 15. — С. 5.
733. Ураган над Україною // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 27 квітня.
734. Ураган на півдні України // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 28 квітня.
735. Урожайні округи мають допомогти недорідним : з промови тов. Чубаря на засіданні Раднаркому // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружкому КП(б)У (Харків). — 1928. — 3 листопада.
736. Уряд допомагає недорідним округам. Додаткові асигнування, ухвалені урядом // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 30 серпня.
737. Усатюк М. Чи не час уже ліквідувати черги по крамницям? / М. Усатюк // Кооперативне будівництво. — 1928. — № 11–12. — С. 30—34.

738. УСРР. Народний комісаріат юстиції. Збірник чинних постанов НКЮ, інструкцій, обіжників НКЮ й Найвищого суду УСРР : 1927–1928 рр. — Харків : Юрид. вид-во НКЮ УСРР.
739. У Харкові. Чому були черги на хліб 6-го листопада // Вісті Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 13 листопада.
740. У черзі за грошима за зданий хліб : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1928. — № 5. — С. 77.
741. Фарба А. Производственные нужды крестьянского хозяйства / А. Фарба // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 5 (май). — С. 54—70.
742. Фельштинский Ю. Г. Разговоры с Бухариным. Комментарий к воспоминаниям А. М. Лариной (Бухариной) «Незабываемое» с приложениями / Ю. Г. Фельштинский. — Москва : Изд.-во гуманитарной лит.-ры, 1993. — 142 с.
743. Фік. Вічний рух : політична карикатура / Фік // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1928. — № 5. — С. 7.
744. Філіпов М. Державний апарат України при 20-ти відсотковому скороченні / М. Філіпов // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № II. — С. 66—71.
745. Фрідкін Б. Газетні шкідники : політична карикатура / Б. Фрідкін // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1927. — № 8. — С.13.
746. Фрідкін Б. «Не было, нет и не будет» : політична карикатура / Б. Фрідкін // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1928. — № 23–24. — С. 9.

747. Фрідкін Б. Перли українізації : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1928. — № 3 (27).
748. Фрідкін Б. «Розрив» / Б. Розрив // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1927. — № 12, перша сторінка (обкладинка).
749. Фрідкін Б. Соцзмагання охоплює всі галузі нашого життя : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1929. — № 10.
750. Хай живе п'ятирічка! : політичний плакат // Безбожник у станка. — 1929. — № 22, перша сторінка (обкладинка).
751. Хай ледарі не візьмуть — нам дадуть : політична карикатура // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 7 квітня.
752. «Халера» : політична карикатура // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 31 травня.
753. Харківський центральний робітничих кооператив повідомляє (Оголошення в пресі про порядок видачі ХЦРК забірних книжок) // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1929. — 24 березня.
754. Харчування дітей в недорідних районах // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 28 жовтня.
755. Харчування сільського населення України в 1926–27 році / Питание сельского населения Украины 1926–27 г. // Харчування сільського населення України 1926–27 р. — Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. — С. V—XX.

756. Хвостов О. Осьдечки ж вони! : політична карикатура // Червоний перець. Сатирично-гумористичний двохтижневик (Харків). — 1927. — № 5. — С. 4.
757. Хейфец А. М. Внешняя торговля СССР и измышления наших врагов / А. М. Хейфец // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1929. — № 3 (март). — С. 40—48.
758. Хліб везуть... : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1928. — № 7. — С. 15.
759. Хліб. До відома всіх трудящих (Оголошення в пресі про порядок видачі ХЦРК забірних книжок) // Комуніст. Орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У (Харків). — 1929. — 27 березня.
760. Хлібна валка з нагоди роковин смерті вождя («Ленінські дні», Вінничина, січень 1929 р.) : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 8. — С. 11.
761. Хлібний склад на млині Вукоопспілки : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1928. — № 5. — С. 77.
762. Хлібозаготівельна кампанія на Бердянщині : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1928. — № 14. — С. 13.
763. Хлібозаготівельна кампанія триває : фото // Селянка України. Двохтижневий журнал Центрального відділу робітниць і селянок Комуністичної партії більшовиків України (Харків). — 1928. — № 18. — С. 1.
764. Хлібозаготівельна кампанія (Шевченківська окр.) : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1928. — № 14. — С. 13.

765. Хлібозаготівлі (с. Мелюшки, Хорольський р-н, Лубенська окр., 1929 р.) : фото // Радянський селянин. Селянський сільськогосподарський двохтижневий журнал (Харків). — 1929. — № 5. — С. 23.
766. Хлібозаготівлі тривають. Колективна здача хліба селянами (с. Знам'янка, Дніпропетровська округа, 1929 р.) : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 4. — С. 5.
767. Хлібозаготівля на Запоріжжі йде гаразд. Хлібозаготівельна кампанія (Запорізька окр.) : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1928. — № 22. — С. 13.
768. Хлібозаготівля. Перевезення хліба до залізничної станції : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1928. — № 11. — С. 15.
769. Хлібозаготівля — сівба. Допомога недорідним районам // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 9 вересня.
770. Хоменко А. Смертність немовлят на Україні у зв'язку з віком матері та чергою, за якою народилася дитина / А. Хоменко // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № II (V). — С. 110—118.
771. Хомзе К. Повна чаша : політична карикатура / К. Хомзе // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1928. — № 23 (червень).
772. Хочє з голого сорочку зняти : політична карикатура // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1928. — 19 липня.

773. «Хто виконує “Заповіт”» // Червона армія. Щоденна газета Політичного управління Української військової округи (Харків). — 1929. — 10 березня.
774. Цекіновський І. До національного питання в роботі сільськогосподарської кредитової низовки на Україні / І. Цекіновський // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 24 (31 грудня). — С. 53—63.
775. Червона армія, Червоний флот праці і миру міцний оплот : політичний плакат // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 7, перша сторінка (обкладинка) ; Правда. Орган Центрального Комітета і Московського Комітета ВКП (б). — 1929. — 17 лютого.
776. «Червоний пайок» : політична карикатура // Червоний степ. Газета окркому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1928, листопад.
777. Червоний Хрест допомагає бідняцьким дітям : агітаційний малюнок // Червоний степ. Газета окркому КП(б)У, Окрвиконкому, Окрпрофради та Окр КНС Одещини. — 1928, листопад.
778. Червяк К. Минулий побут і антирелігійна пропаганда на селі / К. Червяк // Безвірник. Популярно-науковий та методичний антирелігійний місячник Всеукраїнської Ради спілок безвірників (Харків). — 1929. — № 5 (березень). — С. 40—43.
779. Через зимовий Дніпро до Києва : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1929. — № 1, перша сторінка (обкладинка).
780. Черемних М. Без назви : політична карикатура / М. Черемних // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1927. — № 45, перша сторінка (обкладинка).

781. Черемних М. «Рішучий натиск» : політична карикатура / М. Черемних // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1928. — № 41. — С. 7.
782. Черемних М. Шкід-податок : політична карикатура // М. Черемних // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 6, перша сторінка (обкладинка).
783. Чернов М. Первоначальные итоги и ближайшие задачи хлебной кампании / М. Чернов // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 2 (февраль). — С. 5—14.
784. Чернов М. Піврічні підсумки і чергові завдання хлібозаготовчої кампанії на Україні / М. Чернов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 1 (15 січня). — С. 10—14.
785. Чернов М. Хлібозаготівлі по УСРР / М. Чернов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 5 (15 березня). — С. 54—70.
786. IV сесія ЦВК постановила добитися підвищення врожайності до кінця п'ятирічки на 35%. Таке підвищення дасть нам додаткові 25 мільйонів тонн зерна : політичний плакат // Безбожник у станка. — 1929. — № 3, перша сторінка (обкладинка).
787. IV сесія ЦВК СРСР четвертого скликання. Другий ряд, зліва направо : С. Будьонний, К. Ворошилов, І. Сталін, М. Калінін серед делегатів : фото // Комунарка України. Орган Центрального відділу робітниць та селянок ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 1. — С. 2.
788. Чиєї пісні вони співають? Праві ухильники є рупором куркульських настроїв : політична карикатура // Крокодил. Сатирический журнал (Москва). — 1929. — № 3. — С. 15.
789. Чистка та сортування насіння (Хлібозаготівельна кампанія на Київщині) : фото // Глобус. Двохтижневий ілюстрований універсальний

- журнал. Платний додаток до газети «Пролетарська Правда» (Харків). — 1928. — № 15. — С. 252.
790. Членов І. Про новий сільгосподаток / І. Членов // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 12 (30 червня). — С. 39—49.
791. Чого куркуль бажає від чистки партії : політична карикатура // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1929. — 28 червня.
792. Чому були черги на хліб 6-го листопада // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 13 листопада.
793. Шатан Е. О. Т. н. аграрное перенаселение (К постановке проблемы в перспективном плане нар.э хоз-ва) // О. Е. Шатан // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 7 (июль). — С. 71—84.
794. Шевелев А. И. Птицеводство в СССР в 1926/27 г. / А. И. Шевелев // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 6 (июнь). — С. 19—30.
795. Шендерович О. Бюджети службовців по великих містах України / О. Шендерович // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1928. — № III. — С. 64—72.
796. Шенталь В. Внешняя торговля СССР за 1 полугодие 1927/28 г. / В. Шенталь // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 6 (июнь). — С. 61—70.
797. Шенталь В. Внешняя торговля СССР в 1927/28 г. / В. Шенталь // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 3 (март). — С. 69—86.
798. Шинкарка на селі : фото // Службовець. Орган Всеукраїнського комітету та харківської організації профспілки радторгслужбовців (Харків). — 1929. — № 16.

799. Шкідників хлібозаготівель покарано по заслугах. «Файнгольд і Ко» (З Найвищого суду УСРР) // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 24 лютого.
800. Школярі здають учителеві зерно, зібране для засівної кампанії (с. Минківське, Валківський район, Харківська округа) : фото // Друг дітей. Орган ДД НКО ЦБ Комдитруху НКЗД ХарОкр. Прав. ДД (Харків). — 1929. — № 5, перша сторінка (обкладинка).
801. Школярі хлібозаготівці : фото // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1929. — 23 березня.
802. Шліхтер О. Завдання весняної засівної кампанії на Україні / О. Шліхтер // Радянська Україна. Журнал Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. — 1928. — № 2–3 (39–40, лютий–березень). — С. 38–46.
803. Шліхтер О. Сільськогосподарська наука і земельна практика / О. Шліхтер // Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал (Харьков). — 1928. — № 4 (апрель). — С. 5–8.
804. Шліхтер О. Весняний засів та його завдання / О. Шліхтер // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1928. — № 6 (30 березня). — С. 22–28.
805. Шліхтер О. Весняна засівна кампанія 1929 року та завдання партії / О. Шліхтер // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У (Харків). — 1929. — № 4 (28 лютого). — С. 47–53.
806. Шор О. Світові ринки масла й перспективи українського експорту / О. Шор // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № III (VI). — С. 115–121.

807. Шрейдер М. Захворювальність і смертність від черевного тифу на Україні / М. Шрейдер // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР (Харків). — 1929. — № IV (VII). — С. 102—106.
808. Щега М. Підпори православ'я на селі : політична карикатура / М. Щега // Безвірник. Популярно-науковий антирелігійний двотижневик Всеукраїнської ради спілок безвірників (Харків). — 1928. — № 12.
809. Щеглов М. На порозі дванадцятого : агітаційний малюнок / М. Щеглов // Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). — 1928. — 24 грудня.
810. Щербицький В. В. Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні / В. В. Щербицький // Радянська Україна. Київ. — 1987. — 26 грудня. — С. 1—2.
811. Этот живой скелет — гражданин Британии : фото // Крестьянский журнал. Литературно-художественный и общественно-политический иллюстрированный (Москва). — 1929. — № 8. — С. 9.
812. Юрцовский М. Озимый клин и состояние озимых посевов перед уходом под снег / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1927. — № 1 (январь). — С. 33—37.
813. Юрцовский М. Характеристика озимого поля под урожаем 1928 года / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 1 (январь). — С. 11—18.
814. Юрцовский М. Ход уборки по многолетним данным / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 7 (июль). — С. 12—17.
815. Юрцовский М. Определение урожая по контрольным нажимам и обмолотам в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 7 (июль). — С. 105—106.

816. Юрцовский М. Ход уборки в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1928. — № 9 (сентябрь). — С. 3—9.
817. Юрцовский М. Время сева озимих в 1928 году и состояние их к моменту ухода под снег / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 1 (январь). — С. 3—8.
818. Юрцовский М. Ход сева ярових в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 6 (июнь). — С. 15—19.
819. Як вони «допомагають» селянам // Радянське село. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Харків). — 1928. — 4 листопада.
820. Якоби А. О потреблении городского населения / А. Якоби // Статистическое обозрение. Орган ЦСУ СССР (Москва). — 1929. — № 1 (январь). — С. 61—69.
821. Якоби А. К рационализации хлебных грузопотоков / А. Якоби // Господарство України. Щомісячний політико-економічний журнал (Харків). — 1929. — № 4 (квітень). — С. 31—39.
822. Яковлев Я. А. Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкований / Я. А. Яковлев. — [2-е изд.]. — Москва : Изд-во Ком-академии, 1926. — 87 с.
823. The Black Deeds of the Kremlin : A White Book. — Vol. 1. — Book of Testimonies. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by S. O. Pidhainy. — Toronto : Ukrainian Association of the Victims of Russian Communist Terror, 1953–1955. — 1953. — 546 p.
824. The Black Deeds of the Kremlin : A White Book Vol. 2. — The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by S. O. Pidhainy. — Detroit, 1955. — 712 p.
825. Melnyczuk Morgan Lesa. Remember the peasantry. A study of Genocide, Famine and Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–1933 as

it was remembered by post-war immigrants in Western Australia who experienced it / Lesa Melnyczuk Morgan. — Ph. D. Dissertation. Fremantle Western Australia : University Notre Dame Australia, 2010. — 333 p.

ЛІТЕРАТУРА

826. Авторханов А. Империя Кремля / А. Авторханов. — Минск ; Москва, «Полифакт» ; «Дружба народов», 1991. — 112 с. — (Серия «Экспресс-книга»).
827. Адамська І. Г. Партійно-державна політика в галузі охорони здоров'я в Українській СРР (1919–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Г. Адамська. — Київ, 2011. — 17 с.
828. Абрамов Я. С. Чрезвычайные меры во внутренней политике Советского государства (1917–1937) : дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Я. С. Абрамов. — Москва, 2005. — 337 с.
829. Акунін О. С. Південноукраїнське селянство в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: соціально-економічне становище : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Акунін. — Дніпропетровськ, 2009. — 20 с.
830. Баберовскі Й. Червоний терор : історія сталінізму / Й. Баберовскі ; [пер. з нім. О. Маєвського]. — Київ : К.І.С., 2007. — 245 с.
831. Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Ю. Бадзьо. — Київ : Таксон, 1996. — 400 с.
832. Бадмаева Е. Н. Нижнее Поволжье : опыт и итоги реализации государственной политики в социально-экономической сфере (1921–1933 гг.) : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е. Н. Бадмаева. — Москва, 2011. — 575 с.

833. Баранов Е. Ю. Аграрное производство и продовольственное обеспечение населения Уральской области в 1928–1933 гг. : дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е. Ю. Баранов. — Москва, 2002. — 239 с.
834. Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. М. Бахтін. — Київ, 2006. — 20 с.
835. Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. В. Бем. — Київ, 2004. — 18 с.
836. Березовчук М. Я. Комнезами України в боротьбі за соціалізм / М. Я. Березовчук. — Київ : Політвидав України, 1965. — 124 с.
837. Биченко С. М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Биченко С. М. ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2010. — 20 с.
838. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. — Київ : [б. в.], 1999. — 447 с., іл. — (Україна у ХХ ст. ; том 1).
839. Блюм А. Бюрократическая анархия : статистика и власть при Сталине / А. Блюм, М. Меспуле ; [пер. с франц. В. М. Володина]. — [2-е изд.]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — 328 с. — (История сталинизма).
840. Бокарев Ю. П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы, исследования, этапы взаимоотношений / Ю. П. Бокарев. — Москва : Наука, 1989. — 312 с.

841. Бондарев В. А. Российское крестьянство в условиях аграрных преобразований в конце 20-х – начале 40-х годов XX века : на материалах Ростовской области, Краснодарского и Ставропольского краев : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. А. Бондарев. — Москва, 2007. — 789 с.
842. Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток : / В. В. Бондаренко. — Киев : Изд-во Акад. наук УРСР, 1957. — 442 с.
843. Боряк Г. В. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору / Г. В. Боряк // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : матеріали Міжнар. наукової конф. (Київ, 21–22 листопада 2013 р.) / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В, Птухи НАН України ; Інститут історії України НАН України ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка ; Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2013. — С. 13—18.
844. Бурджалов Э. Н., Шарова П. Н. СССР в период борьбы за социалистическую индустриализацию страны (1926- 1929). — М. : Издательство Московского университета, 1953. — 138 с.
845. Васильев А. А. Продовольственный вопрос в аграрной политике Советского государства: опыт решения в период нэпа : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. А. Васильев. — Москва, 2009. — 537 с.
846. Васильев В. Ю. Динаміка диктатури : стосунки «центр-субцентр» влади в радянській управлінській системі в УСРР–УРСР (20–30-ті рр. XX ст.) / В. Ю. Васильев // Наукові праці історичного факультету. — Запоріжжя, 2008. — Вип. 23 : Політична еліта в історії України. — С. 190—200.
847. Васильев В. Ю. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної

- колективізації (1928 – 1931 рр.) / В. Ю. Васильєв // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науково-документальний журнал. — 2012. — № 1(38). — С. 25—45.
848. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування : у 2 ч. / Я. В. Верменич. — Київ : Нац. акад. наук України ; Ін-т історії України ; Центр теоретико-метод. проблем історичної регіоналістики, 2009. — Ч. 1. — 2009. — 364 с. ; Ч. 2. — 2009. — 370 с.
849. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Н. Верт ; [пер. с фр. И. Пигалева]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. — 447 с. — (История сталинизма).
850. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола ; [пер. з англ. А. В. Бардина]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. — 367 с., табл. — (История сталинизма).
851. Вишневский А. Г. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР / А. Г. Вишневский. — Москва : О. Г. И., 1998. — 432 с.
852. Волошенко В. О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Волошенко. — Донецьк, 2003. — 20 с.
853. Ганжа И. Ф. Украинское село на пути к социализму / И. Ф. Ганжа, И. И. Слинько, П. В. Шостак // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — Москва : Госполитиздат, 1963. — С. 151—224.
854. Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу : динаміка політичних настроїв та свідомості : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. М. Георгізов. — Київ, 2008. — 20 с.
855. Гимпельсон Е. Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы / Е. Гимпельсон. — Москва : ИРИ РАН, 2000. — 440 с.
856. Гладкий С. О. Кооперативне законодавство УСРР 1920-х років як явище правової реальності / С. О. Гладкий ; Вищ. навч. закл. Укоопспілки «Полтав. ун-т економіки і торгівлі». — Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. — 521 с.
857. Голанд Ю. Как свернули НЭП / Ю. Голанд // Знамя. Литературно-художественный и общественно-политический журнал. Орган Союза писателей СССР. — 1988. — № 10. — С. 166—184.
858. Голод 1932–1933 років в Україні : причини та наслідки / В. І. Марочко [та ін.] ; відп. ред. В. М. Литвин ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — Київ : Наук. думка, 2003. — 888 с.
859. Горбань Ю. Економічні аспекти союзного державотворення: українські чинники (1918–1928 рр.) / Ю. Горбань // Часопис української історії. — 2004. — Вип. 1. — С. 59—64.
860. Гордон Л. А. Форсированный рывок конца 20-х и 30-х годов: исторические корни и результаты / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. — Москва : Политиздат, 1989. — С. 157—173.
861. Гордон Л. А. Что это было? Размышления о предпосылках того, что случилось с нами в 30–40-е годы / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. — Москва : Политиздат, 1989. — 319 с.
862. Горин М. Ф. Кон'юнктурні дослідження в Україні в роки нової економічної політики : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук. 08.01.04 / М.Ф. Горин ; НАН України. Ін-т світової економіки і міжнар. відносин. — К., 1999. — 16 с.
863. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 / Т. М. Горяева. — [2-е изд., испр.]. — Москва : «Российская

- политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. — 407 с., ил. — (История сталинизма).
864. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози ; [пер. с англ.]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — 96 с. — (История сталинизма).
865. Грегори П. Политическая экономия сталинизма / П. Грегори ; [пер. с англ. И. Кузнецова, А. Макаревича]. — [2-е изд.]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — 400 с. — (История сталинизма).
866. Грик Н. А. Политика и экономика советского государства в 1921–1933 гг.: Критический анализ : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. А. Грик. — Томск, 2003. — 410 с.
867. Гур'єва О. С. Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві Української СРР 1928–1933 років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Гур'єва. — Харків, 2010. — 18 с.
868. Даниелс Р. В. Взлет и падение коммунизма в России / Р. В. Даниелс ; [пер. с англ. И. Кожановской]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2011. — 510 с. — (История сталинизма).
869. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — Київ : Либідь ; Едмонтон : Видавництво КІУС, 1991. — 342 с.
870. Даниленко О. В. Відносини УСРР з європейськими країнами у соціальній, економічній та культурній сферах (1919–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Даниленко. — Київ, 2012. — 31 с.

871. Данилов В. П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов. — Москва : Наука, 1957. — 452 с.
872. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов. — Москва : Наука, 1977. — 319 с.
873. Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932-1933 гг. и «демографической катастрофе» 30-40-х годов в СССР / В. П. Данилов // Вопросы истории. — 1988. — № 3. — С.116—121.
874. Дзюба І. М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна: Науково-публіцистичне дослідження / І. М. Дзюба. — Київ : Криниця, 2003. — 144 с.
875. Дихтяр Г. А. Советская торговля в период построения социализма / Г. А. Дихтяр. — Москва : Наука, 1961. — 472 с.
876. Діброва С. С. Сталінська колективізація : погляд крізь час / С. С. Діброва // Голод 1932–1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів. — Київ : Політвидав України, 1990. — С. 12—35.
877. Довбня О. А. Суспільно-політичні фактори змін у складі селянства УСРР у 1927–1932 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Довбня. — Донецьк, 2003. — 19 с.
878. Дорош Т. О. Аграрна інтелігенція радянської України (20-ті рр. ХХ ст.) : соціально-історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. О. Дорош. — Луганськ, 2010. — 20 с.
879. Дорошко М. С. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз / М. С. Дорошко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2004. — 154 с.

880. Дудка Л. О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20–40-ві роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. О. Дудка. — Київ, 2005. — 20 с.
881. Ефимов Д. И. 10 лет советского здравоохранения на Украине / Д. И. Ефимов. — Харків : [б. в.], 1929. — 32 с.
882. Євсєєв Є. Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925–1929 рр.) / Є. Т. Євсєєв // Український історичний журнал. Науковий журнал. Київ. — 1980. — № 1. — С. 92—97.
883. Загоровский П. В. Социально-политическое развитие сельского населения Центрально-Черноземного региона России во второй половине 1920-х – первой половине 1930-х гг. : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / П. В. Загоровский. — Воронеж, 1999. — 463 с.
884. Зеркаль М. М. Реалізація непу в економіці південних районів України : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. М. Зеркаль ; Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2005. — 20 с.
885. Ибрагимова Д. Х. Нэп и перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку / Д. Х. Ибрагимова. — Москва, 1997. — 217 с. — (Памятники исторической мысли).
886. Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1928–1932) / Н. А. Ивницкий. — Москва : Политиздат, 1972. — 372 с.
887. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика Советской власти в деревне. (1928–1933) / Н. А. Ивницкий ; РАН ; Институт российской истории ; Университет г. Торонто (Канада). — Москва : ИРИ РАН, 2000. — 350 с.
888. Изменение социальной структуры советского общества 1921–середина 30-х годов. — Москва : Мысль, 1979. — 342 с.

889. Измозик В. С. Глаза и уши режима : Государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 годах / В. С. Измозик. — Спб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1995. — 164 с.
890. Ильиных И. В. Взаимоотношения власти и городского населения Урала в ходе мобилизационных кампаний 1928–1932 гг. : дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / П. В. Загорский. — Воронеж, 2006. — 288 с.
891. Истер Дж. М. Советское государственное строительство. Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России / Дж. М. Истер ; [пер. с англ. Т. Н. Саранцевой]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. — 255 с. — (История сталинизма).
892. История советского крестьянства : в 6 т. — Москва : Наука, 1986. — Т. 2 : Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927–1937. — 1986. — 448 с.
893. История Украинской ССР : в 10-ти т. — Киев : Наук. думка, 1984. — Т. 7 : Украинская ССР в период реконструкции народного построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). — 1984. — С. 279—280.
894. Історія українського селянства: нариси : в 2 т. — Київ : Наук. думка, 2006. — Т. 2 [О. В. Андрущук, В. К. Баран, О. М. Веселова, О. І. Ганжа, Г. П. Герасимова] ; НАН України ; Інститут історії України ; В. А. Смолій (відп. ред.). — 2006. — 652 с., іл.
895. Історія Української РСР: в 2-х т. — Київ: Вид-во АН Української РСР, 1956. — Т. 2 : Українська РСР у період відбудови народного господарства Радянської країни (1921–1925 рр.). — 1956. — С. 185—246.

896. Історія селянства Української РСР : у 2-х т. — Київ : Наук. думка, 1967. — Т. 2 : Від Великого Жовтня до наших днів / [редкол. : І. І. Компанієць та ін.].— 1967. — 534 с.
897. Іщенко І. В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921-1928 рр.) : досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України) : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2003. — 16 с.
898. Калакура Я. Міфологізація української історії в добу хрущовської «відлиги» // Історичний журнал. — 2004. — № 8. — С. 36—41.
899. **ДОДАВАТА**
900. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. В. Калініченко. — Харків : Основа, 1991. — 131 с.
901. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. — Харків : Основа, 1997. — 400 с.
902. Канетті Е. Маса і влада / Е. Канетті ; [пер. з нім. О. Логвиненко]. — Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2001. — 415 с.
903. Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття / Г. Т. Капустян. — Кременчук, 2003. — 324 с.
904. Касьяненко В. И. Роль КПСС в формировании социалистического образа жизни / В. И. Касьяненко. — Москва : Политиздат, 1979. — 280 с.
905. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. — Київ : Глобус ; Вік, 1992. — 175 с.
906. Климин И. И. Российское крестьянство накануне «Великого перелома» (1928–1929 гг.) / И. И. Климин. — СПб. : ВВМ, 2010. — 399 с.

907. Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Ю. Козацька. — Черкаси, 2006. — 20 с.
908. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики : 1921 – 1929 рр. / О. В. Козерод; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — Київ, 2003. — 313 с.
909. Колесник В. Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / Колесник В. Ф., Коцур В. П., Коцур Г. Г. — Київ : [Хрещатик], 2002. — 176 с.
910. Коломийченко Н. И. На путях социалистической реконструкции: Коммунистическая партия Украины в борьбе за социалистическую индустриализацию и подготовку сплошной коллективизации (1926–1929 гг.) / Н. И. Коломийченко. — Киев : Вища школа, 1978. — 278 с.
911. Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки : повсякденне життя / О. А. Коляструк ; [відп. ред. Даниленко В. М.] ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Вінниц. пед. ун-т ім. М. М. Коцюбинського. — Харків : Раритети України, 2010. — 385 с. — (Видавнича серія «Структури повсякденності»).
912. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / С. Кройцбергер (сост.), [пер. с нем. В. Швед]. — Київ : Оптима, 2001. — 195 с.
913. Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н. Д. Кондратьев. — Москва : Наука, 1991. — 487 с.
914. Конончук Т. І. «Ліпше моє, неже наше»: Хліб як ідеал добробуту, моралі народу та альтернатива голоду в традиц. зразках фольклору / Т. І. Конончук. — Київ : Твім інтер, 1998. — 123 с.

915. Конюхов Г. КПСС в ботье с хлебными затруднениями в стране (1928–1929) / Г. Конюхов. — Москва : Изд.-во соц.-экон. лит.-ры, 1960. — 243 с.
916. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. — Черкаси : Ваш Дім, 2004. — 188 с.
917. Королько В. Г. Наукові основи політичної партії по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя / В. Г. Королько // Український історичний журнал. Науковий журнал. Київ. — 1977. — № 10. — С. 56—70.
918. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г. О. Костюк ; авт. передм. Ю. Бадзьо ; [пер. та упоряд. Р. Харчук.]. — Київ : Смолоскип, 1995. — 508 с.
919. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / [наук. ред. В. П. Шкварець, З. В. Першина] ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса : ТОВ Від, 2004. — 354 с., іл.
920. Коцур В. П. Інтелігенція і влада : соціальний конфлікт на Україні в кінці 20-х рр. ХХ ст. / В. П. Коцур // Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика. — Київ ; Чернівці, 1995. — С. 241—246.
921. Коцур В. П. Історичні дослідження : упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х–30-х рр. : історіографія) / В. П. Коцур. — Київ : Наук. думка, 1998. — 503 с.
922. Коцур Г. Г. Нова економічна політика в Україні : історіографія : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2001. — 18 с.
923. Кочетков И. В. Зерновое производство в годы НЭПа: действительность и возможности / И. В. Кочетков // Экономическая история

- России XIX–XX вв.: современный взгляд. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — С. 80—104.
924. Коэн С. Бухарин. Политическая биография 1888–1938 / С. Коэн / [пер. с англ.]. — Москва : Прогресс, 1988. — 372 с.
925. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; [пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко]. — Київ : Вид-во «Основи», 1997. — 423 с.
926. Кудюкина А. «Мужик вам наплюет на вашу политику...» : отношение крестьян к власти во второй половине 20-х годов / А. Кудюкина // Россия XXI. — 1997. — № 3/4. — С. 160—180.
927. Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937) / С. В. Кульчицкий. — Киев : Наук. думка, 1979. — 253 с.
928. Кульчицкий С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УСРР / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко ; АН УССР, Ин-т истории. — Киев : Наук. думка, 1988. — 178 с.
929. Кульчицкий С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицкий ; НАН України ; Інститут історії України. — Київ, 1995. — 204 с. — (Історичні зошити).
930. Кульчицкий С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицкий. — Київ : Основи, 1996. — 336 с.
931. Кульчицкий С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Україна крізь віки / С. В. Кульчицкий. — К. : Видавничий дім Альтернативи. — 1999. — 335 с. — (Серія «Україна крізь віки» ; Т. 11).
932. Кульчицкий С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. В. Кульчицкий : в 3-х т. — Київ : Темпора, 2013. — 1520 с.
933. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, : в 1870–1990-і роки / Г. Куромія ;

- [пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев]. — Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. — 512 с.
934. Лабузов В. А. Деревня Южного Урала в период социальных потрясений и экономических реформ: 1917–1930 гг. : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. А. Лабузов. — Екатеринбург, 2005. — 671 с.
935. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар?: Селянська економіка як соціальна категорія / В. М. Лазуренко. — Черкаси : Ваш дім, 2005. — 220 с.
936. Лазуренко В. М. Український фермер в добу НЕПу / В. М. Лазуренко, В. Є. Паскаленко. — Черкаси : Вертикаль, 2011. — 345 с.
937. Лантух В. В. Торгівля в Україні в 1921–1932 рр. : дис. на здобуття наук. ступеня. докт. іст. наук : спец. 07.00.02 «Історія України» / В. В. Лантух. — Харків, 1995. — 453 с.
938. Литвак К. Б. Политическая активность крестьянства в свете судебной статистики 1920-х годов / К. Б. Литвак / История СССР (Москва). — 1991. — № 2. — С. 129—142.
939. Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах радянської України у 1920-х рр. / Ю. Лібер // Україна модерна. — Львів, 1997—1998. — Число 2—3. — С. 206—216.
940. Лопата П. П. Социалистический образ жизни. Теоретические основы и практика КПСС // Вопросы истории КПСС. — Москва, 1975. — № 12. — С. 96—108.
941. Лютов Л. Н. Политические настроения провинциальной интеллигенции в освещении ОГПУ. 1928–1929 / Л. Н. Лютов // Вопросы истории. — Москва, 2007. — № 6 (июнь). — С. 107—119.
942. Ляковська С. Кого чекісти звинувачували в економічних злочинах: за даними відомчої статистики 1927–1928 рр. / С. Ляковська // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2005. — Вип. 13. — С. 214—237.

943. Ляковська С. П. «Спекуляція» в контексті кримінальної політики Радянської держави в 1918–1928 рр. / С. П. Ляковська // Історичні і політологічні дослідження : зб. наук. праць. — 2008. — № 1–2. — С. 258—265.
944. Ляковська С. П. Діяльність економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927–1929 рр.): за документами і матеріалами відомчої статистики / С. П. Ляковська ; Нац. акад. служби безпеки України. — Київ : Наук.-вид. від. НА СБ України, 2011. — 216 с., іл. : табл.
945. Лях С. Р. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921–1929 гг.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія КПРС» / С. Р. Лях. — Київ : Інститут історії партії, 1981. — 231 с.
946. Майстренко І. В. Сторінки історії Комуністичної партії України / І. В. Майстренко. — Мюнхен : Сучасність, 1969. — 107 с.
947. Марк фон Хаген. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. — 1994. — № 1. — С. 88—100.
948. Марк фон Хаген. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст. / Марк фон Хаген // Український історичний журнал. — 1998. — № 1. — С. 69—75.
949. Марк Таугер. Голод, голодомор, геноцид?: голод, сельське хозяйство и советская сельскохозяйственная политика : сб. научных статей / Марк Таугер ; отв. ред. А. Данилов ; [пер. с англ. К. Е. Василькевича]. — Київ : Еженедельник «2000» ; Довіра, 2008. — 427 с.
950. Марк Таугер оголоде, геноциде и свободе мысли в Украине // Еженедельник «2000». — 2007. — № 50 (394). — 14—20 декабря.

951. Марк Б. Таугер. Ответ на письмо Антона Турчака / Марк Б. Таугер // Еженедельник «2000». — 2008. — № 16 (411). — 18—24 апреля.
952. Марочко В. І. Про створення соціально-економічних засад нового способу життя у колгоспному селі УРСР (1929–1937) / В. Марочко // Український історичний журнал. — 1985. — № 3. — С. 86—96.
953. Марочко В. І. Зернова проблема чи «криза хлібозаготівель» / В. І. Марочко // Голод 1932–1933 рр. в Україні. — Київ : Наук. думка, 2003. — С. 265—278.
954. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко ; НАН України ; Ін-т історії України ; [ред. П. Г. Яковенко]. — Київ : М. Р. Kots Publishing, 1995. — 216 с.
955. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / Т. Мартин ; [пер. с англ. О. Р. Щелоковой]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2011. — 855 с. — (История сталинизма).
956. Марценюк Л. М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918 – 1929 рр. (Історичні аспекти проблеми) : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.01 / Л.М. Марценюк ; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 1998. — 20 с.
957. Марцінишин, Г. Б. Українська цукрова промисловість в роки нової економічної політики : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук. 08.01.04 / Г.Б. Марцінишин ; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 1997. — 18 с.
958. Маслов А. О. Внутрішня торгівля України в період НЕПу (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук :

- спец. 08.01.04 «Економічна історія та історія економічної думки» / А. О. Маслов. — Київ, 1995. — 20 с.
959. Мау В. А. Реформы и догмы : 1914–1929 : Очерки истории становления хозяйственной системы советского тоталитаризма / В. А. Мау; [ред. Л. Е. Миронова]. — Москва : Дело, 1993. — 254 с., табл.
960. Мейс Дж. Відзначення українською діаспорою 50-річчя голодомору // Голод 1932— 1933 років в Україні: причини та наслідки. — Київ : Наукова думка, 2003. — С.796— 800.
961. Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Голод 1932 – 1933 років в Україні : причини та наслідки. — Київ : Наук. думка, 2003. — С. 805— 806.
962. Мику Н. В. Деятельность властей по формированию социально-конфронтационных настроений в советском обществе в 1928–1941 гг. (на материалах Среднего Поволжья) : дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. В. Мику. — Пенза, 2006. — 284 с.
963. Михайловский И. Н. Борьба КПСС за подготовку условий сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР (на материалах УССР. 1928–1929 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «История КПСС». — Львов.— 1955. — 20 с.
964. Михальченко М. Чи можлива колоніальна політика в соціалістичних федеративних державах? / М. Михальченко // Політичний менеджмент. — 2009. — № 4. — С. 3—13.
965. Мовчан О. Боротьба з „правим ухилом” у ВКП(б) // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. — 1998. — Вип. 4. — С. 171— 208.
966. Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан. — Київ : Інститут історії України, 2010. — 311 с.

967. Мотиль О. Підсумки імперії: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль. — Київ, 2009. — 200 с.
968. Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР (1929–1932 гг.) / Ю. А. Мошков. — Москва : Издательство МГУ, 1966. — 231 с.
969. Мурза В. В. Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922–1933 рр.) : Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Мурза; Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2003. — 19 с.
970. Нариси з історії статистики. 2-е вид. випр. та доп. — Київ : Держкомстат України : НДІ статистики Державного Комітету статистики України, 1999. — 188 с.
971. Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації. — Одеса : Маяк, 1969. — 396 с.
972. Нариси історії Одеської обласної партійної організації. — Одеса : Маяк, — 1979. — 372 с.
973. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн. Кн. 2. — Академія Наук України, Інститут історії України, Відділ історії культури українського народу. — К., 1994. — 172 с.
974. Нариси історії Херсонської обласної партійної організації. — Сімферополь : Таврія, 1970. — 360 с.
975. Нариси розвитку народного господарства УРСР / Д. Ф. Вірник, Д. В. Гак, Н. К. Костенко [та ін.]. — Київ : Вид-во АН УРСР ; Ін-т економіки, 1949. — 579 с.
976. Наумов Н. В. Социально-экономические и культурные преобразования в СССР в годы довоенных пятилеток (1928–1941 гг.). Проблемы отечественной историографии : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук. : спец. : 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Н. В. Наумов. — Москва, 2004. — 42 с.

977. Непіпенко Л. П. Політична культура Радянської України періоду непу : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.01 / Л. П. Непіпенко ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2000. — 20 с.
978. Николин А. О. О внутренней торговле / А. О. Николин. — Москва; Ленинград : Государственное издательство, 1928. — 240 с.
979. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський ; Донецький національний ун-т. — Донецьк : Видавництво ДонНУ, 2003. — 624 с.
980. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Нікольський. — Донецьк, 2003. — 38 с.
981. Новохатько Л. М. Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції». Спроба історико-теоретичного переосмислення / Л. М. Новохатько. — Київ: НАН України ; Інститут історії України, 1997. — 110 с.
982. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства : Усна історія української селянської культури 1920–30 р. / В. Нолл; ред. Л. Власюк, А. Кроха. — Київ : Центр дослідження усної історії та культури «Родовід», 1999. — 559 с., кольор. іл.
983. Окіпнюк В. Т. Судові органи Радянської України у механізмі державного терору (1929–1941 рр.) / В. Т. Окіпнюк // Правова держава. — Київ, 2012. — Вип. 23. — С. 62—69.
984. Оксентюк Б. А. Податкова система України в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.04 «Економічна історія та історія економічної думки» / Б. А. Оксентюк. — Київ, 2002. — 18 с.

985. Олиферовская И. В. Крестьянство и власть в Центральном Черноземье накануне и в годы коллективизации: 1927–1933 гг. : дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. В. Олиферовская. — Тамбов, 2006. — 176 с.
986. Ольшанский Д. В. Массовые настроения в политике / Д. В. Ольшанский ; Центр стратегического анализа и прогноза. — Москва : Изд-во «Прин-ди», 1995. — 239 с.
987. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.) : історичний аспект / В. В. Олянич ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. — 302 с., табл.
988. Онішко Т. В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект) / Т. В. Онішко. — Полтава : РВВ ПУСКУ, 2010. — 345 с.
989. Орбан-Лембрик Л. Чутки як соціально-психологічне явище // Соціальна психогія. — 2004. — № 3. — С. 47—62.
990. Орел И. З. Организаторська работа Компартии Украины в деревне в 1926–1929 гг. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія КНРС». — Київ, 1962. — 20 с.
991. Осокина Е. А. За фасадом сталинского изобилия : Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941 / Е. А. [2-е изд., доп.]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — 351 с. — (История сталинизма).
992. Очерки истории Коммунистической партии Украины. — [4-е изд., доп.] / [В. И. Юрчук, Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, И. И. Коломийченко, Ю. Ю. Кондуфор и др.] — Киев : Издательство политической литературы Украины, 1977. — 814 с.

993. Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. В. Павлова. — Новосибирск, 2002. — 365 с.
994. Павлоцький В. Я. Зерновий експорт України на початку ХХ сторіччя // Вісник соціально-економічних досліджень. — Одеса, 1997. — Вип.1. — С.55–61.
995. Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.) : соціально-економічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Є. Паскаленко. — Черкаси, 2006. — 20 с.
996. Пастернак Є. Україна під большевиками (1919–1939): Спроба історичної студії / Є. Пастернак. — Торонто : ЄВШАН-ЗІЛЛЯ, 2006. — 314 с.
997. Патриляк Б. К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам Радянської влади у 1927–1933 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. К. Патриляк. — Київ, 2012. — 16 с.
998. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. — Полтава, 2004. — 336 с.
999. Пащенко В. В. Державно-політична діяльність О. Шліхтера в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Пащенко. — Київ, 2012. — 16 с.
1000. Перлз Ф. Эго, голод и агрессия / Ф. Перлз ; под ред. Д. Н. Хломова ; [пер. с англ. Н. Б. Кедровой, А. Н. Кострикова]. — [2-е изд., стер.]. — Москва : Смысл, 2005. — 358 с., ил. — (Золотой фонд мировой психологии).
1001. Петренко В. І. Самообкладання селян як складова політики насильницьких хлібозаготівель в Україні (кінець 1927 — початок 1928

- рр.) / В. І. Петренко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — 2005. — Вип. 30. — С. 119—128.
1002. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В. І. Петренко ; Вінницька філія Центру дослідження Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному ун-ті, Державний архів Вінницької області. — Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2008. — 320 с.
1003. Петренко В. І. «Добровільні» фінансові зобов'язання селянства України у 1927–1933 рр. / В. І. Петренко // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2010. — С. 458—466.
1004. Пилипенко О. Є. Експорт сільськогосподарської продукції з України та його правове забезпечення в період Російської імперії на початку ХХ століття // Вісник. — К., 2004. — №3 (27). — С.43–50.
1005. Пилипенко О. Є. Участь України в експорті хліба з російської імперії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. // Наукові праці. — Кам'янець-Подільський, 2008. — Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. — С. 225–232.
1006. Пионктовский А. А. Советское уголовное право. Т. 2. Особенная часть / А. А. Пионктовский. — Москва ; Ленинград : Госиздат, 1928. — 428 с.
1007. Пиріг Р. Я. В. М. Молотов на Україні: сторінки політичної біографії / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. — 1990. — № 7. — С. 87—99.
1008. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920 – 30 роках) / Ф. Пігідо. — Мюнхен : Ін-т для вивчення СРСР, 1956. — 140 с.

1009. Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927–1937 рр.) / Ф. Д. Піджарий. — Харків : Вища школа, 1973. — 139 с.
1010. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою і підпільні українські організації в Україні у 1920–1940 роках: Розгром української еліти й українського селянства / В. Плющ. — Лондон : Українська Видавнича Спілка, 1973. — 123 с.
1011. Погодаев С. П. Взаимоотношения населения и власти в период нэпа : дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. П. Погодаев. — Саратов, 2010. — 197 с.
1012. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур ; Інститут історії України НАН України ; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». — К. : Рідний край, 2000. — 230 с.
1013. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Р. Ю. Подкур. — Дніпропетровськ, 1999. — 18 с.
1014. Позднякова І. С. Цензурна політика в радянській Росії у 1917 – 1929 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Позднякова І. С. ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. — Д., 2010. — 20 с.
1015. Політична історія України. ХХ ст. : У 6 т. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / Греченко В. А., Гриневич Л. В., Кокін С. А., Кульчицький С. В., Мовчан О. М. ; НАН України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ; І. Ф. Курас (голов. ред.) — Київ : Генеза, 2002. — 448 с.
1016. Політичний терор і тероризм в Україні : ХІХ–ХХ ст. : Історичні нариси / Архірейський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. Б. та ін. ; відп.

- ред. В. А. Смолій ; НАН України. Ін-т історії України. — Київ : Наук. думка, 2002. — 949 с.
1017. Поляков Ю. А. Исторические аспекты изучения советского образа жизни (к постановке вопроса) / Ю. А. Поляков, Э. Е. Писаренко // Вопросы истории. — 1978. — № 6 (июнь). — С. 123—140.
1018. Почепцов Г. Тоталитарный человек: очерки тоталитарного символизма и мифологии / Г. Почепцов. — Киев : Глобус, 1994. — 152 с.
1019. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А. та ін. ; відп. ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2001. — 219 с.
1020. Прилуцький В. І. Розвиток внутрішньої державної торгівлі в УСРР у 1920-ті роки / В. І. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2005. — Вип. 14. — С. 174—186.
1021. Присяжнюк М. В. Науково-консультаційна рада при Народному Комісаріаті земельних справ УСРР (1928–1930 рр.) як керівний осередок наукової сільськогосподарської думки в Україні початку ХХ ст. / М. В. Присяжнюк // Сільськогосподарська мікробіологія. — Чернігів, 2010. — Вип. 12. — С. 150—164.
1022. Проф. Ив. Александров. Экономическое районирование России // Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1927 по 1925 год (под редакцией К. Д. Егорова). — Москва : Издательство «Плановое хозяйство», 1926. — 278 с.
1023. Развитие аграрной экономики Украинской ССР. — Киев : Урожай, 1987. — 414 с.
1024. Раку Ю. Г. Экспорт продукції птахівництва з України в роки НЕПу // Україна Соборна. — К., 2006. — Вип.4, т.1. — С.200–202.

1025. Раку Ю. Заготівля та експорт зерна за кордон українською сільськогосподарською кооперацією в 1921–1928 роках / Ю. Раку // Наукові записки. — 2007. — Вип. 2. — С. 74—76.
1026. Раку Ю. Г. Експортна діяльність самоврядних селянських організацій УСРР в роки НЕПу: історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Раку Юрій Григорович ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2010. — 20 с.
1027. Рафаловський Є. П. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова — К., 2007. — 19 с.
1028. Ревегук В. Я. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 — перша половина 1921 років) // Історична пам'ять. — Полтава, 2008. — №2. — С.32–48.
1029. Рыбак И. В. Преобразования в быту украинского крестьянства в доколхозный период / И. В. Рыбак // Вопросы истории. — 1987. — № 32. — С. 83—90.
1030. Рыбак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рыбак ; НАН України ; Інститут Історії України. — Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 1997. — 165 с.
1031. Рыбак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921 – 1932 рр.) / Ін-т історії України НАН України, Голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. «Реабілітовані історією», Всеукр. спілка краєзнавців; Відп. ред. П.П.Панченко. — К.: Рід. край, 1999. — 90, [1] с. — (Реабілітовані історією).
1032. Рыбак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І.В.Рыбак ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, Центр дослідж. історії

- Поділля. — Кам'янець-Подільський : Абетка : Сисин О.В., 2008. — 243 с.
1033. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921–1928 рр.) / І. В. Рибак ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Опенка, Центр дослідження історії Поділля. — Кам'янець-Поділ. : Сисин О. В. : Абетка, 2012. — 162 с., табл.
1034. Рибак І. В. Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно-Східної Волині у добу непівського агропереходу: стан, труднощі та проблеми розвитку (1921–1929 рр.). Історико-економічне дослідження / І. В. Рибак, О. М. Свідерська ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Хмельниц. екон. ун-т. — Кам'янець-Поділ. : Сисин Я. І. : Абетка, 2013. — 215 с., табл.
1035. Римаренко П. Забезпеченість селянських господарств основними засобами виробництва / П. Римаренко // Вісник статистики України. Періодичний орган ЦСУ УСРР. — 1929. — № III (VI). — С. 39—47.
1036. Рогалина Н. Л. Социальная динамика советского доколхозного крестьянства: классовое расслоение, социальные перемещения (1921–1929 гг.) / Н. Л. Рогалина. — Москва : Наука, 1986. — 158 с.
1037. Романець Н. Р. Селянство і радянська влада у 1928–1933 роках : проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. Р. Романець. — Дніпропетровськ, 1995. — 18 с.
1038. Рубинштейн Г. Л. Развитие внутренней торговли в СССР / Г. Л. Рубинштейн. — Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964. — 396 с. 197 с.
1039. Рубльова Н. С. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті роки ХХ ст. : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. С. Рубльова ; НАН України ; Інститут історії України — К., 1999. — 19 с.

1040. Рудь А. А. Розвиток кооперативної торгівлі на Харківщині в роки непу (1921 – 1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рудь А. А. ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2011. — 20 с.
1041. Савельев С. И. Социальная политика Советского государства в деревне 1917 г. – начала 1930-х гг. (на материалах Нижнего Поволжья) : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. И. Савельев. — Саратов, 2005. — 469 с.
1042. Самуэльсон Л. Красный колосс. Становление советского военно-промышленного комплекса. 1921–1941 / Л. Самуэльсон. — Москва : АИРО–XX, 2001. — 296 с.
1043. Сапицька О. М. Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Сапицька. — Луганськ, 2007. — 20 с.
1044. Саричев В. І. Хлібозаготівельна криза кінця 1920-х років і злам ринкової системи господарювання (за матеріалами півдня України) / В. І. Саричев // Грані. — Дніпропетровськ, 1999. — Вип. 4 (6). — С. 61—66.
1045. Саричев В. І. Селянство і радянська влада в 1925–1929 роках : проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Саричев. — Дніпропетровськ, 2000. — 17 с.
1046. Саричев В. І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України / В. І. Саричев // Наукові праці історичного факультету. — Запоріжжя, 2004. — Вип.17. — С. 124—132.
1047. Свистович С.М. Взаємодія органів більшовицької влади і громадських об'єднань України у процесі здійснення суспільних трансформацій (1920-ті – початок 1930-х років // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 2. – С.57-65.

1048. Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика : кліометричний аналіз соціально-економічного процесу / Юрій Святець ; М-во освіти і науки України, Дніпропетр. нац. ун-т. — Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. — 215 с.
1049. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Святець Юрій Анатолійович ; М-во освіти і науки України, Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2008. — 39 с.
1050. Селунская В. М. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за социалистическое преобразование сельского хозяйства (октябрь 1917–1934 гг.) / В. М. Селунская. — Москва : Высш. шк., 1961. — 205 с.
1051. Семикопний А. Д. Боротьба з організованою злочинністю в УСРР у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. Д. Семикопний. — Харків, 2011. — 18 с.
1052. Сидоров В. А. Классовая борьба в доколхозной деревне. 1921–1929 гг. / В. А. Сидоров. — Москва : Мысль, 1978. — 246 с.
1053. Симонов Н. С. В преддверии «Великого перелома» (Причины «свертывания» новой экономической политики) / Н. С. Симонов // Вопросы истории КПСС. — 1990. — № 3. — С. 56—73.
1054. Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в українському селі у 20–30 роках ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. С. Скотнікова. — Київ, 2000. — 19 с.
1055. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.) / І. І. Слинько. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. — 324 с.

1056. Слотюк П. В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926–1929 роках. Історико-економічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / П. В. Слотюк. — Київ, 1992. — 18 с.
1057. Смирнов В. М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / В. М. Смирнов ; [Ред. О. В. Ковалевський]. — Харків : Майдан, 2002. — 302 с.
1058. Смирнов В. М. Соціальні перетворення в українському селі в період непу (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Смирнов. — Дніпропетровськ, 2006. — 33 с.
1059. Снайдер Т. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталіним / Т. Снайдер. — Київ : Грані – Т, 2011. — 448 с.
1060. Соболев П. І. Радянський тоталітаризм в Україні : роки колективізації і голоду (1929 – 1933) / П. І. Соболев ; М-во освіти і науки України ; Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. — Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. — 366 с.
1061. Советское крестьянство. Краткий очерк истории / [под. ред. В. П. Данилова]. — [2-е изд., доп.]. — Москва : Политиздат, 1973. — 592 с.
1062. Сокіл А. О. Податковий апарат УСРР в період непу (1921–1928 рр.) : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. 12.00.01 / Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2003. — 20 с.
1063. Солдатенков В. Д. Политические и нравственные последствия усиления власти ВКП (б), 1928–1941 (июнь) / В. Д. Солдатенков. — Спб. : Отд-ние изд-ва «Просвещение», 1994. — 143 с.
1064. Сорокин П. А. Голод как фактор: Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / П. А. Сорокин ; [вступ. ст., сост., коммент., подгот. к печати В. В. Сапова, В. С. Сычевой]. — Москва : Academia & LVS, 2003. — 678 с. ; табл.

1065. Сотніченко В. «Покровська справа»: конфліктна ситуація між українськими селянами і євреями-переселенцями в Покровському районі Запорізької округи 1928 року / В. Сотніченко // Єврейська історія та культура в Україні. — Київ, 1997. — С. 103—106.
1066. Социалистическое сельское хозяйство советской Украины. — Київ: Издательство АН УССР, 1939. — 263 с.
1067. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР : у 2-х т. / під ред. З. П. Шульги. — Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1967. — Т.1. — Київ. — 512 с.
1068. Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917–1937). — Київ : Наук. думка, 1983. — 288 с.
1069. Стасюк О. О. Геноцид українців : деформація народної культури / О. О. Стасюк ; Міжнар. благодійний Фонд «Україна 3000». — Київ : Стилос, 2008. — 223 с.
1070. Степаненко В. В. Хлібний експорт Миколаєва та конкурентні тенденції у торгівлі з країнами Америки та Західної Європи на початку ХХ ст. // Наук. вісн. — Миколаїв, 2005. — Вип.11: Історичні науки. — С.196–199.
1071. Стоян Т. А. Система політичної цензури в УРСР 1920–1930 рр. / Т. А. Стоян. — Київ : Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України, 2010. — 479 с.
1072. Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. Ресурсы и перспективы / С. Г. Струмилин. — Москва ; Ленинград: Госиздат, 1928. — 498 с.
1073. Субочев І. В. Діяльність органів юстиції України в умовах здійснення політики колективізації на селі (1928–1933 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Субочев. — Дніпропетровськ, 2006. — 18 с.
1074. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967) / Д. С. Сусло. — Київ : Вид-во Київського університету, 1968. — 234 с.

1075. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР : у 2-х т. / ред. А. Д. Скаба. – Київ: Політвидав, 1973. — Т. 1. — Київ. — 358 с.
1076. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / Ін-т історії НАН України, Держ. фонд фундам. дослідж. ; [Відп. ред. С.В.Кульчицький]. — К. : Б. в., 2000. — 223 с.
1077. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921 – 1929) / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2003. — 93 с.
1078. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. — Київ : Преса України, 2003. — 251 с.
1079. Так начиналось: раскулаченные и лишённые права голоса на Одессине, 1928–1936 / [сост. С. Г. Матвеева]. — Одесса : Астропринт, 2010. — 793 с.
1080. Талан Є. П. До питання про суспільно-політичне життя на селі в Українській РСР (1925–1927 рр.) / Є. П. Талан // Український історичний журнал. — 1967. — № 1. — С. 36—42.
1081. Таниучи У. Система уполномоченных – партия, Советы и аграрная коммуна / У. Таниучи // Россия в XX веке. Историки мира спорят. — Москва : Наука, 1994. — С. 337—353.
1082. Твердомед К. М. Законодавство про страхування в Україні в період непу (1921 – 1929 рр.) : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2004. — 20 с.
1083. Тепцов Н. В. Аграрная политика : на крутых поворотах 20-30-х годов / Н. В. Тепцов. — Москва : Знание, 1990. — 64 с.
1084. Терлецька І. В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму / І. В. Терлецька ; М-во освіти і науки України ;

- Київ. нац. торг.-екон. ун-т. — Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. — 161 с.
1085. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики : соціально-історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Ткаченко. — Черкаси, 2009. — 20 с.
1086. Ткачова Л. І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. — Київ, 1985. — 191 с.
1087. Толстых Н. Голод как социально-экономическая проблема // Соціальні виміри суспільства. — Київ, 2003. — Вип. 6. — С. 316—323.
1088. Трапезников С. Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой сталинской пятилетки / С. П. Трапезников. — Москва: Наука, 1951. — 263 с.
1089. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос : в 2-х т. / С. П. Трапезников. — Москва : Мысль, 1976. — Т. 1. — 1976. — 645 с.
1090. Трубенюк О. М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» 01 / О. М. Трубенюк. — Київ, 2000. — 18 с.
1091. Туренко О.С. Деякі аспекти вивчення феномена страху в психології // Наука. Релігія. Суспільство. — 2002. - № 1. — С.141-150.
1092. Турчак А. Мне не понравилась статья Марка Таугера о голодоморе и геноциде / А. Турчак // Еженедельник 2000. — 2008. — № 16 (411). — 18—24 апреля.
1093. Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології : роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / О. А. Удод. — Київ : Генеза, 2000. — 292 с.
1094. Удод О. Історія повсякденності : питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми

- вітчизняної історії ХХ ст. : зб. наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора : в 2-х тт. — Київ: НАН України; Інститут історії України, 2004. — Т. 2. — 2004. — С. 289—295.
1095. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / ред. Л. Зашкільняк. — Львів : Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2004. — 406 с.
1096. Усеїнова Г. С. Становлення та розвиток судової системи України 1921–1929 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г. С. Усеїнова. — Харків, 2011. — 20 с.
1097. Усенко, І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І.Б. Усенко ; Ун-т внутр. справ та ін. ; Відп. ред. О.Н.Ярмиш. — Х., 1995. — 73, [1] с.
1098. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917 – 1990 рр.) / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. — К. : Парламентське вид-во, 2009. — 350 с.
1099. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик ; [пер. с англ.]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — 422 с.
1100. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик ; [пер. с англ. Л. Ю. Пантина]. — [2-е изд.]. — Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — 336 с. — (История сталинизма).
1101. Фісун О. А. Сучасні типології імперій: основні підходи та інтерпретації / О. А. Фісун, О. А. Баталов — Режим доступу : archuve.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_63/Gileya63. — Назва з екрана.

1102. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування / М. О. Фролов ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; Класич. приват. ун-т. — Запоріжжя: КПУ, 2011. — 826 с.
1103. Хорош І. Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в УРСР (1918–1929) / І. Д. Хорош. — Київ : Держмедвидав, 1969. — 172 с.
1104. Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920 – 1930-х роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. І. Хорошун. — Київ, 1999. — 35 с.
1105. Хромов І. О. Товарні біржі України в період нової економічної політики (1921 – 1928 рр.) / І. О. Хромов. — О. : Принт-студія "Абрикос" СПД Бровкін О. В., 2010. — 147 с.
1106. Цапко М. І. Борьба большевиков Харьковщины за коллективизацию сельского хозяйства (1928–1932) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія КІРС» / М. І. Цапко. — Київ, 1952. — 20 с.
1107. Ціх Г. В. Людський фактор у промисловому виробництві України в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.) : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук. 08.01.04 / Г.В. Ціх ; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 1996. — 27 с.
1108. Цьомра Т. С. Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. С. Цьомра. — Черкаси, 2007. — 20 с.
1109. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов ; Ін-т історії України НАН України ; наук. ред. П. Т. Тронько. — Тернопіль : Терноп. вид.-поліграф. комбінат «Збруч», 2000. — 479 с.

1110. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Ченцов. — Дніпропетровськ, 2000. — 34 с.
1111. Чернопицкий П. Г. Социально-экономическое развитие деревни Северо-Кавказского края в 1920–1929 гг. : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / П. Г. Чернопицкий. — Ростов-на-Дону, 1989. — 423 с.
1112. Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма : дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. В. Павлова. — Новосибирск, 2002. — 365 с.
1113. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко ; НАН України ; Інститут національних відносин і політології. — Київ : Асоціація «Україно», 1995. — 215 с.
1114. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине. (1917–1929 гг.): очерки истории / А. Ф. Чмыга. — Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1974. — 320 с.
1115. Чорна книга комунізму: злочини, терор і репресії / С. Куртуа та ін. ; у співпраці з Р. Коффером та ін. ; пер. з фр. Я. Кравця, вступ. ст. О. Романіва. — Львів : Афіша, 2008. — 711 с.
1116. Шандра В.С. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України ХІХ – початку ХХ століття / В. С. Шандра, О. О. Крижанівська, О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. — 2006. — Вип.11. — С. 28—39.
1117. Шаповал Ю. Михайло Волобуєв: доля «націонал-ухильника» / Ю. Шаповал // Смолоскип. — 1994. — № 2. — С. 38—41.
1118. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал ; Акад. наук України. Ін-т нац. відносин і політології. — Київ : Наук. думка, 1993. — 349 с.

1119. Шаповал Ю. «Я помилявся, взявши на себе провину...» / Ю. Шаповал // 3 архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науково-документальний журнал. — Київ, 1994. — № 1. — С. 104—110.
1120. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / ред. Ю. І. Шаповал ; Центр іст. політол. ін-ту політ. і етнонаціон. дослідж. НАН України. — Київ : Генеза, 2001. — 557 с., іл.
1121. Шаповал Ю. І. Всеволод Балицький : особа, час, оточення / Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов ; Центр іст. політології та ін. — Київ : Стилос, 2002. — 466 с.
1122. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України ; Інститут історії України — К., 2000. — 18 с.
1123. Шармар О. М. Роль органів ВУНК, ДПУ, НКВС УСРР (УРСР) у здійсненні політики держави на селі (1919 – 1939 рр.) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. М. Шармар ; Київський національний ун-т внутрішніх справ. — Київ, 2008. — 20 с.
1124. Шевердін М. М. Податкове законодавство у УСРР у період нової економічної політики (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М. М. Шевердін. — Харків, 2005. — 20 с.
1125. Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття : 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : / М. М. Шитюк ; Інститут історії України НАН України. — Київ : Геліон, 1997. — 60 с.
1126. Шитюк М. М. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках / М. М. Шитюк, К. Є. Горбуров ; Інститут історії України НАН України. — Київ : Тетра, 2000. — 156 с.

1127. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті роки ХХ ст. / М. М. Шитюк ; Інститут історії України НАН України. — Київ : Тетра, 2000. — 532 с.
1128. Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років : автореф. дис... докт. істор. наук : 07.00.01 / М. М. Шитюк ; Національна академія наук України ; Інститут історії України. — Київ, 2001. — 35 с.
1129. Шитюк М. М. Національні меншини Півдня УРСР в 20 – 30-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк, Т. Ю. Іванова. — Миколаїв : Ірини Гудим, 2010. — 175 с.
1130. Шитюк М. Німці Півдня України : історія і сучасність / М. М. Шитюк. — Миколаїв : б. в., 2009. — 424 с.
1131. Шитюк М. Південна Україна : колективізація і голод (1929–1933 роки) / М. М. Шитюк, А. М. Бахтін. — Миколаїв : Аскел, 2007. — 513 с.
1132. Шитюк М. М. Південноукраїнське селянство (кінець 20-х – перша половина 40-х років ХХ століття) / М. М. Шитюк, О. С. Акунін. — Миколаїв : Шамрай, 2010. — 284 с., табл.
1133. Шитюк М. М. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки) / М. М. Шитюк, К. В. Назарова. — Миколаїв : Вид-во МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. — 227 с.
1134. Шпорлюк Р. Імперія та нації : з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк. — Київ : Дух і Літера, 2000. — 354 с.
1135. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні / З. П. Шульга. — Київ: Наук. думка, 1960. — 151 с.
1136. Юренко О. П. Із мороку забуття. Мазлах (Робсман) Сергій Михайлович / О. П. Юренко // Реабілітовані історією. — Київ–Полтава, 1992. — С. 228—241.

1137. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Т. 5 : П–С. — Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. — 736 с.
1138. Юрченко В. М. Правове регулювання оподаткування в Україні (1917 – 1929 рр.) : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. 12.00.01 / В. М. Юрченко ; Нац. ун-т внутр. справ. — Харків, 2004. — 19 с.
1139. Яценко Є. Ю. Застосування надзвичайних заходів по вилученню хліба на Харківщині у 1928–1929 рр. / Є. Ю. Яценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 1997. — С. 170–173.
1140. Altman Linda Jacobs. Genocide: the systematic killing of a people / Linda Jacobs Altman. — Berkeley Heights, NJ : Enslow publisher, 2009. — 128 p.
1141. Barnet Vincent. Stalinist Logic, Excess Morality and the Rational Fool: Response to Davies, Wheatcroft and Harrison / Vincent Barnet // Europe-Asia Studies. — 2007. — Vol. 59. — № 3. — P. 521—527.
1142. Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views. Edited by Samuel Totten. — New York : Garland Publishing, 1997. — 507 p.
1143. Chalk Frank Robert. The History and Sociology of Genocide : Analyses and Case Studies / Frank Robert Chalkand Kurt Jonassohn. — New Haven, Connecticut : Yale University Press, 1990. — 461 p.
1144. Cooper John. Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention / John Cooper. — New York : Palgrave Macmillan, 2008. — 338 p.

1145. Davies R. W. *The Years of Hunger: Soviet agriculture, 1931–1933* / R. W. Davies and S. G. Wheatcroft. — New York : Palgrave Macmillan, 2004. — 555 p.
1146. Davies R. W. *The Industrialization of Soviet Russia: v. 1: The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929–1930.* — Harvard University Press 1980. — 512 p.
1147. Davies R. W. *The Industrialization of Soviet Russia : v. 2 : The Soviet Collective Farm, 1929–1930.* — Harvard University Press, 1980. — 226 p.
1148. Davies R. W. *The Industrialization of Soviet Russia : v. 3 : The Soviet Economy in Turmoil, 1929–1930.* — Macmillan, 1989 (revised edition 199). — 629 p.
1149. Davies R. W. *The Industrialization of Soviet Russia : v. 4 : Crisis and Progress in the Soviet Economy.* — Macmillan 1996. — 612 p.
1150. Davies R.W. *Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 : A Reply to Ellman* / R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft // *Europe-Asia Studies.* — 2006. — Vol. 58. — № 4. — P. 625—633.
1151. *Days of Famine, Nights of Terror: Firsthand Accounts of Soviet Collectivization 1928–1934* / Ed. Leshuk Leonard. Europa University Press, 2001. — 243 p.
1152. *Empire, Colony, Genocide : Conquest, occupation, and subaltern resistance in World History* / Ed. by A. Dirk Moses. — New York : Berghahn Book, 2008. — 502 p.
1153. Ellman Michael. *The role of leadership perceptions and of Intent in the soviet Famine of 1931–1934* / Michael Ellman // *Europe-Asia Studies.* — 2005. — Vol. 57. — № 6. — P. 823—841.
1154. Ellman Michael. *Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 : Revisited* / Michael Ellman // *Europe-Asia Studies.* — 2007. — Vol. 59. — № 4. — P. 663—693.

1155. Graziosi Andrea. *The Great Soviet Peasant War : Bolsheviks and Peasants, 1917–1933* / Andrea Graziosi. — Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1996. — 77 p.
1156. Graziosi Andrea. *Stalinism, Collectivization and the Great Famine* / Andrea Graziosi. — Cambridge, Massachusetts : Ukrainian Studies Fund, 2009. — 83 p.
1157. Guzun Vadim. *Foametea, Piatiletka si Ferma Colektiva : Documenty Diplomatice Romanesty, 1926–1936* / Vadim Guzun. — Biai Mare : Editura Universitatii de Nord, 2011. — 780 p.
1158. Guzun Vadim. *Marea foamete sovietică, 1926–1936* / Vadim Guzun. — Biai Mare : Editura Universitatii de Nord, 2011. — 380 p.
1159. *Holodomor and Gorta Mor : histories, memoires ad representations of Famine in Ukraine and Ireland* / Eds. by Christian Noack, Lindsay Janssen and Vincent Comerford. — New York : Anthem press, 2012. — 286 p.
1160. *The Holodomor Reader : A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine* / Eds. Klid Bohdan and Alexander J. Motyl. — Edmonton–Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies press, 2012. — 386 p.
1161. *Hunger by design : The Great Ukrainian Famine and its Soviet context* / Edited by Halyna Hryn. — Cambridge, Massachusetts : Ukrainian Research Institute, Harvard University, 2008. — 150 p.
1162. Jones Adam. *Genocide : A Comprehensive Introduction* / Adam Jones. London–New York : Routledge / Taylor & Francis Publishers, 2006. — 430 p.
1163. Judt Tony. *Thinking the twenties century* / Tony Judt with Timothy Snyder. — New York : Penguin press, 2012. — 432 p.
1164. Kardash Peter. *Genocide in Ukraine* / Peter Kardash. Melbourne : — Kyiv : Fortuna publishing, 2007. — 495 p.
1165. Kiernan Ben. *Blood and Soil. A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur* / Ben Kiernan. — New Haven London : Yale University press, 2007. — 724 p.

1166. Kuśnierz Robert. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933) / Robert Kuśnierz. — Torun : Grado. — 2005. — 336 s.
1167. Mace James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation : National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / James E. Mace. — Cambridge, Massachusetts : Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1983. — 358 p.
1168. Mace James E. Famine and Nationalism in Soviet Ukraine / James E. Mace // Problems of Communism. — May-June 1984. — № XXXIII. — P. 37—50.
1169. Mace J. E. Soviet Man-Made Famine in Ukraine / James E. Mace // A Century of Genocide : critical essay and eyewitness accounts / Eds. Samuel Totten, William S. Parsons, Israel W. Charny. — 2nd. Ed. New-York–London : Routledge, 2004. — P. 93—124.
1170. Marcus David. Famine Crimes in international law / David Marcus // The American Journal of International Law. — 2003. — Vol. 97. — P. 245—281.
1171. Materials for a balance of the Soviet Economy 1928–1930 / Eds. S. G. Wheatcroft and R. W. Davies. — Cambridge University Press, 1985. — P. 16—48.
1172. Moor Rebecah. A Crime Against Humanity Arguably Without Parallel in European History : genocide and «politics» of Victimhood in Western Narratives of Ukrainian Holodomor / Rebecah Moor // Australian Journal of Politics and History. — 2012. — P. 367—379.
1173. Morris M. Wayne. Stalin's Famine and Roosevelt's Recognition of Russia / M. Wayne Morris. — Lanham–New York–London : University Press of America, 1994. — 224 p.
1174. O Grada Cormac. Famine : A short History / Cormac O Grada. — Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2009. — 344 p.
1175. Olaf Caroe. Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism / Olaf Caroe. — New York : St. Martin's Press, 1967. — 308 p.

1176. Sen Amartya. *Development as Freedom / Amartya Sen.* — Oxford : Oxford University Press, 1999. — 366 p.
1177. Sen Amartya. *Ingredients of Famine Analysis : Availability and Entitlements / Amartya Sen // The Quarterly Journal of Economics.* — 1981. — Vol. 96. — № 3. — P. 433—464.
1178. Sen Amartya. *Poverty and Famines : An Essay on Entitlement and Deprivation / Amartya Sen.* — Oxford University Press : Oxford. 1982. — 257 p.
1179. Serbyn Roman. *Kulaks / Roman Serbyn // Encyclopedia of Genocide and Crime Against Humanity.* Macmillan Reference USA, 2005. — P. 628—630.
1180. Serbyn Roman. *Ukraine (Famine) / Roman Serbyn // Encyclopedia of Genocide and Crime Against Humanity.* Macmillan Reference USA, 2005. — P. 155—161.
1181. Serbyn Roman. *The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the light of the UN Convention of 1948 / Roman Serbyn // The Ukrainian Quarterly.* — 2006. — Vol. LXII. — № 2. — P. 181—204.
1182. Solovey Dmytro. *The Golgotha of Ukraine: Eyewitness Accounts of the Famine in Ukraine.* — New York : Ukrainian Congress Committee of America, 1953. — 288 p.
1183. *The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical perspective / Ed. Robert Gellately and Ben Kiernan.* — Cambridge University Press, 2003. — 396 p.
1184. Tauger Mark B. *Grain Crisis or Famine? The Ukrainian State Commission for Aid to Crop-Failure Victims and the Ukrainian Famine of 1928–29 / Tauger Mark B. // Provincial Landscapes. Local Dimensions of Soviet Power, 1917–1953.* Donald J. Raleigh. — University of Pittsburgh press, 2001. — Pp. 146—170, 360—365.

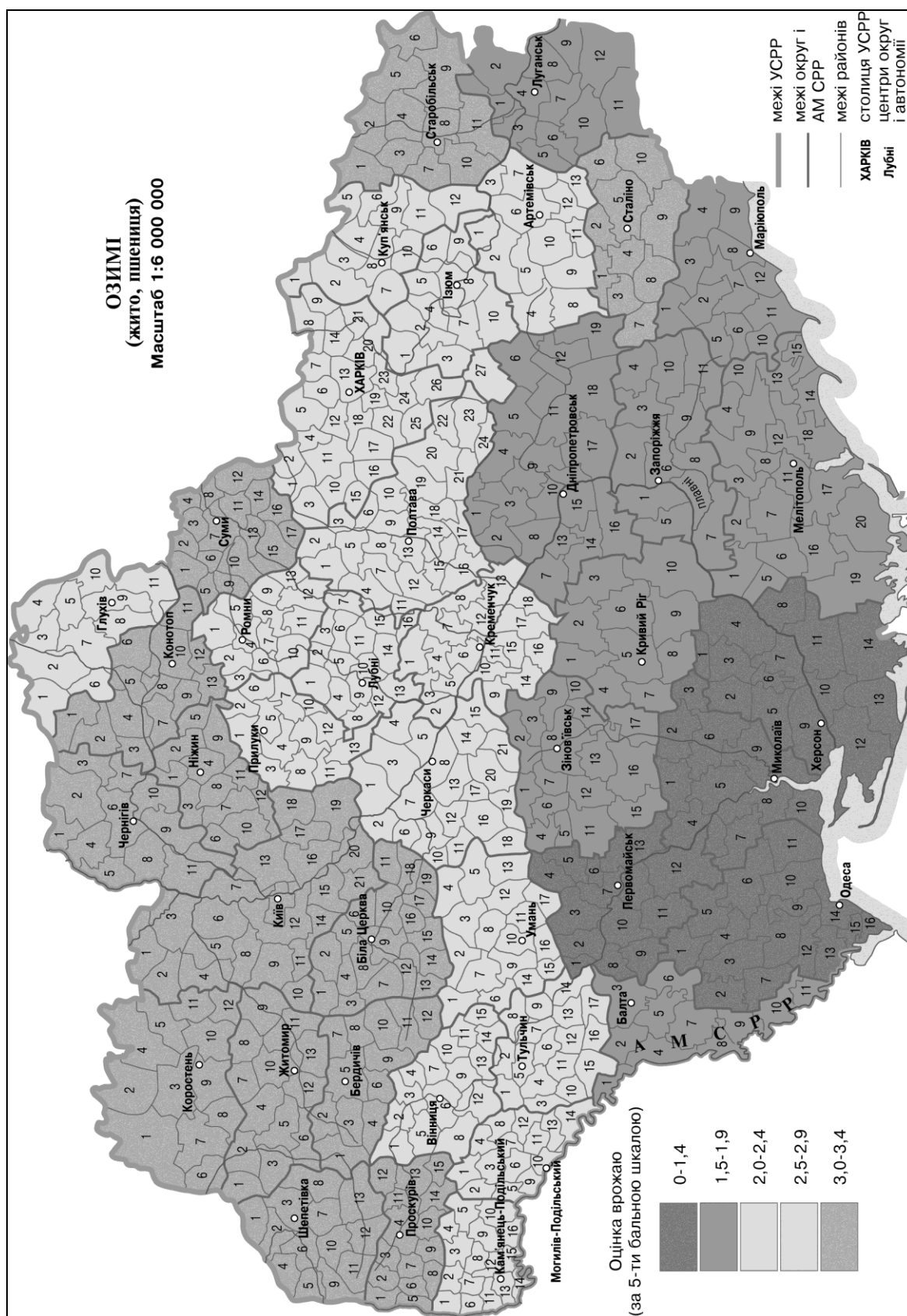
1185. Tauger Mark B. *Agriculture in World History* / Mark Tauger. — London ; New York : Routledge / Taylor & Francis Publishers, 2011. — 192 p.
1186. Viola Lynne. *Peasant Rebels. Collectivization and the Culture of peasant Resistance* / Lynne Viola. — New York : Oxford University Press, 1996. — 312 p.
1187. Velychenko S. The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought / Velychenko S. // *Ab Imperio*. — 2002. — No. 1. — P. 332—334.
1188. Vossler Ronald Julius. *We'll Meet Again in Heaven : Germans in the Soviet Union Write Their American Relatives : 1925–1937* / Ronald Julius Vossler. *The Germans from Russia Heritage Collection*. — Fargo, ND : North Dakota State University, 2001. — 314 p.
1189. Weitz Eric D. *A Century of Genocide. Utopias of race and nation* / Eric D. Weitz. — Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2003. — 396 p.
1190. Welker J. E. *Climate and the Soviet Grain Harvest of 1927*. Ph. D. Dissertation / J. E. Welke. — University of Maryland. — College park, 1995.
1191. Wheatcroft S. G. *Statistical Sources for the Study of Soviet Social History in Prewar period* / S. G. Wheatcroft // *A Researcher's guide to sources on Soviet social history in the 1930-s* ; Edited by Sheila Fitzpatrick and Lynne Viola. — New-York, 1990. — P. 153—175.
1192. Wheatcroft S. G. *The crooked mirror of Soviet economic statistics* / S. G. Wheatcroft, R. W. Davies // *The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945* ; ed. R. W. Davies, Mark Harrison, S. G. Wheatcroft — Cambridge : Cambridge University Press, 1994. — P. 24—38.
1193. . Wheatcroft Stephen G. *On Continuing to Misunderstand Arguments : Response to Mark Tauger* / Stephen G. Wheatcroft // *Europe-Asia Studies*. — 2007. — Vol. 59. — № 5. — P. 847—868.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

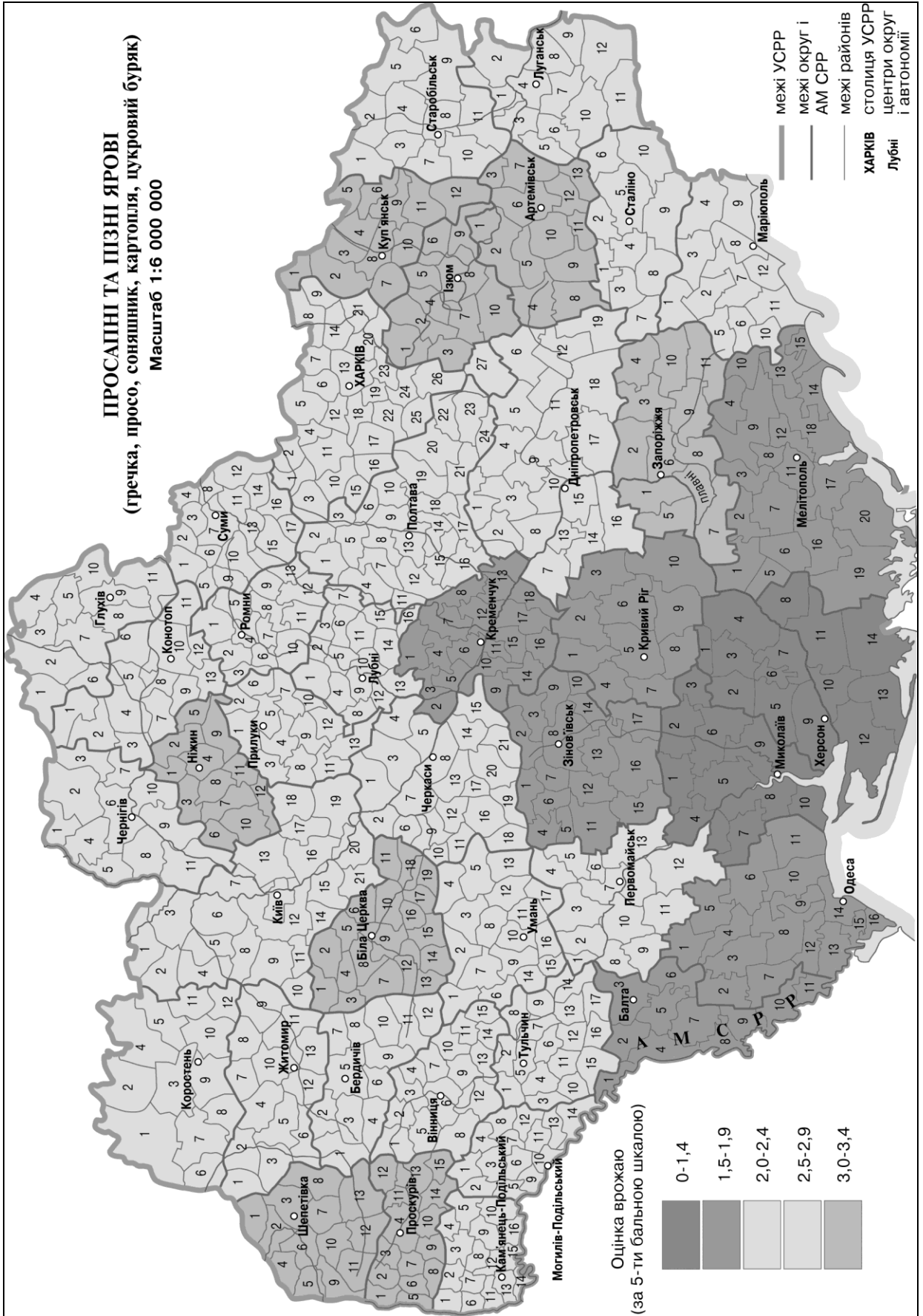
1194. Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина / Б. Бажанов. — Спб. : Книгоиздательство «Всемирное слово», 1992. [Электронный ресурс] <http://stepanov01.narod.ru/library/bazan/chap01.htm>. — Назва з екрана.
1195. Гусев В. «Ягідки визріли потім»: З чого почало «перековувати» інтелігенцію радянське правосуддя / В. Гусев, І. Верба // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науково-документальний журнал. Київ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — Режим доступу до журн. : http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=40386&cat_id=53083. — Назва з екрана.
1196. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под ред. Комиссии ЦК ВКП (б). Одобрен ЦК ВКП (б) 1938 г. — Режим доступу : http://histans.com/LiberUA/History_Kom_1938/History_Kom_1938.pdf. — Назва з екрана.\
1197. Круглый стол на тему «Голод, голодомор, геноцид?» [25 ноября 2008 г., Киев, организатор мероприятия — Еженедельник «2000»]. — Режим доступу : <http://www.youtube.com/watch?v=Ob5P3FvP6Zc>. — Назва з екрана.
1198. Проф. Ив. Александров. Экономическое районирование России. — Москва, 1921 г., сентябрь / Проф. Ив. Александров. — Режим доступу : http://www.tur-02.narod.ru/sources/books/id157.htm#_ftn1. — Назва з екрана.
1199. Рогачевская Л.С. Как составлялся план первой пятилетки / Л.С. Рогачевская // Вопросы истории. — 1993. — № 8. — С. 149—152. — Режим доступу до журн. : http://www.situation.ru/app/j_art_692.htm. — Назва з екрана.

1200. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / [пер. з англ. М. Корчинської]. — Київ, 2006. — 368 с. —
Режим доступу : http://chryvo.org.ua/authors/Thompson_Ewa/Trubadury_imperii/. — Назва з екрана.

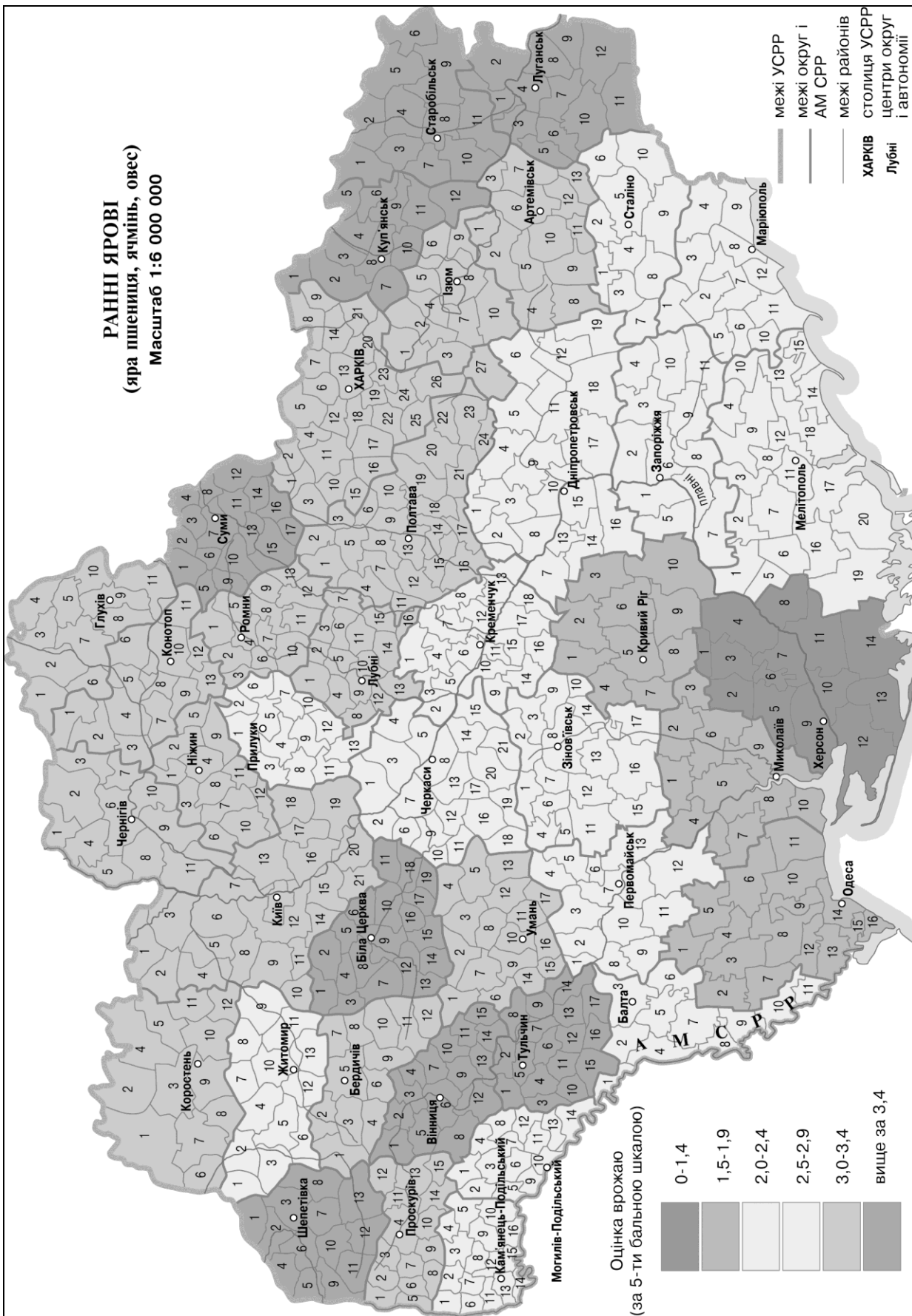
Карти

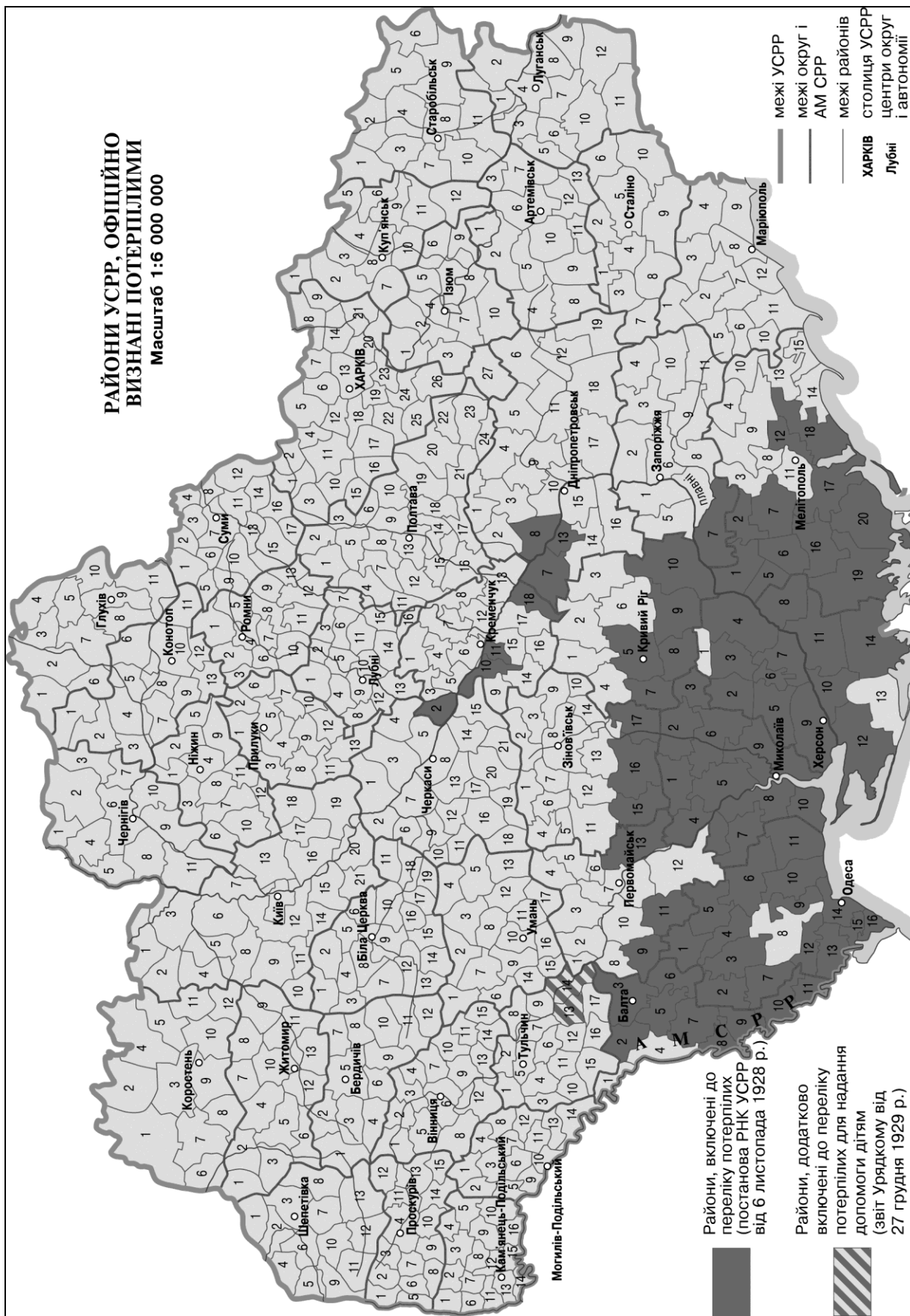
ПРОСАПНІ ТА ПІЗНІ ЯРОВІ
 (гречка, просо, соняшник, картопля, цукровий буряк)
 Масштаб 1:6 000 000

РАННІ ЯРОВІ
(яра пшениця, ячмінь, овес)
Масштаб 1:6 000 000

**РАЙОНИ УСРР, ОФІЦІЙНО
ВИЗНАНІ ПОТЕРПІЛИМИ**
Масштаб 1:6 000 000

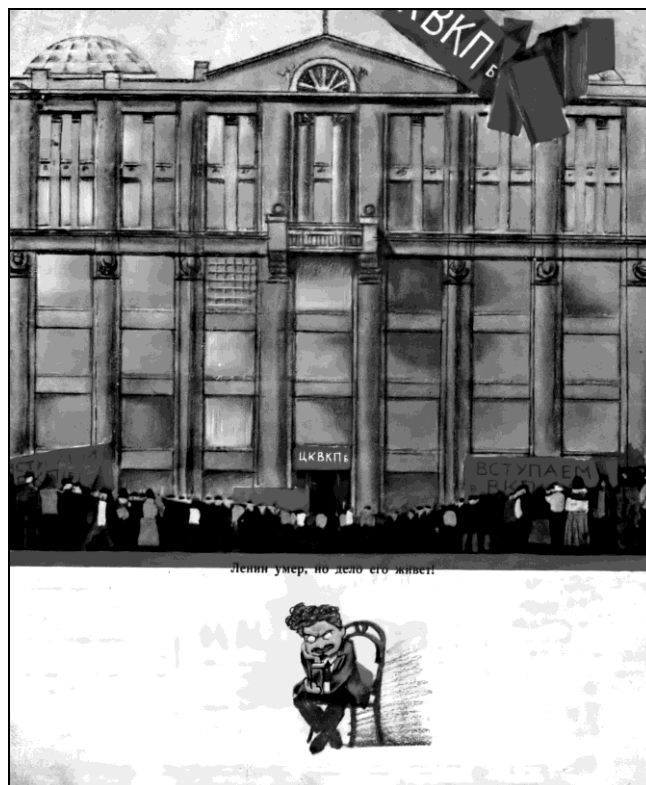
Райони, включені до
переліку потерпілих
(постанова РНК УСРР
від 6 листопада 1928 р.)

Райони, додатково
включені до переліку
потерпілих для надання
допомоги дітям
(звіт Урядкому від
27 грудня 1929 р.)

межі УСРР
межі округ і
AM CPP
межі районів
столиця УСРР
центри округ
і автономії

ХАРКІВ
Лубні

Конструювання «образу ворога» у радянській політичній карикатурі
(1928 – 1929 рр.)

ПЯТИЛЕТНИЙ ПЛАН
СТРОИТЕЛЬСТВА НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА
 42 ЭЛЕКТРОСТАНЦИИ
 10.000.000 тонн ЧУГУНА в ГОД
 75.000.000 тонн УГЛЯ " "
 И Т. Д.

УСИЛЕННО РАЗВИВАТЬ
 КОЛХОЗЫ И СОВХОЗЫ
 —
 ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ОБЛОЖЕНИЕ
 КУЛАКА

Двух-
~~ПЯТИЛЕТНИЙ ПЛАН~~
 СТРОИТЕЛЬСТВА *сельского* НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА

~~42 ЭЛЕКТРОСТАНЦИИ~~
~~10.000.000 тонн ЧУГУНА в ГОД~~
~~75.000.000 тонн УГЛЯ " "~~
~~И Т. Д.~~
никаких "и т.д."!!

Не очень то
~~УСИЛЕННО РАЗВИВАТЬ~~
 КОЛХОЗЫ И СОВХОЗЫ

еще
 ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ОБЛОЖЕНИЕ
 КУЛАКА
(пусть себе мирно вращается!)

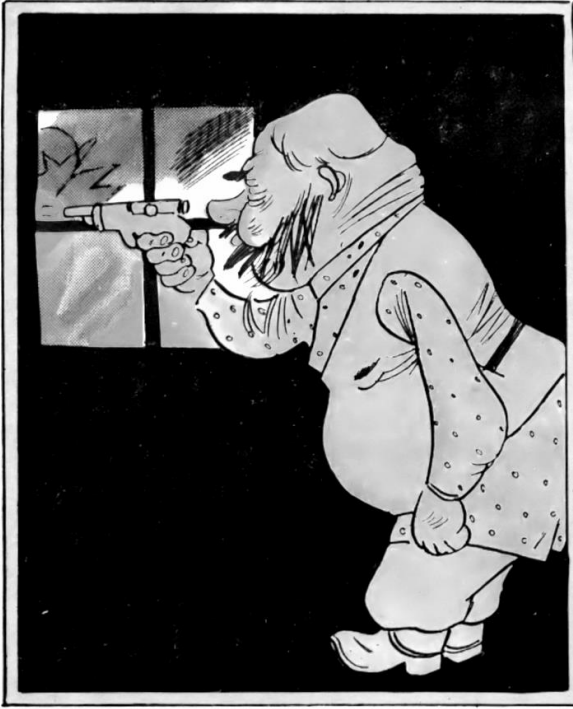

двух-
~~ПЯТИЛЕТНИЙ ПЛАН~~
 СТРОИТЕЛЬСТВА *сельского* НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА
~~42 ЭЛЕКТРОСТАНЦИИ~~
~~10.000.000 тонн ЧУГУНА в ГОД~~
~~75.000.000 тонн УГЛЯ " "~~
~~И Т. Д.~~
никаких "и т.д."!!
Не очень то
~~УСИЛЕННО РАЗВИВАТЬ~~
 КОЛХОЗЫ И СОВХОЗЫ
 —
~~ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ОБЛОЖЕНИЕ~~
 КУЛАКА.
(пусть себе мирно вращается!)

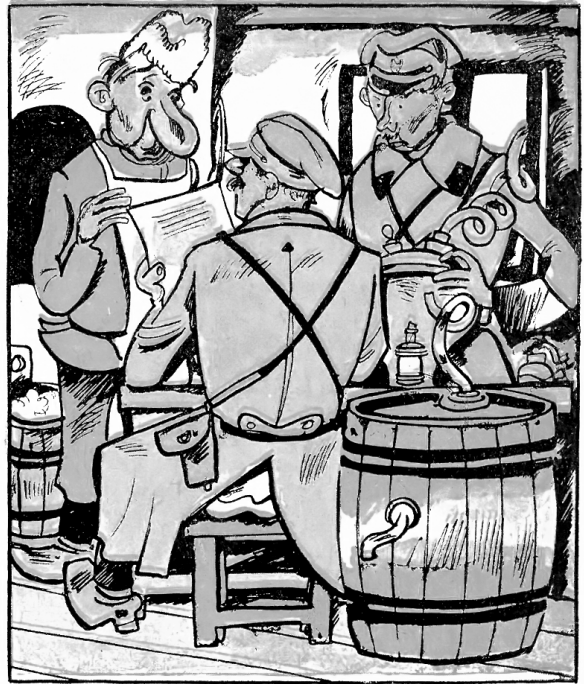

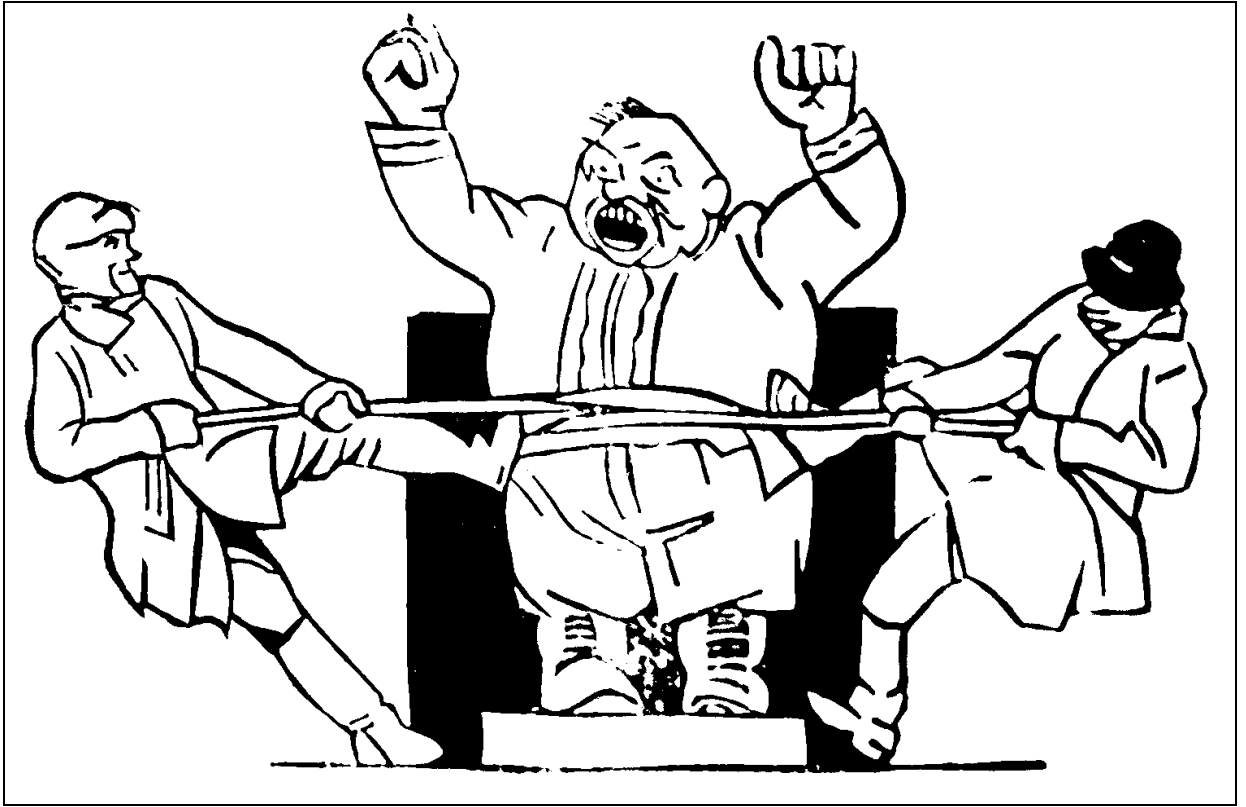

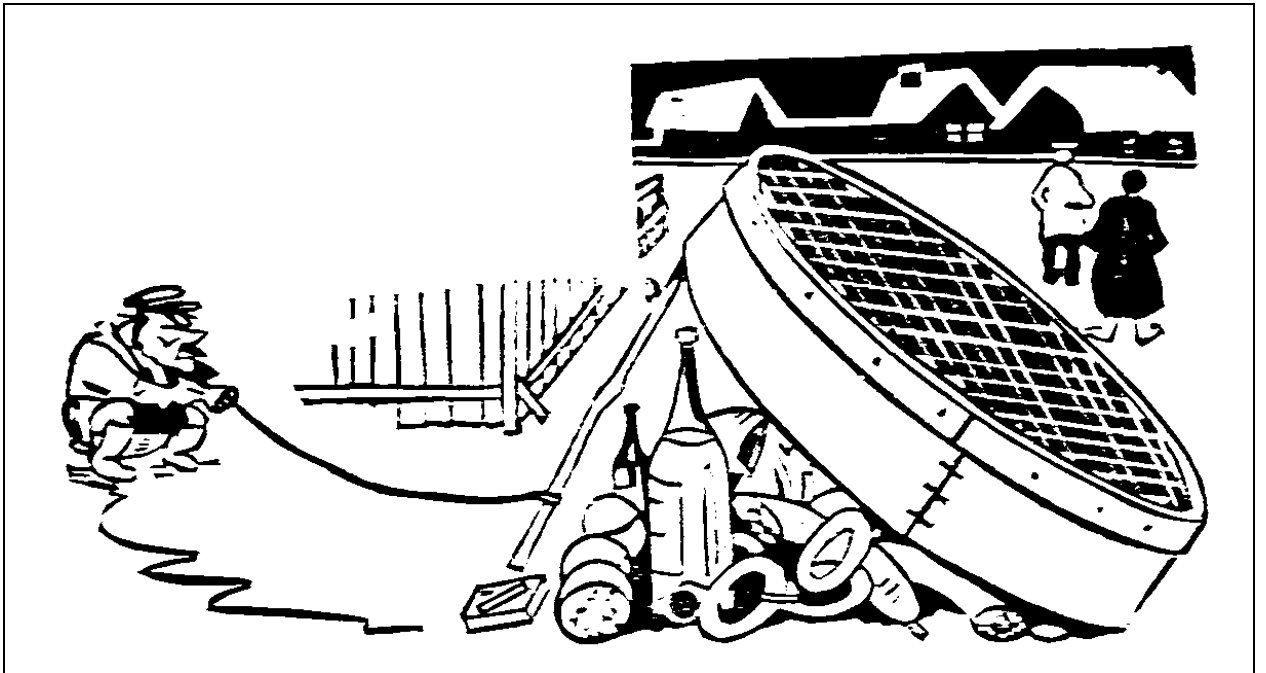
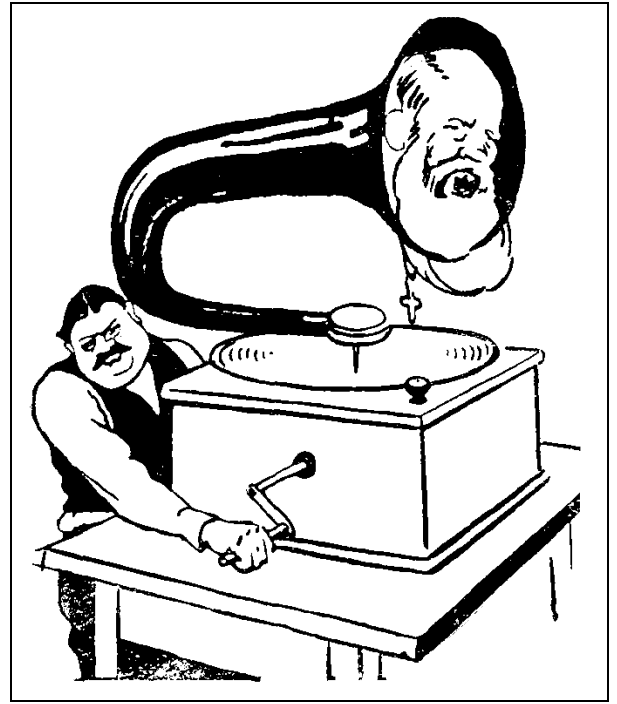
Куркуль готується до чистки.

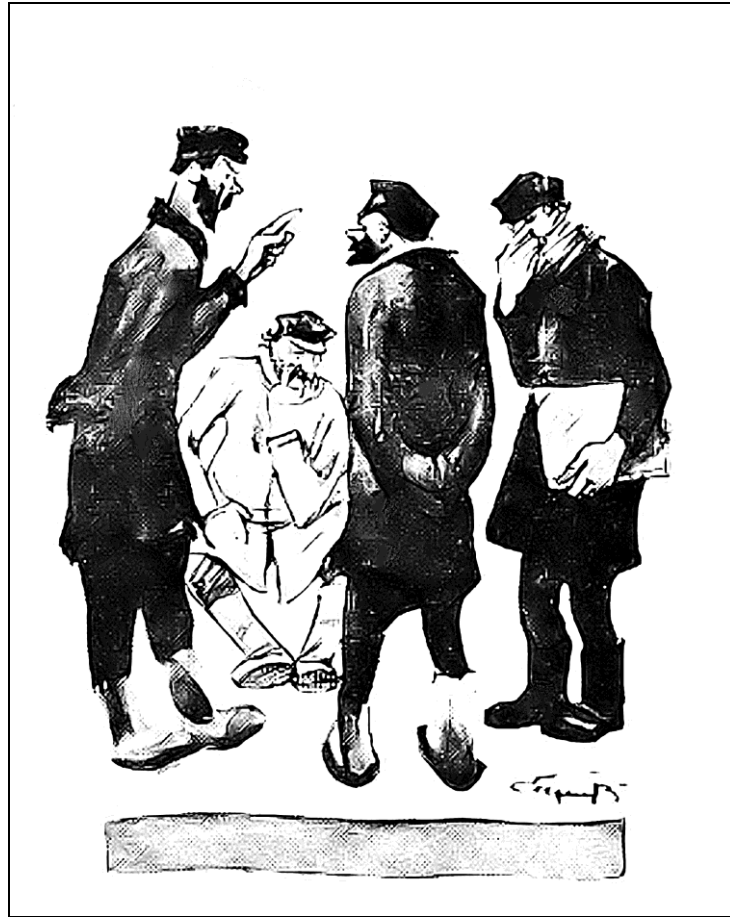

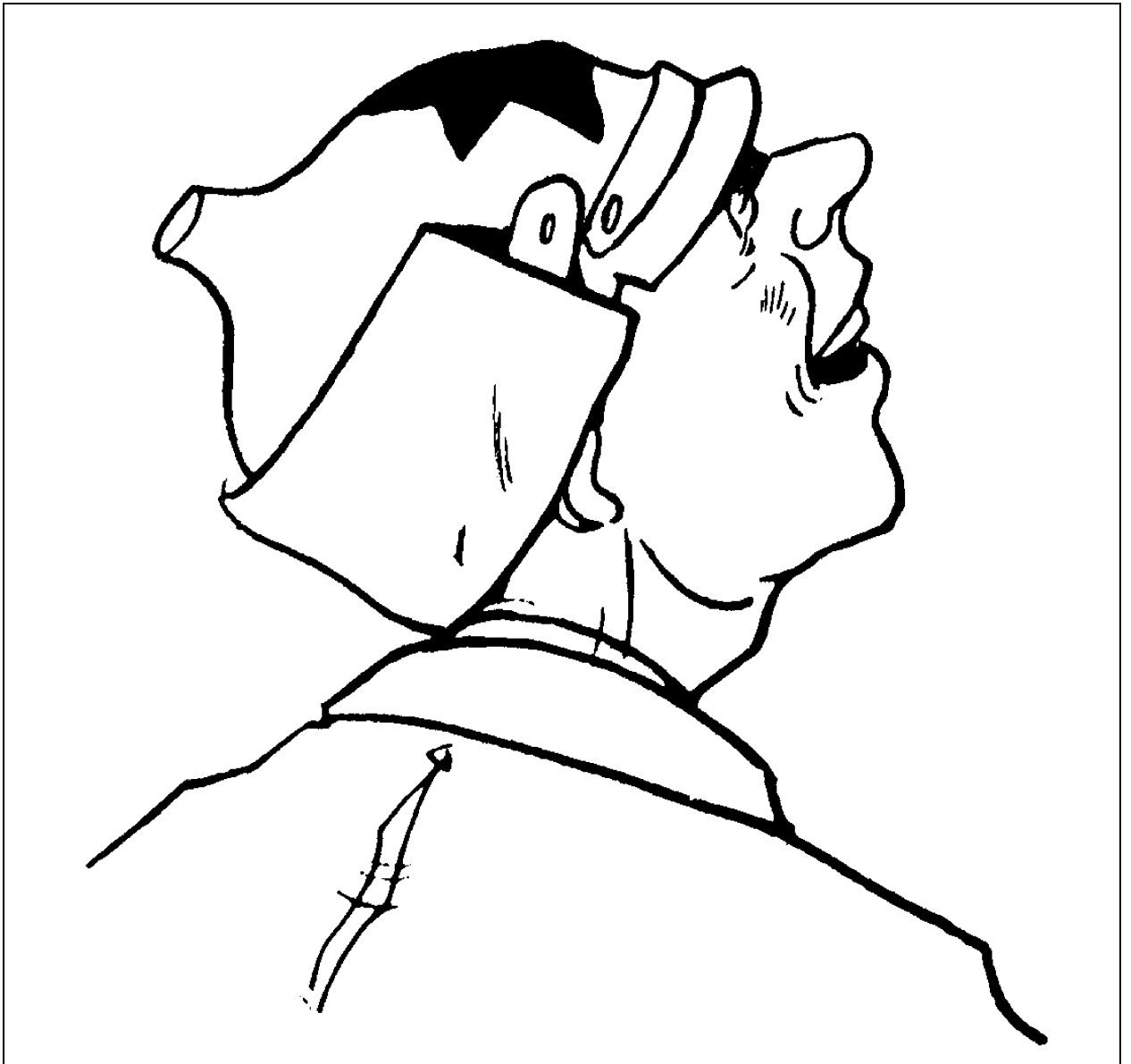
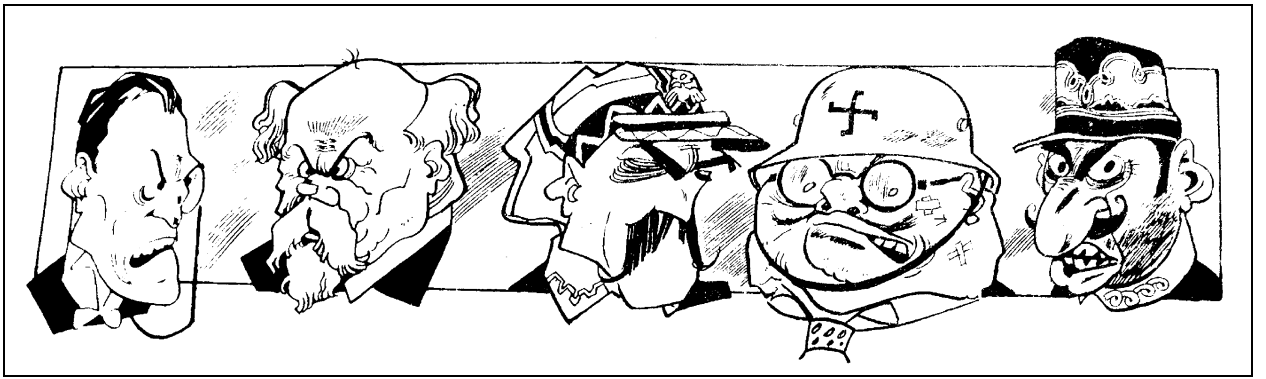
Селянин.

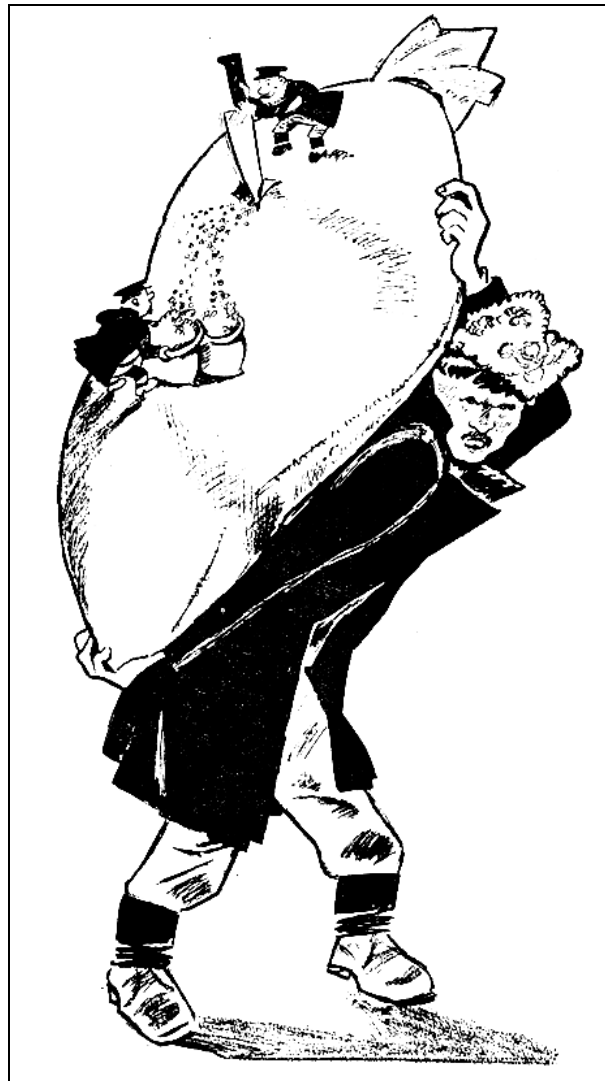

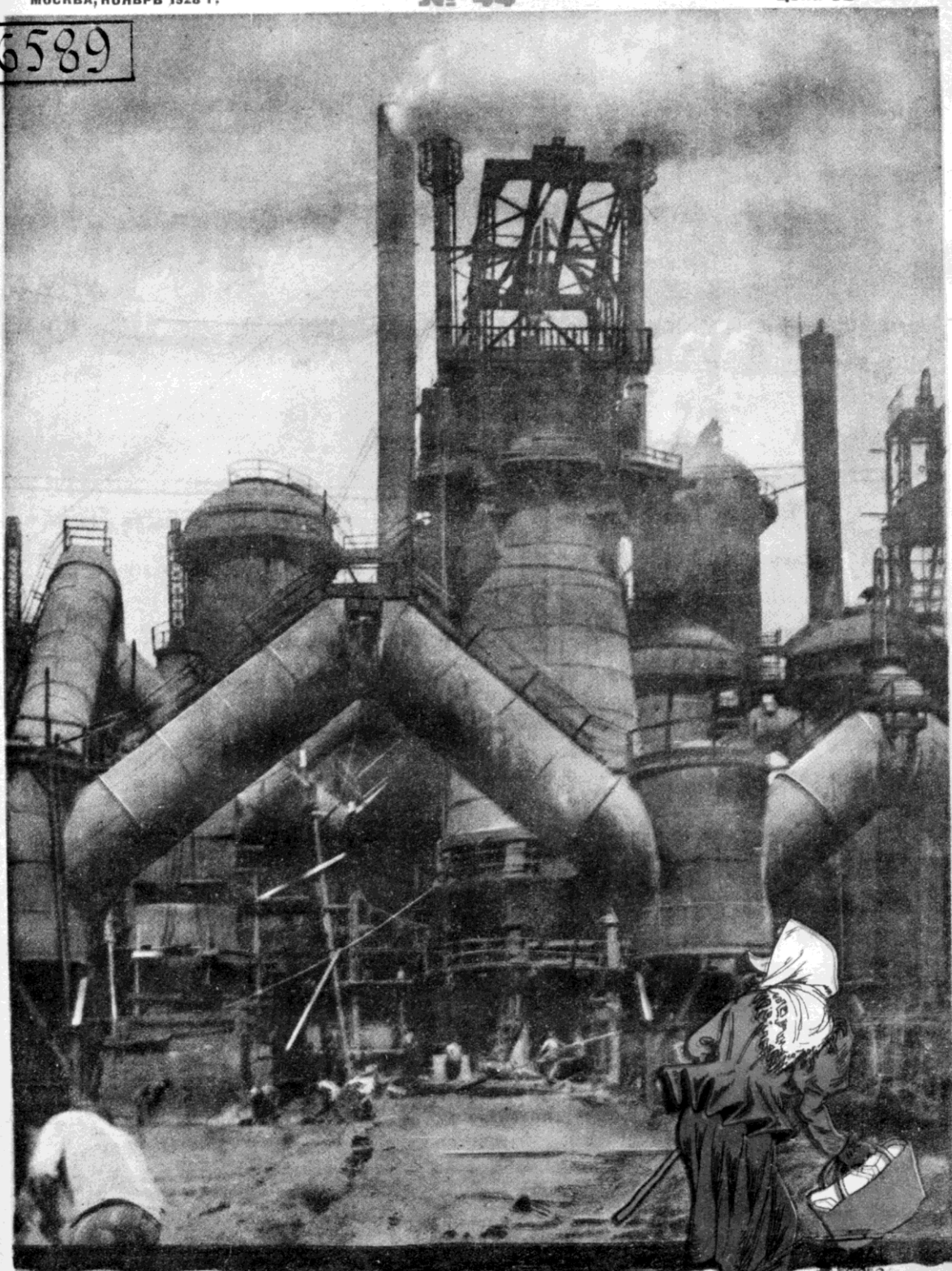
К Р О К О Д И Л

МОСКВА, НОЯБРЬ 1928 г.

№ 44

Цена 15 коп.

№ 6589

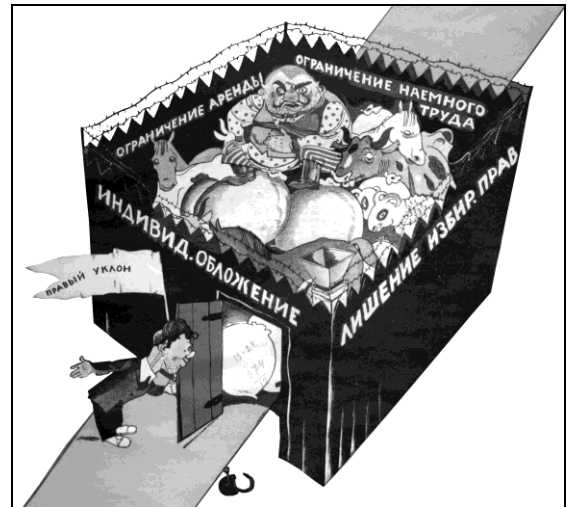
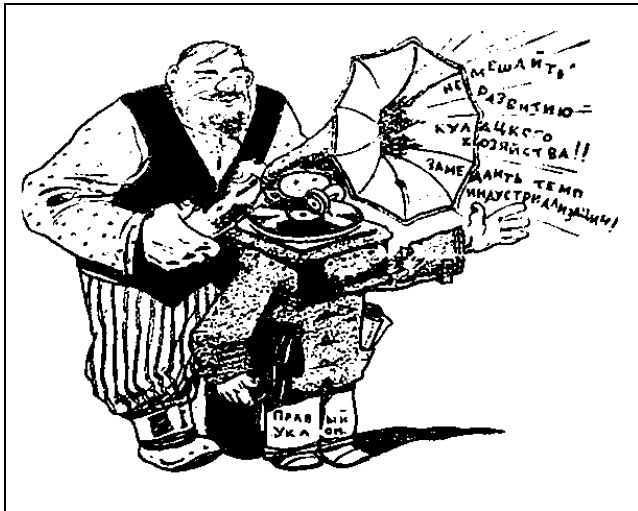

СТАРУШКА С ПРАВЫМ УКЛОНЦЕМ

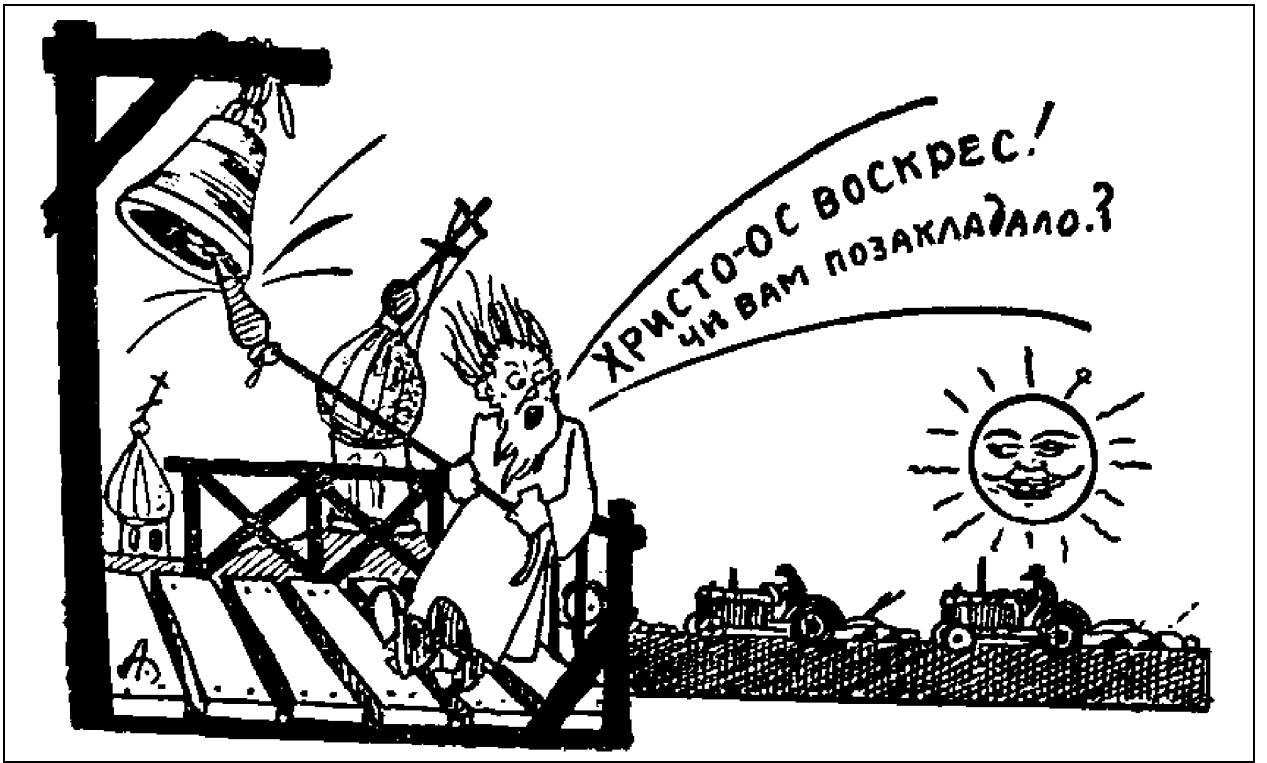
— В кооперативе булавок нет,—а они эва какие заводы отхватывают! Точно сто лет собираются жить!

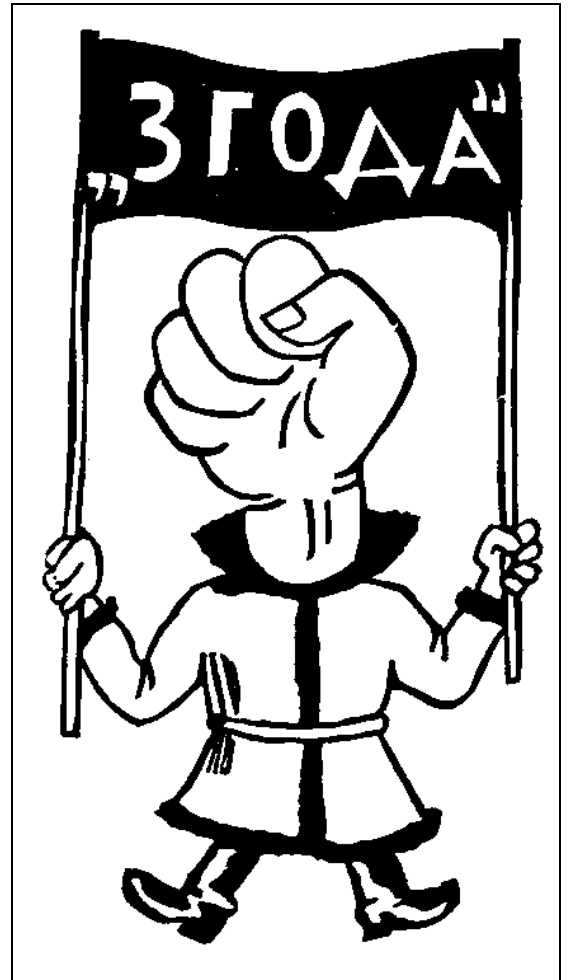

Мал. Самуа

Попи

Куркулі

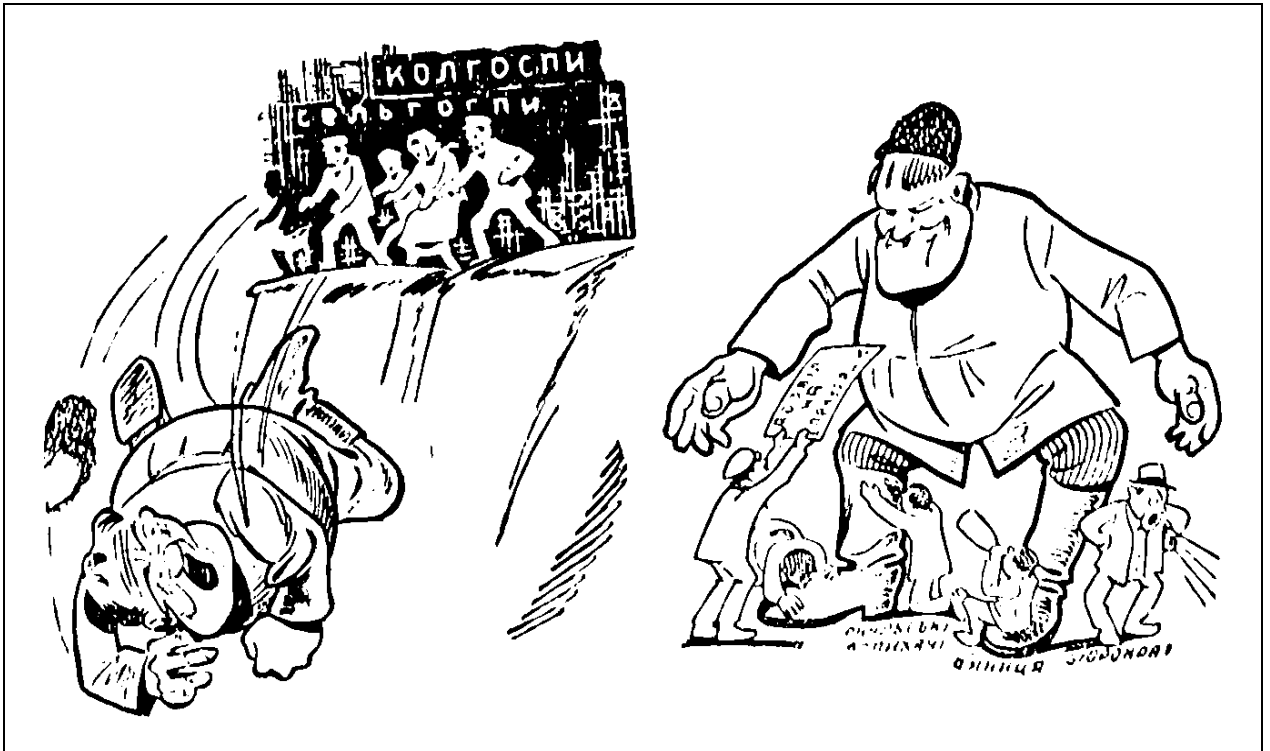
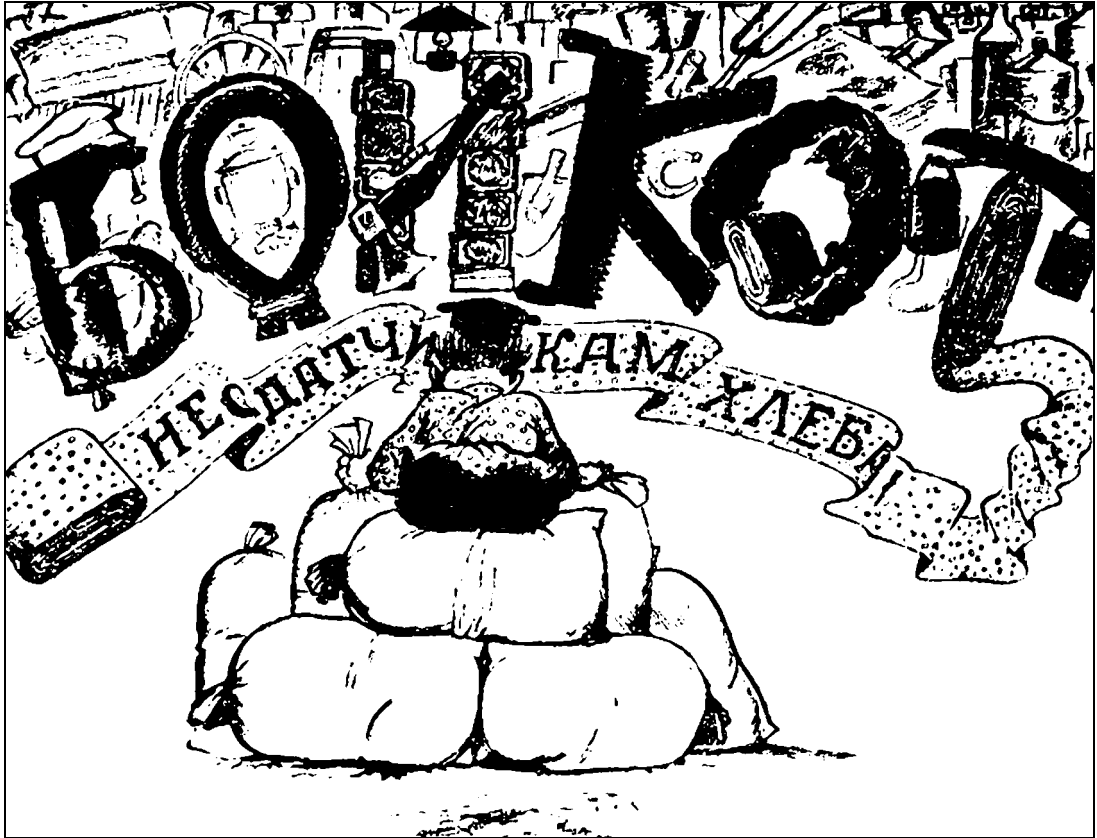

Непмани

І навіть колишній жандармський полковник має право піднесенням руки вибирати... в трамваї яку хоче „держалку щоб не впасти“.

НА ЧОРНУ ДОШКУ

ТІ КОЛГОСПИ, ЩО ЗАСМІЧУЮТЬ
ШЛЯХИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ.

ГРАНИЧНІВСЬКИЙ СОЗ І ЙО-
ГО ГОЛОВУ ПОСТОЛА ТИХОНА—
КУРКУЛЬСЬКОГО ПРИБІЧНИКА.

ВЕРШИНО-КАМ'ЯНСЬКИЙ СОЗ
—«ЧЕРВОНА ЗІРКА».

БАЛАКЛІВСЬКИЙ «ШЛЯХ
СЕЛЯНИНА».

ТОВАРИСТОВО СОЗ с. ЧИСТО-
ПОЛЯ, П'ЯТИХАТСЬКОГО Р., НА
КРИВОРІЖЖІ, ЗА ТЕ, ЩО ЧЕРЕЗ
СВАРКИ ЧЛЕНИ ТОВАРИСТВА
РОЗБИГАЮТЬСЯ.

НА ЧЕРВОНУ ДОШКУ

ОКРУГИ, ЩО ПЕРШІ ВИКОНАЛИ ТРЬОХ-
МІСЯЧНІ ПЛЯНИ ЗАГОТІВЛІ ХЛІБА:

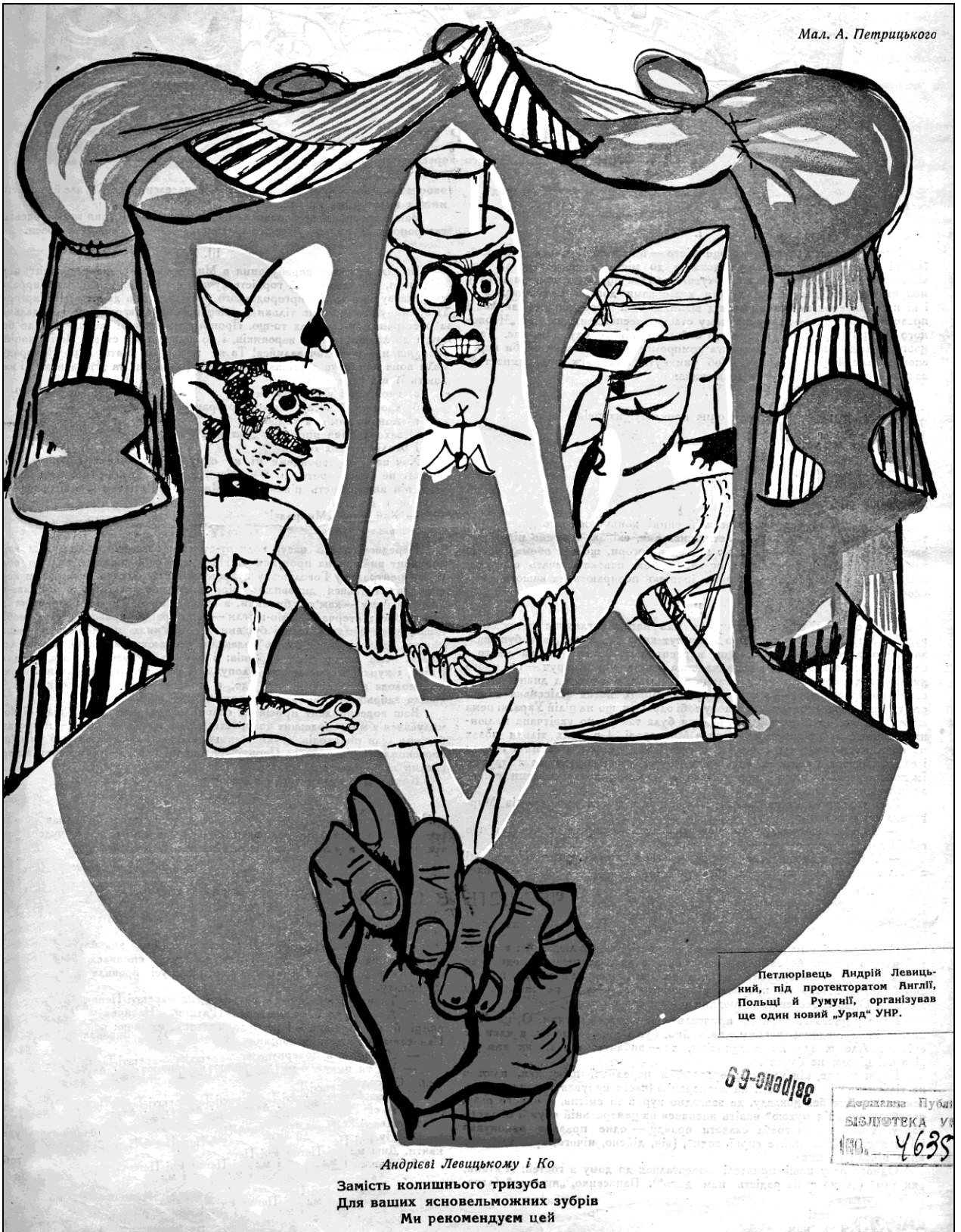
1. Ніженщина.
2. Лубенщина.
3. Роменщина.

4. Київщина.
5. Шепетівщина.
6. Конотіпщина.

Мал. А. Петрицького

Петлюрівець Андрій Левицький, під протекторатом Англії, Польщі й Румунії, організував ще один новий „Уряд“ УНР.

Завре-69

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УР
4635

Андрієві Левицькому і Ко
Замість колишнього тризуба
Для ваших ясновельможних зубрів
Ми рекомендуєм цей

